

НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

34

НОВИ ПАЗАР 2011.

УДК 930.(08)

YU ISSN 0351-3017

НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

34

НОВИ ПАЗАР 2011.

NOVOPAZARSKI ZBORNIK

34

EDITOR-IN-CHIEF

Dragica Premović-Aleksić

EDITORIAL STAFF

Aleksandar Kadijević

Olga Zirojević

Ljiljana Gavrilović

Sait Kačapor

Selim Šaćirović

Muradija Kahrović

Svetlana Čeković

Dragica Premović-Aleksić

TRANSLATOR

Dragana Kadijević

PUBLISHER

Museum "Ras", Novi Pazar

YU ISSN 0351-3017

Printed by "Merak", Novi Pazar

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

Александар Кадијевић

Олга Зиројевић

Љиљана Гавриловић

Салић Качайор

Селим Шаћировић

Мурадија Кахровић

Светлана Чековић

Драгица Премовић-Алексић

УРЕДНИК

Драгица Премовић-Алексић

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК

Душко Сјасовић

ЛЕКТУРА

Момчило Чорбић

КОРЕКТУРА

Наџиб Кочан

ПРЕВОДИ

Драгана Кадијевић

ИЗДАВАЧ

Музеј „Рас“, Нови Пазар

Насловна страница: Златина Њекторала из Новог Пазара

YU ISSN 0351-3017

Тираж – 500

Штампа „Мерак“, Нови Пазар

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

НОВОПАЗАРСКИ зборник / уредник Дра-
гица Премовић-Алексић. — Год. 1 (1977) — . —
Нови Пазар : Музеј Рас, 1977 — (Нови Пазар :
Штампарија „Мерак“). — 24 cm

Годишње

ISSN 0351-3017 = Новопазарски зборник

COBISS.SR-ID 3463170

САДРЖАЈ – SOMMAIRE

<i>Дражица Премовић-Алексић</i> НАХИЈА И НАСЕЉЕ ТРГОВИШТЕ У ПОПИСУ ИЗ 1571. ГОДИНЕ	7
<i>Salih Selimović</i> PODRUČJE DUGE POLJANE U TURSKOM POPISU 1604. GODINE	29
<i>Hatidža Čar-Drnda</i> PRILOG HISTORIJI KAPETANIJE NOVI PAZAR.....	45
<i>Semir Rebronja</i> NEKI ORIJENTALNI RUKOPISI NOVOPAZARSKOG MUZEJA „RAS“	57
<i>Дражица Милосављевић</i> НЕКОЛИКО МАЊЕ ПОЗНАТИХ ЗАПИСА СА МИЛЕШЕВСКИХ КЊИГА ИЗ НОВИЈЕГ ДОБА У СВЕТЛУ СУДБИНЕ ЊИХОВИХ ЗАПИСИВАЧА	65
<i>Olga Zirojević</i> PRILOZI IZ OSMANSKE ISTORIJE	89
<i>Владан Вуџосављевић</i> ЗБИРКА ТУРСКИХ ЛУЛА МУЗЕЈА „РАС“ У НОВОМ ПАЗАРУ	93
<i>Nadžib Kočan</i> NEKOLIKO ODLIKOVANJA IZ MUZEJA „RAS“ U NOVOM PAZARU.....	113
<i>Fuad Bačićanin</i> ALHAMIJADO PJESNIK NAZIF ŠUŠEVIĆ (1860–1923), SVJEDOK JEDNOG VREMENA I PODNEBLJA	125
<i>Милан Појаџић</i> ПРОСТОР ЗАБОРАВА: ГРАДСКИ ПАРК У НОВОМ ПАЗАРУ	137
<i>Веско Пајковић</i> СОПОЋАНСКИ МЕРМЕРИ.....	153
<i>Semina Đerlek</i> VUNOVLAČARSKI ZANAT U NOVOM PAZARU	167

<i>Радомир Ивановић, Селим Шаћировић, Марко Ивановић</i> ПРОСТОРНИ ПЛАН РАЗВОЈА ТУРИЗМА ИБАРСКОГ КОЛАШИНА	173
<i>Emir Ćorović, Senad Ganić, Ajsela Ćorović</i> ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ШЕРИЈАТСКИХ СУДОВА У КРАЛЈЕВИНИ SHS/JUGOSLAVIJI	185
<i>Selvedin Avdić</i> РАЗВОЈ МАЛОЛЕТНИЧКОГ КРИВИЧНОГ ПРОЦЕСНОГ ПРАВА ОД НАСТАНКА КРАЛЈЕВИНЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДО ДАНАС	197
<i>Влађан Јовановић</i> ПРИПРЕМА ПЛАНА ЗА ИСЕЉАВАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ МУСЛИМАНА У ТУРСКУ 1935. ГОДИНЕ	213
<i>Izudin Šušević</i> ДНЕВНИК ДОГАЂАЈА У НОВОМ ПАЗАРУ ОД 2. ОКТОБРА ДО 20. ДЕЦЕМБРА 1941. ГОДИНЕ	227
<i>Husein Derdemež</i> ИЗ РЕЧНИКА САНДЖАЧКИХ НАРОДНИХ ГОВОРА	241
ОСВРТИ, МИШЉЕЊА, КРИТИКЕ	
<i>Alija Džogović</i> КРАЛЈИКА СВИХ РУЖА	267
ИЗВЕШТАЈИ	
<i>Драђица Премовић-Алексић</i> СРЕДЊОВЕКОВНА НЕКРОПОЛА У ЉУЉЦУ	277
<i>Светлана Чековић</i> ПРОЈЕКАТ „НОВИ ПАЗАР У ЛИКОВНОМ ОПУСУ ЉУБОМИРА ИВАНОВИЋА“	283
IN MEMORIAM	
МИОДРАГ РАДОВИЋ	289
ЗДЕНКА ЖИВКОВИЋ	291
ДЖЕНГИС РЕДЖЕРАГИЋ	293
ХУСЕИН ДЕРДЕМЕЖ	295

НАХИЈА И НАСЕЉЕ ТРГОВИШТЕ У ПОПISУ ИЗ 1571. ГОДИНЕ

Драгица Премовић-Алексић
Музеј „Рас“
Нови Пазар

UDK 94(497.11)"15"(093.2)
314.117(497.11)"1571"(093.2)

Айспракћ: *Средњовековно насеље Трговиште лоцирано је на ушћу Себечевске реке у Раику, у долини испод средњовековног града Раса. Након турских освајања, без обзира на оснивање новог трговинског центара у његовој непосредној близини, данашњег Новог Пазара, наставило је свој живот као центар истоимене нахије у Призренском санџаку и као знатно насеље. То дознајемо из података забележених у турским пописима, а по попису Призренског санџака из 1571. године нахија Трговиште обухвата 153 насеља у којима је уписано 3.810 баиџина, односно кућа, 1.358 нежењених, 47 удовица и 84 муслимана. Дванаест села је већ тада остало без сџановника — раје и уписана су као не-насељена. Само Трговиште се у то време састојало од шест махала — квартава и све се називају по свештеним лицима: махала пој Димитар, махала пој Тодор, махала пој Божидар, махала пој Јован, махала пој Радоња и махала пој Рагман. Наведени подаци су потврђени и археолошким истраживањима извођеним 70-их и 80-их година 20. века, којима су откривени остаци шест цркава. На простору нахије Трговиште 1571. године налазило се и пет манастира.*

Кључне речи: *попис, Трговиште, нахија, махала, црква, манастир, пој, порези.*

Након што су освојили наше крајеве, Турци су увели своју административну поделу па је тако територија данашњих општина Нови Пазар и Тутин припадала вилајетима Јелеч и Рас. Раније мале вилајете у Старој Рашкој Турци су, одмах по њиховом прикључењу Босанском санџаку, претворили у нахије које су сједињене у један вилајет назван *вилајет Јелеч*.¹ Овај вилајет се први пут помиње 1469. године и средиште му се налазило у граду Јелечу, најзначајнијој тврђави целе области. Вилајет Јелеч је у исто време био и кадилук, а нешто пре 1485. године средиште му је премештено у Нови Пазар и од тада наведена територија припада вилајету и кадилуку *Нови Пазар*.

1 Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 117.

Вилајет и кадилук Јелеч, односно Нови Пазар, делио се на нахије: Звечан, Јелеч, Рас, Сјеница, Барче, Враче, Митровица и Никшићи. У нахији Звечан 1469. године се помињу тргови Дмитровица и Ржане, у нахији Јелеч трг Глухавица, док се у нахији Рас помиње Трговиште „Сами шехер Нови Пазар, друго име Рас“.² Нови Пазар је тада имао 175 муслиманских домова, 194 хришћанска дома, неожењених 28, удовица 7 и приход са испенцом 11.874. акче.³

Предео од Новог Пазара у правцу југа и југоистока, организован као нахија Трговиште, заједно са североисточним деловима Црне Горе, односно Бихором, Коритима и Рожајем, припадао је Призренском санџаку. Према објављеном попису Призренског санџака из 1571. године,⁴ нахија Трговиште је тада обухвата 153 насеља у којима је уписано 3.810 баштина, 1.358 неожењених, 47 удовица и 84 муслимана. Дванаест села је већ тада остало без становника — раје и уписана су као ненасељена, а уписано је и пет манастира.⁵

Први манастир је Света Тројица, данас познат као манастир Сопоћани. За њега је уписано: „Осим објеката који припадају реченом манастиру, и од оних споља који припадају неким другим лицима, дају овде ресум (порез) на млинове“.

Манастирски приходи су следећи:

„Млин, припада реченом манастиру,

4 жрвња по 30,

ваљавице 2 по 15

броне 2 по 10

Од онога споља

млин, 12 жрвњева по 13

ваљавица, 7 по 15

брана, 4 по 10

Млин, запуштен 2

Млин Воје и Матеја, Степанових синова, из самог Трговишта, соколара, 3 жрвња. То је од давнина соколарска имовина, плаћају спахији ресум.

Црква Пречиста, припада женама, годишње 15.

Укупно са спенцом, ресумом на млинове, ушуром од житарица, ушуром од шире и осталим наметима, годишње у готовом 1000“ акчи.⁶

2 Исто, 118, Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008, 8.

3 Ahmed S. Aličić, *nav. delo*, 8.

4 Татјана Катић, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд 2010, Историјски институт, уредник Тибор Живковић.

5 Исто, 275–420.

6 Исто, 419.

У време пописа у овом манастиру су се налазили: Симеун поп калуђер, Сава поп калуђер и Петроје калуђер, али „припада женама“, тј. био је женски манастир. Како се манастир налази на извору реке Рашке то не чуди што њему припада наведени број млинова, ваљавица и брана.

Манастиру је припадала и баштина Тита Нога у селу Доњи Нељуди,⁷ које се највероватније налазило у близини Тутина. Баштина Ахмеда из села Баљена, западно од Сопоћана, такође је била у поседу манастира.⁸

Други је „Манастир Варева у близини поменутог села, држи га калуђер Силвестер.

Баштина Калуђеровац држи је... без имена; баштина Ступ држе је становници манастира.

Приход	
Спенца	50
Пшенице товара 3	150
Мешаница товара 5	100
Шира чаброва 5	160
Ресум на корито	5
Ресум на остале ситне ставке	35
Укупно	500“ (399)

Манастир је, заједно са селом Варевом, тимар Мустафе новог муслимана, а његови монаси држе и „њиве комада 3 познате под именом Сухи Лаз“ у селу Лукоцреву.⁹

Манастир Варева се идентификује са црквом св. Варваре чији се остаци налазе на Рељиној градини, око 5 км западно од Новог Пазара, на међи села Вареве и Лукоцрево. Остатке цркве је први пут забележио и Александар Гиљфердинг 1857. године, сматрајући га местом где је живео Реља Крилатица, тј. Реља од Пазара.¹⁰ Петар Ж. Петровић је први изнео претпоставку да се ту налази манастир св. Варваре који се помиње у турским пописима.¹¹

У попису насталом између 1526. и 1550. године манастир је „у руци калуђера Симеона“ и сачињавале су га три баштине: Калуђеровац, Дучић (или Ведић) и (И)ступ. Манастир је плаћао дажбине на приход од: 2 товара пшенице — 80; 3 чабра шире — 72; 3 товара суражице — 63; повртњака, др-

7 Исто, 345; Лутовац је мишљења да село треба тражити на потесу Луђе у селу Жупи код Тутина; Милисав Лутовац, Рожаје и Штавица, Насеља и порекло становништва књ. 37, *Српски етнографски зборник LXXV*, Београд 1960, 392 (323–420).

8 Т. Катић, нав. дело, 375.

9 Т. Катић, нав. дело, 307.

10 А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Веселин Маслеша, Сарајево 1972, 132.

11 П. Ж. Петровић, *Рашка, антирпотогеографска истраживања I*, Београд 1984, 163.

ва и другог, што је укупно годишње износило 317 акчи.¹² Манастир је поседовао и један виноград у оближњем селу Шавци. У истом попису је уписано и село Лука Црква, идентификовано са манастирским комплексом на Рељиној градини и данашњим селом Лукоцревом.¹³

Поменути калуђер Симеон је био рашки епископ који је 1526. године даровао цркву Св. Варваре, а 1547. године, као рашки митрополит, цркву истиче као своју задужбину. Други ктитор цркве је у попису поменути калуђер Силвестер који је око 1560. године постао рашки митрополит. Он је за цркву св. Варваре наручио мермерни архијерејски трон на чијој је предњој плочи, у виду перфориране транзене, уклесан ктиторски натпис:

сѣѣрнѣ сѣлѣстрѣ мѣтрополѣтѣ рашкѣ сѣѣ столѣ сѣдѣла вѣ лѣто · 72 · п · 3 · вѣчна мѣ
память.¹⁴

Остаци цркве на Рељиној градини истражени су и конзервирани крајем осамдесетих година 20. века, а истраживања манастирских објеката у манастирском комплексу обављена су почетком прве деценије 21. века.¹⁵

У попису из 1571. године трећи уписани је манастир Трумина Свети Никола у близини села Осојане, који је био тимар Перване Кирчовалије. У поседу манастира уписано је: „баштина Радивој Хрват; њива Лаз комада 2; ливада комада 2; млин, 2 жрвња. Приход од накнаде за ушур и осталих потраживања годишње 250 акчи.“¹⁶ Данас постоји село Осоје јужно од Новог Пазара, које по попису из 1571. године има 23 куће и баштине и девет нежењених. Једну баштину у овом селу држи у поседу монах. Међутим, на простору овог села нису евидентирани остаци манастирског комплекса. У центру села, на истакнутој главици падине која се спушта према Трнавској реци, лоцирано је активно сеоско гробље на чијој западној страни има крстаца из 18–19. века. На северној страни гробља нема нових укопа, терен је обрастао ниским коровом у којем има и дислоцираних надгробних споменика, међу којима је уочљива једна велика делимично притесана плоча димензија 210 x 55 x 35 cm, која би могла да се определи у 13–14. век.¹⁷ На том делу гробља уочавају се и остаци зида у дужини од 2–3 м, правца И-З. По прича-

12 Олга Зиројевић, Црква свете Варваре у селу Вареву, *Новојазарски зборник* (даље: *НПЗ*) 14/1990, 55 (55–57).

13 Олга Зиројевић, Насеља нахије Трговиште 1571. године, *НПЗ* 18/1994, 31–53, 36.

14 Марко Поповић, Манастир Св. Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара, *Саопштења XXVII–XXVIII*, Републички завод за заштиту споменика културе, уредник Радомир Станић, Београд 1995/96, 102, (95–120).

15 Марин Брмболић, Драгица Премовић, Манастирски комплекс на Рељиној градини, резултати систематских археолошких ископавања 2004. године, *НПЗ* 28/2004, 263–268.

16 Т. Катић, нав. дело, 343.

17 Ј. Ердѣљан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Београд 1996, 85.

њу појединих мештана у оквиру гробља се налазила и црква, па је могуће да наведени зид може да се припише остацима цркве.

О још два уписана манастира данас се не зна много. Један је манастир „Свети Петар у близини поменутог села (Рожаја), држи га Симеон калуђер“. Попис је у тадашњем селу Рожају евидентирао и три попа: поп Вукомир, Радоња поп и Радивој поп нежењен. Село Рожај је тада имало 31 кућу и баштину, нежењених 12 и давало годишњи порез од 4.500 акчи, а у ову суму улази и приход од ушура манастира Св. Петар у износу од 140 акчи.¹⁸ По мишљењу Милисав Лутовца овај манастир треба тражити на простору Сувог Поља близу Рожаја. Ту су 1925. године откривени остаци цркве димензија 12 x 5 м, са зидовима висине до 1–1,5 метара. Била је живописана и поред апсиде и наоса имала и припрату. Лутовац претпоставља да је црква била посвећена рођењу Богородице и да је њен ктитор била нека племкиња Ружа, а забележио је и предање да је по њој црква названа Ружица, да би се назив пренео и на назив насеља Рожаја.¹⁹

Пети манастир нахије Трговиште припадао је тимару јаничара Ахмеда и Ахмеда б. Мехмеда, налазио се у селу Мојстиру „у поседу Николе из села Драга“.²⁰ Овај манастир се, највероватније, налазило на локалитету Црквине у Чулијама, засеоку села Мојстира. На западној страни Чулија, на већем заравњеном платоу изнад Ибра, на ливади се уочавају остаци три објекта обрасла шибљем и већим дрвећем. Један од објеката, најближи падини, манифестује се обрушеним каменом око остатака зидова, у чијој унутрашњости је удубљење. Димензије овог објекта су око 7 x 5 м и над правцем краћих зидова се уочава кречни малтер. На једном месту се види и унутрашње лице зида.

Јужно од овог објекта налазе се остаци другог, знатно већег објекта. Овај је оријентисан у правцу ЈИ-СЗ и има димензије око 14 x 7 метара. У средишњем делу овог објекта је велико удубљење које је настало разарањем објекта и копањем у дубину и на основу онога што се види могло би се претпоставити да је објекат имао подрумску просторију, или су зидови очувани у већем обиму од онога који се претпоставља на основу спољашњег изгледа. Могуће да је објекат био подељен на три просторије, на шта упућује конфигурација терена унутар објекта. Наведено велико удубљење се налази у средишњој просторији.

Трећи објекат се налази ЈИ од другог, на око 5–6 метара. Овај објекат је димензија око 8 x 5 м и оријентисан је у правцу И-З. Источни зид је полукружан, што уз оријентацију објекта наводи на закључак да се ради о остацима цркве. И на овом објекту су зидови доста обрушени, али се назире уну-

18 Т. Катић, нав. дело, 346–347.

19 М. Лутовац, Варош Рожаје, *Рожајски зборник*, Година II, број 2, 1983, 20 (17–40).

20 Т. Катић, нав. дело, 364–365.

трашње лице западног зида, над којим је порасло шибље. Трагови малтера су једва уочљиви. По казивању на локалитету се налазе остаци три цркве, а са њихових порушених зидова мештани су разносили камен за своје потребе, посебно обрађене комаде. На југозападном крају платоа на ком је смештен локалитет и нешто више на падини налази се извор ког мештани називају Црквено врело, а и цело брдо изнад локалитета називају Црквено брдо.

У многим селима нахије Трговиште као баштиници уписана су свештена лица — попови, што индиректно говори и о постојању цркава у њима. У неким селима се делови истих називају по поповима: у Себечеву махале Радич поп и поп Владохна и у Буковици код Тутина махала поп Радисав. У селу Малин Дубрава код Тутина уписана су три попа, у Слатини, Грачанима и Радетини два, а по један поп је уписан у селима: Луковица, Црепуља, Драга, Црноча, Вранотиће, Митрова (Дмитрова црква), Лескова, Точилов (Велико), Врујце, Суви До, Грахово, Драга, Тврдошево, Горња Башча, Лескова, Божанић а поповске баштине у Забрђу, Педељу, Подбељу, Баљену.²¹ У свим наведеним селима су приликом рекогносцирања терена евидентирани остаци цркава, негде и некропола, што потврђује да су оне настале пре пописа извршеног 1571. године. Три попа су уписана и у селу Пештере које је, са 111 кућа и баштина, 38 неожењених, једном удовицом и једним кнезом, највеће у нахији Трговиште.²² Међутим, осим области познатој као Пештерска висораван, село под називом Пештера данас не постоји. Највероватније да се ради о данашњем селу Угао, већем селу које се не помиње ни у једном турском попису, а у ком су приликом рекогносцирања терена забележени остаци три цркве са некрополама и остаци насеља.²³

У попису Призренског санцака из 1571. године најзанимљивији су подаци о самом Трговишту. Оно се у то време састојало од шест махала — квартава и све се називају по свештеним лицима: *махала њой Димишар* — девет кућа, шест неожењених и две удовице; *махала њой Тогор* — шест кућа, један неожењен и једна удовица; *махала њой Божигар* — шест кућа; *махала њой Јован* — девет кућа и три удовице; *махала њой Рагоња* — шест кућа и *махала њой Рагман* — шест кућа и један неожењен.²⁴

Сви уписани мушкарци, њих 50, плаћали су по 25 акчи годишње на име испенце, односно личног пореза који су свом спахији плаћали сви одрасли, за рад способни мушкарци хришћани.²⁵ Имајући у виду да се ради о на-

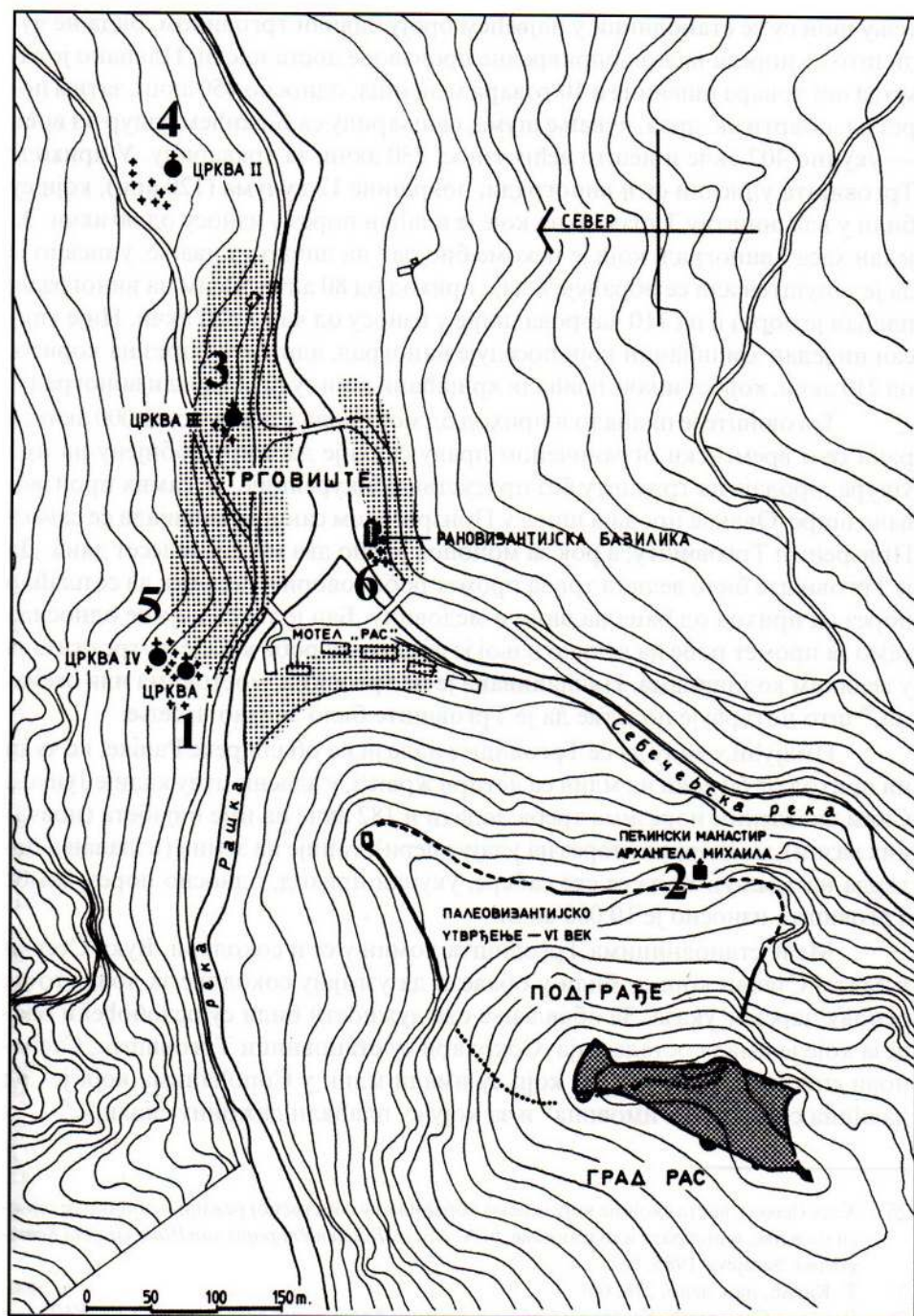
21 Т. Катић, нав. дело, 276–77, 309–10, 331, 321, 385–86, 296, 286, 299, 303, 322, 339, 349, 351, 374, 378, 284, 288, 304, 335, 346, 351, 407, 413, 416, 384, 375.

22 Т. Катић, нав. дело, 313–314.

23 Д. Премовић-Алексић, Резултати археолошког рекогносцирања околине Сјенице, *Зборник Сјенице* 1/1985, 51–53 (45–55).

24 Т. Катић, нав. дело, 275–276.

25 Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića, zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964, 129.

Слика 1 — Трговиште, ситуациони план са положајем цркава

сељу чији су се становници у највећем броју бавили трговином, онда не чуди што су порези на пољопривредне производе доста ниски. Плаћано је само за пет товара пшенице и 10 товара мешанца, односно 450 акчи, затим порез на: повртњак, дрва, чување шума, свињарину са Божићем, ушур од воћа — укупно 402 акче и нешто већи износ, 250 акчи, за траварину. У приходе Трговишта уписани су и виногради, површине 12 дунума (120 ари), који су били у власништву Турака и на које је плаћан порез у износу од 60 акчи. За један хаса²⁶ виноград, који је некоме био дат на лично уживање, уписано је да је запуштен али се обрађује и даје приход од 80 акчи. Осим на винограде, плаћан је порез и на 110 чаброва шире у износу од чак 3.520 акчи. Није уписан ни један хришћанин који поседује виноград, али јесте порез на корито, од 210 акчи, који су иначе плаћали хришћани који су поседовали виноград.²⁷

Трговиште је плаћало и приход од монопола у износу од 2.000 акчи, а ради се о временски ограниченом праву спахије да ширу добијену на име ушура, продаје на тржишту без присуства конкуренције, тј. самих произвођача шире. Оваква продаја шире у Призренском санцаку одвијала се само у Призрену и Трговишту, а рок за монопол је био два месеца и десет дана. Да је Трговиште било велики трг за промет робе говори и податак да се плаћао порез на приход од баца на вино и медовину. Бац је такса која се односила само за промет робе на велико и њој је подлежала роба која је на трг стизала у великим количинама. Наплаћивана је на трговима, мостовима или скелам,²⁸ што потврђује податке да је Трговиште било знатно насеље.

Имајући у виду да се Трговиште налази на обали реке Рашке, не чуди ни приход од 60 акчи на млин са четири жрвња, у власништву кадије Јунуса. Свим наведеним порезима треба додати и 182 акче на име нијабета (новчаних казни), младарине (порез на удају кћери), тапије на земин (издавања потврда на земљу). Када се све сабере, укупан приход, односно порез, самог Трговишта износио је 10.000 акчи.

Међу становницима Трговишта помињу се и соколари, Вука Степан и Матеј Степан који су били у обавези да узгајају соколове за лов и то на основу царског указа. За обављање ове дужности били су ослобођени обавеза које је имала остала раја. Соколари су становници Трговишта, Степанови синови Воја и Матеја, који су имали млин у Сопоћанима који је „од давнина соколарска имовина“ и за коју су плаћали дажбину спахији.²⁹

26 Хаса (hassa), врста својине коју је неко обрађивао у сопственој режији и обично се односи на њиве, винограде или млинове, у: А. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta hercegovina*, Сарајево 1985, 656.

27 Т. Катић, нав. дело, 276, 601.

28 Радован Самарџић, *Београд у сјисима француских савременика XVI–XVII век*, Београд 1961, 759.

29 Т. Катић, нав. дело, 419.

Слика 2 — Црква 1

Да кажемо нешто и самом Трговишту и његовим махалама наведеним у попису из 1571. године. Положај насеља описао је још средином 19. века Александар Гиљфердинг. „На два сата од Новог Пазара налази се готово заобљена долина, заклоњена са свих страна и препуна камених зидина. Овдје је, вјероватно, некада постојао велики град. Тај град народ назива Пазариштем или Старим (А. Гиљ. 133) Пазаром и прича како је он припадао Хрељи и како је давно, још прије доласка Турака, разрушен на чудесан начин. Наиме, Рашка се изненада зауставила у клисури Сутјесци при улазу у котлину Пазаришта, стала попут зида који се све више и више подизао, а затим — нагло покуљавши напријед — однијела град са лица земље“.³⁰

У насељу Трговиште, како је већ речено, уписано је шест махала названих по свештеним лицима. Наведени подаци потврђени су и археолошким истраживањима извођеним 70-их и 80-их година 20. века, којима су откривени остаци шест цркава.

Најстарија црква, Црква I, налази се на левој обали реке Рашке, на западној страни насеља, а подигнута је над старијим гробљем током друге половине 12. века. Црква је једнобродна, са апсидом која је споља тространа а изнутра полукружна, засведена полуобличастим сводом и живописана. Цр-

30 А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, 133–134.

ква је делимично откопана 1965. године и тада је у апсиди, у композицији архијерејског входа, била очувана фреска Христоса-agneца, што је градњу цркве определило у крај 12. века.³¹ Крајем 14. и почетком 15. века црква је добила и припрату.

Нешто касније подигнута је црква, св. Арханђела Михаила, на источној падини Градине — града Раса, у оквиру Подграђа. То је манастирски комплекс настао крајем 12. и првих деценија 13. века и представља монашку заједницу типа пештерне лавре. Најзначајнији објекти манастирског комплекса су црква, житница и цистерна у приземљу, док је цела поткапина имала три спрата. Црква је мала, скоро квадратне основе и била је осликана. Са црквом арханђела Михаила у непосредној вези су неприступачне испоснице распоређене околу у стенама, у којима су се монаси бавили преписивачком делатношћу. Ту је, 1202. године старац Симеон написао Вуканово јеванђеље. Постоји и претпоставка да је у овој пећини био заточен Стефан Немања, у време док је био у сукобу са браћом.³²

Главна црква насеља, Црква III, налазила се на доминантном положају изнад средњег дела насеља, изграђена између 1430. и 1460. године. То је била једнобродна грађевина са апсидом изнутра полукружном а споља полигоналном, некада засведена полуобличастим сводом и са очуваним траговима живописа. Црква је током друге половине 16. века обновљена захваљујући ктиторској делатности Прибисалића, спахије Вује и његовог брата митрополита Матеје. Урађен је нови слој живописа и нови црквени намештај. У исто време уз цркву је са западне стране призидаана и фрескама осликана припрата која је током читавог 17. века служила као маузолеј чланова ове породице. Током истраживања нађене су и надгробне плоче од фино обрађеног мермера, са перфектним калиграфским натписима, које су драгоцен документ о животу, утицају и моћи ове српске спахијске породице. Најбоље је очувана плоча Јерине Прибисалић, умрле 8. јуна 1612. године, жене Радивоја, кћери спахије Вује и синовице митрополита Матеје.³³

О богатству имућних и знаменитих људи Трговишта какви су били Прибисалићи, као и њиховом префињеном укусу, говоре и налази делова луксузне одеће са гајтанима од позлаћене срме и дугмади од бронзе или позлаћеног сребра.³⁴ Прибисалићи нису били само богати, већ су били и уче-

31 Јован Ковачевић, Пазариште, резултати досадашњих археолошких радова, *НПЗ* 1/1977, 9 (5–13); В. Јовановић, Д. Минић, С. Ерцеговић-Павловић, Некрополе средњовековног Трговишта, *НПЗ* 14/1990, 22 (19–44).

32 Ј. Ковачевић, нав. дело, 8.

33 Душица Минић, Трговиште — средњовековно насеље, *НПЗ* 8/1984, 235 (233–236); иста, *Les monuments funéraires du narthex de l'église III du site medieval de Trgovište, Старица XLIII–XLIV* 1992/1993, Археолошки институт Београд, уредник Петар Петровић, 71–86.

34 Д. Минић, Трговиште — средњовековно насеље, *НПЗ* 9/1985, 221–223.

Сл. 3 – Пећинска црква св. Арханђела Михаила, црква 2

Слика 4 — Главна црква на Трговишту, црква 3

Слика 5 — Црква на Табачини, црква 4

Слика 6 — Црква 5, поред цркве 1

штено је на ушћу Себечевске реке у Рашку. Током 14. века становници Трговишта живели су у брвнарама, једноставним кућама које су подизали од дрвених облика ређаних уз вертикално постављене диреке, са подовима од набијене земље. Само су поједине куће имале делове зидова подигнуте од камена у техници сухозида. На месту брвнара током 15. века подижу се куће зидане од камена са пословним просторијама у приземљу и стамбеним одајама на спрату. На овакву промену су утицали економски просперитет, присуство великог броја домаћих и страних трговаца, али и колонија Дубровчана, што је довело до побољшања услова и културе становања. Свет имућних грађана Трговишта тог времена потврђује накит и други предмети из скривнице откривене у једној од градских кућа.⁴⁰ Археолошка ископавања Трговишта почела су 1972. године и са мањим прекидима трајала до 1990. године. У оквиру средњовековног насеља, осим наведених цркава, истражене су 64 куће, а оне зидане каменом представљају млађи слој становања. Све куће млађег хоризонта су истог типа, начина градње и приближно истих димензија. Скоро све су укопане у падину Оцева, чинећи осмишљену урбанистичку целину. На основу неких детаља, али и археолошког материјала откривеног у њима, могло би се претпоставити да су просторије доњег спрата служиле као радионице или продавнице, а горњи спрат за становање.

Како се Трговиште, као важан трговачки центар, налазило на траси пута који је из Приморја водио према унутрашњости Балкана, али и Цариграду, у њему се већ од друге половине 14. века налазе стални или привремено насељени дубровачки трговци. Јула месеца 1412. године, Дубровчани су за председника судијске комисије, са титулом конзула, именовали извесног Велојевића.⁴¹ Нека сведочанства о њиховим везама са домаћим пословним светом сачувана су у изворној грађи, најчешће у документима о новчаним трансакцијама или судским споровима. Тако се већ 1382. године помиње Andrussa Sladenovich de Trgouischye, а годину дана касније и Radic Marchovich de Tregouischye. За конзула у Трговишту, 4. јула 1412. године, именован је неки Велојевић.⁴² Од прве половине 15. века, вести о пословним везама становника Трговишта са Дубровником знатно су бројније. Уз Дубровчане ту се често помињу и домаћи трговци. Током шесте деценије 15. века, у најуспешније и најимућније људе Трговишта тог времена свакако спадају извесни Владислав Влатковић, Рахац Богишић и Ђурађ Ноћајевић.⁴³

У которским споменицима 40-их година 15. века Трговиште се помиње као велико тржиште олова. Пред судом у Котору, 28. јуна 1440. године,

40 Д. Минић, Остава накита из средњовековног Трговишта код Новог Пазара, *НПЗ* 8/1984, 23–25.

41 Б. Храбак, Рашки пазари у XV и XVI веку, *Наша прошлост* 3, Краљево 1988, 80 (77–119).

42 К. Јиречек, *Историја Срба* II, Београд 1981, 334.

43 Б. Храбак, Рашки пазари у XV и XVI веку, *Идео, Наша прошлост* 3, Краљево 1988, 77–119.

Марко Радончић из Трговишта изјавио је да Михаилу Палташићу из Котора „дугује 384 златна дуката за чоху коју је узео од њега. То треба да врати током септембра у олову. Олово ће пренети о свом трошку, а у повратку ће потерати со коју ће узети од Михаила у одговарајућој тежини олова.“⁴⁴ О трговини оловом говори и податак да се Радич Добројевић из Трговишта обавезао, 26. априла 1441. године, да ће у Котор до Петровдана да доведе 80.000 фунти (око 27.000 килограма) олова.⁴⁵

Турци су заузели Трговиште 1459. године за владе Мехмеда II. Затебли су област јасно дефинисаног обима, означену називом Рас, а од насеобина урбаног типа само Трговиште. Одмах су поставили субашу, а 1461. године и кадију,⁴⁶ што сведочи да се овде у прво време налазило седиште новоуспостављеног вилајета Рас.⁴⁷ На субашу Трговишта 1459. године се на Порти жалио Јаков Гундулић, јер исти при пролазу тражи од свих трговаца да распакују товари са тканинама ради претреса „а све то чини да би добио мито од трговаца“.⁴⁸

Турским освајањем становништво се није изменило, остало је хришћанско што, осим турских пописа, потврђују и археолошка истраживања и налаз великог броја свињских костију.

Када је шездесетих година 15. века основан Нови Пазар, Трговиште није опустело, али се име области пренело и на новоосновани трг. Тако је у турском попису из 1468. године уписано следеће: „Сами шехер Нови Пазар, друго име Рас, домова: муслиманских 175, кршћанских 194, нежењених 28, удовица 7; Приходи шехера са испенцом: 11.874“.⁴⁹ Дубровчани су и даље имали своју колонију на чијем челу је 1461. године био Францус де Гор. Важност положаја на раскршћу путева — босанског преко Пештери и дубровачког преко Тутина — а и оближњег рудника гвожђа на Глухавици, кога су Турци заузели још 1396. године, омогућили су просперитет и старог и новог насеља.

Документа из друге половине 15. века сведоче да везе житеља Трговишта са Дубровником нису прекинуте ни после турског освајања и оснивања Новог Пазара. Међутим, неки од Дубровчана брзо су прешли у нову насеобину, тако да је 8. фебруара 1461. године Дубровачко мало веће одредило властелина Ser Franch Mar. De Goza (Гучетића) за конзула у Новом Пазару.

44 Р. Ковијанић, И. Стијепчевић, Трговиште у которским споменицима, *Историјски записи*, година VII, књига X/2, Цетиње 1954, 600.

45 Исто, 602.

46 Г. Елезовић, *Турски споменици*, књ. I, св. 1, Београд 1940, 905.

47 В. Винавер, Период турске владавине (XV–XVIII век), *Нови Пазар и околина*, Београд 1969, 162 (159–194).

48 Иван Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952, 269.

49 Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar 2008, 8.

ру, а 20. априла 1461. године именовало је конзула у Трговишту. У то време, по записима у књигама Малог већа, тешко је одредити да ли су Трговиште и Нови Пазар, односно Ески и Јени Базар, били једно или два места.⁵⁰

Период стагнације и опадања Трговишта наступа у 16. и 17. веку. Археолошким истраживањима утврђено је да су већ крајем 16. и током наредног века многе грађевине млађег хоризонта становања биле прилично оштећене.⁵¹ Током 16. века у трговинском смислу Трговиште је посустало, али се може претпоставити да се почело развијати као занатско средиште. На то упућује и назив локалитета Табачина, који се доводи у везу са штављењем кожа — табханама.

Докле су куће на Трговишту биле у употреби говоре резултати археолошких истраживања, а посебно налаз угарског новца датованог од 1533. до 1591. године. Евидентно је да је током прве половине 17. века дошло до економског опадања Трговишта, мада оно није потпуно замрло. Да Трговиште постоји у другој половини 17. века, говори и податак да је митрополит рашки Мојсије био родом из Трговишта, а митрополит је постао 4. новембра 1709. године.⁵²

У Сопоћанском поменику, ког је 1850. године руски путописац Гиљфердинг из Сопоћана однео у Русију, налази се и следећи запис: „Знати се када би зулум од проклетије Турака. Изиде Тевтиш бег од Призрена и Мрла (?) бег на Рожае. Рожаици се недаше и бег паде у Трговиште с војском. Војска изеде жито и сир и масло и поклаше волове и краве и овце и овнове и хришћански домови од зулума опустеше. Сиротиња биежаше по леду и снегу и плакаше љуто и горко зело. И тада Трговиште опусте од зулума. И тако људи говораху да е војске 6 хиладе. И војска леже 4 недеље 1770 лето месеца декемвриа 3 дни војска дође а диже се месеца ануариа 2 дана“.⁵³

На основу овог записа Трговиште је страдало наведено, 1770. године и за само 80 година знатно трговачко насеље претворило се у рушевине, некадашње Трговиште постало је П(б)азариште. Рушевине је први забележио руски путописац Александар Гиљфердинг 1850. године.

Питање територија нахије и каснијег *кадилука Трговиште*, доста је сложено. Након турских освајања нахија Трговиште прикључена је Вуковој области, односно Вучитрнском санџаку. Пописом из 1455. године у саставу ове нахије су села: Шавци, Врбица, Ђерекаре, Црвско, Набој и Долово. У пописима из 1477. и 1487. године нема нахије Трговиште. Године 1488/9. нахија има 3.602 хришћанска домаћинства, која су на име цизије давала 171.445 акчи. Нахија је касније прикључена призренском санџаку — најка-

50 И. Руварац, Рашки епископи и митрополити, *Глас СКА* 62, Београд 1901, 24–25 (1–45).

51 Д. Минић, Трговиште — средњовековно насеље, *НПЗ* 4/1980, 148–151.

52 И. Руварац, нав. дело, 33.

53 Ј. Ковачевић, нав. дело, 11.

сније 1527/30. године. Седиште нахије је у Трговишту које се 1488/9. године налази у зеамету Мехмеда сина Касим-бега са приходом од 24.737 акчи. Године 1527/30. нахија Трговиште обухвата 110 насеља од чега султановом хасу 10, зеамету Мехмеда, сина Касим-бега поред Трговишта припадала су и 4 села: Слатина, Лукавица, Божанић и Трвоњић.⁵⁴ Трговиште је 1531. године припало хасу призренског санџакбега са приходом од 24.733 акче.

Нахија Трговиште је, најкасније 1527/30. године, прикључена Призренском санџаку, заједно са нахијама: Призрен, Хоча (Ђаковица), Трговиште, Жежна и Бихор. Граница нахије Трговиште, на основу села која јој припадају, од Новог Пазара иде десном обалом реке Људске до Осаонице, а потом скреће на запад и од села Жабрена иде до Црвска, на западној ивици Пештерске висоравни, где се граничи са нахијом Бихор. Граница одатле иде преко Великих и Малих Корита до Рожаја, а онда долином Ибра, односно његовом левом обалом до Рибарића. На десној обали Ибра нахији Трговиште припадају само села Драга и Мојстир. Од Рибарића граница иде долином Паљевске реке, развођем слива Ибра и Рашке и преко Рогозне долази до Новог Пазара, обухватајући и данас приградско насеља Подбијеље, као и Шутеновац.

Многи аутори назив нахије Трговиште повезују са Рожајем, међутим, сигурно је да је она добила назив по средњовековном Трговишту, великом трговачком центру на ушћу Себечевске реке у Рашку где су, како је већ речено, Дубровчани имали своју колонију, ту се 1459. налази турски субаша, а 1461. године и кадија.⁵⁵ Овај податак очито говори да је ово Трговиште седиште нахије и каснијег кадилука. За кадилук Трговиште Шабановић пише: „Рас је 1461. године представљао кадилук са седиштем у Трговишту, али се онда не помиње све до 17. века. Вероватно је био укинут или припојен новопазарском кадилуку. Поново је основан у 17. веку. У попису кадилука из 1667. године он се не помиње. У нешто млађем попису стоји да је кадилук Трговиште припојен Новопазарском. Где је било седиште кадилука и које су му нахије припадале не зна се. У сваком случају овај кадилук није идентичан са истоименим у Призренском санџаку са седиштем у Рожају и који се помиње кроз цео 16. век“.⁵⁶

О Шабановићевој идентификацији Трговишта са Рожајем Хатица Чар Дрнда пише: „Нема изворног материјала који би ово и потврдио. Трговиште је старо градско насеље које је постојало и пре Турака. 1455. године цела једна административна јединица носи његово име. 1528/30. и 1531. године Рожаје је само село у оквиру нахије Трговиште. Није познато на осно-

54 Н. Ћар-Дрнда, *Naselja nahije Trgovište — prema podacima deftera iz 1527/30. godine, Rožajski zbornik 4*, Рожаје 1985, 23–24.

55 К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1981, 332, нап. 20.

56 Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 186.

ву чега Шабановић саопштава да је седиште кадилука Трговиште у призренском санцаку било Трговиште кроз цео 16. век. Е. Челеби помиње кадију Трговишта, а не Рожаја. Хаџи Калфа наводи Трговиште као седиште кадилука, док Абдулах Хуремовић саопштава да је кадилук Трговиште (не Рожаје) прикључен Новом Пазару.⁵⁷ У 16. веку у једној канун-нами Призренског санцака помињу се нахије Трговиште, Жежна и Бихор.⁵⁸ Да се она у то време граничи са Новим Пазаром и Босанским санцаком, потврђују и подаци пописа из 1571. године. Наиме, забележено је да у неубицираном селу Свибовница нема раје, а док их је било населили су једну пазарску махалу и направили себи куће. Када је пописиван Босански санцак пописивач је „муслимане насељене на реченом месту припојио махали цамије Курд-челебије и са, часном заповешћу, уписао их у Босански санцак. Они о томе имају потврде“.⁵⁹

Нахија и кадилук Трговиште припојена је Босанском санцаку средином 17. века, што непосредно у свом Путопису потврђује и Евлија Челеби. Описујући Нови Пазар он каже и следеће: „Овај град граничи се са три кадилука, па је уобичајено да пазарним данима у седмици тројица кадија дођу на једно мјесто, тако да је варош подељена јурисдикционо на тројицу кадија. Прво је кадија босанског санцака, затим кадија Трговишта, па кадија Брвеника. И овај кадија спада међу босанске кадије. Ова тројица кадија дођу овамо, а како је природно да се у вароши нађе и кадија ове вароши, то се тако на једном месту састану четворица кадија. Овој вароши је својствено то да се на једном мјесту састану четворица кадија“.⁶⁰

Када је крајем 18. века, после 1790. године, новопазарска област издвојена из Босанског санцака, формиран је засебан, Новопазарски санцак, који је обухватао кадилуке: Нови Пазар, Стари Влах, Косовску Митровицу и Трговиште. Новопазарски санцак је постојао само 27 година, односно до 1817. године, када је његова територија опет прикључена Босанском санцаку.⁶¹

Трговиште је од тада постало саставни део Босанског пашалука, односно Новопазарског кајмакамлука,⁶² након тога Новопазарског санцака и Новопазарског вилајета. Након Берлинског конгреса ова територија издвојена је из Босанског и прикључена Косовском вилајету, у оквиру ког је остала до 1912. године и ослобођења овог краја од Турака.⁶³

57 Hatidža Čar-Drnda, *Naselja nahije Trgovište — prema podacima deftera iz 1527/30 godine, Rožajski zbornik* 4, 1985, 29–30.

58 Hatidža Čar-Drnda, *Kanun-nama Prizrenskog sandžaka, Rožajski zbornik, rodina V, Broj 5*, 1986.

59 Т. Катић, нав. дело, 411.

60 Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo 1979, 267–268.

61 Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 94.

62 Исто, 232–233.

63 Исто, 234.

Уместо закључка можемо само да изразимо жаљење што збирни резултати двадестогодишњих истраживања средњовековног Трговишта нису објављени, посебно што се ради о једином средњовековном насељу у Србији на ком су вршена опсежна систематска археолошка истраживања. Резултати истраживања, фрагментарно изнети и у овом раду, недвосмислено говоре да је Трговиште на ушћу Себечевске реке у Рашку већ од 14. па до 18. века знатно насеље којем и приличи да буде центар нахије и кадилука. За разлику од овог Трговишта, о претпостављеном Трговишту код Рожаја нема никаквих материјалних доказа. На ову тему, Шушевић износи податак да је током XVIII века кадилук Трговиште у Призренском санџаку по питању судске надлежности био припојен Новопазарском кадилуку.⁶⁴

У објављеним турским пописима ширег новопазарског подручја, све до краја 18. века и припајања Новом Пазару, насеља кадилука Трговиште, са горе наведене територије коју обухвата, нема у пописима Босанског санџака. Било би занимљиво видети која села се налазе у саставу кадилука Трговиште када је он припојен Новопазарском санџаку. Значај овог насеља, чије се име у турском периоду пренело на име нахије и кадилука, потврђује и микротопонимија, као и резултати рекогносцирања терена и сондажних истраживања околних локалитета.

64 И. Шушевић, Рожајска тврђава у XVIII веку, *Рожајски зборник*, Година II, Број 2, 1983, 105 (103–108).

Dragica Premović-Aleksić

DISTRICT AND SETTLEMENT TRGOVIŠTE IN REGISTER FROM 1571

The medieval settlement Trgovište is located on the intake of the Sebečev River into the Raška in valley under the medieval town Ras. After the Turkish conquests regardless of foundation of a new trading center in its direct proximity of today Novi Pazar continued its life as a center of the same name district in Prizren's Sanjak as considerable settlement. We were informed from data noted in the Turkish registers and upon register of Prizren's Sanjak from 1571 district Trgovište embraced 153 settlements in which were registered 3810 endowments, houses, 1358 unmarried, 47 widows and 84 Moslems. Twelve villages left without inhabitants and were registered as uninhabited. In that time only Trgovište was consisted of six quarters all named by the priests: quarter priest Dimitar, quarter priest Todor, quarter priest Božidar, quarter priest Jovan quarter priest Radonja and quarter priest Radman. Mentioned data are confirmed by the archeological researches performed during the 70s and 80s of the 20th century with which were discovered remains of six churches. In the territory of district Trgoviste in 1571 were situated five monasteries.

The first is the Monastery of the Holy Trinity, today known as monastery Sopoćani in which are present: Simeon priest monk, Sava priest monk and Petroje monk. With the monastery is mentioned one mil with four grindstones, one with 12 grindstones which belonged to other persons, two abandoned mills, mil of two falconers from Trgovište with three grindstones and nine rollers. Monastery was female, as written "belonged to women".

The second monastery is Vareva nearby same name village, held by the monk Sylvester the famous Raška's metropolitan. The monastery has only two monks and three endowments like as two new endowments in near by villages Lukocrev and Šavci in 1571. 500 akcas amounts the year tax.

For the "monastery Trumina St. Nicholas in near by the village Osojane" is not known where it was situated. The village Osoje southern from Novi Pazar exists today, but on the territory of this village is not noticed rests of the monastery complex not even from church. About two registered monastery we don't now much today. One of them is the monastery "St. Peter near the mentioned village (Rožaja) held by Simeon the monk". The second monastery belonged to village Mojstir and it was situated on the property of certain Nikola from Draga village. It is possible that it is about the rests of the monastery complex registered in Čulije, hamlet of the village Mojstir on the right side of the river Ibar.

In many villages of the Trgoviste district like endowers were registered 24 priests what indirectly tells about the existence of churches in them. Even some parts of villages had their names. Three priests were registered in the Village Pešte-

re which with 111 houses and endowments, 38 unmarried, one widow and one prince, the biggest in the district Trgovište. Meanwhile only presumptions exist where exactly this village was situated.

The name of the district Trgoviste like as it s center historians in the biggest number of cases connect for Rožaje to whom is supposed preceded today unknown Trgovište. Meanwhile the Prizren's Sanjak register data from 1571 and archeological researches unambiguously confirmed that the settlement Trgovište on intake of the Sebečevska River into the Raška was center of the same name district trough the whole Turkish period.

PODRUČIJE DUGE POLJANE U TURSKOM POPISU 1604. GODINE¹

Salih Selimović
Kladnica, Sjenica

UDK 314.117(497.11)"1604"

Apstrakt: *Tursko-osmanska država veoma često, i za ondašnje uslove, veoma pedantno je obavljala popise sa različitim namenama. U ovom popisu je reč o opširnom tapijskom popisu radi utvrđivanja vlasničkih prava i poreških obaveza. Stanovništvo dugopoljskog kraja, nahije Sjenica i celog Starog Vlaha (Istar Eflak) imalo je vlaški status. Vlasi nahije Sjenica, kojoj su pripadala i dugopoljska sela, imali su neki specifičan položaj u odnosu na ostale vlahe-stočare u Starom Vlahu, jer su plaćali nijabet (globu, taksu) pored obavezne filurije koja je najčešće iznosila 315 akči. Iz ovog opširnog turskog popisa mogu se utvrditi vlaške skupine (džemati), sela, čifluci, baštine, filurija, titule starešina, konfesionalna struktura, posednici.*

Ključne reči: *Dugopoljska sela, popis, hrišćanska i muslimanska imena, porez, akča, baština, selo, čifluk, vojnuci, vojvoda, vlasi.*

Dugopoljski kraj se nalazi na magistralnom putu 25 kilometara istočno od Sjenice, skoro na sredini između Sjenice i Novog Pazara. Pod područjem Duge Poljane ili dugopoljskog kraja danas se podrazumeva mesna zajednica Duga Poljana koja se nalazi u opštini Sjenica.

Preko dugopoljskog kraja i samog naselja Duga Poljana još u antičko doba prolazio je rimski put koji je povezivao jadransko primorje sa unutrašnjošću rimskih provincija Dalmacije, Mezije i Prevalisa, pa i dalje preko Serdike, Filipoplja, Hadrijanopolja do Konstantinopolja. U srednjem veku i u vreme osmanskog perioda od Dubrovnika skoro istim pravcem, ali promenljivim trasama, prolazio je frekventni Dubrovački drum koji se kod Štavlja spajao sa poznatom Bosanskom ili Budimskom džadom i tako sastavljeni nastavili su preko Duge Poljane pravcem starog rimskog puta. Položaj Duge Poljane na tako važnoj drumskoj komunikaciji omogućio je da ona uvek bude neka mala trgovačka i urbana celina.

U povelji srpskog kralja Uroša I Nemanjića (vladao 1243–1276) pominje se Duga Poljana (Dlgo Polje). Zajedno sa Sjenicom pominje se u istoj povelji i kao

1 Opširan popis Bosanskog sandžaka iz 1604, Sv. II (prevod Ahmed S. Aličić), obradila Snježana Buzov, priredila Lejla Gazić, Bošnjački institut Cirih, Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000, 266–290 (U daljem tekstu: Opširan popis Bosanskog sandžaka).

prestono mesto srpskih kraljeva iz dinastije Nemanjića.² Tada Sjenica nije postojala kao naselje, već se uvek mislilo na župu Sjenica, jer se palanka Sjenica pominje tek početkom XVIII veka.³

Posle definitivnog pada Stare Raške pod tursku vlast 1455. godine dugopoljski kraj, kao i župa Sjenica, ušao je u sastav Skopskog krajišta Isa-bega Ishakovića. Tada je izvršen i prvi popis tog Krajišta. Od sadašnjih dugopoljskih sela tada su bila popisana Brnjica, Šare, Draževiče i Vrapci.⁴

U popisu timara eškindžija⁵ nahije Jeleč iz 1528. godine popisana su sela Duga Poljana i Žitnice.⁶

Krajem XVI veka, u turskom popisu nahije Sjenica, popisana su sledeća dugopoljska sela:⁷

- Draževiče, drugačije Znojnice (ranije Ritudža — prim. S. S.),
- Žitni (Žitnice),
- Žitnik (Žitnice, drugi deo sela — prim. S. S.),
- Duga Poljana,
- Čitluk Krčine (Krće kod sela Šara — prim. S. S.),
- Čitluk Husein-bega i
- jedan zemin.

U opširnom turskom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine dugopoljska sela nalazila su se u okviru nahije Sjenica osim sela Kamešnice koja je bila u sastavu nahije Trgovište u Prizrenskom sandžaku. Posle osnivanja Novopazarskog sandžaka krajem XVIII veka (oko 1790. godine), nahija Sjenica, pa i područje Duge Poljane pripojeni su tom novoosnovanom sandžaku. Sandžak-beg Novopazarskog sandžaka, a kasnije i kajmakam, skoro uvek je boravio u Sjenici iako ona nije zvanično bila centar tog sandžaka. Zvanično će Sjenički sandžak biti formiran 1902/1903. godine. Od tada pa do kraja postojanja vlasti Osmanske imperije u Sta-

2 Konstantin Јиречек — Јован Радоњић, Историја Срба, књ. II, Београд 1981, 8.

3 Ејуп Мушовић, Сјеничка нахија у XVI веку, Новопазарски зборник бр. 4, Завичајни музеј, Нови Пазар 1980, 40, 57, 58 (у даљем тексту: Мушовић, НЗ бр. 4.); Драгица Премовић-Алексић, Настанак града Сјенице, НЗ бр. 19, Музеј „Рас“, Нови Пазар 1995, 93 (у даљем тексту: Д. П. Алексић, НЗ бр. 19; Салих Селимовић, Сјеница (настанак и развој до ослобођења од Турака 1912), „ЕПОХА“, Пожега 2004, 20, 21 (у даљем тексту: Селимовић, Сјеница).

4 Hazim Šabanović, Krajište Isa-bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455, Sarajevo 1964, XLIV.

5 Eškindžija, akindžija je pripadnik turskog vojnog reda u pograničnim sandžacima. Upadali su u susedne zemlje kao jurišna konjica i nanosili gubitke i štete. Imali za sebe deo plena iz pohoda, a dobijali su i slobodne baštine. Ti redovi bili su sastavljeni od Osmanlija i domaćih islamiziranih ljudi.

6 Hazim Šabanović, Krajište... 48, 49.

7 E. Мушовић, НЗ бр. 4, 41, 44, 52, 57, 62, 63.

roj Raškoj (Raškoj oblasti) 1912. godine, kaza Sjenica i dugopoljska sela ostaće u okviru Sjeničkog sandžaka.⁸

Posle oslobođenja nekadašnjeg Novopazarskog sandžaka (Pljevaljski i Sjenički sandžak) 1912. godine, administracija Kraljevine Srbije izvršila je popis sela i zaseoka u svim oslobođenim krajevima Stare Srbije. Tada je Sjenički srez činilo 12 opština i 1 varoš (Sjenica).⁹

U seoskoj opštini Duga Poljana tada je popisano 6 sela i 9 zaseoka. To su: selo Bijele Vode sa zaseocima: Čebinač, Banovica i Buče, selo Duga Poljana sa zaseokom Vrajci (Vrapci — prim. S. S.), selo Draževići, selo Žitnice, selo Muhovo sa zaseocima Koškovo, Police, Grab, Ravna Gora, Koznik, i Podgrab (Krće) i selo Šare sa zaseocima Lijeva Rijeka i Crčevo.¹⁰

Sadašnja teritorija, odnosno naselja, mesne zajednice Duga Poljana, ustanovljeni su odlukom Skupštine opštine Sjenica o usvajanju Statuta opštine Sjenica 1964. godine. Tada je ustanovljeno 12 mesnih zajednica na teritoriji opštine Sjenica (11 seoskih i 1 gradska).

Prema Statutu opštine Sjenica, sadašnju mesnu zajednicu Duga Poljana čini 6 katastarskih opština sa 17 naselja. To su: katastarska opština (KO) Duga Poljana sa naseljima Ljutaje, Goluban i Zabrđe; KO Brnjica sa naseljima Sušicom i Vrapcima; KO Draževici sa naseljima Žabrenom i Petrovim Poljem; KO Žitnice; KO Kamešnica i KO Šare sa naseljima Crčevom, Milićima, Lijevom Rijekom i Koznikom¹¹.

U opširnom turskom popisu nahije Sjenica iz 1604. godine od sadašnjih dugopoljskih sela popisana su: Brnjica (Gornja, Srednja i Donja), Vrapci, Goluban, Draževici, Duga Poljana, Žitnice (dva dela sela), Miliće, Krće (Šare). Kamešnica je, kako je već rečeno, pripadala nahiji Trgovište.

U celom tadašnjem Starom Vlahu, pa tako i u nahiji Sjenica i dugopoljskim selima, stanovništvo se bavilo najviše stočarstvom kao glavnim egzistencijalnim zanimanjem. Zbog toga je ovo stanovništvo u turskim popisima u XV, XVI i početkom XVII veka nazivano „vlasi“. Sjenički vlasi su bili specifični jer su osim filurije plaćali i nijabet (taksu, globu — prim. S. S.). Pod imenom vlasi sigurno se nije mislilo na etničku pripadnost već su se pod tim pojmom podrazu-

8 H. Šabanović, Krajište, Uvod, XXVII; Ејуп Мушовић, Новопазарско-пријепољски крај у турској административној подели, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“ бр. IV, Заједница основног образовања, Пријепоље 1976, 162; Миомир Дашић, Административно-територијални положај Старе Рашке у доба турске владавине и настанак имена Санџак, научни скуп: „Области Старе рашке крајем XIX и почетком XX века, Дом револуције, Пријепоље 1994, 24; Салих Селимовић, Сјеница, „Епоха“, Пожега 2004, 16, 17.

9 Речник места у ослобођеним областима Старе Србије (израдио Мил. Ант. Вујичић, начелник Министарства унутрашњих дела), Београд 1913, 4, 5, 110.

10 Isto, 118–121.

11 Статут општине Сјеница, „Службени лист среза Краљево“, година V, бр. 22, Краљево 1964, 671–696.

mevali svi stočari bez obzira na versku i etničku pripadnost.¹² Kasnije će muslimani sve one koji su bili hrišćani nazivati vlasima, a svi nemuslimani će muslimane nazivati Turcima iako svi hrišćani nisu bili vlasi, kao što ni ogromna većina muslimana nisu bili Turci.

Stočarsko zanimanje dugopoljskog stanovništva bilo je razumljivo s obzirom na prirodne uslove (subplaninska klima najvećeg dela teritorije, malo oranica, dosta pašnjaka i krševitog zemljišta). Vlaško stanovništvo je u prvim vekovima osmanske vlasti uživalo izvesne privilegije, tzv. „vlaške privilegije“. Postepeno su te privilegije nestajale jer su usluge vlahova stočara bile sve manje potrebne. I sami vlasi su se sve češće zadržavali na jednom mestu i uz stočarstvo sve više se bavili i ratarstvom. U kadiluku Stari Vlah, kojem je pripadalo i područje Duge Poljane, vlaško stanovništvo je uživalo povlašćen status sve do skoro polovine XVIII veka. Stari Vlah je imao i svoje samoupravne beratlijske knezove, čuvene Raškoviće. Kasnije vlaške privilegije i samouprava Starog Vlahova biće sužene zbog učešća knezova Raškovića i Starovlašana u austro-turskim ratovima na strani Austrije. Konačno će ih nestati početkom XIX veka.¹³ Izgleda da su privilegije i samouprava potpuno nestale slomom Karadordevog ustanka 1813. godine i napuštanjem Starog Vlahova starovlaškog kneza Maksima Raškovića i velikog broja Starovlašana.

Do opširnog turskog popisa 1604. godine stanovništvo je u ogromnoj većini bilo hrišćansko-pravoslavno u celoj nahiji Sjenica. Samo u selu Strmac svi stanovnici su bili muslimani, i svi su bili spahije. Moguće je da su ti stanovnici bili Turci, a ne naši domaći muslimani, mada osmanska vlast u Staroj Raškoj nije naseljavala Juruke i Pomake kao što je bio slučaj sa Makedonijom i Kosovom i Metohijom. Da se u ovom popisu posebno ne pominje Duga Poljana mogli bi pretpostaviti da se pod imenom Strmac krije Duga Poljana. Možda je moguće Strmac identifikovati sa Sjenicom, jer se ona ni u ranijim ni u ovom popisu nigde ne pominje kao naselje i uvek se mislilo na župu ili nahiju Sjenica, a ne na varoš ili palanku Sjenica sve do XVIII veka. Popisano je samo selo Vrh Sjenica, jugoistočno od sadašnjeg grada Sjenice.¹⁴ Poznato je da su Turci i naši muslimani uglavnom u to vreme živeli u varošima, palankama i trgovima, jer su i oni koji su se islamizirali napuštali sela i nastanjivali se u za to vreme urbane sredine.

-
- 12 Vlah-vlasi (videti: Amina Kupusović (obradila), Opširan popis Bosanskog sandžaka iz 1604, Sv. III, Bošnjački institut Ciriš — Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000, (rječnik termina izradila Lejla Gazić, 594; Ејуп Мушовић, Сјеничка нахија у XVI веку, НЗ бр. 4, Завичајни музеј, Нови Пазар 1980, 39, 40; Драгица Премовић-Алексић, Сјеничка област у XV и XVI веку, Зборник Сјенице бр. 8, КПЗ, Сјеница 1997, 44; Салих Селимовић, Кладница — становништво, НЗ бр. 14, Музеј „Рас“, Нови Пазар 1990, 123.
 - 13 Милован Ристић, Стари Влах до ослобођења од Турака, Књижевне новине, Београд 1963, 186–217; Војислав Суботић, Кнезови Рашковићи у историји Срба, Београд 2001, 15, 16, 110, 156; Селимовић, Сјеница, 124, 125.
 - 14 Е. Мушовић, Сјеничка нахија у XVI веку, 40, 57, 58; Драгица Премовић-Алексић, Настанак града Сјенице, 93; Селимовић, Сјеница, 20, 21.

Radikalnija islamizacija na Sjeničko-peštorskoj visoravni dogodiće se tek oko polovine XVIII i biće intenzivna i masovna sve do polovine XIX veka. U dugopoljskim selima, koja su bila popisana 1604. godine bilo je muslimana kao pojedinaca ili onih koji su bili posednici baština, čifluka i timara, a da nisu ni živeli u tim selima, kao što je bio slučaj i sa drugim selima nahije Sjenica u to vreme, a i na mnogo širem prostoru.

Ovaj opširan turski popis nahije Sjenica i dugopoljskih sela izvršen je od 22. decembra 1603. do 14. marta 1604. godine.¹⁵ U ovom opširnom turskom popisu (nufus) nije obuhvaćena vojnička struktura kojoj su pripadali zaimi, subaše, spahije, državni činovnici na nivou sandžaka i ejaleta, kao ni oni državni činovnici koji su za svoj rad dobijali plate u vidu posebne vrste timara, tzv. gedik timari.¹⁶ Iz ovog turskog popisa ispuštene su i kadije iako su oni bili najodgovorniji za njegovu ispravnost u svojim kadilucima. Zbog toga se defteri ovakvih popisa tretiraju kao tapijski, jer su u njima obuhvaćeni samo oni koji su uživali zemlju u svojini države (erazi miria) na koju su se plaćali rajinski porezi.¹⁷ Glavni vlaški porez je bio filurija¹⁸ i najčešće je iznosio 315 akči, a u nekim slučajevima je bio 200, 150, 100, pa i manje akči.¹⁹

Ovaj opširan turski popis obuhvatio je sela, džemate, baštine, čifluke, zemine, mezre, jajlake, vojnučke zemlje. Tada je u nahiji Sjenica popisano 65 poreskih jedinica, a neke od njih su bile i nenaseljene. Od sadašnjih dugopoljskih sela popisano je osam sela i četiri čifluka. Dugopoljska sela predstavimo onim redom koji imaju u popisnom listu i onako kako su popisana. Intervencije autora biće u zagrada.

3. Selo DRAŽEVIĆ, drugim imenom Trnovac,²⁰ pripada Sjenici:

Šimun, Nikole-knez;

Baština Milašina, sina Momčilovog

Baština Živka, njegovog brata;

Baština Vukosava, sina Božićevog;

Baština Pauna, sina Vučićevog;

Baština Vukoja, sina Vukovog;

15 Opširan popis Bosanskog sandžaka iz 1604, Sv. II, 266–290.

16 Gedik timari su davani dizdarima, pripadnicima gradskih posada, ulemi, knezovima umesto plate za određene vojne, građanske i verske službe koje su bile nasledne u pojedinim porodicama: Opširan popis Bosanskog sandžaka 1604, Sv. III, 583.

17 Opširan popis Bosanskog sandžaka iz 1604, Sv. I/1, 32; Салих Селимовић, Нахија Барче у турском попису 1604, Ужички зборник бр. 31, Народни музеј, Ужице 2007, 63.

18 Opširan popis Bosanskog sandžaka iz 1604, Sv. III, 582.

19 Porez koji je plaćalo stanovništvo koje je imalo status vlaha stočara. Iznosio je jedan zlatnik, dukat po jednoj kući: Opširan opis Bosanskog sandžaka, Sv. III, 582.

20 Danas selo Draževiče, jugoistočno od Sjenice. Ime Trnovac nije se održalo.

Baština Milašina, sina Kažimirovog;

Baština Božića Vukomanovog, u posedu Milašina Kažimirovog;

Baština Vukosava Radkovog, u posedu Alidžana Mehmedovog;

Baština Vujice, sina Milinog;

Kuća 9 po 315 (akči), knez 1.

Poresko zaduženje sela iznosilo je 2.835 akči.²¹

Pomenut je samo jedan musliman kao posednik baštine što ne mora da znači da je i živeo u Draževićima.

Kraljevina Srbija je krajem 1912. godine izvršila popis oslobođenih krajeva i po tom popisu Draževiče je imalo 314, a po popisu, koji je obavljen u Saveznoj Republici Jugoslaviji 2002. godine 423 stanovnika.

8. Selo ŽITNIC,²² džemat²³ kneza Vuka, sina Radakovog, pripada Sjenici:

Duro, Milana-primićur;²⁴

Baština Miloša, sina Rajinovog

Baština popa Mirkše;

Baština Joke, sina Radonjinog;

Baština Vukmira, sina Brajoševog;

Baština Ilije, sina Rajčetinog;

Baština Radonje, sina Jančetinog;

Baština Branoje, sina Radivojevog;

Baština Rajice, sina Vukasovog;

Baština Dejana, sina Koblarevog?;

Baština Dusina Hlapčevog;

Baština Radula, sina Mihajlovog;

Kuća 11 po 315, primićur 1.

Poreska obaveza celog sela iznosila je 3.465 akči.

Popisan je i 1 pop.

21 Akča je turski srebreni novac koji je u razno vreme imao i raznu vrednost. Bio je u opticaju do XVIII veka; Халил Иналдик, Османско царство (класично доба 1300–1600), СКЗ, Београд 1974, 303; Мушовић, НЗ бр. 4, 63; Опшiran popis Bosanskog sandžaka iz 1604, Sv. III, 577.

22 Danas selo Žitnice, jugoistočno od Sjenice.

23 Džemat je verska, socijalna ili teritorijalna grupa, vlaška knežina, vojna jedinica: Мушовић, НЗ бр. 4, 64; Опшiran popis Bosanskog sandžaka iz 1604, Sv. III, 581.

24 Primićur je lokalni starešina civilne uprave za jedno ili više vlaških sela ili džemata u kojima je živelo vlaško hrišćansko ili pretežno hrišćansko stanovništvo. Zanimljivo je da je i musliman mogao biti primićur. Uživao je neke lične, porodične i baštenske privilegije: Опшiran popis Bosanskog sandžaka iz 1604, Sv. III, 590; Мушовић, НЗ бр. 4, 64; Д. П. Алексић, ЗС бр. 8, 49; Селимовић, УЗ бр. 31, 65.

Prema podacima iz popisa koji je obavila Kraljevina Srbija krajem 1912. godine Žitniče je imalo 252, a po popisu koji je izvršila Savezna Republika Jugoslavija 2002. godine 540 stanovnika.

10. VOJNUCI²⁵ sela Kirovče,²⁶ pripada Sjenici:

Nikola, Radivoja-primićur

Baština Grđana, u posedu Radula Đurinog, u posedu kneza Vujice;

Baština Pauna Mihajlovog;

Baština Vukdraga, sina Paunovog;

Baština Dragojla, sina Čeranovog;

Baština Vučića, sina Rajčetinog;

Baština Radosava, sina Radovanovog;

Baština Vukomana, sina Jankovog;

Baština Vučića, sina Vukovog;

Baština Mihača, sina Jovanovog;

Baština Žarka, sina Radičinog;

Baština Radenka, sina Radonjinog;

Baština Rajka, sina Slankovog;

Baština Cvitka Radonjinog, u posedu njegovog sina Rajice;

Baština Radka Janičevog;

Baština Jovana Rajkovog, u posedu Mirka Slavišinog;

Baština Raleta, sina Rajinovog;

Baština Mate Radičinog, u posedu Veliije, mutevelije;²⁷

Baština Raška, sina Milinovog;

Kuća 17 po 315, 1 po 100, primićur 1.

Poreska obaveza sela, odnosno vojnuka, iznosila je 5.455 akči.

Iz ovog pregleda uživaoca baština ne vidi se koja je bila oporezovana sa 100 akči.

Jedna baština je u posedu muslimana.

U vreme popisa koji je obavila Kraljevina Srbija krajem 1912. godine selo Kirovče, najverovatnije Krće ili Podgor, imalo je 64 stanovnika i više se ne pojavljuje kao posebno naselje već je zaseok sela Šare.

25 Vojnuci ili vojnici bili su pripadnici pomoćnih turskih vojnih jedinica. Imali su zadatak da čuvaju klance, prevoje, opasne prolaze, puteve. Bili su oslobođeni nekih poreskih obaveza: Opširan popis bosanskog sandžaka, Sv. III, 594; Иналцик, Османско царство, 304; Мушовић, НЗ бр. 4, 64; Олга Зиројевић, НЗ бр. 20, Музеј „Рас“, Нови Пазар 1996, 94; Д. П. Алексић, СЗ бр. 8, 48.

26 Verovatno se to odnosi na današnje selo Krće, jugoistočno od Sjenice.

27 Mutevelija je starešina ili upravitelj jednog vakufa: Иналцик, Османско царство, 308.

11. Selo GORNJA BRNJICA,²⁸ bivši vojnuci, pripada Sjenici:

Baština Raje, sina Cvitkovog;
Baština Miluna Smoljanovog;
Baština Radice, sina Radosavljevog;
Baština Radovana Radonjinog, sada u posedu Nikole Radonjinog;
Baština Živka, sina Vukićevog; u posedu Radula, sina Vujinovog;
Baština Riste, sina Radičinog;
Baština Vukića, sina Nikolinog;
Baština Radula Milavčevog;
Baština Dragiše, sina Milkovog;
Kuća 9 po 315, te ukupna poreska obaveza sela iznosi 2.835 akči.

14. Selo GORNJA BRNJICA,²⁹ klanac koji pripada Sjenici. Stanovnici spomenutog sela čuvaju opasan klanac pod imenom Barče, to jest brinu se da ne bi bila pričinjena šteta nečijoj imovini i životu. U zamenu za ovu službu oslobođeni su od avarizi divanije,³⁰ tekalifi orfije³¹ i dažbina koje pripadaju sandžakbegu. Na osnovu carske odluke koju oni posедују, upisano je da su oslobođeni od avarizi divanije i tekalifi orfije. Budući da je to upisano u starom defteru, na osnovu toga je uvedeno i u novi defter:

Baština Živka, sina Vukadinovog;
Baština Ognana, sina Rajkovog;
Baština Marinka, sina Stojanovog;
Baština Pavka Milićevog;
Baština Cvitka, sina Gojkoševa;
Baština Luke, sina Milinog;
Baština Luke, sina Lukačevog;
Baština Vukoja, sina Radonjinog;
Baština Pete, sina Dimitrovog;
Baština Lukača, u posedu spomenutog Radula Vujinovog;
Baština Staniše Lekinog;
Baština Manojla, u posedu Marinka Stojanovog;
Baština Vukdraga, u posedu pomenutog Duke Rajčetinog;
Baština Vilača Rajičinog, u posedu Petka Janićevog;
Baština Gordine, u posedu Nikole Božićevog;
Baština Vuka Grubačevog, u posedu Davuda, sina Abdulahovog;

28 Danas je to selo Brnjica, istočno od Sjenice.

29 Isto.

30 Avarizi divanija je opšti naziv za posebne namete kojima je bila zadužena raja u vidu vanrednih državnih poreza, naturalnih davanja ili kuluka: Opširan popis Bosanskog sandžaka iz 1604, Sv. III, 578; Мушовић, НЗ бр. 4, 63; Иналук, Османско царство, 303.

31 Tekalifi orfije su uglavnom svi vanredni državni nameti i porezi zasnovani na šerijatskom ili običajnom pravu: Opširan popis Bosanskog sandžaka iz 1604, Sv. III, 593; Мушовић, НЗ бр. 4, 64; Селимовић, УЗ бр. 31, 66.

Baština Miladina, sina Dimitrovog;
Baština Duke, sina Rajčetinog;
Baština Petka, sina Jakićevog;
Baština Vlčka, sina Mihailovog;
Baština Mihaila Radinog, u posedu spomenutog Vlčka;
Baština Vujice Bogdanovog;
Baština Vukašina, u posedu Radula Vujinovog;
Baština Cvitka, u posedu Ahmeda, sina Dede Balije;
Baština Vučka Đurašinovog, u posedu Hadži Mustafe;
Baština Žarka, u posedu Vuka Milašinovog;
Zemin Vukmira, u posedu Radonje Vukičinog; dio Radice sada u posedu Šabana Ibrahimovog — 150 (akči — prim. S. S.);
Baština Grubača Radivojevog, u posedu Nikašina, sina Vladijevog;
Miloš, Vuka, primićur, stanovnik sela Goračić;

Kuća 27 po 315, 1 po 150, a selo je bilo zaduženo sa ukupno 8.655 akči.

Zanimljivo je da je primićur bio stanovnik sela Goračić (Mladovina), a ne Gornje Brnjice.

U popisu su pomenuta i 4 muslimana.

Selo Brnjica sa zaseocima Vrapci i Sušica je po popisu iz 1912. godine imalo 404, a po popisu iz 2002. godine bez pomenutih zaseoka 217 stanovnika, dok su zaseoci Vrapci sa 49 i Sušica sa 25 stanovnika posebno popisani. U vreme popisa koji je obavila Kraljevina Srbija krajem 1912. godine selo Brnjica sa zaseocima Vrapci i Sušica pripadali su opštini Štavalj.

ZEMIN³² Radmana Vučehninog i Mirčete i zemin Hasana, sina Alijing i meza³³ Golubac (Goluban — prim. S. S.) u posedu Ahmeda, sada u posedu katiba³⁴ Dura-ka u selu Dolnja Poljana, pripada Sjenici; odsekom godišnje — 700 (akči — prim. S. S.).

Duga Poljana se u popisima pojavljuje kao Dlgo Polje, a ovde se popisuje neka Dolnja Poljana. Sigurno se radi o delu sela današnje Duge Poljane.

27. Selo ŽITNIĆ,³⁵ džemat kneza Vuka Radakovog, pripada Sjenici:

Baština Radka Vujičinog, u posedu Radovana Radmanovog;
Baština Jovana Cvijašinovog, u posedu Miloša Vukićevog;
Baština Vukića, u posedu njegovog sina Miloša;
Baština Rajka, sina Radonjinog;

32 Zemin je veći kompleks obradivog zemljišta, ali nije mezra ni čifluk; Opširan popis Bosanskog sandžaka, Sv. III, 595; Мушовић, НЗ бр. 4, 64; Д. П. Алексић, ЗС бр. 8, 48.

33 Mezra je veći kompleks obradivog zemljišta, staro zemljište, raseljeno ili napušteno selo: Opširan popis Bosanskog sandžaka, Sv. III, 587; Ејуп Мушовић, Нахија Звечан у XVI веку, Новопазарски зборник бр. 11, „Рас“, Нови Пазар 1987, 114.

34 Katib je pisar, sekretar: Opširan popis Bosanskog sandžaka, Sv. III, 585.

35 Danas celo Žitnice, jugoistočno od Sjenice.

Baština Vučehne, u posedu Čoje Jovanovog;
Baština Vukmana, u posedu Prodana;
Baština Bogdana, u posedu Todora, sada u posedu Alije;
Baština Vukića, u posedu Tur-Alije i Balije, sina Alijinog, u suvlasništvu;
Baština Radosava, u posedu Vukoja Đurdijinog;
Baština Ostoje, u posedu Petra Cvitkovog;
Baština Bogdana Todorovog, u posedu Ali-čelebije;³⁶
Kuća 11 po 315, što za celo selo iznosi 3.465 akči.
Popisana su i tri muslimana kao posednika baština.

28. VOJNUCI spomenutog sela Žitnić, džemat kneza Vuka, sina Radakovog, pripada Sjenici:

Baština Obrada Vukovog, u posedu njegovog sina Cvijašina;
Baština Radice Obradovog, u posedu njegovog sina Vukoja;
Baština Živka, sina Cvijanovog;
Baština Vujice, u posedu Vukoja Vujičinog;
Baština Radonje, sina Obradovog;
Baština Radmana, sina Vukadinovog;
Baština Nikole, sina Pavkovog;
Baština Radosava Vuksanovog, u posedu Radula Radosavljevog;
Baština Radoja, u posedu Gordena Radivojevog;
Baština Radivoja, u posedu Radana Radivojevog;
Baština Živka, sina Radulovog;
Baština Radana, sina Vučićevog;
Baština Miloša, sina Andrijinog;
Baština Cvijašina, sina Jokinog;

Kuća 15 po 315, te je poreska obaveza sela iznosila 4.725 akči.

Kao što se može videti, ovo selo je bilo podeljeno na tri dela i bilo je za ono vreme veoma veliko selo, a i u kućama je živio veliki broj članova.

31. Selo DOLNJA BRNJICA,³⁷ bivši vojnuci, pripada Sjenici:

Tu je bio zemin zvani Stičić. Doslovno piše: „Zemin Dolnje Brnice, drugim imenom Stičić, upisani Mehmed-begu, carskom gulamu,³⁸ na osnovu defterdarove tapuname³⁹ i kadijskog hudžeta⁴⁰ — odsekom 700“ (akči).

36 Čelebija je titula plemićkog porekla, obrazovan čovek, gospodin: Мушовић, НЗ бр. 4, 63; Иналдик, Османско царство, 312; Опширан popis Bosanskog sandžaka, Sv. III, 579.

37 Danas je to samo selo Brnjica, istočno od Sjenice. Ime Lisičić se nije održalo.

38 Gulam ima više značenja kao: dečak, rob, sluga, vazal, paž: Мушовић, НЗ бр. 4, 64; Опширан popis Bosanskog sandžaka, Sv. III, 583.

39 Tapunama je isprava o posedovanju zemlje: Опширан popis Bosanskog sandžaka, Sv. III, 593.

40 Hudžet je sudska presuda, zvanična potvrda koju izdaje kadija: Опширан popis Bosanskog sandžaka, sv. III, 584.

U turskom popisu iz 1604. godine, kao i u nekim ranijim popisima, sadašnje selo Brnjica je popisivano kao tri Brnjice: Gornja, Donja i Brnjica u kojoj su svoje baštine imali bivši vojnici.

33. Selo VRAPCI,⁴¹ pripada Sjenici:

Baština Jusufa, sina Memijinog;

Baština Branoja, sina Vujičinog;

Baština Dejana, sina Stipanovog;

Baština Radula, sina Radovanovog;

Polovina baštine Stipka, sina Vukomanovog — 150 (akči — prim. S. S.);

Polovina baštine Miloša, sina Vukčevog — 150 (akči — prim. S. S.);

Kuća: 4 po 315, 2 po 150. Selo je imalo poresku obavezu u iznosu od 1.560 akči.

U selu je živio jedan musliman.

U popisu koji je obavila Kraljevina Srbija krajem 1912. godine selo Vrapci je popisano kao zaseok sela Brnjice u opštini Štavalj. Tada je imalo 62, a u vreme popisa koji je obavila Savezna Republika Jugoslavija 2002. godine 49 stanovnika.

47. Selo DUGA POLJANA, pripada Sjenici:

Baština Mehmeda Radivojevog, u posedu Hasana, sina Faikovog, sada u posedu Mahmuda;

Baština Husejina Stipanovog, u posedu Hasana Abdulahovog;

Baština Radka Radmilovog, u posedu Mehmeda;

Baština Dejana, u posedu Mehmeda;

Baština Petra, u posedu Miloja Cvitkovog;

Vuk, Miloša — na baštini, u posedu Cvijana Živkovog;

Stojan, Jovana — na baštini Vučehne;

Baština Radonje Radivojevog, u posedu stanovnika sela;

Baština Radovca, u posedu Pavla Vasiljevog;

Baština udovice Milice, u posedu Miloša Cvitkovog;

Čifluk⁴² Faika, sina Pašajigitovog i Ibrahima, sina Bajezidovog, i Mehmeda i Alije, sinova Hasanovih, u posedu sina Hasanovog;

Baština Radka, u posedu Mustafe Radenkovog;

Baština Grajana, u posedu njegovog brata Hasana;

Dragojlo, došlac⁴³ — na baštini Gojka;

41 Vrapci je današnje istoimeno selo, istočno od Sjenice.

42 Kompleks zemljišta u posedu jedne muslimanske seljačke porodice. Feudalni posed koji obrađuje vlasnik ili to po pogodbi za njega čini čirčija; Мушовић, НЗ бр. 11, 114; Д. П. Алексин, ЗС бр. 8, 48; Селимовић, УЗ бр. 31, 64.

43 Slovenska leksema. Došlac, doseljenik: Олга Зиројевић, Словенске лексеме у османском праву, НЗ бр. 20, Музеј „Рас“, Нови Пазар 1996, 96.

Radica, došlac;
 Pavel, Vučića — na očevoj baštini;
 spomenutom selu Duga Poljana, a potom u posedu Mehmeda, sina Hasanovog, i Muminovog, sina Faikovog i Ibrahima, sina Bajezidovog;
 Muminov deo je u posedu Hasana, sina Faikovog, a Ibrahilmov deo je u posedu njegovog sina Halila — 2 čifta;⁴⁴
 Baština Todora, u posedu Radenka, potom u Stojana, sada u posedu Radmana; Hasa⁴⁵ njive 2, dunuma⁴⁶ 2, čair 1, u posedu Mehmeda, sina Hasanovog;
 Muslimana sa baštinama 6, nemuslimana sa baštinama 9;

Prihod:

Resmi čift ⁴⁷	132
ispendža ⁴⁸	225
pšenice, kejla ⁴⁹ 53, iznos	795
mešanca, kejla 77, iznos	770
zobi, kejla 75, iznos	375
ušur od povrća	21
ušur od lana	80
ušur od sena	120
ušur od košnica	190
ušur od belog i crvenog luka i kupusa	20
porez na svinje	120
polovina badihave, ⁵⁰ mlađarine, ⁵¹ poljačine ⁵²	
i tapijske pristojbe na zemini	153
Svega:	3.000

Od svih tadašnjih dugopoljskih sela jedino je Duga Poljana imala neki izgled i po svoj prilici, funkciju jedne male urbane sredine. Muslimani u Dugoj Po-

44 Posed koji obrađuje par volova. Мушовић, НЗ бр. 4, 63; Иналцик, Османско царство, 312.

45 Hasa zemlja, obično njive, obrađuje sam spahija ili je taj posed davao u zakup po slobodnoj pogodbi, ali sve dok je bio uživaoc timara: Opširan popis Bosanskog sandžaka, Sv. III, 583.

46 Zemljišna mera od 910 kvadratnih metara.

47 Resmi čift je lični porez koji je svom spahiji plaćao posednik čifluka. Мушовић, НЗ бр. 14, 64; Opširan popis Bosanskog sandžaka, Sv. III, 590.

48 To je bio namet koji su plaćali hrišćani: Иналцик, Османско царство, 306; Opširan popis Bosanskog Sandžaka, Sv. III, 584.

49 Zapreminska mera za žito. Nije uvek i u svakom mestu imala istu veličinu: Opširan popis Bosanskog sandžaka, Sv. III, 585.

50 Badihava je skup globa, taksi, poreza. Plaćali su ga svi odrasli muškarci svih staleža i vojnih redova: Мушовић, НЗ бр. 11, 114; Opširan popis Bosanskog sandžaka, Sv. III, 578.

51 To je bio porez na udaju kćerki. Plaćao je pripadnik raje svom spahiji, spahija sandžakbegu, sandžakbeg beglerbegu, a on velikom veziru: Opširan popis Bosanskog sandžaka, Sv. III, 587.

52 Taksa koju je raja plaćala u novcu posedniku timara i sandžakbegu na ime čuvanja useva.

ljani su bili islamizirani u prvom ili u drugom kolenu. Tako su popisani Mehmed Radivojev, Husejin Stipanov, Mustafa Radenkov, Grajan i Hasan su bili braća. Često su se tek islamizirani pisali da su Abdulahovi da bi na taj način sakrili hrišćansko ime oca kao što je u ovom popisu jedan musliman sin Abdulahov. Abdulah na arapskom znači rob božiji, a i Muhamedovom ocu je bilo ime Abdulah.

Duga Poljana, kao centar istoimene opštine, po popisu koji je obavila Kraljevina Srbija krajem 1912. godine, imala je sa zaseokom Vrujci 694 stanovnika, dok je u vreme popisa koji je obavljen u Saveznoj Republici Jugoslaviji 2002. godine imala 608 stanovnika.

54. ČIFLUK Ali-čelebije, sina Iskender-begova u selu Žitnić (današnje selo Žitnice, jugoistočno od Sjenice — prim. S. S.); to su baštine Stanka Božidarevog i Stanice Rahovca, pripada Jeleču:

Prihod:

Od žitarica, resmi čifta, ušura od lana i ostalog 300 (akči)

55. ČIFLUK; to su zemlje koje uživaju Jusuf i Ibrahim, sinovi Iskendera, subaše,⁵³ u selu Branovica (Milići — prim. S. S.), sada ih uživaju Ali, Mahmud i Mehmed, hatib,⁵⁴ pripada Sjenici.

58. ČIFLUK Davuda, sina Durmiševog i Iskendera, sina Ajdinovog; to su zemlje na mestu zvanom Brenovica u selu Milovići (Miliće — prim. S. S.), u posedu Ferhada, sada u posedu Halila, sina Ferhadovog i njegovog brata Šabana, pripada Sjenici:

Prihod:

Od žitarica, resmi čifta i ostalog 50 (akči)

62. ČIFLUK Ahmed-bega u selu Kraća (Krće kod Šara — prim. S. S.) i meza Olovčić u selu Duga Poljana, i zemlje Ivaniša Radmanovog, i zemlje Alije, sina Balabanovog u selu Vraždućina, uživa ih Fatima, kćerka Ahmed-begova, sada ih uživaju Ahmed i Husejin, sinovi vojvode⁵⁵ Faika, pripada Sjenici:

Prihod:

Od žitarica, resmi čifta, ušura od lana i ostalog 200 (akči)

53 Subaša je uživatelj velikog poseda (ziamet), starešina odreda spahija u vojsci i odgovorna ličnost za održavanje reda u svojoj oblasti (subašiluk): Иналдик, Османско царство, 309; Opširni popis Bosanskog sandžaka, Sv. III, 592.

54 Propovednik koji drži govor verske sadržine za vreme zajedničkih verskih molitvi petkom, bajramima: Opširan popis Bosanskog sandžaka, Sv. III, 583.

55 Vojvoda je slovenska leksema u osmanskom pravu. Vojni starešina i u prvim vekovima osmanske vlasti. Bilo je i muslimana sa tom titulom i često su bili vojne starešine u kadilucima: Зиревић, НЗ бр. 20, 94, 100; Opširan popis Bosanskog sandžaka, Sv. III, 595.

64. ČIFLUK Husejin-bega u selu Gornja Branica (Gornja Brnjica — prim. S. S.); to je Milkova baština, sada u posedu Vukoja, došlaca, pripada Sjenici:

Prihod:

Od žitarica, resmi čifta i ostalog 50 (akči)

U dugopoljskom kraju u turskom popisu iz 1604. godine popisano je osam sela, dva vojnučka sela, pet čifluka, dve mezre i četiri zemina.

U celom dugopoljskom kraju tada je popisano 139 kuća. Hrišćanskih je bilo 118 ili 85%, a muslimanskih 21 ili 15%.

Interesantno je da je popisan samo jedan pop.

Posle oslobođenja 1912. godine seoskoj opštini Duga Poljana pripadalo je 7 sela i 10 zaseoka. To su sela i zaseoci: Duga Poljana sa zaseokom Vrujci; Bele Vode sa zaseocima Čebinač, Banovica i Buče; Draževići; Žitniće; Muhovo sa zaseocima Koškovo i Poljica; Grab sa zaseocima Ravna Gora, Koznik i Podgor (Krće); Šare sa zaseocima Lijeva Rijeka i Crčevo. Tada je opština Duga Poljana imala 2.883 stanovnika. Za vreme statističkog popisa 2002. godine mesna zajednica Duga Poljana je imala 17 naselja, i to: Brnjica, Vrapci, Goluban, Draževići, Duga Poljana, Žabren, Žitniće, Zabrđe, Kamešnica, Koznik, Lijeva Rijeka, Ljutaje, Miliće, Petrovo Polje, Sušica, Crčevo i Šare. Ukupno je mesna zajednica imala 3.206 stanovnika.

Salih Selimović

DISTRICT OF DUGA POLJANA IN THE TURKISH INVENTORY 1604

District of Duga Poljana or Dugopolje's area is situated eastern from Sjenica nearby the administrative borders with municipalities Novi Pazar and Ivanjica. Trough this area is passing main road Novi Pazar — Sjenica. Sometime village municipality from 1964 constituted as local unity with 6 land books municipalities and 17 settlements.

During the Turkish~Osman domination Duga Poljana and it's today's villages except Kamesnica were always in content of district and later in unity Sjenica until the liberation in 1912.

In the Turkish detailed register of Bosnian sanjak from 1604 is embraced district Sjenica and also Dugopolje's villages. From today's Dugopolje s villages then were registered: Duga Poljana, Brnjica (Gornja, Srednja and Donja), Draževići, Žitniće (two villages and one part as Vujnić's), Goluban (as mezra), Vrapci (as property-cifluk), Miliće and Krće near by Šar (as property-cifluk).

Population was occupied by the cattle breeding and had the Vlah s status and paid so cold Vlah's taxes filuria and gradually other payments obligated for raja.

During that detailed Turkish register from 1604 in Dugoplje's area was registered 139 taxed houses and their chiefs. Christian houses were 118 and Moslems 21 houses. Islamization in Old Vlah and whole Old Raška was slow and than still sporadic. More radical islamisation in this part of our country will happen in the half of the 18th century.

PRIOLOG HISTORIJI KAPETANIJE NOVI PAZAR

Hatidža Čar-Drnda

Orijentalni institut

Sarajevo

UDK 94:725.182(497.11)"17"

Apstrakt: *Novopazarska kapetanija, teritorijalno-vojna organizacija u kojoj su skoncentrisane vojne snage, smještene u tvrđavama ili palankama, prvi put se spominje 1726. godine. Međutim, na osnovu turskih dokumenata, ona je verovatno formirana pre početka ili u toku Bečkog rata. U sastav ove kapetanije ulazile su: tvrđava i palanka Novi Pazar, tvrđava i palanka Sjenica, kula u Dugoj Poljani, palanka Rožaje, Hisardžik (Prije polje), Ako-vo (Bijelo Polje) i Mitrovica. Godine 1744. novopazarskoj kapetaniji priključena je i palanka Koznić (Brvenik), tvrđave Bajer, Banjska i Zvečan, kao i palanka Mićov Dol i kasaba Han Priboj.*

Tokom Bečkog rata (1683–1699) novopazarski kraj je jako stradao, a u samom gradu porušeni su i dijelovi tvrđave zajedno sa džamijom kao i menzulhana. Stradala je i menzulhana u Sjenici zajedno sa palankom i tvrđavom. Radi obnove porušenog, ugledni stanovnici kapetanije su slali predstavke sultanu sa molbom da se poduzmu mjere za obnovu tvrđava i poštanskog saobraćaja. Vojno i civilno stanovništvo novopazarske regije doživljavalo je težak životni period u vremenu od kraja 17. vijeka, pa na dalje. Bilo je do krajnje mjere angažovano u odbrani, ne samo svog rodnog kraja, vlastite egzistencije, već i u odbrani sigurnosti državnog teritorija. Tvrđavski sistemi, sagrađeni od kamena, rasporedene na nekoliko lokacija, kao i palanke, smještene na putnim relacijama i u klancima, štatile su, ne samo naselja u kojima su se nalazile, već i putnike prolaznike, trgovce i lokalno stanovništvo od hajduka i drugih razbojnika.

Ključne riječi: *kapetanija, palanka, tvrđava, menzulhana, vojska, Novi Pazar, Bečki rat.*

Pod pojmom kapetanije podrazumijeva se teritorijalno-vojna organizacija određene oblasti u kojoj su koncentrisane vojne snage smještene u tvrđavskim ansamblima ili u palankama, sa zadatkom da brane, u slučaju opasnosti, predviđenu oblast, a po potrebi da učestvuju i u širim vojnim akcijama sa ciljem odbrane državnog teritorija.¹ Sjedište kapetanije nalazilo se u centralnoj, najznačajnijoj tvrda-

1 Više o tome: Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, „Svjetlost — Sarajevo“, Sarajevo 1980; dalje H. Kreševljaković, *Kapetanije*.

vi, gdje je sjedio glavnokomandujući zapovjednik tvrđave i cijele kapetanije. Kada je riječ o kapetaniji Novi Pazar, njen kapetan i zapovjednik tvrđave Novi Pazar imao je sjedište u navedenom naselju.²

Ostaci Novopazarske tvrđave nalaze se danas u centru Novog Pazara, gdje se i danas uzdiže 5 metara visok, jedan od bastiona ovog tvrđavskog kompleksa, sa čijih zidina su topovi štitili grad i stanovnike u njemu.³ Sačuvani su i ostaci oktau-gaone kule, poznate među mještanima kao „Stara izvidnica“, ili „Kula motrilja“.

Nije poznato kada je organizovana kapetanija u Novom Pazaru. O njoj je davne 1980. godine pisao značajni bosanskohercegovački historičar Hamdija Kreševljaković koji navodi da se ona po prvi put spominje 1726. godine.⁴ Nama dostupni dokumenti, koji se nalaze u Osmanskom državnom arhivu u Istanbulu, a čiji ćemo sadržaj prezentirati u toku fragmentarnog izlaganja o ovoj kapetaniji, sadrže neke podatke koji govore da je Novopazarska kapetanija postojala i ranije. Ova je kapetanija formirana, najvjerovatnije, neposredno prije početka Bečkog rata ili u njegovom samom toku. Na osnovu više različitih dokumenata može se konstatovati da su sastavni dio Novopazarske kapetanije činile pored tvrđave i palanke Novi Pazar još: tvrđava i palanka Sjenica, zatim kula u Dugoj Poljani, palanka Rožaj,⁵ Hisardžik, Ak Ova i Mitrovica.⁶ Vojna posada Novopazarske kapetanije bila je zadužena i za čuvanje klanca Mala Roganica, koji se nalazio na glavnom putu za Bosanski vilajet. Vojnici koji su bili zaduženi za čuvanje ovog klanca bili su veoma angažovani, a nisu im bila obezbijedena sredstva iz stalnih prihoda, pa su morali

-
- 2 Dostupni izvori ne govore kada je podignuta tvrđava u Novom Pazaru. O njenom postojanju u toku 16. vijeka dostupni izvori ne daju podatke. Moglo bi se reći da je do gradnje ne samo tvrđave, već čitavog kompleksa tvrđavskih dijelova, ne samo u Novom Pazaru, već u u područnim naseljima došlo u vrijeme Bečkog rata, kada je Novi Pazar i jugoistočni dio Bosanskog ejaleta bio pod udarom teške agresije ujedinjenog i moćnog neprijatelja. O tvrđavi Novi Pazar vidjeti: Dragica Premović-Aleksić, Slavica Vujović, „Novopazarska tvrđava“, *Novopazarski zbornik*, br. 23, Novi Pazar 1999, 135–155; dalje: D. Premović-Aleksić i S. Vujović, „Novopazarska tvrđava“, D. Premović-Aleksić, „Izveštaj sa arheološkog istraživanja Novopazarske tvrđave“, *Novopazarski zbornik* br. 31, Novi Pazar 2008, 225–231. Dalje: D. Premović-Aleksić, „Izveštaj“.
 - 3 Andrej Andrejević, „Islamski spomenici“ u *Novi Pazar i okolina*, Beograd 1969, 208–212.
 - 4 H. Kreševljaković, *Kapetanije*, 179.
 - 5 Mehmed, dizdar tvrđave Rožaj, spominje se 1737. godine. U tvrđavi se nalazila džamija u Kasimovoj mahali, koju je dao sagraditi sultan Murat han. Muezin u džamiji bio je Jusuf, sin Mehmedov, koji je tražio da se njegova primanja odvoje od primanja posadnika tvrđave koji primaju platu iz mukate vlaha Starog Vlaha, kao što su odvojene i plate imama i hatiba navedene džamije; BOA, MD-181-6.
 - 6 Za projekat pisanja Historije Bosne i Hercegovine određeni stručni tim vršio je snimanje dokumenata u Osmanskom državnom arhivu u Istanbulu (BOA). Dokumente je preveo Abdulah Polimac, a nalazili su se u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Prilikom srpskog granatiranja grada, 17. maja 1992. godine spaljen je rukopisni fond i arhivska građa Orijentalnog instituta, pa je ANUBiH u cilju obnove rada ove institucije posudila Orijentalnom institutu posjedovane zbirke dokumenata iz Državnog arhiva u Istanbulu, koje ćemo u daljem tekstu navoditi: ANUBiH; OIS, BOA, Malije Defteri br. 3271/112-7.

odlaziti na put do određenih administrativnih centara, kako bi ih podigli. Odlazak na put i preuzimanje plate, koja je godišnje iznosila 549,5 groša, povećavalo je njihove životne troškove.⁷ Oni su 1726. g. uputili molbu da im se odobre stalni prihodi iz kojih bi dobijali platu. Bosanski valija Abdulah-paša podnio je predstavku sultanu da im se odobri stalna plata iz prihoda nadzorništva u Peći i okolini. Sultanovim fermanom odobrena je ova odluka i potvrđena je 22. januara 1727. godine.⁸

U sastavu ove kapetanije nalazila se 1744. godine i nova palanka Kozinić, drugo ime Brvenik.⁹ Ona je mogla biti u sastavu navedene kapetanije i ranije, a navedene godine je samo zabilježen podatak o njenim egzistencijalnim potrebama. U palanki su bila angažovana četiri džemata.¹⁰

U sastavu kapetanije Novog Pazara nalazila se i tvrđava Bajer sa kulom i tabijom.¹¹ Devet vojnika, koji su premješteni iz tvrđave Novi Pazar u tvrđavu Bajer, dobijali su platu iz prihoda džizje u Vučitrnu.¹² Njihova godišnja plata iznosila je 1814. godine 565,5 groša.¹³

Dokumenat iz 1743. godine spominje u sastavu Novopazarske kapetanije još tvrđave Banjsku, tvrđavu Zvečan, zatim palanku Mićov Dol i kasabu Han Priboj.¹⁴

Tvrđava Banjska nalazila se u jednom klancu, tako da su njeni čuvari bili stalno zauzeti.¹⁵ U tvrđavi se nalazila i džamija koju je dao sagraditi sultan Osman Han.¹⁶ Džamija je imala tri službenika sa platom od 42 akče, odnosno sa godišnjom platom od 92,5 groša. Platu su dobijali iz državnih prihoda u Podujevu.¹⁷ Džamijski službenici su bili: imam, hatib i mualim, što znači da je džamija pored vjerske imala i edukativnu funkciju.¹⁸

Na osnovu raspoloživih dokumenata ne možemo rekonstruisati strukturu vojne posade Novopazarske tvrđave, kao ni tvrđava i palanki koje su pripadale Novopazarskoj kapetaniji. Godine 1726. u cijeloj kapetaniji bilo je evidentirano postojanje 960 vojnika, zajedno sa zapovjednicima.¹⁹ Kasnije, 1744. godine, u cijeloj kapetaniji bilo je angažovano 877 pješaka i konjanika, čija je dnevna plata iznosila 11.044 akče.²⁰ Međutim, to se ne može uzeti kao stvarno i konstantno stanje, jer je broj vojnika varirao u zavisnosti od društveno-političke situacije u zemlji.

7 ANUBiH; OIS, BOA MD 9915/99-1 (dalje: MD).

8 Isto.

9 MD, A-68-4.

10 Isto.

11 Isto, MD br. 10098/220-5 iz 1229/1814. godine.

12 MD br. 10098/220-5.

13 Isto.

14 MD-A-51-2 iz 1156/1743. godine.

15 MD-A-51-2 iz 1156/1743. godine.

16 Isto. Misli se na sultana Osmana II (1618–1622), poznat kao mladi (genç).

17 Isto.

18 Istanbul, BOA, Cevdet Evkafı, br. 7683/a.

19 H. Kreševljaković, Kapetanije, 179.

20 BOA, MD A-68-4.

Samo podaci nekih dokumenata daju djelimičnu sliku o broju i strukturi posade određenih tvrđava i palanki ove kapetanije. Zna se da je 1742. godine u Novopazarskoj tvrđavi bilo angažovano 70 nefera desnog džemata gönili (dobrovoljci). Oni su imali zadatak da obezbjeđuju navedenu tvrđavu, a godišnja plata im je iznosila 1.306,5 groša.²¹ Platu su dobijali iz prihoda džizije Skadra.²² Ahmed-aga, koji je bio do 1744. godine aga ovog džemata sa dnevnim platom od 80 akči, umro je navedene godine pa je kapetan kapetanije Novi Pazar, Kurt, podnio predstavku i zamolio da tu dužnost obavljaju njegovi sinovi Ibrahim i Zejnil, koji su na to imali zakonsko pravo. Zajednički su uživali platu, koja je bila ranije određena njihovom ocu.²³ U tvrđavi Novi Pazar bili su angažovani i azapi, zatim tobdžije, konjanici, mustahfizi i drugi vojni redovi.²⁴ Ali, njihovo brojno stanje, kao i struktura kontinuirano od kraja 17. do prve polovine 18. vijeka nisu još uvijek naučnoj javnosti poznati.

Broj posade Novopazarske kapetanije mijenjao se u ovisnosti o prilikama na terenu. Prije 1726. godine za potrebe odbrane zemlje angažovano je u Novopazarskoj tvrđavi još trideset vojnika. Bosanski valija Abdurahman-paša je uputio sultanu predstavku da se njihova stalna plata odredi iz sredstava državnih prihoda (mukate) Stari Vlah, koja se nalazila u blizini ove tvrđave.²⁵ Sultan je prihvatio ovaj prijedlog.

Posada Novopazarske, kao i drugih tvrđava Vilajeta Bosne, nije bila zadužena da čuva samo područje na kome se nalazila, već i bliže i daleke predjele države. Zbog toga su njeni članovi bili često angažovani u odbrani državnog teritorija. To se obično događalo onda kada područje njihove neposredne ingerencije nije bilo ugroženo.

Zabilježeno je da je kapetan tvrđave Novi Pazar Mehmed Ferhatović (Ferhad-zade), sin ranijeg kapetana Ferhada, 1736. godine učestvovao sa 200 konjanika u bici kod Bendera. Kompletnu vojsku predvodio je serasker Mehmed-paša.²⁶ Kapetan Kurd, sin ranijeg kapetana Mehmed-bega, išao je 1773. godine u Rusiju sa 1.000 vojnika iz Bosne. Nakon mira u Küçük Kajnarciju on se vratio u Novi Pazar, što je evidentirano 29. maja 1777. godine.²⁷ I 1829. godine bilo je određeno da iz Novog Pazara bude otpremljeno za Rusiju 227 vojnika.²⁸

Nije poznato iz kojih sredstava su plaćani posadnici Novopazarske tvrđave. Od septembra 1735. godine, novim odredbama vojnog ministarstva, svim članovima mjesnih posada koje su se nalazile na obezbjeđenju tvrđava i palanki u Vilajetu Bosne, propisana je i odobrena plata iz odgovarajućih državnih prihoda. O tome je

21 BOA, MD A-28-4 od 1154/1742. godine.

22 Isto.

23 BOA, MD-A-49-1, iz 1744. godine.

24 BOA, MD A-69-2.

25 BOA, MD. 9915/99-3 iz 1138/1726. godine.

26 BOA, MD-B-176-1.

27 H. Kreševljaković, *Kapetanije*, 179.

28 Isto.

bosanski vezir Abdulah-paša bujurulidijama obavijestio sve kapetane, age i ostale vojne komandante u tvrđavama, palankama i kulama.²⁹

U ratnim sukobima koje je Osmanska država vodila sa koalicijom evropskih hrišćanskih zemalja i Rusije od kraja 17. i tokom 18. i 19. vijeka, vojno osoblje kapetanije Novog Pazara je bilo veoma angažovano, a njegovi stanovnici iscrpljeni. U dugom Bečkom ratu (1683–1699) austrijska vojska osvojila je Beograd 1688. godine, a zatim je pod vodstvom generala Pikolominija krenula ka južnim dijelovima Osmanske države. Austrijskoj vojsci pridružilo se srpsko stanovništvo, njih nekoliko desetina hiljada, koji su tvorili odrede „Rašana“. U daljem prodoru prema jugu zauzeli su, među ostalim gradovima, i Novi Pazar.³⁰ Tom prilikom grad je jako stradao, a porušeni su i dijelovi tvrđavskog kompleksa, zajedno sa džamijom, o čemu govore podaci iz dokumenata čiji ćemo sadržaj prezentirati u toku daljeg izlaganja.

U toku svih tih borbenih aktivnosti, koje su vođene u samom Novom Pazaru i okolini, kada je Novi Pazar ponovo vraćen u okvire Osmanske države, u njemu su se reflektovale doživljene i produžene nevolje preživjelih stanovnika. Grad je bio porušen i opustošen. O tome na neposredan način govori i jedan dokument iz 1716. godine.³¹ U dokumentu se navodi da su se stanovnici Novog Pazara razbjegli, a vitalne institucije u gradu jedva da su egzistirale. Dokument je fokusiran na uspostavu saobraćaja između Novog Pazara i drugih dijelova svijeta, koji se dotada odvijao posredstvom specijalno opremljenih konjanika i konja, sa središtem u menzilhanama.³² Potrebe države, a i stanovnika za njihovim uslugama nisu izgubi-

29 BOA, MD-B-158-3.

30 *Opšta enciklopedija La Rousse*, 3. tom, „Vuk Karadžić“, Beograd 1973, 470. Dalje: Enciklopedija; Noel Malcolm, *Kosovo — kratka povijest*, prevod: Senada Kreso, Sabina Berberović, Amira Sadiković, Sarajevo 2000, s. 191; dalje N. Malcolm, *Kosovo*.

31 Istanbul, *Osmanlı Devlet Basbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Osmanlı belgelerinde Bosna Hersek — Bosna i Hercegovina u osmanskim dokumentima*, Istanbul 2009, 194; dalje: *Bosna i Hercegovina*.

32 Poštanska služba u Osmanskoj državi odvijala se u ovo vrijeme posredstvom brzih konjanika (ulaka). Za osiguranje redovnog poštanskog prometa podizane su tokom 18. vijeka na glavnim drumovima poštanske stanice, najčešće na rastojanju od 10 sati hoda. Poštanske stanice su predstavljale punktove gdje su se ulaci snabdijevali odmornim konjima i hranom. Da se saobraćaj odvija nesmetano brinuli su se za to posebni službenici (menzilcije), koji su za to dobijali plate. Sve materijalne troškove vezane za poštanske stanice snosili su mještani, poreski obveznici koji su plaćali vanredne državne poreze, što im je to često predstavljalo veliko opterećenje. Više o tome vidjeti: Avdo Sućeska, *Ajani — prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, „Naučno društvo Bosne i Hercegovine“, Djela knj. XXII, Odjeljenje Istorijsko-filoloških nauka, knj. 14, Sarajevo 1965, 111, 112; Colin J. Heywood, „The Ottoman menzilhane and ulak system in Rumeli in the Eighteenth Century“ u Okyar, O. and Halil İnalcik, *Social and economic history of Turkey (1071–1920)*, Ankara, 179–184; Orhan Kologlu, „Transportation and Communication“ u *Ottoman Civilization*, Editors: Halil İnalcik, Günsel Renda, „Republic of Turkey, Ministry of Culture“, Istanbul 2003, 443–455; Srdan Katić, „Organizacija poštanskog saobraćaja u Osmanskom carstvu od 16. do 18. veka“, „Pismo“, Udruženje za srpsku povesnicu, Beograd, 29–37.

le na važnosti, pogotovo u novonastalim okolnostima. Stanovništvo Novog Pazara, osiromašeno zbog ratnih prilika i u samom gradu i u bližoj i daljoj okolini, nije bilo u stanju snositi troškove koje je iziskivala poštanska služba. Zbog toga je i menzil u palanci Novi Pazar, kao i menzil u palanci Sjenica, dva jedina menzila u kadiluku Novi Pazar, ostao zapušten. A rastojanje od Vučitrna do Prijepolja, kako navode mještani, iznosilo je 31 sat, zbog čega je i pošta usporeno stizala. Zbog toga su kompetentni stanovnici kapetanije Novog Pazara, koji su svoj identitet potvrdili individualnim pečatima, uputili predstavku sultanu, sa molbom da narasle potrebe za putnim komunikacijama, koje su se odvijale posredstvom menzilhana i troškove u vezi sa tim riješi državnim angažmanom:

Ali imam, Ahmed devrhan, Ibrahim imam, Mehmed imam, Ferhad imam, drugi Mehmed imam, Ahmed hatib, Osman hatib, drugi Ahmed hatib, Mustafa hatib, Hasan muezin, sejjid Abdulah muezin, Mehmed muezin, Ahmed muezin, Husejn muezin, Husejn imam, sejjid Halil imam, Mustafa-aga serdengeddijan,³³ Selim kethoda³⁴ farisana Duge Poljane, Musa kethoda mustahfiza Palanke Novi Pazar, Ali farisan kule³⁵ Duga Poljana, Ali farisan palanke Sjenica, Hasan mustahfiz palanke Sjenica, Sulejman mustahfiz Novog Pazara, Ferhad kapetan Novog Pazara, Osman azap, Hasan azap, Halil azap, Sinan nefer, Mustafa nefer, Ismail, Hasan bebab (čuvar kapije), Ali zapovjednik ode (ser-oda), Husejn alemdar (nosilac zastave).

U predstavci, koju su sultanu Ahmedu III (1703–1730) uputili navedeni stanovnici, stoji da se stanovništvo grada razbježalo, a oni što su u njemu, da su krajnje osiromašili i da ne mogu da dovedu u aktivno stanje ni menzilhanu u naselju, koju su ranije sami održavali. Potreba i lokalnog stanovništva i države za stalnim komunikacijama bila je narasla, pa, kako je stanovništvo krajnje osiromašilo, moli se sultan da poduzme mjere da navedene poštanske stanice učini aktivnim, odnosno, da obezbijedi novčana sredstva kako bi ponovo bile u službi i stanovnika i države. Sultan je pozitivno odgovorio na njihov zahtjev i predložio na koji način da se tekući problem riješi.

Palanka, kao i tvrđava u Sjenici je u ratnim sukobima u toku Bečkog rata i u toku rata 1714–1718. godine bila prilično stradala, tako da su age ove palanke uputile 1717. godine predstavku sultanu, sa molbom da se posredstvom Ferhada, kaptana Novopazarske kapetanije, utvrdi predračun troškova za potrebne popravke.³⁶

33 Pripadnik janičarskog reda.

34 Zamjenik glavnog zapovjednika, u ovom slučaju konjičkog (farisan) odreda.

35 Kule su kameni objekti u kojima su stanovali age i begovi. Građene su na više spratova i imale su zaštitne mehanizme u slučaju potrebe za odbranom. U nekim kulama sjedili su kapetani i sa svojom posadom čuvali povjerenju im oblast. Neke kule su predstavljale odbrambene objekte u sastavu određenih kapetanija, kakav je slučaj sa ovom u Dugoj Poljani. Više o kulama: Hamdija Kreševljaković, „Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini“, u *Izabrana djela II*, „Veselin Masleša“, Sarajevo 1991, 466–492.

36 MD br. 6551/165-1 od 28. sefera 1130/1718. godine.

Stigla je obavijest da će se dostaviti sredstva za obnovu, nakon što kompetentne osobe dostave predračun potrebnih troškova.³⁷

Nakon što je austrijska vojska u sukobu sa osmanskom vojskom osvojila Petrovaradin, Temišvar i Beograd 1717. godine, nastalo je izvjesno zatišje. U novonastaloj situaciji Novi Pazar sa tvrđavom našao se u pograničnom pojasu. Svi muslimanski stanovnici, koji su odbili prihvatiti hrišćanstvo kao svoj svjetonazor, morali su napustiti Beograd. To saznanje dodatno je opteretilo i tako težak položaj muslimanskog stanovništva.

Zbog krajnje neizvjesne političke situacije u međunarodnim odnosima Ferhadu, kapetanu Novopazarske kapetanije, stigao je iz Istanbula ferman da u toku narednih mjeseci proširi, učvrsti i za uspješniju odbranu pripremi novopazarsku tvrđavu. Trebalo je popraviti porušene zidove tvrđave, naročito na uglovima i kapijama.³⁸ Ponovo izgraditi tabiju i čardak prema jugoistoku tvrđave, zatim izgraditi još šest čardaka. Oko tvrđave se nalazio hendek, gdje je iznova trebalo sagraditi sedam čardaka. Za plate majstorima, zatim za troškove materijala za gradnju i za njihov prevoz, što je iznosilo 950 groša, sredstva je izdvojio navedeni kapetan.³⁹ Ali, osim ovog što je popravljeno trebalo je još na tri ugla izgraditi jake kule, kao i iznova sagraditi džamiju koja je porušena u prethodnim ratnim dejstvima.⁴⁰ Navedeni podaci kazuju da je taj tvrđavski kompleks građen prije početka Bečkog rata, zatim da je sadržaj tvrđavskog ansambla, kao i njegova prostorna razuđenost bila većih razmjera. Za ovako složen građevinski poduhvat bilo je potrebno i vrijeme i novac. O tome na izvjestan način govore djelimični arheološki istraživački rezultati vezani za ovu tvrđavu.⁴¹

Za izvođenje obnove i dogradnje nastradalog tvrđavskog kompleksa država je obezbijedila 2.500 groša, dok su za izvođenje radova pomoć trebali pružiti stanovnici kadiluka: *Novi Pazar sa Brvenikom, Vučitrn, Prijepolje i Stari Vlah*.⁴² Stručni radnici, koji su učestvovali u gradnji i pripremi za gradnju tvrđavskog kompleksa, platu za svoj rad dobijali su iz sredstava predviđenih i odobrenih za gradnju tvrđavskih dijelova.⁴³ Nakon obavljenih radova i izvršene inspekcije tre-

37 Isto.

38 OIS, Maliye Defteri, br. 3897/136-1 od 1129/1717. godine. Od 1736. godine na dužnosti kapetana tvrđave Novi Pazar spominje se sin Ferhadov, Mehmed Ferhatović (Ferhad-zade). Za njega navedeni izvor kaže da je odvažan junak, marljiv i hrabar. Neke podatke iz Maliye deftera, koji se odnose na Novopazarsku tvrđavu, koristio je Izudin Šušević u radu: „Novopazarska tvrđava u Maliye defterima“, *Novopazarski zbornik* br. 5, Novi Pazar 1981, 31–39.

39 Isto.

40 Isto. Podaci iz MD br. 9915/99-2 iz 1138/1726. godine navode da su službu u ovoj džamiji obavljala tri lica. Njihova godišnja plata iznosila je 59,5 groša, odnosno 11.328 akči. Groš je obračunavan po 190 akči. Na prijedlog kapetana Ferhada oni su platu dobijali iz državnih prihoda (mukate) od poreskih stavki vlaha Stari Vlah.

41 D. Premović-Aleksić, S. Vujović, „Novopazarska tvrđava“, D. Premović-Aleksić, „Izvještaj“.

42 Isto.

43 Isto.

balo je Porti dostaviti kompletan izvještaj, zajedno sa specifikacijom utrošenih sredstava. Isti izvještaj trebalo je dostaviti i centralnoj blagajni na Porti, koja bi verificovala potrošena sredstva.

U vezi sa gradnjom kapetan Ferhad je 1717. g. uputio Porti predstavku, sa molbom da kadiluci u blizini Novog Pazara pruže pomoć za popravak i čišćenje hendeka oko tvrđave.⁴⁴ Porta je pozitivno odgovorila na ovu predstavku, i u tom smislu izdala naredbu da pomoć pruže kadiluci: *Mitrovica, Trgovište, Stari Vlah, Vučitrn i Prijepolje*.⁴⁵ Također je konstatovano uvidom u dokumenta Glavne kancelarije Ministarstva finansija, da je još ranije izdat ferman da navedeni kadiluci pruže pomoć u izgradnji i restauraciji porušenih dijelova navedene tvrđave. Za izvođenje navedenih potrebnih radova država je već ranije odobrila sredstva, zajedno sa platama stručnim i fizičkim radnicima, kao i za potreban materijal.⁴⁶

U prethodnim ratnim aktivnostima stradala je i tvrđava u Sjenici. Zbog potreba za uspješnijom odbranom ovog kraja posada tvrđave u Sjenici, koja je brojala 270 vojnika, uputila je molbu sultanu u Istanbul da se poduzme popravak porušenih dijelova tvrđave. Odobrenje za popravak tvrđave stiglo je krajem mjeseca januara 1718. godine.⁴⁷

U novom ratu, koji su poduzele evropske hrišćanske zemlje 1737. godine učestvovali su i lokalni hrišćanski podanici Osmanske države. Austrijski komandant Seckendorf krenuo je u junu navedene godine južno od Beograda. Poslao je dva odreda „raške milicije“ prema Novom da stupe u kontakt sa patrijarhom i plemenskim glavarima. Sa sobom su nosili primjerak proglasa na srpskom jeziku u kome se svi hrišćani pozivaju da im se pridruže protiv osmanske vlasti. Patrijarh i grupa plemenskih poglavara došli su 24. jula u blizinu Niša gdje su se susreli sa austrijskim zapovjednikom.⁴⁸ U toku daljih operacija srpski odredi su zauzeli Novi Pazar 28. jula 1737. godine.⁴⁹ Idućih dana, na putu za Sofiju, zauzeli su i Piro.

Poslije pobjede osmanske vojske u sukobu sa austrijskim vojnim snagama kod Banja Luke, osmanska vojska je pokazala svoju pribranost i na drugim frontovima. Glavne napore su usmjerili protiv austrijskih i srpskih odreda, prvenstveno u pravcu Niša i Novog Pazara. Prisilili su austrijske i srpske jedinice, predvođene Stanišom Markovićem i starovlaškim knezom Atanasijem Raškovićem, da 24. oktobra navedene godine predaju i napuste Novi Pazar.⁵⁰ Istog dana stigao je pred Novi Pazar i patrijarh Arsenije sa 3.000 ljudi da se, kako je to ranije bilo predvide-

44 OIS, MD, br. 6551/184-3 od 1130/1717, s 119.

45 Isto.

46 Isto.

47 Istanbul, BOA Maliye defter 6551/165-1; OIS, A. Polimac, Maliye defter...

48 N. Malkom, *Kosovo*, 216.

49 Historija naroda Jugoslavije II, Zagreb 1960, 837; dalje: Historija; N. Malkom, *Kosovo*, 216.

50 *Historija*, 837. Malkom navodi da su austrijski vojnici napustili Novi Pazar 24. avgusta; nav. djelo, s. 217.

no, bori na strani Austrijanaca.⁵¹ Međutim, uskoro je sa pratnjom morao da bježi i da, sa dijelom Brđana i Arbanasa, krene za austrijskom vojskom.⁵² Sa njima je krenulo i nekoliko hiljada Srba i Klimenta, koji su se naselili u Sremu.⁵³ Mirom u Beogradu, 1. avgusta 1739. godine, Austrijanci su izgubili sve ono što su mirom u Požarevcu dobili, a Beograd su potpuno evakuisali tek 7. jula 1740. godine.⁵⁴

Ponovnim zauzimanjem Beograda i ostalih dijelova, tvrđava Novi Pazar ostala je u unutrašnjosti zemlje, tako da više nije postojala jača potreba za njenim intenzivnijim obezbjeđenjem. Zbog toga su određene vojne jedinice, koje su bile stacionirane u ovoj tvrđavi, premještene i angažovane tamo gdje je to bilo potrebnije. Godine 1741. pedeset vojnika azapa iz četvrtog džemata iz Novopazarske tvrđave angažovano je u tvrđavi Stijena u kapetaniji Ostrožac.⁵⁵ Njihov angažman evidentiran je u tvrđavi Stijena i 1743. godine, kada im je plata bila određena iz dijela džizije Bosanskog sandžaka za navedenu godinu.⁵⁶ Njih je trebalo poslati na obezbjeđenje Velike tabije koja se nalazila uz zidine navedene tvrđave Stijena u kapetaniji Ostrožac.⁵⁷ Premještaj ovog vojnog odreda, koji je uživao dnevnu platu u iznosu od 575 groša, izvršen je, ne samo zbog uštede sredstava za dodatni angažman potrebnih vojnika u tvrđavi Stijena, već i zbog toga što nije postojala jaka potreba za njihovim angažmanom u Novopazarskoj tvrđavi.⁵⁸ U to vrijeme ovoj oblasti nije prijetila neka teža opasnost, jer je trenutno na tom području uspostavljeno relativno mirno stanje. Takav raspored vojnih snaga izvršen je i uz saglasnost Velike kancelarije za tvrđave u Istanbulu (Büyük Kala Kalemî), o čemu je izvještaj podnio glavni defterdar Atif Mustafa.⁵⁹

Sličan je slučaj i sa drugim tvrđavama ove kapetanije. Za potrebe obezbjeđenja kule Štip, koja se nalazila u navedenoj kapetaniji, na raskrsnici putova, pored klanca, angažovano je 60 vojnika iz tvrđave Rožaj, sa dnevnom platom od 60 akči.⁶⁰ Ova kula je sagrađena zbog obezbjeđenja putnika i trgovaca koji prolaze kroz

51 N. Malkom, *Kosovo*, 217.

52 Historija, 837.

53 Isto, 838.

54 Isto.

55 BOA, MD-A-26-3.

56 BOA, MD, A-41-5.

57 BOA, MD A-13-2.

58 Isto.

59 Isto.

60 BOA MD B-160-1 iz 1147/1734. godine; MD-B-159-4 iz 1147/1735. godine. Kao dizdar tvrđave Rožaj 1737. godine spominje se Mehmed, za koga se navodi da je bio pohlepan i da nije korektno obavljao službu. Kao član odreda mustahfiza navodi se Zejnil Mehmedov, prema kome je dizdar navedene tvrđave bio nekorektan. MD-B-181-5. Ovaj dizdar je bio nekorektan i prema Jusufu Mehmedovom, muezinu sultan Muratove džamije u navedenoj tvrđavi, kojem je htio uzeti radno mjesto i dati ga svom sinu Ahmedu. Zbog toga su protestovali: Sejjid Mehmed ef., kadija Novog Pazara, Derviš Ebu Bekr ef., naib kadije Trgovišta i Mehmed, kapetan kapetanije Novi Pazar; MD-B-181-6 iz 1737. godine.

taj klanac. Kako je u tvrđavi Rožaj ostao mali broj vojnika, Mehmed, kapetan tvrđave Novi Pazar, zamolio je sultana da se oni vrate na svoja mjesta jer je tvrđava Rožaj bila veoma ugrožena od pobunjenika Arnauta.⁶¹ Ti neferi su kasnije vraćeni na svoja ranija odredišta, pa su age kule Štip molile da se oni ponovo angažuju u kulu, jer je bila velika potreba za njihovim prisustvom. Najvjerovatnije su stanovnike i posadu ugrožavali hajduci i drugi razbojnici.

Palanke Novopazarske kapetanije imale su zadatak, između ostalih, i da čuvaju i štite stanovništvo navedene oblasti od hajduka i drugih razbojnika, naročito onih iz Crne Gore i Arnauta (Albanije). Visoka Porta je odredila dvojicu aga sa njihovim četama da čuvaju u palanci Sjenici putnike kroz to mjesto, kao i mještane.⁶² Ove čete razbojnika često su za svoje potrebe angažovale evropske zemlje, kao i Rusija. Dužnost čuvanja lokalnog stanovništva od hajduka i drugih razbojnika obavljali su vojnici i drugih palanki ove kapetanije: Rožaj, Hisardžik, Ak Ova (Bijelo Polje), Novi Pazar i Mitrovica, koje su jedna od druge bile udaljene po osam do deset sati hoda.⁶³ Samo u palankama Rožaj i Ak Ova još od 1696/97. godine za takvu vrstu službe bilo je angažovano po trideset vojnika.⁶⁴ Vojno osoblje navedenih palanki bilo je dužno po potrebi se uzajamno pomagati.⁶⁵

Novopazarsku tvrđavu, kao jedan od najvažnijih odbrambenih punktova u istočnom dijelu Bosanskog sandžaka i Bosanskog vilajeta, trebalo je popraviti i krajem 18. vijeka, o čemu govori dokumenat iz 1788. (1202) godine.⁶⁶ Popravak tvrđave vršen je u toku tzv. Dubičkog rata (1788–1791). Kako su, prema navodima u dokumentu, dijelovi Novopazarske tvrđave u toku prethodnih ratnih sukoba oštećeni i vremenom dotrajali, nužno ih je bilo popraviti i dovesti u funkcionalno stanje. Radilo se o palanci i stražarnicama. Za tu svrhu bilo je potrebno prema procjeni stručnjaka pet hiljada groša. Država je odobrila 2.500 groša, a ostatak su trebali podmiriti kadiluci u susjedstvu: *Tašludža, Prijepolje i Stari Vlah*.⁶⁷ Instrukcije u vezi sa tim poslane su 9. juna 1788. godine sa dvora sultana Abdulhamida I (1774–1789) osobama odgovornim za izvršenje ovog zadatka: *bosanskom veziru Ebu Bekir-paši, kadiji Novog Pazara i arhitekti odgovornom za gradnju tvrđave*.

Za obezbjeđenje Novopazarske tvrđave, kao i obezbjeđenje hrane vojnicima, stigle su posebne instrukcije 1811. godine, jer je ova tvrđava predstavljala „ključ“ Vilajeta Bosne. Za glavnokomandujućeg određen je sandžak-beg Dukadina Mustafa-paša, porijeklom iz Đakova.⁶⁸

61 MD B-160-1.

62 BOA, MD 3271/112-7 od 1132/1720. godine.

63 Isto.

64 Isto.

65 Isto.

66 Istanbul, BOA, Bosna i Hercegovina, 148.

67 Isto.

68 BOA, MD, br. 8563/242-2. iz 1812. godine.

Za vojsku je trebalo nabaviti hranu u kadilucima: *Vučitrn, Priština i Novo Brdo i to: pet hiljada trista devedeset i tri kejla brašna, trideset i pet hiljada i šest stotina ječma i isto toliko zobi.*⁶⁹ Za tu potrebu trebalo je angažovati posebnog povjerljivog čovjeka (emina), a od strane države odobreno je deset hiljada groša.⁷⁰ Navedene namirnice trebalo je pokupovati u navedenim kadilucima po odgovarajućoj cijeni, te prevesti u Novopazarsku tvrđavu.⁷¹ U navedenim instrukcijama stoji da za ovu tvrđavu, koja predstavlja najvažniju utvrdu na granici Osmanske države, treba posvetiti punu pažnju i snabdjeti je svim onim što je za njenu funkcionalnost potrebno.⁷²

U zaključnom razmatranju može se reći da je i vojno i civilno stanovništvo novopazarske regije doživljavalo težak životni period u vremenu od kraja 17. vijeka, pa na dalje. Bilo je do krajnje mjere angažovano u odbrani, ne samo svog rodnog kraja, vlastite egzistencije, već i u odbrani sigurnosti državnog teritorija. Tvrđavski sistemi, sagrađeni od kamena, raspoređeni na nekoliko lokacija, kao i palanke, smještene na putnim relacijama i u klancima, štitili su ne samo naselja u kojima su se nalazili, već i putnike prolaznike, trgovce i lokalno stanovništvo od hajduka i drugih razbojnika. Njih su su za ostvarenje svojih ciljeva angažovale evropske zemlje i Rusija.⁷³ U međudržavnim ratnim aktivnostima njihov angažman bio je redovan.

69 BOA, MD. br. 8563/235-2.

70 BOA, MD. br. 8563/235-3.

71 BOA, MD, 8563/242-2.

72 Isto.

73 U težnji da unište Osmansku državu evropske zemlje i Rusija trudili su se da u svoj poduhvat involviraju njene hrišćanske podanike i da stvore animozitet između muslimanskog i nemuslimanskog stanovništva. Evropa je zbog „novog svjetskog poretka“ taj pokušaj oživjela, što je eskaliralo u ratu na prostoru bivše Jugoslavije 1992–1995. Dijelom o tome govori i arhivski materijal korišćen u ovom radu, a više o tome vidjeti: Hanes Grandits, *Herrschaft und Loyalität in der spätoosmanischen Gesellschaft*, Wien-Köln-Weimar 2008.

Hatidza Čar-Drnda

ANNEX TO HISTORY OF CAPTAIN DISTRICT OF NOVI PAZAR

Novi Pazar's captain district territorial military organization in which are concentrated military forces situated in fortifications and provincial towns for the first time is mentioned in 1726. Meanwhile based on the Ottoman documents it is probably formed before the beginning or during the Viennese War. In the content of this captain are: fortification and provincial town Novi Pazar, fortification and provincial town Sjenica, tower in Duga Poljana, provincial town Rožaje, Hisardzik (Prije polje), Akovo (Bijelo Polje) and Mitrovica. In 1744 to the Novi Pazar's captain is annexed provincial town Koznić (Brvenik), fortifications Bajer, Banjska and Zvečan, like as provincial town Mićov Dol and small town Han Priboj.

In the whole captain district in 1726 with commanders 960 were soldiers. The crews of fortifications protected not only settlements in which they have been situated but also travelers passer by, merchants and local population from brigands and other robber likes, and they have obligation to protect all state territory.

In so cold Viennese War (1683–1699) Novi Pazar suffered a lot and also parts of fortification complex were ruined together with a mosque. Post office suffered like as post office in Sjenica with provincial town and fortification. Because of renovation respectable habitants of captain district send missives with appeal to sultan to determine measures for renovation of fortifications and post traffic. On bought missives they had positive answer and for renovation of the Novi Pazar's fortification was approved 2500 groshs but for fortification in Sjenica approve came at the end of January in 1718.

To Ferhad captain of the Novi Pazar's captain district arrived command to expand, to strengthen during the next months for the successful defense to prepare the Novi Pazar's fortification. State ensured means for the revelation and annexing of fortification.

Military and civil population of Novi Pazar's region experienced difficult life period in time at the end of the 17th century and furthermore. It was engaged until the last measures in defense not only of its birth land, own existence but also in defense of security of state territory, Fortification's systems, built by the stone, arranged to several locations like as provincial towns situated on travel relations and gorges protected not only settlements in which they were situated but also travelers passer by, merchants and local population from brigands and other robber likes.

NEKI ORIJENTALNI RUKOPISI NOVOPAZARSKOG MUZEJA „RAS“

Semir Rebronja

Novi Pazar

UDK 091=411.21(497.11)"15"

091=511.161(497.11)"16"

069.51:091(497.11)"15/16"

Apstrakt: Rad tretira pet rukopisa iz orijentalne zbirke novopazarskog Muzeja „Ras“. Ovi rukopisi su obrađeni tako što su u uvodnom dijelu date informacije o autoru djela i sadržaju same knjige na osnovu relevantnih biografskih izvora. U drugom dijelu daje se opis samog rukopisa gdje se navode najznačajnije karakteristike, izgled, vrsta papira, vrsta pisma, interesantni komentari koji se nalaze na glosama rukopisa, prije ili nakon teksta knjige. Ovaj rad predstavlja početak proučavanja i otkrivanja bogate riznice orijentalnih rukopisa u Novom Pazaru, Sandžaku, pa i cijeloj Srbiji.

Ključne riječi: rukopis, fikh (fiqh, islamsko pravo), usul (metodologija islamskog prava), hadis (islamska tradicija).

Rad tretira pet rukopisa iz orijentalne zbirke novopazarskog Muzeja „Ras“, i predstavlja početak proučavanja i otkrivanja bogate riznice orijentalnih rukopisa u Novom Pazaru, Sandžaku, pa i cijeloj Srbiji.

Prvi rukopis

Al-išbahu ven-nezair (ar. Al-išbahu wa al-naẓair)

Naslov djela: Al-išbahu wen-nezair

Ime autora: Zejnudin, sin Ibrahimov (Zaynu al-din b. Ibrahim)

Jezik: arapski

Oblast: usulul-fikh (uslulu fiqh, metodologija islamskog prava)

O autoru i djelu

Autor ovog djela je Zejnudin sin Ibrahimov (...-970/1563) poznat po nadimku Ibn Nudžejm (Ibn Nuğaym) i spada u grupu poznatih hanefijskih pravnika iz Egipta. Autor je brojnih djela od kojih izdvajamo djelo o kojem se ovdje govori, iz oblasti metodologije islamskog prava, zatim Al-Bahrur-raik fi šerhi kenzil-dekaik (ar. al-Baḥru al-raiq fi šarḥi kanzi al-daqaik) iz oblasti islamskog prava, koje se sastoji od osam tomova, a on je autor prvih sedam, zatim Rasail al-zayniya, poslanica o šerijat-sko-pravnim pitanjima i El-Fetava (Decizije, ar. Al-Fatawa) (al-Zirikli 2002, 64/3).

Djelo je jedno od djela hanefijske pravne škole iz oblasti metodologije islamskog prava i obuhvata sedam širokih oblasti. Knjiga je napisana 969. godine

po hidžri i pisana je ukupno šest mjeseci. Knjiga ima veliki broj komentara i skraćениh verzija (Katib Čelebi n. d., 98/1).

O rukopisu

Rukopis je u dobrom stanju. Korice su obložene kožom i očuvane. Papir je tamno bijel. Na nekim mjestima je oštećen i kasnije nadograđivan. Tekst je pisan gustim talik pismom, dosta slobodnom rukom u zbijenim redovima i sa nejednakim brojem redova po stranici. Neke stranice imaju po četrnaest, neke sedamnaest, a neke i devetnaest redova. Tekst je uokviren crvenom linijom, a crvenim mastilom su ispisani i naslovi u tekstu. Knjiga je bogata komentarima na marginama. Komentari nisu pisani istom rukom, većina ih je pisana rukom prepisivača, ali se prepoznaju još dva različita rukopisa. Neki komentari su pisani i crvenim mastilom i uglavnom se tiču islamskog prava i metodologije.

Na prvoj stranici nalazimo nekoliko šerijatsko-pravnih rasprava na arapskom jeziku koje se tiču tayammuma, mitu, učenju Kur'ana u postelji i još nekim pitanjima. Na narednoj stranici također nalazimo nekoliko rasprava o početku posta, videnju mladog mjeseca, izgubljenim stvarima, razvodu braka i spajanju namaza na putu.

Na narednoj stranici nalazimo sadržaj gdje se iznose podaci o sedam velikih poglavlja koje tretira ova knjiga. U dnu stranice prvi put se susrećemo s imenom Nuru al-din qadi, koji je i vlasnik knjige. S obzirom na brojne šerijatsko-pravne rasprave s početka knjige može se zaključiti da je njen vlasnik bio visoki sudski činovnik.

Na narednoj strani, na kojoj počinje tekst djela, nalazimo ponovo ime kadije Nurudina, ali sada potpisanog kao vlasnika knjige. Na ovom mjestu stoji da je on kadija u gradu Yeni Šehiru.

Knjiga počinje riječima:

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله والسلام على عباده والذين اصطفى...

I na narednim stranicama nalazimo potvrdu vlasništva gdje stoji da je vlasnik ove knjige siromašni rob Božiji Nurudin, kadija u gradu čije ime nije moguće prepoznati, zatim u gradu Yeni Šehiru, pa u Uskudaru.

Na kraju knjige navedeni su podaci da je knjiga napisana 969. godine, a da je prepisana „u nedjelju 27. Džumadeluhra godine 996. (1516) rukom Muhameda, sina Mustafe al-Darnavija.“ Na margini, pored imena prepisivača zapisano je da je knjiga prepisana u Konstantinopolju.

Nakon završetka knjige, na naredne četiri stranice nalazimo brojne pravne rasprave i razrađena mišljenja islamskih pravnika o brojnim pitanjima, a najviše o

trgovini; mnogi od tih citata preneseni su iz djela Kanzu al-daqaq na koje je autor ovog djela uradio komentar.

Knjiga je vlasništvo Muzeja „Ras“ u Novom Pazaru.

Drugi rukopis

Šerhu Merahil-arvah (Komentar djela Merahul-arvah, Šarhu Marahi al-arwah
Naslov djela: **Merahil-arvah** (Šarḥu Maraḥi al-arwah شرح مراحي الارواح

Ime autora: Ahmed Dikkuz (Aḥmad Dikquz)

Jezik: arapski

Tema: arapska morfologija

O piscu i djelu

Autor ovog djela je Ahmed Dikkuz. O njemu autori Kešfa (Kašfa), E'alama ('Alama) i drugih biografskih djela ne navode nikakve podatke, jedino što se u Kešfu spominje jeste da je autor ovog komentara „mevlana Ahmed poznat i po nadimku Dikkuz, umro... i njegov komentar je koristan“ (Katib Čelebi n. d., 1651/1).

Ovo djelo je jedan od komentara na djelo Merahul-arvah autora Ahmeda, sina Alije, sina Mesuda (umro oko 701/1302). Njegovi biografski podaci nisu poznati, veoma malo se o njemu zna, čak je i godina njegove smrti proizvoljno iznesena jer se prvi komentar na njegovo djelo susreće oko 781. godine; nema spomena ni ostalih njegovih djela (al-Zirikli 2002, 175/1).

Nigdje u knjizi nije naglašeno ime autora komentara, ali se uvidom u fond Univerzitetske biblioteke Kralj Saud u Rijadu, i usporedbom početka, kraja i drugih dijelova rukopisa dolazi do zaključka da je u pitanju komentar ovog komentatora (<http://makhtota.ksu.edu.sa> 2010).

Opis rukopisa

Ovaj rukopis je solidno očuvan, korice su kožne i očuvane. Papir je bijel i očuvan, neki listovi na rubovima su zahvaćeni vlagom. Tekst je pisan sitnim, lijepim i slobodnom rukom pisanim ta'likom. Na stranici je ispisano po sedamnaest redova teksta. Tekst nije oivičen nikakvim linijama, te u nekim situacijama redovi nisu paralelni i iste dužine. Tekst nije vokaliziran i stranice nisu numerisane.

Na prvoj stranici nalazimo ispisan kaligrafskim natpisom naslov knjige gdje stoji Kitabu Dankuz šerhu Merah/Danquzova knjiga komentar Maraha. U gornjem lijevom uglu istog lista nalazi se kratka rasprava iz oblasti jezika na arapskom i kratak komentar na turskom jeziku.

Na narednoj stranici nalazimo potpis i pečat vlasnika knjige, koji su namjerno umrljani, ali se može pročitati da je knjiga pripadala izvjesnom mula Muhamedu Zajliju.

Na narednoj stranici počinje tekst knjige i glasi:

بسم الله الرحمن الرحيم

اللهم يا مصرف القلوب صرف قلوبنا نحو رضائك وصلي على من اوتي جوامع الكلم من بين انبيائك,,

Osnovni tekst je podvučen crvenim mastilom.

Na kraju knjige nemamo nikakvih podataka o prepisivaču, godini ili mjestu prepisivanja. Jedini podatak koji stoji na margini zadnje stranice jeste da je „knjigu napisao mevlana Ahmed efendi“.

Treći rukopis

Mašariqu al-anwar

Naslov djela: Mešarikul-envar (Mašariqu al-anwar مشارق الانوار)

Ime autora: Hasan b. Muhamed

Jezik: arapski

O autoru i djelu

Autor Hasan, sin Muhameda (umro 650. (1252) godine) sačinio je ovo djelo u kome je sabrao, prema jednom od njegovih komentatora, 2246 hadisa. Pun naslov djela je Mešarikul-envar en-nebevije min sihahil-ahbari mustafijje (Mašariqu al-anwar al-nabawiyya min šihāḥ al-ahbar al-muṣṭafīyya). Djelo je mnogo puta komentarisano, a jedan od komentara pod naslovom Mebarikul-ezhar fī šerhi mešarikil-envar (Mabariqu al-azhar fī šarḥi Mašariqi al-anwar) se često susreće i na području Sandžaka te je i nekoliko primjeraka ovog djela obrađeno u knjizi (Katib Čelebi, bez datuma, 1988/2).

O rukopisu

Rukopis je solidno očuvan. Korice su kartonske. Prva korica je očuvana, a zadnja djelimično na rubovima oštećena. S unutrašnje strane, u sredini, djelimično je zahvaćena vlagom. Korice su čiste i na vanjskoj i unutrašnjoj strani. Jedino se na zadnjoj korici, sa unutrašnje strane, nalazi kratak, teško čitljiv natpis, od nekoliko riječi.

Papir je tamno bijel i malo zahvaćen vlagom. Tekst je ispisan lijepim nesh rukopisom u trinaest redova na stranici. Redovi su međusobno razmaknuti, a neke riječi su ispisane crvenim mastilom. Stranice nisu numerisane.

Na prve dvije stranice nalazi se sadržaj knjige gdje stoji da ima dvanaest poglavlja. Naslov i brojevi poglavlja su ispisani crvenim mastilom, a ispod dvanaestog poglavlja podvučena je crta i ispisano je da je Fayruzabadi izrekao stihove u kojima hvali ovo djelo.

Na prvoj stranici crvenim mastilom je ispisan polovičan naslov djela Mašariqu al-anwar, a tekst počinje riječima:

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله محي الرميم ومجري القلم وزارائ الامم...

U uvodnom dijelu, nakon klasičnog uvoda zahvale Bogu u blagoslova na Poslanika, navodi se ime autora djela.

Cijela knjiga je očuvana, s tim što su stranice po unutrašnjem rubu malo zahvaćene vlagom. Na zadnjoj stranici se navode podaci o prepisu gdje se navodi da je djelo prepisano rukom siromašnog roba 'Alija b. 'Affana al-ayḥalumija. Prepisi-vač ne navodi mjesto i datum prepisivanja.

Četvrtu rukopis

Šar'atu al-islam

Naslov djela: Šeratul-islam (Šar'atu al-islam شرعة الاسلام)

Ime autora: Muhamed. sin Abu Bakra

Oblast: hadis (islamska tradicija)

Jezik: arapski

O autoru i djelu

Autor ovog djela je imam ruknu al-islam Muhammed, sin Abu Bakra poznat kao Imamzade al-Hanefi (573). Ova knjiga je, kako navode njegovi biografi „prepuna brojnih koristi i vrijednosti“ (Katib Čelebi n. d., 1044/2). U uvodnom dijelu knjige autor pojašnjava da je njegova knjiga „ogrica blistavih dragulja iz tradicije Božijeg Poslanika, preuzeto iz djela velikih islamskih autoriteta i to je ono čemu je najprioritetnije podučavati mlade generacije muslimana.“ Knjiga je veoma često obrađivana i komentarisana tako da su njeni komentari veoma brojni a najveći i najpoznatiji u dva toma je komentar Kurd efendije pod naslovom Muršidul-enam ila daris-selam fi šeriatil-islam (Muršidu al-anam ila dari al-salam fi šar'ati al-islam) (Katib Čelebi n. d., 1044/2).

Opis rukopisa

Rukopis je solidno očuvan. Korice su kartonske i očuvane. Papir je bijel i očuvan, djelimično na rubovima i u sredini zahvaćen vlagom. Tekst je pisan veoma lijepim i krupnim neshom, s tim što je pri kraju knjige malo sitniji. Pisan je u razmaknutim redovima i sa po trinaest redova na stranici. Tekst je djelimično i vokaliziran. Stranice nisu numerisane.

Na prve dvije stranice ispisan je sadržaj djela u tabeli ispisanom crvenim ma-stilom.

Prva stranica teksta ispunjena je brojnim komentarima na glosama i između redova, koji, uglavnom, pojašnjavaju neke riječi i izraze iz uvodnog dijela knjige. Tekst počinje riječima:

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي دلنا على معرفة بالشواهد والاعلام... سميته شرعة الاسلام...

Na glosama se nalaze i brojni komentari koji se tiču hadisa i izreka spomenutih u djelu.

Na zadnjoj strani knjige navodi se da je knjiga završena u četvrtak u periodu nakon ikindije namaza dvadesetog dana mjeseca džumadel-ula godine 1095. (1682) po hidžri, u gradu Sivasu u medresi al-Šemsija.

Nema podataka o prepisivaču djela.

Peti rukopis

Risala vasijetnama (Risala wašiyatnama)

Naslov djela: Risala Wašiyatnama رسالة وصيت نامه

Autor: Muhamed, sin Pir Alije Al-Birkavi

Jezik: turski

O autoru i djelu

Autor ovoga djela je Muhamed, sin Pir Alije, sina Iskendera al-Birkavi al-Rumi Muhjudin (929/1523... 981/1573), poznat kao učenjak u oblastima arapske sintakse i morfologije. Njegova interesovanja su išla, pored toga i u pravcu izučavanja nasljednog prava i teqida. Turskog je porijekla i odrastao je u kasabi Bali Kisra. Kao predavač radio je u gradiću Birga po čemu je i dobio nadimak al-Birkawi ili Birgivi. Od njegovih djela bitno je istaći sljedeća: Izharu al-asrar, Imtihanu al-adkiya', Matnu al-'awamil, Šarhu lubbu al-lubab, Šerhu mihtersari al-Kafiya, sve iz oblasti arapske sintakse, Im'anu al-anzar we huva šarhu al-Maq-sud, Kifaya al-mubtedi' iz arapske morfologije, al-Durra al-yatima u taqwidu, al-Dami'a, al-Tariqatu al-Muhammadiyya, Gala'u al-qulub o savjetovanju i poukama, al-Faraid o nasljednom pravu i mnoga druga (al-Zirikli 2002, 61/6).

To je poslanica koju je autor napisao na turskom jeziku „kako bi se što više ljudi okoristilo njome.“ Knjiga obuhvata najvažnija dogmatska pitanja u islamu na principima i po učenju sunitskog pravca. Pored toga knjiga obuhvata i savjete o obredoslovlju i moralu koje autor upućuje svojoj djeci, rođacima i svim ljudima. Knjiga je komentarisana na turskom jeziku (Katib Čelebi, bez datuma, 850/1).

O rukopisu

Rukopis je u dosta oštećen. Korice su kožne, sa gravurom u sredini i oštećene na rubovima i sa unutrašnje strane. Papir je tamno bijel, na rubovima zahvaćen vlagom i tamniji.

Tekst je pisan lijepim i rijetkim neshom, sa po trinaest redova na stranici. Tekst je uokviren crvenom linijom, a naslovi su ispisani isto tako crvenim mastilom.

Na prvoj stranici nalazi se jedna rečenica na turskom jeziku, a na narednoj je ispisana čitava stranica stihova na turskom i na narednoj strani jedan hadis na arapskom o braku.

Na prvoj strani je crvenim mastilom ispisan naslov djela gdje stoji da je to Knjiga poslanica oporuka Birkavija Muhamed efendije.

Početak teksta glasi:

الحمد لله الذي هدانا لهذا السلام وجعلت من امة محمد عليه الصلاة والسلام... فهذه وصية الفقير الحقير المعترف بالعجز والتقصير محمد بن بر علي...

U uvodnom dijelu stoji napomena da je djelo napisano na turskom kako bi bilo korisnije i raširenije u masama. Prva oporuka tiče se pitanja i pojašnjenja Božijih svojstava.

Knjiga nije kompletna i na kraju nedostaje nekoliko stranica, tako da nema-mo podataka o prepisivaču i godini prepisivanja.

Na stranici koja dolazi nakon teksta kaligrafski je ispisana istiaza i bismila i jedan kur'anski ajet.

Na narednoj stranici i unutrašnjoj strani zadnje korice su ispisane neke hadiske dove, a primjećuje se i natpis kaligrafski ispisan gdje se nalazi ime, najvjero-vatnije, vlasnika, ali se zbog zamazanosti ne može pročitati.

Riječi orijentalnog porijekla

Usulu-fikh — metodologija islamskog prava

Fikh — islamsko pravo

Hadis — riječi i postupci poslanika Muhameda

Hanefije, hanefijsko pravo — jedna od četiri pravne škole u islamu, bila je zvanično pravno učenje Osmanskog carstva

Tejemum — obredno čišćenje prije namaza.

Literatura

al-Zirikli, Hayru al-din. al-A'lam qamusu teraqum. Bejrut: Daru al-ilm al-melayin, 2002.

Katib Čelebi, Hagi Halifa. Kašf al-zunun 'an asami al-kutubi wa al-finun. Bejrut: Daru ihyai turati al-arabi.

<http://makhtota.ksu.edu.sa>. april 20, 2010. <http://makhtota.ksu.edu.sa/makhtota/1671/4>.

Semir Rebronja

SOME ORIENTAL MANUSCRIPTS FROM NOVI PAZAR'S MUSEUM "RAS"

Research of oriental manuscript material on the territory of Novi Pazar is from not estimate value for research of history from these spaces. In this work are elaborated five manuscripts from the oriental collection of Novi Pazar's Museum "Ras" following works: Al isbahu wa alnair, Sarhu Maraḥl al-alwarh, Masariqi al anwar, Sar atu al islam and Risala wa iyatnama. The first four manuscripts are in Arabic language and the last is in Turkish. Instead of language variety, manuscripts treated different themes. One of them treated the Islamic law, methodology of the Islamic law, the second treated Arabic language, the third and the forth deputy tradition and the fifth treated the Islamic moral. Besides detail description of the manuscript in the text are offered data about the author and work.

НЕКОЛИКО МАЊЕ ПОЗНАТИХ ЗАПИСА СА МИЛЕШЕВСКИХ КЊИГА ИЗ НОВИЈЕГ ДОБА У СВЕТЛУ СУДБИНЕ ЊИХОВИХ ЗАПИСИВАЧА

Драгиша Милосављевић

Ужице

UDK 091=163.41"18"

Апстракт: У овом раду говори се о неколико мање познатих милешевских записа са рукописних и штампаних књига, исписаних у првој и другој половини XIX века. То су углавном крајњи текстови милешевских калуђера и ижумана иначе знаменитих историјских личности, који сваки на свој начин сведоче о времену проведеном у Милешеву, стицању у манастиру после обнове 1863–1868. године, као и о ближем и даљем окружењу. Неки од њих имају драматичан карактер јер су писани у изузетно тешким околностима. Свакако су најзначајнији записи са милешевског Триода са драгоценим историјским подацима, записи преписивача — преводаоца Служби преноса моштију Св. Саве, учитеља из Гусиња Ристија Николајевића, затим ижумана Гедеона Марића који је у манастиру замењивао старешина Теодосија Веселицу, који је тада управо био на ратничком у Херцеговачком устанку 1875–1878. године. Од значаја су и записи већ поменутог ижумана Веселице из времена освећења Саборне цркве у Мостару, као и њака — теолога Василија Марића. На пример, запис ижумана Гедеона сведочи о тешком времену када је примио старешинство над свештеништвом (Херцеговачки устанак 1875 године) када је Милешева свакога дана могла бити сјањена, а братство најурено из манастира. Записи од старе неких учитеља сведоче о школи која је у Милешеву формирана одмах после обнове манастира, а од значаја су и записи њака — ученика Богословије од којих су неки у манастиру проводили летњи распуст. На крају, од важности је и запис архимандрита и устаничког вође Прокопија Бујишића, који је оставио податке на једној штампаној књизи управо у време када је примио старешинство над манастиром Милешевом.

Кључне речи: Запис, записивач, Милешева, Милешевска библиотека, препис, Молитвеник — Помјаница, Служба преноса моштију Св. Саве, Теодосије Веселица, Ристио Николајевић, Гедеон Марић, Василије Марић, Прокопије Бујишић.

1.

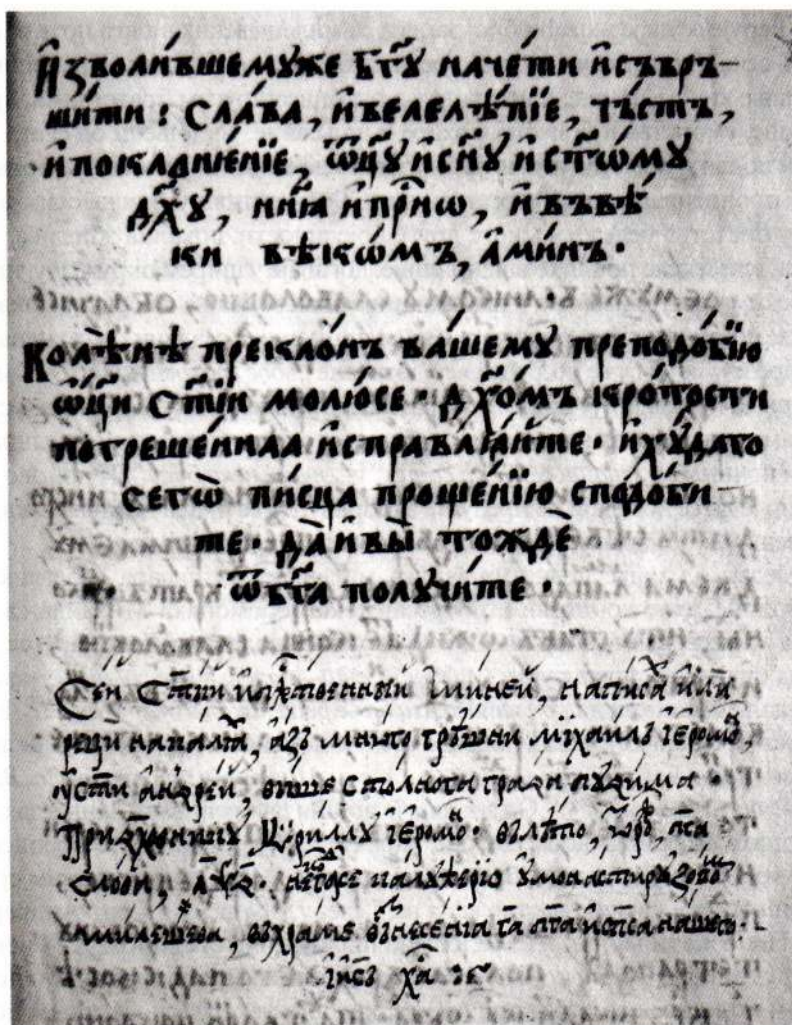
Записи из милешевских књига расејани су као што су и књиге из Милешеве разнете на све четири стране света.¹ Тешко да је могуће набројати све оне

1 Запис по правилу подразумева „краће белешке, на белинама рукописа, на маргини, на крају рукописне књиге, као и на неписаним листовима или на унутрашњој страни уве-

библиотеке, световне и манастирске у којима се налазе милешевске рукописне књиге. Има их у Савини,² Св. Тројици Пљеваљској,³ Довољи,⁴ Житомислићу,⁵ Дечанима,⁶ Бођанима,⁷ Гомионици,⁸ Загребу,⁹ Пакри,¹⁰ Лепавини,¹¹ Ораховици,¹² Карловцима,¹³ Сарајеву,¹⁴ Београду,¹⁵ Новом Саду,¹⁶ Хиландару. Осим поменутих места милешевске књиге налазе се у Санкт Петербургу,¹⁷ Вуковој збирци рукописних књига у Берлину,¹⁸ у венецијанској „Марцијани“,¹⁹ Бечу, Букурешту, Прагу,²⁰ затим у манастирима Славоније,²¹ Хр-

за“; видети: *Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ђирковић — Р. Михаљчић, Београд 1999, 217–219.

- 2 Д. Медаковић, *Манастир Савина, Велика црква, ризница, рукописи* (Инвентар рукописа манастира Савине, приредио Д. Богдановић), Београд 1978, 89–96.
- 3 М. Вукићевић, *Из старијих србуља*, ГЗМ БиХ бр. XIII, Сарајево 1901, 289–327; В. Мошин, *Ћирилски рукописи манастира Св. Тројице код Пљеваља*, Историјски записи 14, Цетиње 1958, 235–260.
- 4 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 1312–1316.
- 5 Исто, бр. 1495–1497, 5633; Р. Симоновић, *Манастир Житомислић у Херцеговини*, Летопис Матице српске, књ. 168, Нови Сад 1891, 1–26.
- 6 Љ. Стојановић, *нав. дело*, бр. 22.
- 7 Исто, 4998–4999; Л. Мирковић — И. Здравковић, *Манастир Бођани*, Београд 1952, 1–11; П. Момировић, *Манастир Бођани*, Бођани 1980, 18–21.
- 8 М. Карановић, *Манастир Гомионица*, Нови Источник, Сарајево 1934, 215–218.
- 9 Љ. Стојановић, *нав. дело*, бр. 1284, 6620–6621, 6752.
- 10 Исто, 1660, 1870–1872; Д. Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд 1996², 226–227.
- 11 Љ. Стојановић, *нав. дело*, бр. 1247, 1264, 6583, 6737; Р. Грујић, *Пакрачка епархија (историјско-статистички преглед)*, у: *Споменица епископа Мирона*, Нови Сад 1931, 52–53.
- 12 Љ. Стојановић, *нав. дело*, бр. 589, 5150; Д. Кашић, *нав. дело*, 186–189.
- 13 Љ. Стојановић, *нав. дело*, бр. 1222, 1748, 2063.
- 14 Исто, бр. 399, 1545, 5674; V. Mošin — S. Traljić, *Ćirilski rukopisi u Bosni i Hercegovini*, Naše Starine VI, Sarajevo 1959, 23.
- 15 Љ. Стојановић, *нав. дело*, бр. 1423, 1916–1919, 1929, 5634, 5680, 5818, 10228.
- 16 *Псалтир Гаврила Тројичанина из 1643. године* (група аутора), Нови Сад 1992 (са старијом литературом).
- 17 Л. Цернић, *Нека зајажњања о српским рукописима у збиркама Лењинграда*, Археографски прилози 2, Београд 1980, 364.
- 18 М. Харисијадис, *Апостол бр. 47. у Вуковој збирци у Берлину*, ЗЛУ 12 Нови Сад 1976, 225–234.
- 19 Позната збирка ћирилских рукописа италијанског колекционара Ђузепеа Праге, у којој су регистровани примерци милешевских штампаних и рукописних књига, постала је, после његове смрти, власништво венецијанске библиотеке Марцијане; упореди: Т. Feriozzi, *Nota bibliografica sulle cinquecentine ciriliche della Marciana*, *Accademie e Biblioteche d'Italia*. Roma, 1973; А. Saitta — Revignas, *La raccolta Praga di manoscritti e libri liturgici in caratteri cirilici*, *Accademie e Biblioteche d'Italia*, Roma 1961.
- 20 Г. А. Воскресенский, *Славянские рукописи в заграничных библиотеках: Берлинской, Пражской, Венской, Люблянской и двух белградских*, С. Петербург, 1882 (СОПАС 31).
- 21 *Српске рукописне и штампане књиге у Славонији од XV–XVIII века*, Каталог, Београд — Пакрац 1990.

Слика 1 — Записи са Минеја за септембар, САНУ бр. 148.

ватске,²² Мађарске²³ али и у многим другим местима до којих наша сазнања још увек не досежу. Најмање их има у самој Милешеви.²⁴

22 В. Мошин, *Ћирилски рукописи у Повјесном музеју Хрватске, Којићарева збирка словенских рукописа и Појсов ћирилски огломак у Љубљани*, Београд 1971; R. Kusturica, *Zbirka srpskih knjiga od XV do sredine XIX stoleća*, Povjesni muzej Hrvatske, Zagreb 1972.

23 Н. Синдик, Р. Гроздановић-Пајић, К. Мано-Зиси; *Опис рукописа и старих штампаних књига библиотеке Српске православне епархије Будимске у Сент-Андреји*, Београд — Нови Сад 1991.

24 Д. Милосављевић, *Изгубљена ризница манастира Милешеве*, Београд 2010, 135–137.

Верује се да је највећи број записа са милешевских књига потиче из XVI и XVII века. Записивачи из тих времена бележе готово све. Преписивање и штампање књига, замене и поклањања рукописа другим братствима, природне недаће, уморства и болести, похаре и паљевине. Склоњени од света да се у самоћи подвизују, монасима није било дано да живе по устаљеним правилима која су прописивали манастирски типичи. Били су принуђени да осим о себи и животу братства бележе и многе друге појединости, локална збивања, турска насиља, временске прилике и неприлике, догађаје у ширем окружењу, промене на царским престолима као и импликације ових збивања на српску цркву и народ. Елегични текстови били су у неким примерима саздани од сегмената житијне прозе у којој су се несреће увек догађале „због зрехова наших“. У многим примерима преовлађују концизна кратка обавештења о страдањима, усудима, обновама или посетама црквених великодостојника монашким заједницама.²⁵ Записи почињу са „*знати се*“, „*да се зна*“ и „*знано нека буде*“. И поново једини циљ био је да се догађаји не препусте забораву, да се права истина сазна, са пуном свешћу и осећањем, јер „*заборав несрећи догаје бездан више*“.

Један од мање познатих записа милешевских писара избеглих после 1688. године, јесте концизан и потресан текст јеромонаха Михаила са једног Минеја за месец септембар писан 1704. године, у далекој Угарској²⁶ (сл. 1). Он каже да ову књигу преписује у „*далекој Сент-Андреји више сѣнокоз зрага Будима*“, и даље наставља да „*он најписа или боље реци накаља овај Минеј*“.²⁷ На крају записа јеромонах Михаил подсећа све оне који ће књигу читати или листати да се он „*негда калуђерио у манастиру зовом Милешеву при храму Св. Вазнесења Христа Сјаса нашег*“.²⁸ Од значаја је истаћи да преписани Минеј за септембар монаха Михаила носи све оне карактеристике знамените преписивачке школе која је пре Велике сеобе негована у Рачи, Милешеву и другим српским светилиштима а касније настављена на Северу у Будиму и Сент-Андреји.

Непознати монах из Милешеве преписао је средином XVI века, познати рукописни *Триод* који ће временом постати много значајнији по историјским подацима са страница књиге, него по тексту (сл. 2). Осим поменутих података, овај кодекс представља и редак пример књиге која је, после бројних сељења, пронашла место у новој милешевској библиотеци. Оригиналном рукопису милешевског Триода недостајало је више првих као и последњих страница књиге, па се и ова чињеница може сматрати важном у коначној судбини овог кодекса.²⁹

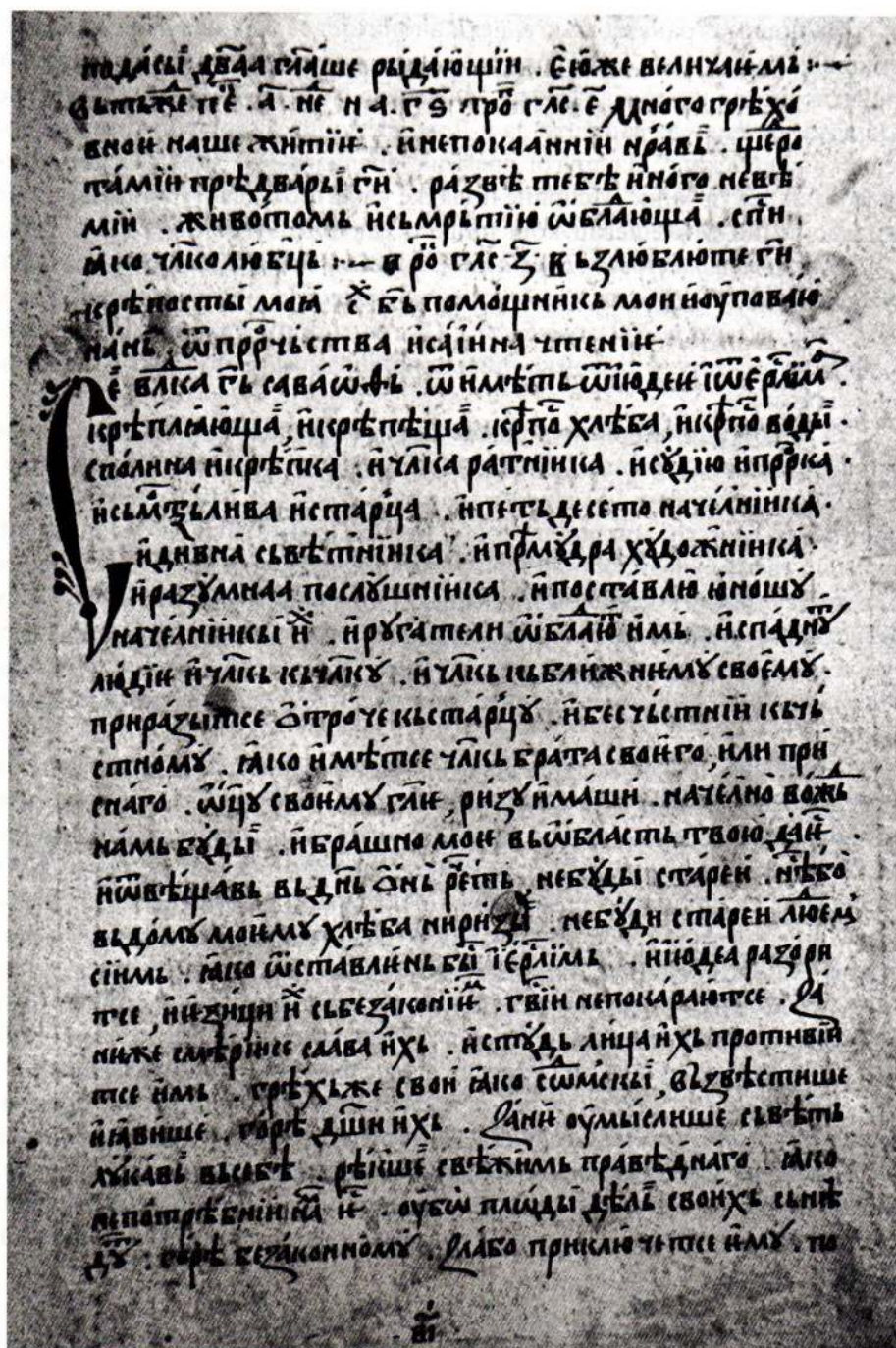
25 Р. Радић, *Историјска вредност записа у манастиру Света Тројица код Пљеваља*, Новопазарски зборник бр. 31 Нови Пазар, 2008, 58–60.

26 *Минеј за месец септембар*, Архив САНУ бр. 148.

27 Љ. Стојановић, *Каталоџ рукописа и старих штампаних књига*, I, Београд 1901, 26.

28 *Исти, Стари српски записи и најписи*, бр. 2130.

29 Ђ. Поповић, *Старе књиге — србуље у манастиру Милешеву*, Дабробосански источник, св. 7–8 (Сарајево 1893), 338–339.

Слика 2 — Триод, Библиотека Милешеве

На првим странама књиге, неки анонимни сведок из познијег времена пише да рукописни Триод припада манастиру Довољи у коју је пренет вероватно после усуда манастира Милешеве с краја XVII века. Писар не пропушта прилику да саопшти да у Довољи почивају мошти Арсенија архиепископа српског.³⁰ Из другог времена, прецизније из 1769. године датиран је један други запис. Искрпне податке у кратком тексту прибележио је неки анонимни Милешевац који пише о сакупљању војске која је ишла „...ош Пјеваља и ош Новој Пазара на Азију и њод Биндер Таттарину у индати. Пред ђеваљском војском Мехмед ђаша Селмановић, Мехмед ђашин син и шћим 1000 сејмена, и 200 коњаника“.³¹ Са тугом, записивач завршава речима, да је многе зулуме та војска чинила хришћанима а посебно црквама и манастирима.

О даљој судбини ове рукописне књиге сведоче записи на последњим странама. Неки калуђер из Довоље пише да је 1830. године, из овог манастира књига пренета у „шер митрополију у Пријепоље близу реке Лима“. Књигу је по дозволи митрополитовој, пренео јеромонах Пахомије Ђурић који је, по свему судећи, оставио још неколико података на основу којих се може више сазнати о судбини Милешеве у тим временима. О малом броју православног становништва на великој територији средњег Полимља сведочи текст записа у коме стоји, да је читав крај односно, „нурију са селима ишћо држи Лим и Милешева“ служио само један поп по имену Марко Голубовић.³²

Милешевски Триод даје обиље још увек непроверених података. На пример, преписивачи на неколико места говоре о Пријепољској митрополији формираној у неком за нас, непознатом времену, можда у петој деценији XVIII века. Такође они истичу да је касније грађевина у Пријепољу у којој се налазила митрополија опљачкана и спаљена. О плјачки још увек непознате Пријепољске митрополије сазнајемо са другог записа из милешевског Триода. Наиме, средином XIX века после усуда Митрополије ова рукописна књига дошла је у руке неког непознатог турског војника. Године 1876. како стоји у последњем запису, Триод из Милешеве откупила је „једна Српкиња у Пријепољу од турског аскера и манастиру Милешеву приложила уз буну 1876. године“.³³ Дакле књига је после силних сеоба, плјачки, промене власништва и преношења враћена у Милешеву. Тиме је и судбина рукописног Триода из Милешеве постала чудесна парадигма многих милешевских књига, које на несрећу нису завршиле у матичном манастиру. Многе од њих налазе се и сада у неким удаљеним световним и манастирским библиотека-

30 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и наћици*, бр. 4339.

31 Ђ. Поповић, *нав. дело*, 338; Љ. Стојановић, *нав. дело*, бр. 3341.

32 Исто, бр. 4072.

33 Ђ. Поповић, *Старе књиге — србуље у манастиру Милешеву*, *нав. дело*, 339.

ма, ризницама али и на прашњавим и заборављеним таванима. Тајне њихових сеоба и промене власника одгонетнули би записи ако их има. Наиме, показало се да у највећем броју рукописних књига из Милешеве о њима управо највише сведоче кратки, узгредни текстови монаха, свесних да су књиге без допунских података препуштене дуготрајном забору.

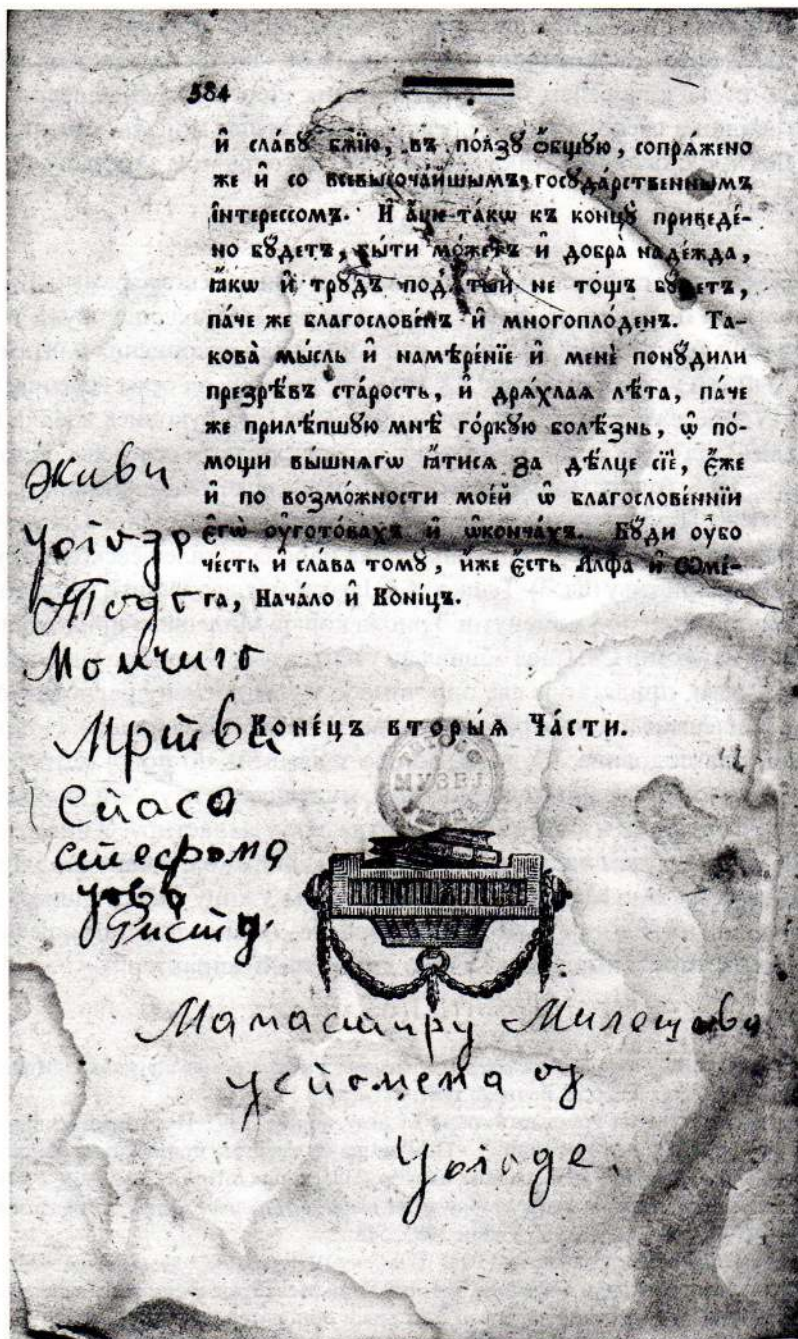
2.

Објективну слику стања у милешевском обновљеном храму и литургијским књигама са којима је манастир располагао 1868. године пружа извесни заборављени текст с краја XIX века, као и инвентар рукописних и штампаних књига сачињен у осмој деценији XX века.³⁴ У распону од осам деценија у Милешеву су забележене само три значајније књиге (два рукописа и једна штампана књига), од којих су две из познијег доба. Приликом освећења обновљене Милешеве 1868. године, манастиру су поклањане неке штампане књиге литургијске намене. Приложнички запис извесне Јагоде са штампаног Цветног Триода с краја XIX века пре је социјална слика народа у милешевском окружењу него запис о даривању (сл. 3). Тешко да је Јагода могла одвојити више новца за неку вреднију књигу од поменутог Триода који је Милешеву приложила. Народ који је манастир Св. Саве обнављао у најтежим временима у другој половини XIX века, прилагао је све оно чиме је у том времену располагао. Али трагика Милешеве и њених расејаних књига тиме се не завршава. Ново доба, односно прва половина XX века, остаће запамћена по новој методологији „поклањања“. Очигледно под принудом, милешевски игумани „поклањали“ су неке драгоцености и књиге које су се налазиле у манастиру. У инвентарској књизи Ужичког музеја налазе се подаци о три књиге које је наводно манастир Милешева поклатио Музеју устанка у Титовом Ужицу 1958. године.³⁵ Дакле манастир који ни сам није имао књига морао је „поклањати“ оне које су се закле у манастиру и имале искључиво литургијски карактер.³⁶

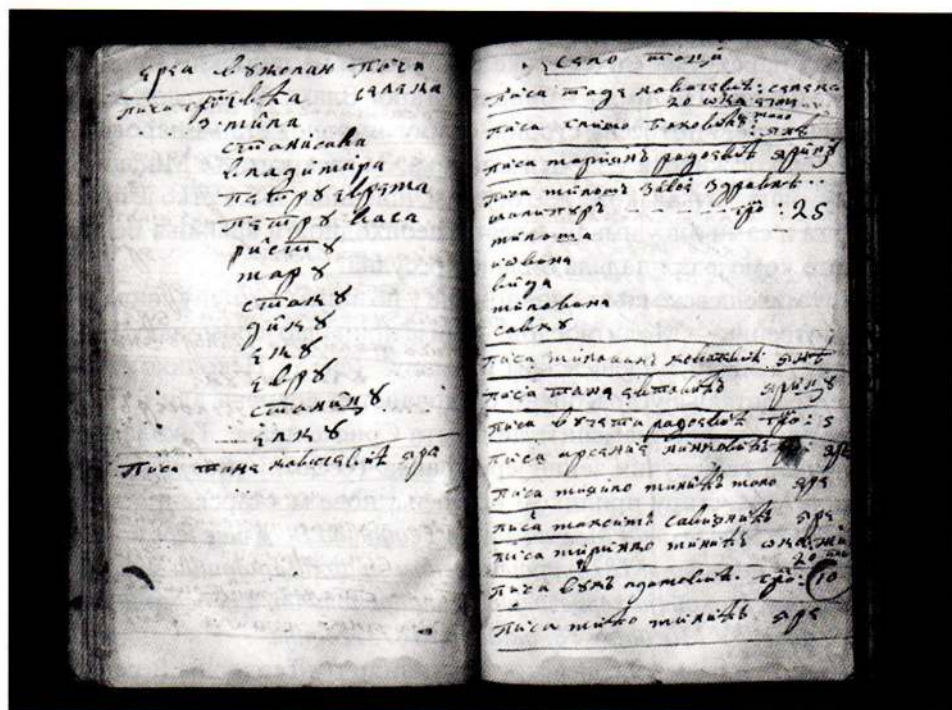
34 Д. Медаковић, *Ризница манастира Милешеве (прилог реконструкцији)*, Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 221–229.

35 У питању су: Цветни Триод штампан у Будиму, инв. бр. 2397; Псалтир штампан у Будиму инв. бр. 2398. и Молитвеник — Помјаница са именима приложника обнови манастира Милешеве 1863–1868. године, инв. бр. 2395; упоредити: С. Спаловић, *Рукописне и прве штампане и ретке књиге из збирке библиотеке Народног музеја у Титовом Ужицу*, Ужички Зборник 12, Титово Ужице 1983, 548.

36 Вреди истаћи пример манастира Раче из које су 1951. године, одузети и национализовани драгоцени ризнички предмети: Застава Хаџи Мелентија и стара, окована каса у којој је држана документација и новац овог првог обновитеља манастира Раче. У судском спору вођеном знатно касније 1968. године, манастиру су повраћени поменути предмети који су се у међувремену нашли у Историјском музеју Србије; упоредити: Архимандрит Јован Радосављевић, *Манастир Рача (са прилогом о брајственом и рачанском бившем сабраћу и патријарху Павлу)*, Бајина Башта 2008, 117–119.

Слика 3 — Цветни Триод — штампан у Будиму 1793,
приложнички запис извесне Јагоде

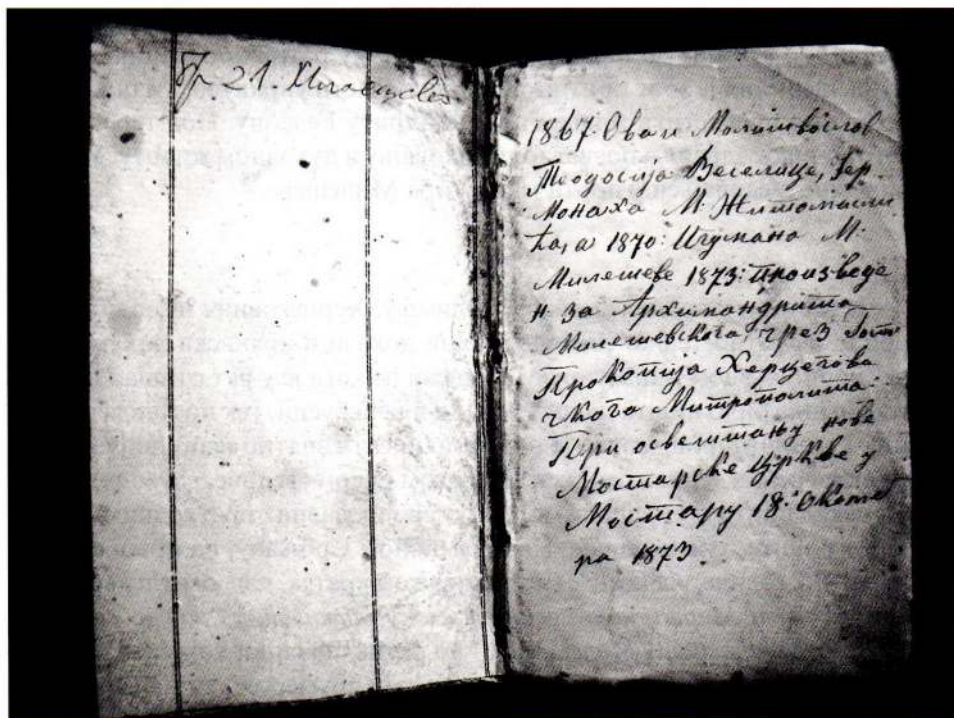
Слика 4 — Молитвеник — помјаница из 1863. год.
(Народни музеј Ужице, инв. бр. 2395)

3.

О обнови манастира Милешеве 1863–1868. године, осим сачуваних архивских докумената највише података налази се у једној од „поклоњених“ књига ужичком музеју, Молитвенику — Помјаници³⁷ (сл. 4). У питању је књига — свеска коју су милешевски калуђери припремили са фино исписаном молитвом читаном приложницима и са највећим бројем празних листова за оне чија ће имена бити уписивана као и прилози за обнову манастира Милешеве.³⁸ Дакле, сачувани тефтер- књига Молитвеник — Помјаница, представља списак приложника за обнову Милешеве, који у исто време даје обиље података о материјалном и социјалном стању становништва Поли-

37 В. Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства у средњем Полимљу у XIX веку*, Београд 1979, 125; исти, *Списи Државног савета о обнови манастира Милешеве*, Саопштења бр. XIII, Београд 1981, 257–259.

38 Молитвеник — Помјаница налази се у Библиотеци Народног музеја Ужице (инв. бр. 2395), од 1958. године, када је заједно са неколико других књига, преузета — „добијена на поклон“ од стране манастира Милешеве.

Слика 5 — Молитвеник са записом игумана Теодосија Веселице

био једна од највећих манастирских грађевина у Полимљу и Херцеговини.⁴³ Запис на каменој плочи постављеној изнад улазних врата гласи: „У име Божја постави се темељ овом здању 29. марта 1884. године под владом султана Хамида, трудом и ревности Г. Архимандрита Теодосија (Веселице) и игумана Гедеона (Марића), с помоћи православног народа српског при пошторима Г. Јаћиму (Веселичићу) и Алексија (Хацићетровића) и н. неимар Стефановић“.⁴⁴ Ову, за оно време монументалну грађевину, зидали су локални мајстори Мартин и Павле Мрдак, Арсеније Дробњак, Миле Бојовић сви из села Седобра, Перо и Владислав Пушица из Косатице, Богдан Минић из села Барица, а главни неимар био је Арсеније Стефановић.⁴⁵

Када је започео Херцеговачки устанак 1876 године, игуман Веселица напустио је Милешеву и привремену управу над манастиром поверио младом калуђеру Гедеону Марићу.⁴⁶ Он је приступио Јаворској бригади Ужичког

43 Календар „Голуб“ бр. 3, за 1887. годину, 41–42; Босанска вила, Сарајево 1887, 117.

44 В. Шалипуровић, нав. дело, 170.

45 Исто.

46 Тих. Р. Ђорђевић, *Манастир Милешево у Херцеговини (загужбина српског краља Владислава Немањића)*, Весник Српске цркве, св. 2, Београд 1890, 130–131.

добровољачког корпуса и био активни борац у борбама вођеним на ширим просторима од Дрине до Рашке.⁴⁷ По завршетку ратних операција вратио се у Милешеву али је због притиска турских власти управу над манастиром морао трајно препустити млађем архимандриту Гедеону. Под теретом година и оронулог здравља посветио се тиховању и духовном животу. Умро је 1898. године и сахрањен у порти манастира Милешеве.⁴⁸

4.

Да је стање у време устанка у Полимљу, Херцеговини и западној Србији било изузетно тешко сведоче бројни докази и архивски документи.⁴⁹ Стање у обновљеном манастиру Милешеви из кога је у рат отишао игуман Теодосије није било ништа лакше. Млади и неискусни, тек постављени старешина Гедеон Марић, могао је о томе написати знатно исцрпнију приповест. Тек узгредни записи бележени његовом руком сведоче о духовнику који је понекад притиснут невољама, попут својих давних претходника, исписивао језгровите, тужне вапаје. На штампаном Србљаку, на првој страни, октобра 1875. године, исписан је његовом руком кратак, језгровит текст (сл. 6). „*Игуман Гедеон Марић, који претрпје сваку опасност уз ратно време до 1880. године у манастиру Милешеви*“.⁵⁰ Та ратна опасност која се над Милешевом наднела већ је тих година опустела један други суседни манастир, тек обновљену Бању код Прибоја. Турци су манастир Св. Николе Дабарског срушили због учешћа њеног старешине и архимандрита Прокопија Бујишића у организацији и учешћу у Херцеговачком устанку.⁵¹ Те велике опасности био је свестан игуман Гедеон, за кога кажу да је свакодневно морао примати различите групе, махом муслиманске, које су у Милешеви трагале за устаницима, оружјем и опремом. Сва је прилика, да је захваљујући овом

47 Дobar познаваоц Херцеговачког устанка јер је и сам био један од учесника, архимандрит Нићифор Дучић каже да је „*архимандрит милешевски Теодосије Веселица постриженик манастира Житомислића, побеђао са устаницима у Србију и био је у Добровољачком корпусу Ибарске војске 1876. године*“; Архимандрит Нићифор Дучић, *Милешево*, Србобран (календар), Загреб 1900, 92.

48 Смрт архимандрита Теодосија Веселице забележена је у званичним документима Краљевине Србије. Записано је да је „*У петак 13-овог месеца (1898 године) умро је а у суботу сахрањен је дугогодишњи старешина манастира Милешева, Архимандрит Теодосије. Покојник био родом из Мосћара, а као добар Србин и Патријотича учествовао је у оба Српско-Турска рата, за ослобођење и независност 1876–1878. године*“; Архив Србије, МИД — ПП 1898, бр. 175; М. Ф. Петровић, *Историјски извори о Приједлу и средњем Полимљу крајем XIX и почетком XX века (Кроз архивске фондове Краљевине Србије)*, Милешевски Записи 2, Пријепоље 1997, 217–240.

49 В. Шалипуровић, *Устанак у западном делу Старе Србије 1875–1878*, Т. Ужице 1968, 23–28 (passim).

50 *Стара милешевска библиотека*, Србљак бр. 89.

51 В. Шалипуровић, *нав. дело*, 42–43, 64.

Слика 6 — Србљак бр. 89, запис игумана Ггеона Марића на првој страни

младом духовнику и утицајним муслиманским првацима Пријепоља — Милешева спашена. Да је ситуација била тешка и следећих година сведочи још један запис из 1880. године, писан руком игумана Ггеона на последњим странама истог Србљака. Он подсећа на 1880. годину; „када би велика љахња и злад ока житија гроша 4.“

О Ггеону Марићу има више сачуваних података него о његовом претходнику игуману Теодосију. Рођен је 21. априла 1851. године у Пријепољу као Ђорђе Марић у породици херцеговачких досељеника.⁵² Занимљиво је да је ова породица дала више познатих духовника и свештених лица у Полимљу и Старом Влаху. Ђорђе Марић замонашен је у Милешеви 1871.

52 Биографски лексикон Златиборског округа, Београд 2006, 385; Д. Николић, *Монаштво Милешева*, (непубликовани рукопис), 179–182.

године, добивши монашко име Гедеон. Силом прилика био је игуман манастира Милешеве од 1880. до 1892. године када је премештен за игумана манастира Озрен.⁵³ После Озрена игуман Марић премештен је 1897–1898. године у Грачаницу у којој је, по свему судећи, намеравао извршити извесну реконструкцију храма.⁵⁴ Он је, наводно споља омалтерисао цркву и намеравао је извршити ретуширање грачаничких фресака.⁵⁵ Срећом, посредством учитеља Јосифа Поповића и српског конзула у Приштини овај посао је прекинут и архимандрит Гедеон Марић враћен је у Старовлашки кадилук, где је постављен за настојатеља манастира Бање код Прибоја.⁵⁶ Његово старешинство над манастиром Бањом пада у време велике обнове овог светилишта (1899–1902) срушеног 1875. године у Херцеговачком устанку, о чему сведочи камена плоча са уклесаним именима заслужних.⁵⁷ Осим настојатеља манастира Светог Николе Дабарског посебно се апострофира Рашко-призренски митрополит Дионисије као и народ читавог краја.

Око 1910. сада већ бивши бањски настојатељ Гедеон, постављен је за игумана манастира Милешеве.⁵⁸ У свом првом постригу игуман Марић остаће све до 1915. године, када је ухапшен од стране аустро-угарске војске и интерниран у логор Нежидер у Мађарској у коме је и умро 1916. године. Од значаја је и чињеница да је његовом заслугом у Милешеву 1911. године, подигнут на западној страни велики масивни звоник.⁵⁹ Извођач овог посла био је исти неимар који је радио и на обнови манастира Бање код Прибоја локални мајстор Перо Нинчић.⁶⁰

На милешевском штампаном Србљаку оставио је потпис један други Марић који је захваљујући своме стрицу архимандриту Гедеону веома рано стекао писменост и био уписан у Богословију у Београду (сл. 7). У питању је Василије Марић који у запису из 1886. године за себе пише да је „*тхеолоџ I године, родом из Пријепоља који је њровео школски одмор од 21 V. до 19. августа 1886. године у Манастиру Милешеву за који каже да је у врло жалосном стању. 30. јули 1886, В. Ј. Марић тхеолоџ I године*“.⁶¹

О Василију Марићу учитељу и свештенику такође има довољно података. Рођен је око 1870. године у Пријепољу у породици херцеговачких до-

53 П. Пузовић, *Реч о монашком братшћству*, у: Манастир Светог Николе у Бањи код Прибоја, Споменица поводом стогодишњице обнове 1902–2002. Прибој 2002, 49–50.

54 Јанићије Поповић, *Манастир Грачаница*, Београд 1927, 41–47.

55 Абдула Гргур, *Сликарско-конзерваторски радови у манастиру Грачаници изведени 1971. године*, Старине Косова и Метохије, 6–7. Приштина 1972–73, сл. 4.

56 П. Пузовић, *нав. дело*, 50.

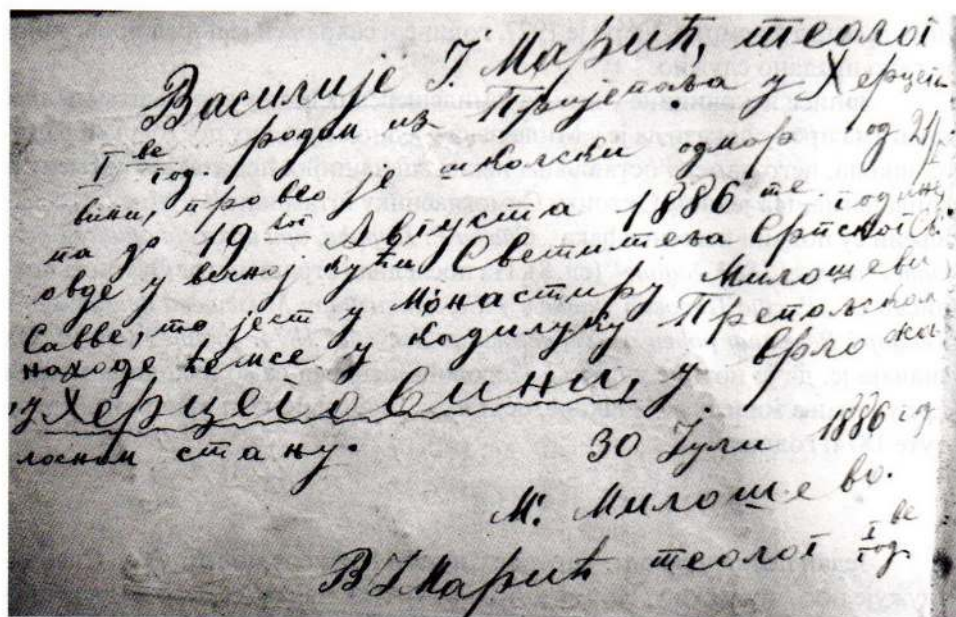
57 С. Пејић, *Манастир Свети Никола Дабарски*, Београд 2009, 201 (са старијом литературом).

58 *Српска православна црква*, бр. 5–6, Сарајево 1920, 150.

59 О. Кандић, С. Поповић, Р. Зарић, *Манастир Милешева*, Београд 1995, 35.

60 В. Шалипуровић, *Прилози за историју Грађевинарства у средњем Полимљу*, 141.

61 *Стара милешевска библиотека*, Србљак бр. 94.

Слика 7 — Србљак бр. 94, запис ђака — теолога Василија Марића из 1886. године

сељеника где је завршио основну школу. Био је познати учитељ у Полимљу и делу Старе Херцеговине. Завршио је Богословију у Београду као благодетанац (питомац) српске владе да би по завршетку био постављен за учитеља у Прибоју (1890–1892), Затим у Прибојској Бањи (1892–1894), на Илијином Брду код Пљеваља (1894–1896). Међутим са највише успеха радио је као учитељ у селу Тоцима између Пријепоља и Пљеваља, после чега је поново враћен у Прибој (1899–1901).⁶² За његово име везује се оснивање првог аматерског позоришта у Прибоју и формирања групе „Српска омладина“ 1900 године. У његовој организацији изведен је у Прибоју први позоришни комад „Два цванцика“ Милована Глишића 1900, што се за време и средину у којој је та представа реализована, сматра великим успехом.⁶³ После Прибоја учитељску каријеру наставио је Голешима да би после две године 1903. добио премештај у основну школу у Сељане. Године 1904. прима чин свештеника и опслужује цркву Успења Пресвете Богородице у Сељанима у ко-

62 Р. Петковић-Поповић — В. Шалипуровић, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*, Прибој 1970, 104–105, 122, 157, 166, 234, 236–238, 249–250, 273; *Биографски лексикон Златиборског округа*, 385.

63 Д. Николић, *Василије Ј. Марић, Учитељ и свештеник*, Милешевац, бр. 11, Милешева 2006, 62.

јима је остао до смрти. Умро је 1927. године и сахрањен је поред цркве којој је тако предано служио.⁶⁴

Записи неколицине учитеља и милешевских ђака у неким штампаним књигама пре су докази да је у Милешеви у једном времену постојала и радила школа, него намера остављања неких значајнијих података о времену и збивањима. На једном Октоиху Осмогласнику штампаном у Москви остављени су подаци извесног ђака „*Стева Р. Пурића, ђри архимандритиу Веселици 7. априла 1883. године*“ (сл. 8). На последњој страни истог Октоиха потписао се „*Ристо Перовић учитељ у Св. манастиру Милешеви ђри иџуману Теодору Веселици рођен из Херцеговине. Августа 1874. године*“ (сл. 9). Од значаја је, да је потпис учитеља Перовића исписан само неколико месеци пре укидања милешевске школе, основане 1868. године, и привремено укинуте 1874. године.⁶⁵

5.

Један позни превод — препис Служби Преноса моштију Св. Саве за службује посебну пажњу. Наиме у Архиву САНУ налазе се делови овог преписа са знатно старије књиге коју је 1871. године преписао учитељ из Гусиња Ристо Николајевић (сл. 10–12). Како сам аутор преписа каже, он је то учинио по налогу пећког трговца Јована Јосифовића „*позваноџ Ђукић*“. У цркви Св. Тројице у Брезојевици код Плава, поменути учитељ Николајевић преписивао је Службе преноса моштију Св. Саве са неког непознатог пергаментног кодекса, у периоду између 1. маја и 5. јуна 1871. године.⁶⁶ По свему изгледа да је у питању био неки редак примерак Зборника са службама српским светитељима јер је како то сам каже то за њега био „*веома шежак и наџоран џосао*“.

Кодекс са кога је учитељ Николајевић преписао наручене Службе преноса моштију Св. Саве био је милешевског порекла. На тај закључак упућује управо Служба Преноса моштију која се појала искључиво у Милешеви 6. маја на дан који се прослављао као празник преноса моштију првог српског архиепископа. И други поводи нарученог преписа поново су милешевски. Наиме, од раније је познато да обновљена Милешева 1868. године, није имала основних књига за литургијску употребу већ су многе позајмљиване од других светилишта или су откупљиване. То је дакле могао бити разлог због кога се пећки трговац Јосифовић, на молбу милешевског братства, одлучио да повери преписивање Служби преноса гусињском учитељу Николајевићу и да Службу касније проследи Милешеви. Неким чудним нама

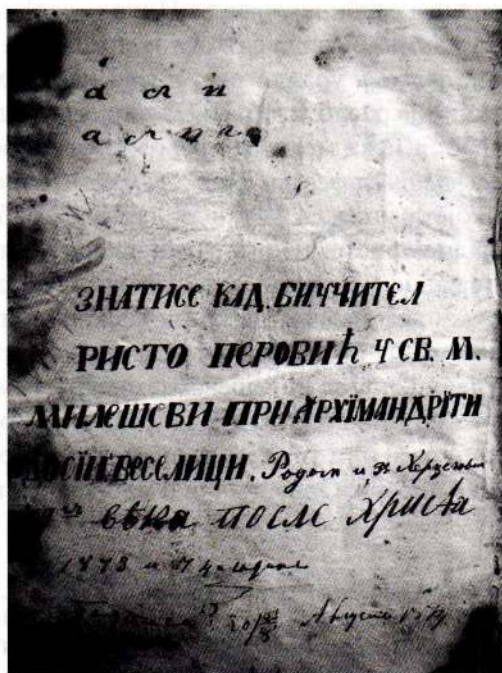
64 Исто, 62.

65 Тих. Р. Ђорђевић, нав. дело, 130.

66 Архив САНУ — Београд, инв. бр. 334.

Слика 8 — Октоих осмогласник, са записом ђака Стева Пурића

Слика 9 — Октоих осмогласник, запис учитеља Риста Перовића

непознатим путевима, препис — превод Службе преноса моштију Св. Саве завршио је у Архиву САНУ у Београду.⁶⁷

На 10. листа провидног папира, тамно плавим мастилом преписан је већи део Службе преноса моштију првог српског архиепископа Св. Саве, из Трнова у Бугарској у манастир Милешеву. Захваљујући релативно провидном папиру, учитељ Николајевић је извесне делове Службе копирао али је неке преводио. На крају рукописа он је оставио дугачак запис о поводима превода — преписа, затим о тешкоћама које је у току рада имао, али и молбу онима који буду читали за разумевање јер је он управо урадио онолико колико је то било у његовој моћи:⁶⁸ „... Молим њојкорно сваког читатеља ако коју њојрешку ојпази да је њојрави јер сам ѡреводио са старој срјској језика црквеној на сада ујражњавајући језик словенски, а само онај ће знаћи како је њо ѡешко, ко је имао ѡриликe да чита или види какву србуљу на кожи ѡсану. Уојшће се на више места у овој књици уојшребљава еднина и ѡу у ѡрвом ѡадежу, али сам ѡледао како ће доћи ѡрема ошћалим речима, ѡа сам уојшребљавао и у друјим ѡадежима и у бројевима... Шћо се ѡице зајетја ја сам се у све-му ујрављао ѡ оријиналу, зајо ако има ѡојрешка ѡо није моја кривица“. Најзад, како сам пише, на захтев трговца Јосифовића он је на крају текста унео и две готово непознате легенде о Св. Сави, које му је управо пренео пећки трговац.⁶⁹

Није позната даља судбина учитеља Николајевића из Гусиња као ни рукописног кодекса из Брезојевице са кога је преписана Служба преноса. Сва је прилика да је учитељ урадио овај посао на основу властитих могућности и знања којим је располагао. Прецизније, он је делимично преписивао, затим копирао, а нека места је преводио са старог, како он каже, „срјској црквеној на новији словенски језик“. И у том делу евидентан је и највећи број грешака, које су можда и биле повод да се Службе преноса моштију Св. Саве веома мало користе.⁷⁰ Најзад, овај препис — превод са непознатог кодекса из Брезојевице, убедљиво је сведочанство предлошка, бриљантног милешевског рукописа писаног на кожи. Раскошни иницијали копиране Службе преноса моштију Св. Саве нису резултат инвентивности учитеља из Гусиња већ очигледно старог милешевског писара. И мада нису украшавани на начин старих илуминатора (Николајевић није бојио иницијале већ их је једноставно копирао) они упућују на знаменити скрипторијум у коме су радили изванредни писари. Оригинални и маштовити иницијали са фло-

67 Љ. Стојановић, *Каталој рукописа и старих шћамјаних књижа*, I, Београд 1901, 22.

68 Д. Милосављевић, *Изјубљена ризница манастира Милешеве*, 210–211.

69 Р. Николајевић, *Служба ѡреноса моштију Св. Саве из Трнова у Милешеву* (препис), Архив САНУ, бр. 334, 10.

70 Упоредити: *Служба ѡреноса моштију Светој Саве*, (Савин ученик), Србљак 1, Београд 1970, 33–89.

ралним мотивима, основано уверавају да је кодеке пореклом из Милешеве имао и низ других илуминаторских решења које гусињски учитељ није могао поновити.

На крају још један запис са штампане милешевске књиге заслужује посебну пажњу. Она је и допунско сведочанство о једној знаменитој историјској личности, која је почетком XX века у Милешеву провела последње године свога бурног живота. У питању је архимандрит и устанички војвода, Прокопије Бујишић.⁷¹ Он је на штампаном Псалтиру на коме је посебно назначено да је штампан при Господину кнезу српском Михаилу Обреновићу, записао да „из Београда преко Сарајева дошао сам овде у манастир Милешеву 13. јануара 1905. године а 18 истога месеца примио сам управу овог манастира. Прокопије Бујишић из Пљеваља“ (сл. 13).

У Милешеву је, како је већ напоменуто, завршен узбудљив живот овог знаменитог националног борца, архимандрита, и игумана бројних манастира у Србији. Рођен је у Пљевљима 18. октобра 1838. године, од оца Мијаила и мајке Марте као четврто дете у породици. Писменост је стекао у манастиру Св. Тројица код Пљеваља где је био искушеник до 1866. године. Од значаја је податак да га је дабро-босански митрополит Пасије у Саборној цркви у Сарајеву 21. маја 1870. године, поставио за игумана манастира Бање код Прибоја. Већ 1875. године, на сабору одржаном на Св. Илију 2. августа, игуман Прокопије прочитао је „*Проглас народу*“ односно позив на подизање устанка, који је написао ужички прота Милан Ђурић.

О Херцеговачком устанку, ратовању и његовом несрећном завршетку, постоји обимна историјска грађа.⁷² После пропасти устанка у Босни и Херцеговини архимандрит Прокопије бежи у Србију где је веома брзо постављен за настојатеља манастира Раче у крај Дрине, где је био до 1879. године. После Раче премештен је за игумана манастира Клисуре на Моравици у коме је остао до 1882. године.⁷³ Затим следе манастири Боговађа код Ваљева, Буково код Неготина у коме је провео готово девет година од 1885. до

71 Недавно је објављена монографија унука архимандрита Прокопија Бујишића, Витомира Бујишића, новинара и публицисте из Београда, под насловом: *Прокопије Бујишић, архимандрит и војвода устанички* (ауторско издање), Београд 2010.

72 Истичемо неколико значајнијих књига: В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, Београд 1930; М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, Сарајево 1960; В. Шалипуровић, *Устанак у западном делу Старе Србије 1875–1878*, Титово Ужице 1968. год.

73 Занимљиво је да је архимандрит Бујишић и у другим манастирима остављао записе на књигама који се могу тумачити и као својерсне исповести. Тако је на једном штампаном Псалтиру манастира Клисуре оставио следећи запис: „6. марта 1879. год. дођох у ови Свети манастир Клисуру за старешину, бивши архимандрит манастира Бање у Старом Влау у наци Ново-варошкој. Први покретач устанка 1875. године. 28. августа исте године зајалио сам варошицу Прибој и посјекао оцу и софру са 12 Турака са мојим устаницима. 31. августа исте године разби нас Али-паша. Архимандрит Прокопије Бујишић“. Види: В. Бујишић, *Прокопије Бујишић, архимандрит и војвода устанички*, 46.

1894. Следеће године премештен је у манастир Петковицу под Цером где је остао до 1904. године. Како је био уцењен и осуђен од стране турске државе, на заузимање српске владе исте године амнестирао га је султан Абдул Хамид и Прокопије Бујишић је после много година дошао у родна Пљевља. Митрополит Рашко-призренски Нићифор поставио га је 1905. године, за игумана манастира Милешеве.⁷⁴ Уверење да је он већ 1903. године већ био у манастиру Св. Саве,⁷⁵ оповргнуто је управо његовим својеручним записом на милешевском Псалтиру.

У Милешеву архимандрит Прокопије Бујишић завршио је свој бурни живот 1912. године. Последње две године био је тешко болестан и непокретан. О њему је бригу водила његова синовица Зорка (удовица трговца Нике Турубатовића). Њене приповести о архимандриту Прокопију имају карактер личне интерпретације али су у неким детаљима веома упечатљиве и излазе из оквира интимних прича. Тако она истиче визију коју је непосредно пред смрт имао игуман Милешеве Прокопије Бујишић. Једног дана наредио је братији милешевској да се испече 5. оваца и умеси 40 хлебова, и да ће тога дана у Милешеву стићи 40 коњаника као претходница српске ослободилачке војске. Верујући да већ оболели архимандрит халуцинира братија је ипак испунила његове захтеве. Око 4. сата после подне истог дана на опште изненађење и задовољство, појавила се претходница са 40 српских коњаника којима су симболично уручени хлебови и месо управо како је и архимандрит захтевао.⁷⁶ Непосредно после њиховог одласка умро је игуман Прокопије и сахрањен у порти храма Св. Вазнесења у Милешеву.

Записи са милешевских књига из новијег доба сагледавани у збиру старијих текстова на рукописним и штампаним књигама, упућују на континуитет кога су, се по правилу придржавали и они који су били каснији записивачи. Показало се, да је у новијем времену сасвим испражњена милешевска ризница и стара, богата библиотека. Књиге као и милешевске драгоцености налазе се у бројним светилиштима, музејима и приватним колекцијама али их је најмање у матичном манастиру. Записи и текстови са мање познатих милешевских књига, намећу обавезе новог трагања и новог ишчитавања. Они опстају као документована историја и сведочанство трајања једног древног српског манастира који за неколико година пуни тачно осам стотина година.

74 Искрпне податке о пастирском раду архимандрита Прокопија Бујишића налазе се у: *Поменуку Шабачко-ваљевске епархије* (из разних извора), први део, Београд 1940, 141–145.

75 В. Шалипуровић, *Прилози за историју Грађевинарства у средњем Полимљу*, 125.

76 В. Бујишић, нав. дело, 83.

Dragiša Milosavljević

**SEVERAL THE LESS KNOWN WRITINGS FROM MILEŠEVA'S
BOOKS FROM THE NEWEST PERIOD IN THE LIGHT
OF DESTINY OF THEIR REGISTRARS**

The writings from Mileševa's books are diffused like books on all four sides of the world. It is difficult to count all those libraries public's and monasteries in which are situated Mileševa's manuscript books. According to all they are in the other places and the less are in Mileševa itself. In a spine of eight decades (in the 19th century) in Mileševa are registered only three significant books (two manuscripts and one printed book) which from two are from the later period. During the occasion of blessing of renovated Mileševa some printed books with church services assignment were donated in 1868. Enclosed writing of certain Jagoda from printed Floral Triode from the end of the 19th century is before all social picture of nation in Mileševa's environment than writings about donation. About renewal of the monastery Mileševa 1863~1868 except preserved archive documents the most data are in one of the books which are in the National Museum in Užice, Prayer book — Pomjanica. It is about the book-handbook which Mileševa's monks prepared with fine wrote prayer read to donations and with the biggest number of empty leaves for those whose names will be wrote just like donations for Mileševa monastery renovation. But this list is much more than that. It is some kind of paradigm of Mileševa's spirituality on the wide space of southeastern Serbia, Polimlje and former Old Vlah, and disturbing story of weak proprietary state of nation from that time and difficult life in of Sanjak s nowhere.

Significant is the other Prayer book which belonged to monk and later prior Teodosije Veselica. Several writings from this book present precious testimony of the time and also annexed data from life of this celebrated person of Serbian church. On the first page is preserved writing done with monk's Teodosije Veselica hand wrote in 1873 in Mostar during the consecration of the new church in Mostar. The writing is "... in 1867 this preying form of Teodosije Veselica monk of Žitomisliće monastery and in 1870 advanced in Mileševa's archimandrite by the Hercegovians metropolitan Prokopije, during the blessing of the new church in Mostar. In Mostar on October 18th 1873." In time when archimandrite Veselica left monastery and went with Herzegovina's rebellions management on Mileševa took in charge young and inexperienced Gideon Marić. Some incidental writings wrote by his hand testify about this spiritual man which when he is pushed by troubles like his ancient ancestors wrote concise, sad cries. On printed Srbljak, on the first page on October 1875 short concise text was written by his hand "Prior Gideon Marić who suffered every danger in war time until 1880 in Mileševa monastery." On the newest Mileševa's Srbljak he left signature some other Marić with gratitude to his uncle archimandrite Gideon very early became literate and was registered into the

Theological seminary in Belgrade. It is about Vasilije Marić which in devise from 1886 wrote for himself that he is "theologian of the 1st year originated from Prijepolje who spent school vacation from May 21st until August 19th in 1886 in the monastery Mileševa for which he says is in the very poor state on July 30th 1886, J. Marić theologian of the 1st year."

Writings of several teachers and Mileševa's pupils in some printed books are before proofs that in Mileševa in one time existed and worked school than intention of leaving of some more significant data about time and events. On one Oktoih Osmoglasnik printed in Moscow signed certain pupil "Stevo R. Puric by the archimandrite Veselica on April 7th in 1183". In the last page of that very same Oktoih is writing of certain "Rista Perovića teacher from Saint Monastery Mileševa by prior Teodor Veselica born from Herzegovina on August 1874." Significant is that sign of teacher Perović was written only several months before than abolition of the Mileševa's school founded in 1868 and temporary revoked in 1874.

One late translation — transcript of the Services of the Transfer of the bones of Saint Sava is in the Archive of the SANU (The Serbian Academy of Science and Art) which from considerably older book from 1871 transcribed teacher from Gusinje Risto Nikolajević. Like the author of transcript himself says he did that by the order of the merchant from Pec Joseph Nićiforović "named Djukic". In the church of The Holy Trinity in Brezjojevica nearby Plav teacher Nikolajević transcribed the Services of the Transfer of the bones of Saint Sava from some unknown parchment codex Mileševa's origin in the period between May 1st and June 5th 1871. In the end of translation teacher from Gusinje left detailed writing with request to readers to understand his mistakes and to justify them because he translated from the old Serbian church language to the more contemporary Slav language.

At the end one more writing from the printed Mileševa's book deserve special attention. It is annexed testimony about famous historical person which at the beginning of the 20th century spent the last years of turbulent life in Mileševa. It is about archimandrite and rebellion duke Prokopije Bujisić. On the printed Psalter on which is separately marked that it is printed by the Lord Serbian prince Mihailo Obrenović he wrote that "from Belgrade towards Sarajevo I came here in the monastery Mileševa on January 13th 1905 and on the 18th of the same month entered one's management of this monastery. Prokopije Bujisić from Pljevlja."

In Mileševa was finished exciting life of this famous national fighter, archimandrite and prior of numerous monasteries in Serbia. In this monastery he was until 1912 when was notified his sickness and death. He was buried in monastery yard of Mileševa.

PRILOZI IZ OSMANSKE ISTORIJE

Olga Zirojević
Beograd

UDK 392.8(497.11)(091)
641.85(497.11)(091)

BAKLAVA

Prolazeći 1660. godine kroz Beograd, čuveni turski putopisac Evlija Čelebija pominje, među domaćim specijalitetima, i beogradsku baklavu. „U velikim kulama — kaže on — prave neku vrstu baklave koja je velika kao točak, a savijena je od hiljadu jufki, razvijenih od nišeste (skroba) i čistog bijelog brašna sa mladim maslom i bademima, tako da bude vrlo slatka, velika i krhka“.

Danas, pored ne malobrojnih vrsti baklava poznatih na našim balkanskim prostorima, u Beograd je, nedavno, stigla i ona, baš turska. I ne samo u Beograd, baklava sve više osvaja i zapadnoevropske zemlje, za koje je najčešće *novum*.

Počeci spravljanja ove, kako je rado nazivaju, kraljice svih pita, kao i njeno ime, zasad ostaju u domenu pretpostavki. Polazeći od toga da se priprema u peći mnogi njen nastanak vezuju za urbanu, sedelačku kulturu. Prihvatljivija bi, međutim, bila druga teza, ona o nomadskom poreklu ove poslastice, a polazeći od jufki, odnosno veoma tankog testa, svakako proizvodom nomadskih naroda (pa i „naša“ oklagija ima u svojoj osnovi turski naziv za strelu — *ok*). Ukratko, smatra se da je treba vezati za turske narode centralne Azije. Po nekima su je, međutim, pripremali još u 8 veku pre n. e. stari Asirci, a otuda treba da su je grčki trgovci preneli u Grčku. Svojataju je i Jermeni, za koje je baklava čak i jermenska reč. U arapskom *Kuvaru* čuvenog al-Bagdadija (iz 1226) pominje se jedna poslastica po načinu pripremanja veoma slična baklavi, koju neki, opet, prepoznaju kao popularnu vizantijsku poslasticu. Međutim, C. Roden i A. Daiby nisu za ovo našli dokaze u arapskim, grčkim i vizantijskim izvorima pre osmanskog perioda. A najstariji poznati recept za neku vrstu proto-baklave nađen je u kineskom kuvaru iz 1330. godine.

Današnja varijanta sa mnogo tankih jufki najverovatnije je nastala negde od 16. veka u carskim kuhinjama Topkapi saraja. Pomenimo da je u jednoj svečanoj ceremoniji svakog 15-og dana meseca ramazana janjičarima u saraju deljena baklava iz carske kuhinje (po jedna tepsija na njih desetoricu), a nakon posete „Poslanikovom ogrtaču“ (Hirka-i šerif).

Sama reč baklava javlja se već u staroturskom jeziku u obliku *baklagi* odnosno *baklagu*, s tim što njeno krajne poreklo nije izvesno i pod tim, ili sličnim imenom, preuzeli su je potom Persijanci, Arapi, Jermeni, svi balkanski, kao i susedni narodi. A danas još i mnogi drugi širom sveta.

Kada je reč o spravljanju ove poslastice nema, naravno, jedinstvenog recepta, postoje samo mnogobrojne regionalne varijante. Pa tako, pored sarajevske, mo-

starske, svadbene, stambolske — uz one sa turskim predlošcima: *dul-baklava*, *bademli-baklava*, *kajmak-baklava*, *džandar-baklava*, *divit-baklava*, *sevididžan-baklava* — imamo i tursku, grčku, egipatsku odnosno arapsku, azerbejdžansku, jermensku, turkmensku, kazahsku, avganistansku... A reže se, najčešće, u obliku romba („na dilume“), ali u Bosni još i „na dulove“, „na makaze“ i „na karpuzu“ (za što su postojali odgovarajući žičani kalupi). Na Kipru i u Avganistanu, opet, na trougle.

Sakupljač narodnog blaga L. Grdić-Bjelokosić zapisao početkom minulog veka da „svečane baklave i kod nas zauzimaju vidno mjesto u jelovniku, a sastoje se od 50 do 60 jufki“. „Baklave za svečanosti — saznajemo dalje iz poznatog Lukišićevog *Bosanskog kuhara* — prave se u demirlijama, od kojih su neke imale promjer i preko 2 metra. Te velike baklave su nosila po 4 čovjeka. Za sukanje i pečenje tako velike baklave, mutvak je morao da bude tako izgrađen, odnosno da ima veliko ognjište, velike sačeve i veliku siniju za sukanje“. Otuda, valjda, i zaključak nekih autora da baklava danas nije poslastica koja se gotovi u kući.

Zanimljivo je da je baklava ponegde potisla važan božićni obredni kolač — česnicu, koja je mešana od belog pšeničnog brašna sa vodom i masti, bez kvasca. Jer, kako ističe M. Bosić, „po obliku i sadržini česnica kod Srba u Vojvodini znatno se razlikuje od one koju mese u drugim krajevima naše zemlje. U Vojvodini je to u većini slučajeva kolač od razvučenog slatkog testa, često naročito sušenog i tanko razvučenog, koje se u slojevima slaže u okruglu ili četvorougao nu tepsiju. Ovakvu česnicu nalazimo i kod Srba u Pomazu (Mađarska)“. Od istog autora saznajemo, takođe, da u većini sremskih sela prave čistu, „sadi“ (od tur. prid. *sade* — prost jednostavan) česnicu, bez dodatka ora ha i grožđa, samo je slade šećerom ili medom, da bi usevi bili čisti (bez glavnice i kukolja u žitu). U drugim nekim porodicama, opet, „obavezno dodaju orahe i suvo grožđe, da bi česnica bila debela, „nakićena“, pa tako i godina bila rodna“. Jer „obrednom praksom želela se preneti magijska snaga česnice na ljude i životinje, odnosno magijska snaga novog života, s kojim je često identifikovana i sama česnica“.

I ne samo u Vojvodini. Početkom minulog veka M. Stanojević će zabeležiti da se u Timoku „Pred več e (...) usuču „obge“ — kore — za orešnjak (pitu od ora ha), bez koga obično ne biva Badnje več e“.

Zanimljivo je da se u oba slučaja umesto reči jufka koristi njen sinonim — obga. Shodno P. Skoku ovaj oblik je zabeležen u Banatu, Braničevu i Bugarskoj i za njega je reč *obga* „prefiksalna složenica *o* + *g*’ba, s metatezom *gb* > *bg*. A to nas opet dovodi do već pomenute turske strele (*ok*). Obge ima, takođe, i drugde, kao i česnice nalik na baklavu.

Literatura

Ayverdi, I. *ASIRLAR BOYU TARIHI SEYRI İÇİNDE MASALLI BÜYÜK TÜRKÇE SÖZLÜK*, 1, Istanbul, 2006.

Bosić, M. *Godišnji običaji kod Srba u Vojvodini*, Novi Sad, 1996.

Baklava, Etimološki rečnik srpskog jezika, SANU, Odeljenje jezika i književnosti, Odbor za etimološki rečnik, Institut za srpski jezik SANU, Etimološki odsek, 2, Beograd, 2006.

Evlija Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslavenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao H. Šabanović, Svjetlost Sarajevo, 1967.

Lakišić, A. *Bosanski kuhar tradicionalno kulinarstvo u Bosni i Hercegovini*, peto dopunjeno izdanje, Svjetlost Sarajevo, 1990.

Skok, P. *Obga*, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, 2, Zagreb, 1972.

Smailagić, N. *Hirka-yi šerif*, Leksikon islama, red. D. Tanasković, Svjetlost Sarajevo, 1990.

(uz podatke preuzete iz *Wikipedije*)

ЗБИРКА ТУРСКИХ ЛУЛА МУЗЕЈА „РАС“ У НОВОМ ПАЗАРУ

Владан Видосављевић
Музеј „Рас“
Нови Пазар

UDK 069.51:902/904(497.11)
688.93(497.11)"16/18"

***Апстракт:** Рад обухвата двадесет седам турских лула из археолошке збирке Музеја „Рас“ у Новом Пазару. Највећи број лула потиче са археолошких истраживања Новопазарске тврђаве, хамама поред музејске зграде, са Житиног тврђа, или као случајни налази. На неким лулама очувани су печатњи, али су само три највише читљива. Датијују се од групе половине 17. до краја 19. века.*

***Кључне речи:** Новопазарска тврђава, лула, камишлук, печатњи, калупи.*

Дуван и навику пушења у Европу донели су чланови Колумбове експедиције из Америке одмах након 1492. године, а први конзуматор дувана на нашем континенту био је Родриго де Ерез из Шпаније.¹ Преко земаља Западне Европе дуван је проширен на остатак континента. Пушење дувана је за кратко време постала веома распрострањена навика, а увидела су се и његова штетна дејства, о чему сведоче многе забране и казне на тлу целе Европе. У Турској је султан Мурат IV 1605. године донео закон по коме су најпре сакаћени и руглу јавности извргивани конзуматори дувана, а већ 1633. године исте кажњава одузимањем живота. Руски закони од 1634. године такође су оспоравали пушење дувана, а оне који су се оглушавали о закон кажњавали би одсецањем носа.² У Швајцарској је 1661. године установљен затвор за пушаче.³ Међутим, упркос забранама, дуван је до данашњих дана остао једна од најчешће оспораваних и конзумираних биљака.

Подељена су мишљења око тога када се почело са конзумацијом дувана у Турској. Неки турски историчари тврде да би најранији датуми били 1600, или 1606. година,⁴ што је мало вероватно с обзиром да је 1604. године био регистрован лулацијски еснаф у Софији.⁵ Други извори наводе да су же-

1 Весна Душковић, Пут дувана у Србији, Београд 2006, 5.

2 Весна Душковић, нав. дело, 9.

3 Милица Крижанац, ARS FUMANDI, Музеј Примењене уметности, Београд, 2007, 21.

4 Арјан Р. де Хаан, 19th century clay Chibouks made in Tophane, www.the-curiosity-shop.nl/tophane.htm.

5 Илина Сиракова, Глинени лули за чибуци от фонда на ОИМ-Русе, Годишник на музеите от Северна България XIII, Варна 1987, 237.

новљански и венецијански морепловци-трговци били ти који су 1580. године донели дуван у Турску.⁶ Почетком XVI века Турци су донели дуван на централни Балкан⁷ и у Србију о чему сведочи први помен дувана од стране француског путописца Лафевра, који је на свом пропутовању кроз Прокупље 1611. године видео неколико Турака како пуше дуван.⁸

Облик и начин израде

Од биљке дувана користили су се осушени листови који су се после прераде користили на више начина: као дуван за луле и наргиле, дуван за жвакање и бурмут.⁹ До краја XIX века најмасовније је било пушење луле. Постојала је знатна разлика између лула израђиваних у земљама Западне Европе и оних које су настајале на простору земаља под османском доминацијом. Турске луле чиниле су заједно са једном цеви и наусницом чибук, док је Западни свет користио луле израђене из једног дела.¹⁰ Материјал од кога су израђиване могао је бити: добро пречишћена глина, дрво, метал, камен и морска пена. У камишлук је убацивана цев просечне дужине око 0,40 м, али постоје и цеви дуге и до 1,5 м.¹¹ Цеви су најчешће израђиване од јасминовог, јаворовог, ораховог, трешњевог, шљивовог, ружиног, или шимшировог дрвета и трске¹² и могле су бити краће, израђене од једног комада, док су дуже спајане од више краћих делова које је пушач носио са собом. Декорација цеви била је изузетно богата. Обично су биле пресвучене свилом, али су за украшавање коришћени: жица, листићи и перле од племенитих метала и умети од драгог и полудрагог камена. На врху се налазио део за уста (наусница) направљен од ћилибара, дрвета, кости, глине, или неког полудрагог камена.

У домаћој литератури није много посвећивана пажња лулама као предметима који су се користили у свакодневном животу¹³ тако да није ни

6 Arjan R. de Haan, 19th century clay Chibouks made in Tophane, www.the-curiosity-shop.nl/.../tophane.htm.

7 Весна Душковић, нав. дело, 8.

8 Милица Крижанац, нав. дело, 19.

9 Весна Душковић, нав. дело, 11.

10 Rebecca C. W. Robinson, Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora, *Hesperia, Journal of the American school of Classical studies at Athens* 54/2 April-June 1985, 153.

11 Милица Крижанац, нав. дело, 27.

12 Весна Душковић, нав. дело, 27.

13 Магдалина Станчева, О производњи керамичких лула у Бугарској, Зборник музеја примењене уметности 19–20, Београд 1975/76, 129–138; Zdenko Brusić, Dio tereta s lađe iz 17. stoljeća potonule kod otoka Bisaga u Kornatskom arhipelagu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 26, Split 1986–1987, 473–491; Дијана Ристовић, Луле и прибор за пушење у збирци етнографског одељења Народног музеја у Ужицу, *Ужички зборник* 24/1995, 351–370; Vesna Bikić, *Gradska keramika Beograda 16–17. vek*, Београд 2003, 80–83; Весна Душковић, *Пут дувана у Србији (каталог изложбе)*, Београд 2006; Милица Крижанац, *ARS FUMANDI (каталог изложбе)*, Београд 2007.

усклађена терминологија око назива појединих делова луле. Свака лула се састоји од два основна дела: чашнице и камишлука. Чашница у неким случајевима може да буде моделована на диску, док камишлук може бити од најпростијих форми до оних који имају *венац* при ободу и *кобилицу* која задире испод дна чашнице или диска. Кобилица је добила назив по истоименом термину којим се назива део брода на који и подсећа.¹⁴

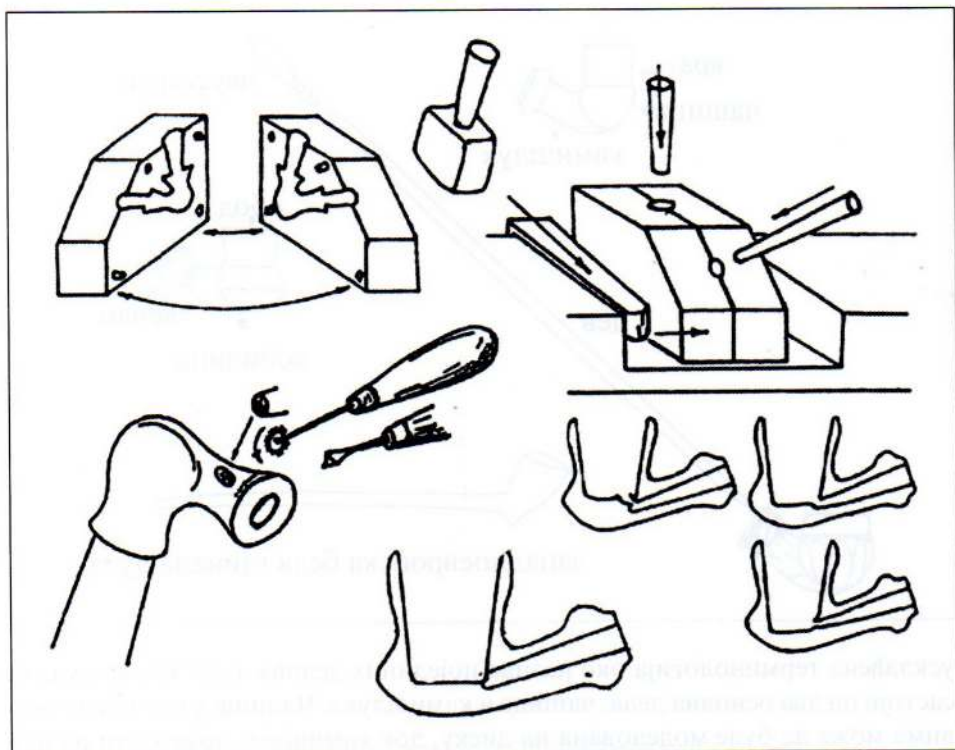
Керамичке луле су, као што је већ речено, најчешће израђиване од вишеструко пречишћене глине. Ретко када су коришћени додаци у виду зрна песка или лискуна и то код лула израђених од беле глине. У почетку боја лула је била бела или сива, али крајем XVII века углавном постаје црвена.¹⁵ Прављене су у калупу, али би мајстор понекад лулу спајао из два или три дела: чашнице, камишлука, или диска. Израда делова могла се вршити и на грнчарском колу, а делови су спајани глинеом пастом која се добијала у процесу пречишћавања глине.

Дводелни калупи су се правили од материјала који су били погодни за финалну обраду и урезивање ситнијих декоративних детаља. За ту сврху су се превасходно користили: камен (најчешће кречњак), дрво које је облагано калајем или бакром, и олово.¹⁶ Познато је како су лулације у Тофани, делу

14 Називи су преузети из рада: Rebecca C. W. Robinson, нав. дело, 161–162.

15 Rebecca C. W. Robinson, нав. дело, 157.

16 Весна Душковић, нав. дело, 24–25; Rebecca C. W. Robinson, нав. дело, 157; Магдалина Станчева, нав. дело, 131.

Истанбула чувеном по висококвалитетној керамици израђиваној од интензивне црвене глине и украшаване златном и сребрном бојом, припремали глину за своје производе. Најпре су глину мешали са водом и прахом натријум карбоната и смешу би остављали да одстоји око 20 сати. У том процесу створила су се два слоја: седимент са глином и течност изнад који је садржао енгобу. Кроз процес вапоризације смеша би постајала гушћа. Енгоба се одвајала и мешала са водом, а глина је била спремна за рад. После вађења из калупа делови су спајани, а исушена спољашња површина се полирала и потом декорисала гравирањем и утискивањем разним печатима, уколико декорација изведена у калупу није била довољна. Лула се затим сушила. Следећи корак се састојао у наношењу енгобе и поновном сушењу. Овај поступак се могао понављати више пута. Последњи корак представљало је полирање финим памучним влакном, што је за резултат имало високи сјај луле.¹⁷

Луле су печене у пећима на температурама од око 725°C. Црна боја лула добијала се у посебном процесу печења са редукцијом, тј. од гасова са-

17 Arjan R. de Haan, 19th century clay Chibouks made in Tophane, www.the-curiosity-shop.nl/.../tophane.htm.

горевања дрвета који су доспевали у већој мери у комору пећи у којој су луле приликом печења попримале црну боју.¹⁸

Тако су прављене луле за богатији staleж, а луле које су биле јефтиније и намењене за масовнију продају готово никад нису украшаване, а прављене су од глине слабијег квалитета. Производиле су се како у граду, тако и у селу.¹⁹

Врхунац производње турских керамичких лула био је у XVIII и XIX веку. Највећи центри за њихову производњу били су: Јаница и Теба у Грчкој, Софија и Варна у Бугарској, у Турској Истанбул са својом чувеном четврти Тофана и Лулебургаз, а постојала је производња лула рађених по источњачкој моди и на Западу, у Француској, како за западни, тако и за источни свет.²⁰ Подаци за Србију су несигурни, мада се као најстарији центар за израду лула помиње Ниш, затим Београд,²¹ али су вероватно биле израђиване и у осталим већим занатским центрима Србије у Османско време.

Повећање пушења цигарета и лула рађених по моди Западног света крајем XIX века и за време Првог светског рата сломило је производњу керамичких лула рађених по укусу Оријента. Већина француских фабрика затворена је 1929. године, а у Истанбулу, у Тофани, последњи лулација затворио је врата своје радње такође 1929. године,²² док у Србији неке занатлије опстају и до средине XX века.²³

Збирка лула Музеја „Рас“ у Новом Пазару

Збирка лула Музеја „Рас“ броји четрдесет седам примерака: пет целих и четрдесет две, мање или више фрагментоване, од којих је седам реконструисано. Једна лула је ливена од бронзе, док су остале направљене од глине. Највећи број лула потиче из Новопазарске тврђаве, где су у два наврата обављена археолошка истраживања мањег обима, 1997.²⁴ и 2007. године.²⁵ Тим истраживањима, која су била ограничена на Западни бастион и простор око Куле мотриље, пронађена је тридесет и једна лула. На простору Житног трга, заштитним археолошким истраживањима мање грађевинске парцеле, откривено је десет керамичких лула. Приликом хидроизолационих радова на згради Музеја „Рас“ установљено је да она лежи на остацима старијег објекта. У току археолошких истраживања која су уследила, до-

18 Исто.

19 Весна Душковић, нав. дело, 25.

20 Rebecca C. W. Robinson, нав. дело, 152.

21 Весна Душковић, нав. дело, 23–24.

22 Rebecca C. W. Robinson, нав. дело, 152.

23 Весна Душковић, нав. дело, 28.

24 Драгица Премовић-Алексић, Славица Вујовић, Новопазарска тврђава, Новопазарски зборник 23/1999, 146–150.

25 Драгица Премовић-Алексић, Извештај са археолошког истраживања Новопазарске тврђаве, Новопазарски зборник 31/2008, 231–234.

ПРОСТОРНИ ПЛАН РАЗВОЈА ТУРИЗМА ИБАРСКОГ КОЛАШИНА

Радомир Ивановић

Селим Шаџирић

Марко Ивановић

Природно-математички факултет

Ниш

UDK 338.483:711(497.115 Ибарски Колашин)

***Апстракт:** Израда просторних планова неопходан је сегмент развоја туризма. И поред великих туристичких потенцијала, Ибарски Колашин нема јединствену стратегију развоја туризма. Ибарски Колашин целом дужином пресеца међународни пут Е-65 па друмски саобраћај има примарни значај за развој туризма. Потенцијали развоја туризма везани су за планине Мокру гору и Роџозну и планирани развој планинског, ловног и риболовног туризма. Долина Ибра и акумулационо језеро Газиводе, дужине 22 км, значајно доприносе атрактивности ове регије. Манастир Црна Река представља својеврсни симбол целог Ибарског Колашина. Сагледавајући укупне туристичке потенцијале и стање на терену, издвојено је осам туристичких зона. Све зоне су различитих карактеристика а њихово зонирање извршено је на основу туристичких потенцијала који преовлађују у њима и према типовима туристичких промета. На основу зона одређени су краткорочни и дугорочни планови са циљем да допринесу развоју туризма Ибарског Колашина.*

***Кључне речи:** Туристички потенцијали, туристичке зоне, плански пројекти, Ибарски Колашин.*

Увод

Ибарски Колашин је простор великих туристичких потенцијала. Могућности развоја туризма су велике али су се оне, у досадашњем периоду, сводиле на индивидуалне покушаје малих привредника. Без јасно дефинисаног просторног плана, пре свега на организационом нивоу, не може се очекивати већи развој туризма. Иако се развој туризма наводи као један од приоритетних развојних циљева општина Ибарског Колашина, чак се ни на планском нивоу није урадило ништа значајно. Разлози су различити, од кадровских преко политичких до економских. Просторни планови израђени за поједине делове Ибарског Колашина, пре свих за планину Мокру гору, остали су само на папиру а чак ни они нису у потпуности обухватили све

туристичке потенцијале овог простора. Узимајући у обзир сва досадашња истраживања Ибарског Колашина, овај рад представља својеврсни преглед туристичких потенцијала и даје могућност просторне организације развоја туризма у Ибарском Колашину.

Географски положај Ибарског Колашина

Ибарски или како се још назива Стари Колашин је планински предео у северном делу Косова и Метохије, 20-ак км западно од Косовске Митровице. Захвата долину горњег тока реке Ибра, од Рибарићке клисуре, до села Зупча, близу Косовске Митровице. Административно, обухвата целокупну територију општине Зубин Поток и крајњи источни обод општине Тутин (месна заједница Рибарићи). У овим границама захвата површину од 315 км² (Ивановић Р., 1991).

Саобраћајно-туристички положај. Друмски саобраћај има примарни значај за развој туризма и привреде уопште. Целом дужином кроз ову регију пролази међународни пут Е-65. Транзитну важност имају и магистрални правац Сарајево — Нови Пазар — Рибарићи и локални правац Зубин Поток — Звечан. Од Косовске Митровице удаљен је око 30 км а од Новог Пазара око 40 км. У односу на географско језгро Србије, најразвијеније привредне регионе и градске центре, Ибарски Колашин има периферни положај. Ближи су му Скопље (око 130 км) и Подгорица (око 200 км), него Београд (око 350 км) и Нови Сад (око 400 км). Гранични прелаз Мехов крш са Републиком Црном Гором удаљен је свега 35 км.

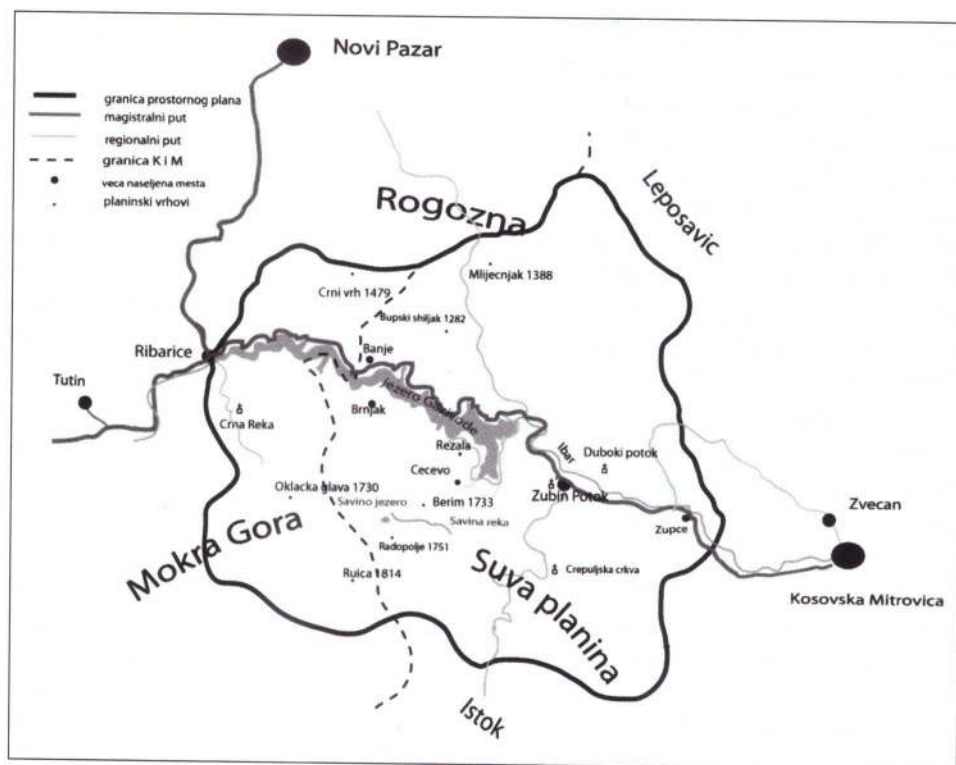
Туристички центри у окружењу: Копаоник (око 80 км), Брезовица (око 100 км) и Голија (око 80 км) у многоме дефинишу туристички положај Ибарског Колашина. Бањска леčiliшта (Новопазарска, Рајчиновића, Бањска) и споменици културе у непосредној близини (Сопотани—Рас, Ђурђеви ступови, Петрова црква, Бањска, Звечан), доприносе бољој туристичкој валоризацији овог подручја.

Назив и име региона. Данашње име Ибарског Колашина, највероватније је донесено досељавањем становништва у 17. и 18. веку, из Колашина у северној Црној Гори. У прилог томе говоре језик, архитектура и обичаји који су скоро истоветни са онима са севера Црне Горе.

Основа развоја туризма Ибарског Колашина

Природне туристичке вредности. У рељефу Ибарског Колашина доминирају три целине: долина Ибра, падине Мокре горе и Суве планине на југу и планине Рогозне на северу.

Мокра гора је нагнути плато у североисточном продужетку Проклетија. Највиши врхови су: Родопоље (1751 м), Оклачка глава (1738 м) и Берим (1733 м). На основу свих природних критеријума, постојеће саобраћај-

Слика 1 — Границе просторног плана Ибарског Колашина

не мреже и комуникација на њој је издвојено 9 локалитета и потеза погодних за алпско и нордијско скијање и алпинизам. (Група аутора, 1991). Извесна куриозитетна својства поседује Савино језеро, ледничког порекла, једно од ретких у Србији. Још од 1971. године, Мокра гора и језеро Газиводе, представљају подручје посебне заштите као део планираног националног парка Проклетије.

Рогозна је планина у северном делу Ибарског Колашина. То је планина средње висине (1000–1500 м), широка, плећата и јако разуђена те је погоднија за изградњу саобраћајне инфраструктуре и смештајних капацитета од Мокре горе. Са њеног заравњеног била, издижу се палеовулканске купе: Црни врх (1479 м), Млијечњак (1343 м) и др. Обе планине одликују се израженом поливалентношћу али малом индивидуалношћу.

Климатске карактеристике. Рељеф представља доминантан климатски фактор. Долина Ибра је на висини од 500–700 м. н. в. па се ту формира клима слична Косовској равни са незнатним изменама. На површима од око 1000–1200 м. н. в. формира се субпланинска а изнад ове висине права планинска клима. Површи Мокре горе и Суве планине су северно експони-

ране, па су зато и хладније од падина Рогозне, што утиче на задржавање снежног покривача 3 до 4 месеца.

Хидрографске карактеристике. Главни речни ток Ибарског Колашина је Ибар са својим притокама. Туристички најатрактивније су Црна река и Савина река. Црна река је једна од највећих понорница на Проклетијама. Извире на платоу Мокре горе из јаког крашког врела, издашности од 1,5 м³/с до 4,5 м³/с. (Ивановић Р., 1991). Неколико пута понире и поново се јавља низводно, у виду новог врела. Целим својим током протиче кроз уску, дубоку, дивљу и добрим делом непроходну Жабарску клисуру. У самој клисури усечен је и средњевековни манастир Црна Река. Савина река је понорница, кратког тока (око 3 км). Протиче у близини Савиног језера, па је цео тај крај назван Савина вода.

Године 1977. формирана је акумулација Газиводе, дужине 22 км и површине воденог огледала 1192 ха (11,92 км²). (Ивановић Р., 1991). Ово је највећа акумулација у јужном делу Србије. (Станковић С., 2000). У оквиру ХС „Ибар—Лепенац“ изграђена је и хидроцентрала укупне јачине 36 MW (Ивановић Р., 1991). Језеро се амбијентално изузетно уклопило између две планине, употпуњујући с њима комплексну туристичку целину, значајних туристичких потенцијала. Воде језера одликују се високим квалитетом (II класа бонитета) те погодују свим облицима активности, нарочито, купалишном туризму (купалишна сезона траје 3 месеца — јуни, јули, август). Посебно се пружа могућност развоја спортско-риболовног туризма. Неколико викенд насеља и бројна села дуж обале језера представљају добру базу развоја сеоског и еко туризма. Изградњом плажа, понтона и угоститељских објеката са пратећом инфраструктуром, искористио би се пун потенцијал овог језера.

Биљни и животињски свет. Чак 67% територије Ибарског Колашина је под густом шумом (Група аутора, 1991). Појас листопадних шума простира се до око 1000–1200 м. н. в. када их постепено смењују четинарске. Овај „вечито зелени“ појас представљен је претежно јелом, бором и смрчком. Посебно су значајне ендемне и реликтне врсте:

- Молика (*pinus peuce*) — ендемит Балкана. На платоу Мокре горе гради монолитне састојине али је у заједници са смрчком.
- Муника — ендемит и реликт. Расте на уском простору врха Берим.
- Кривуљ је бор који се среће на највишим висинама планина. На Мокрој гори и Рогозни не гради појас него се налази само у групицама.
- Планински јавор — јавља се само местимично на граници лишћара и четинара.

Животињски свет једнако је разноврстан као и биљни што је добра основа развоја ловног и риболовног туризма. Ендемити, велики тетреб (*tetrao uragallus*) и дивокоса заштићене су животињске врсте. Воде овог краја веома су богате рибљим фондом. Најатрактивније рибље врсте, за спортски риболов, су шаран, смуђ и пастрмка.

Антиројођене туристичке вредности. Први писани документ о овом крају, налазимо у турском попису, тек освојене земље Бранковића, из 1455. године. Читава ову област називају нахијом Клопотник, по истоименом утврђењу, чији се остаци и данас налазе на левој обали Ибра.

Православни верски споменици најзначајније су антропогене туристичке вредности овог подручја. На територији Ибарског Колашина налазе се два манастира и 14 цркава, различите старости, од средњовековних до оних које су изграђене у новије време.

Манастир Црна Река је највећи и најстарији споменик духовне културе Ибарског Колашина. Налази се на крајњем југозападу Ибарског Колашина. Сматра се да га је подигао архиепископ Данило у првој половини XIV века. То је пећинска црква на четири нивоа, смештена у литици, на левој обали Црне реке. Црква је једнобродна грађевина са полукружном апсидом. Дрвени мост који премошћује реку, некада је био покретан. Унутрашњост цркве и иконостас осликани су 1601. године (Бојовић Д., 2002). За овај манастир везана су имена двојице светитеља. Свети Јоаникије Девички помиње се као оснивач манастира а мошти Светог Петра Коришког, данас представљају највећу манастирску светињу.

Манастир Дубоки Поток је манастир из XIV века. Налази се у централном делу Ибарског Колашина. Највеће светиње које се у манастиру чувају су рука св. Мученика Никите и делови моштију Светих Врача, за које народ верује да имају исцелитељске моћи. Једини је манастир на Косову и Метохији у којем се чувају рукописне књиге из XIV века (Бојовић Д., 2002).

Црква Светог Николе у селу Црепуља је најлепша и најстарија црква Ибарског Колашина. Смештена је на левој обали Црепуљске реке изворишног крака реке Клине. Црква је највероватније из XIV века, а поуздано се зна да је постојала 1633. године. Живописана је 1713. године а укупно од живописа сачувано је 11 м² (Вучинић С., 2008).

У склопу антропогенних туристичких мотива истичу се амбијентални туристички мотиви. Најважнији амбијентални мотиви Ибарског Колашина су: Брњачки мост — симбол овог краја, брана и хидроцентрала Газиводе, зграда Дома културе у којој је смештен етно музеј са богатом збирком експоната везаних за прошлост и начин живљења Ибарског Колашина и Спортски центар „Мокра гора“ у оквиру кога се налазе модерна спортска дворана и мањи фудбалски стадион са 700 седећих места. Поред осталих антропогенних мотива, пажњу туриста привлаче и манифестације. Носилац свих културних дешавања у Ибарском Колашину је ЈП „Стари Колашин“. Од бројних манифестација најзначајније су: Покрајинска смотра музичко-фолклорног стваралаштва деце Космета, Ликовна колонија акварела „Газиводе“, Берба боровница на Мокрој гори, Илинданска косидба под врхом Капак и Хајка на вука у организацији ЛУ „Берим“.

Планска концепција развоја туризма

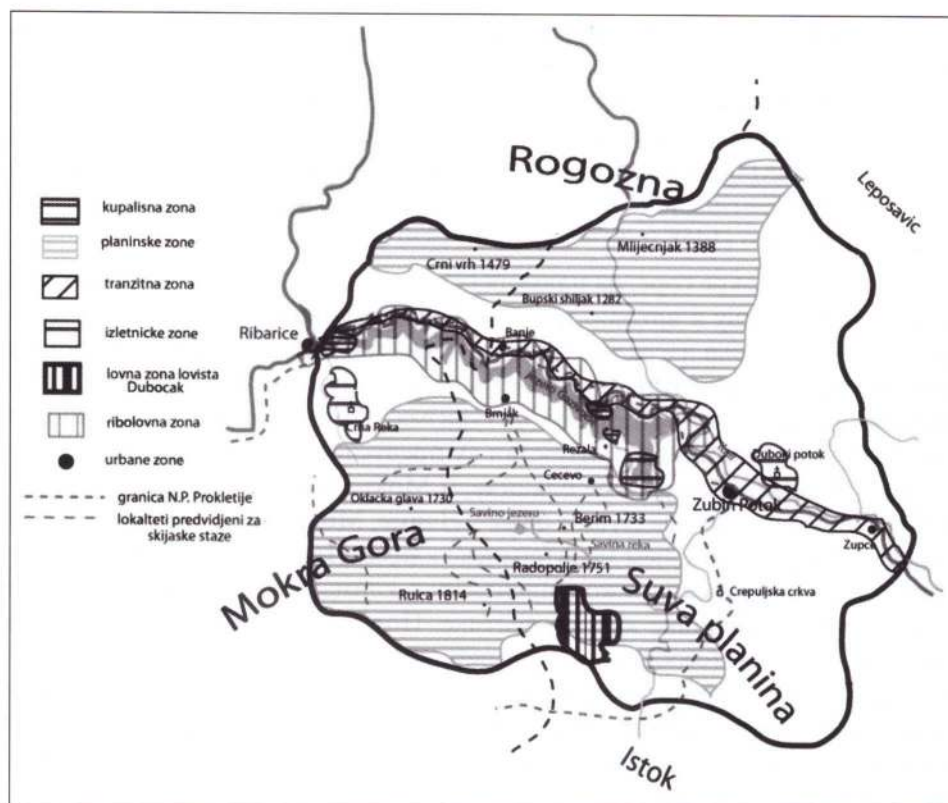
Имајући у виду просторну одређеност подручја Ибарског Колашина, утицаје на шире окружење, тренутно стање на терену и планиране акције, могу се издвојити следеће туристичке зоне (слика 2):

1. Урбане зоне
2. Зона транзитног туризма
3. Зона излетничког туризма
4. Зона планинског (летњег и зимског) туризма и алпинизма
5. Зона ловног туризма
6. Зона риболовног туризма
7. Зона сеоског и еко туризма
8. Зона купалишног туризма

* *Урбане зоне* представљене су Зубиним Потоком и Рибарићима, као центрима у којима су груписани скоро целокупни смештајни капацитети Ибарског Колашина. То су највећа насеља овог краја. Обилују антропогеним туристичким мотивима али је њихов значај и на нивоу управљања развојем туризма. Мотиви од посебног значаја су: спомен чесма Св. Сави, зграда Дома културе са етно музејом и Спортски центар „Мокра гора“. Омогућују развој манифестационог и спортско-рекреативног туризма.

Зона транзитног туризма. Транзитни туризам је до данас једини развијени облик туристичког промета. Магистрални пут који целом дужином пролази територијом Ибарског Колашина, представља повољан услов развоја. Амбијентално лепо уклопљени мотели, на обали језера, представљају атрактивно свратиште за многе путнике. Ради боље попуњености смештајних капацитета, у мотелима би требало осмислити додатне услуге везане за поједине видове рекреације (купање и риболов) који би продужили боравак посетилаца. Ипак, база од неколико мотела недовољна је уколико се размишља о озбиљнијем пословању. Стабилизацијом политичке ситуације и модернизацијом магистрале повећаће се проток саобраћаја а тиме и број потенцијалних гостију.

Зона излетничког туризма. За велика градска насеља у непосредној околини (Косовска Митровица, Нови Пазар, Тутин, Лепосавић), излетничка кретања имају велики значај. Индустрија и урбанизација, узрок су честих излетничких кретања ка Ибарском Колашину као изразито руралном, природно очуваном пределу. Најчешће се ради о вишечасовним, једнодневним или викенд путовањима у којима посетиоци користе властита возила. Зато је број посетилаца врло тешко евидентирати. Сем језера Газиводе, најчешће дестинације излетничких кретања су обронци Мокре горе, тачније њен врх Берим и манастири Црна Река и Дубоки Поток. Летњи месеци свакодневно привлаче велики број посетилаца који преплаве обале језера а викендима њихов број достигне максимум. Овако велики број посе-

Слика 2 — Зоне развоја туризма Ибарског Колашина

тилица, који долазе ради рекреације, представља добру основу развоја купалишног туризма. С друге стране, верски празници пружају добар повод за излетничка кретања ка објектима у којима се организују верске светковине.

Зона планинског туризма. На основу природних критеријума (карактеристике терена, експозиције, нагиба, пресека речних долина итд.), постојеће саобраћајне мреже и комуникација издвојено је 9 локалитета и потеза погодних за алпско и нордијско скијање и алпинизам. Сви изабрани потенцијални локалитети налазе се на осојној (северној) падини Мокре горе (хладне експозиције, просечно 3 месеца снежног покривача), са просечним углом нагиба терена око 30°, великим висинским разликама од 500 до 800 м и максималним дужинама локалитета 1500–5000 м. Укупна дужина предвиђених стаза износи 86 км. (Група аутора, 1991). То су:

- Каменито брдо (1455 м. н. в.) — Оклаце;
- Мала Кита (1606 м. н. в.) — Добрићи — Брњак (845 м. н. в.);
- Плато „Савина вода“ (1737 м. н. в.) — Берим — Међедњак — Брежје (1176 м. н. в.) — Брњак (845 м. н. в.);

— Радопоље (1751 м. н. в.; 1749 м. н. в.) — Капак (1587 м. н. в.) — Чечево (1050 м. н. в.);

— Радопоље (1751 м. н. в.) — Пресека — Чечево (850 м. н. в.);

— Блеиште (1724 м. н. в.) — Смет — Пашина чесма (1235 м. н. в.);

— Руица (1814 м. н. в.) — Дафин крш — Пашина чесма (1235 м. н. в.);

— Вражја глава (1557 м. н. в.) — Гусињско брдо (1174 м. н. в.);

— Курило (1458 м. н. в.) — Дрен (990 м. н. в.).

Плато Мокре горе, на надморској висини 1500–1650 м. н. в. погодује скијашком ходању а врхови, посебно Берим, алпинизму. Због јаке конкуренције и трошкова изградње мало је вероватно да ће ова планина постати зимски планински центар. С друге стране, јављају се готово идеални услови развоја здравствено-рекреативног туризма. Природне предиспозиције и одсуство већих загађивача, изузетан су предуслов. Са минималним улагањима у инфраструктуру, обе планине, и Мокра гора и Рогозна, имају могућности да постану „ваздушне бање“. Наиме, Мокра гора као део Проклетија под јаким је утицајем медитеранске климе. Планина се налази на сучељавању медитеранског и континенталног климата те као таква поседује здравствено-лечилишне карактеристике. Повезивањем ових облика туризма са осталим (сеоским, ловно-риболовним, језерским-купалишним), створила би се комплексна туристичка регија која би разноврсном понудом могла да задовољи широк круг туристичке клијентеле. Наравно, основне препреке развоја, везане су за питања економичности пројекта, политичке и безбедоносне ситуације.

Зона ловног туризма. Ловиштима Ибарског Колашина газдује ЛУ „Берим“ из Зубиног Потока, са 3 ловне секције:

- ловиште „Дубочак“, заштићено покрајинско ловиште, у југоисточном делу Мокре горе којим управља покрајинско ловно газдинство Косова и Метохије. То је шумско-планинско ловиште на 320–1017 м. н. в. Обухвата простор Стрмачке, Радишевске и Крлигатске реке на око 595 ха;

- ловиште „Мокра гора“ јавно је ловиште и припада територијама општина Зубин Поток и Исток;

- ловиште „Рогозна“ на северној страни Ибарског Колашина такође је ловиште јавног карактера.

Најатрактивнија ловна дивљач је дивља свиња а уз њу срндаћ и зец. На сва три ловишта постоји значајна инфраструктура (чеке, солила, хранилишта). У сврху развоја ловног туризма, 80-их година прошлог века изграђен је ловачки дом у селу Перковац, који је данас, на жалост, запуштен.

Зона риболовног туризма. Риболовни туризам на језеру Газиводе знатно се може унапредити повећањем целокупног рибљег фонда како би језеро постало што привлачније широком спектру риболоваца. Уређење стаза до и дуж обала и риболовачких места, један је од приоритета а уређе-

ње риболовачких ревира потребно је обавити што пре. Повезивањем овог облика туризма и наутичког туризма омогућило би се риболовцима изнајмљивање чамаца и сличних пловила. Последњи услов за развој овог типа туризма односи се на агресиван приступ риболовачке службе како би се криволов и неплански риболов искоренио као и апел на спортски приступ риболову (ухвати и пусти). Овакав приступ риболовачке службе могла би применити и ловачка служба у циљу очувања и унапређења биодиверзитета. Боља организација ових видова туризма донела би значајан извор прихода сиромашним општинама Ибарског Колашина. На основу теренског истраживања и афинитета риболоваца могу се издвојити риболовачки ревири Чечево (обухвата Чечевски залив) и Резала.

Зона сеоског и еко-туризма. Многобројна насеља на обронцима Мокре горе и Рогозне и дуж обале језера пружају веома повољне услове за развој сеоског туризма. Атрактивни природни потенцијали, који се у овим селима мешају са културним, представљају довољан мотив за боравак. Бројне манифестације, етно мотиви, домаћа радиност и етно јела чине привлачност села Ибарског Колашина. Због тога општински органи Зубиног Потока планирају изградњу етно села Шпиље у близини села Бање. Иако је етно село приоритетни општински пројекат, јасно је да ће веома допринети развоју туризма читавог краја. Сем села Бање, као тачке развоја овог вида туризма истичу се и села Чечево и Брњак.

Зона купалишног туризма. Купалишни туризам, поред риболовног, један је од најчешћих облика рекреације посетилаца Ибарског Колашина. Уређењем обале језера Газиводе створено је неколико земљаних плажа а у изградњи је и још неколико бетонских плажа у приватном власништву. Традиционално, већ годинама на језеру се одржава Омладински летњи камп у Резалима са великим бројем посетилаца. Од оснивача се чине покушаји допуне ове манифестације разним едукативним садржајима, концертима, спортским дешавањима и сл. Последњих година на језеру се примећује све већи број пловила што говори о могућем развоју наутичког туризма. Обе врсте рекреације на језеру често су у спрези са риболовом. Изградњом додатне инфраструктуре и пратећих садржаја, све врсте туризма могу и у већој мери заживети.

Плански приоритети (пројекти)

1. *Пројекат Евидентирање и валоризовање природних и антропођених туристичких капацитета и дефинисање стратегије развоја туризма.*
2. *Пројекат Обнова и изградња смештајних објеката.* Повећање смештајних капацитета и мотивисање приватног сектора за улагање у њих.
3. *Пројекат Презентација туристичких вредности.* Унапређење маркетинга везано за информисање потенцијалних туриста о вредностима Ибарског Колашина.

4. *Пројекат и нтеррегионалног повезивања са суседном општинама КиМ и Србије.*

5. *Пројекат међудржавног повезивања са пограничним општинама Црне Горе у сврху развоја туризма.*

6. *Пројекат Сеоски туризам. Унапређење сеоског туризма и изградња етно села Шипље.* Започео 2009. године. Сеоски туризам — понуда постојећих капацитета у сеоским домаћинствима, уз додатна улагања у маркетинг и побољшање и проширење капацитета.

7. *Пројекат Унапређење риболовног туризма* отпочео је 2010. године порибљавањем млађем калифорнијске пастрмке (из локалног рибака) и смуђа. Ове године је у плану и порибљавање шаранском рибом.

8. Пројекат Ловишта „Дубочак“ је дуготрајни пројекат који је због лоше материјалне и политичке ситуације остао на нивоу пројекта.

9. *Пројекат Реконструкција магистралног пута као и изградња и реконструкција путева око језера.*

10. *Пројекат Планински туризам.* Унапређење планинског туризма, зимског а нарочито летњег и њихово повезивање са сеоским и риболовним.

Табела 1. Пројекти општине Зубин Поток за период 2006–2009.
(СО Зубин Поток)

Назив пројекта	Место	Вредност у €	Одговорна страна	Извор средстава	Година имплементације
Изградња кампа у селу Резала за потребе образовања и рекреације деце школског узраста	Резала	150.000	СО Зубин Поток	Инвеститори, општина, фин. агенције	2006
Изградња орнитолошких станица на језеру Газиводе и Придворица	Газиводе, Придворица	18.000	СО Зубин Поток	Донатори, општина	2006
Изградња објекта за посматрање и праћење дивљачи (чеке)	Мокра гора, Рогозна	10.000	Ловачки савез Зубиног Потока	Донатори, општина, чланарина	2006
Изградња објекта за исхрану дивљачи у зимском периоду	Мокра гора, Рогозна	5.000	Ловачки савез Зубиног Потока	Донатори, општина, чланарина	2006
Изградња ловачких кућа од по 20 м ² за потребе ловочувара и ловаца	Мокра гора, Рогозна	40.000	СО Зубин Поток	Донатори, општина, чланарина	2006–2009
Уређење плажа на језеру Газиводе и изградња потребне комуналне инфраструктуре (вода, струја)	Језеро Газиводе	8.000	СО Зубин Поток	Инвеститори, донатори,	2006–2007
Изградња етно куће и музеја	Село Придворица	150.000	СО Зубин Поток	Инвеститори донатори,	2006–2007

Напомена: наведени пројекти нису испуњени у периоду до 2009. године па су „пренесени“ на период реализације до 2012. године.

Закључак

Развој туризма представља један од приоритетних праваца укупног привредног развоја општина Ибарског Колашина. Брзи развој туризма огледа се у чињеници да овај простор већ има добар саобраћајни положај. Задовољавајућа саобраћајна инфраструктура омогућава велики проток људи и робе, што позитивно утиче на развој туризма. Атрактивне природне и антропогене туристичке вредности фактори су привлачности. Могућност развоја планинског (летњег и зимског) туризма и његова композиција са језерским, сеоским, ловним и риболовним чини значајан туристички потенцијал Ибарског Колашина. И поред свега, чињеница да не постоји ни јединствени просторни план развоја туризма овог простора, поражавајућа је. Мањак жеље уско је повезан са непостојањем адекватних стручних кадрова који би „изнели“ цео процес.

Стручним сагледавањем проблема покушали смо да, овим радом, издвојимо туристичке вредности и на основу њих извршимо њихово зонирање. Сагледавајући укупне вредности, може се рећи да планински туризам има највеће могућности развоја. Јака конкуренција у ближој околини (Копаоник, Голија) и проблеми нерентабилности, основни су проблеми развоја. Могућност развоја летњег планинског туризма су веће (специфична клима, надморска висина, вегетација, хидрографски објекти, антропогени мотиви) и самостално али више као генеративни облик на који се везују остали, пре свих, сеоски, ловни и риболовни туризам.

Сеоски а нарочито ловни и риболовни туризам не изискују импозантну инфраструктуру. Ослањају се на већ постојеће, и на велико богатство у флори и фауни те се може рећи да је развој ових видова туризма највероватнији. Зато је и већина наведених пројеката општине Зубин Поток везана управо за ове типове туризма са циљем стварања основе даљег развоја.

Литература

- Ивановић Р.; (1991); Хидрографске особине Ибарског Колашина, Географска истраживања, књ. 12; Приштина.
- Група аутора; (1991); Просторни план подручја посебне намене Мокра гора — анализа и оцена стања; Завод за урбанизам Војводине, Нови Сад.
- Станковић С.; (2000); Језера Србије, лимнолошка монографија; Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Бојовић Д.; (2002); Манастир Црна Река; Црна Река.
- Бојовић Д.; (2002); Манастир Дубоки Поток; ЈП „Стари Колашин“, Зубин Поток.
- Вучинић С.; (2008); Лепоте и знаменитости Ибарског Колашина; СО Зубин Поток, Зубин Поток.
- СО Зубин Поток; (2009); Стратешки план развоја туризма 2009–2015, СО Зубин Поток.
- Лутовац М.; (1954); Ибарски Колашин — антропогеографска истраживања, Српски етнографски зборник, САНУ, књ. 34, Београд.

Radomir Ivanović
Selim Saćirović
Marko Ivanović

SPATIAL PLAN TURISAM DEVELOPMENT OF IBARSKI KOLASIN REGION

Spatial plans production is important segment of tourism development. Despite the great tourism potential, Ibarski Kolašin region, has no single strategy for tourism development. Whole length of Ibarski Kolašin region was intersected by the international road E-65, so the road transport has a primary importance for tourism development. The potentials for tourism development are related to the mountains Mokra Gora and Rogozna, and planned development of mountain, hunting and fishing tourism. Valley of the Ibar river and artificial lake Gazivode, length 22 km, significantly contribute to the attractiveness of the region. Crna Reka Monastery is a symbol around the Ibar Kolasin. Looking at the overall tourism potential and condition of the site, eight tourist zones were allocated. All zones have different features and their zoning was done based on the tourism potential that prevails in them and the types of tourist traffic. Based on the zones, short-term and long-term plans were defined in order to contribute to the development of tourism in Ibarski Kolašin region.

PRAVNI POLOŽAJ ŠERIJATSKIH SUDOVA U KRALJEVINI SHS/JUGOSLAVIJI

Emir Ćorović

Senad Ganić

Državni univerzitet u Novom Pazaru

Ajsela Ćorović

Novi Pazar

UDK 28-745(497.1)"1918/1941"

Apstrakt: Rad je posvećen pravnom položaju šerijatskih sudova u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji. Za te potrebe analizirane su odredbe Vidovdanskog i Oktroisanog ustava, te odredbe Zakona o uređenju šerijatskih sudova i o šerijatskim sudijama. U pravnoteorijskom smislu položaj ovih sudova je veoma zanimljiv, s obzirom da se radi o jednoj vrsti državnih sudova koji primenjuju versko pravo jedne konfesije u oblasti porodičnog i naslednog prava, kao i u odnosu na institut zadužbina (vakufa).

Ključne reči: Kraljevina SHS, Jugoslavija, šerijatsko pravo, šerijatski sudovi.

I

Prva jugoslovenska država, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS), proglašena je 01. 12. 1918. godine, dakle neposredno po okončanju I svetskog rata. Teritorije koje su ušle u sastav novostvorene države prethodno su bile ili samostalne države, ili oblasti unutar drugih država. Na tim teritorijama primenjivala su se prava onih država koje su na njima vršile suverenu vlast.

Ovakva situacija se reflektovala i na pravni poredak Kraljevine SHS, s obzirom da se, u skladu sa načelom pravnog kontinuiteta, „nastavilo sa primenom zatečene pravne regulative“, (Николић 1999: 145). Prema tome, u vreme ujedinjenja na teritoriji Kraljevine SHS postojao je tzv. pravni partikularizam u gotovo svim oblastima prava (Николић 1999: 145). Država je bila „izdeljena“ na šest pravnih područja: prvo područje činila je predratna Kraljevina Srbija; drugo područje pokrivalo je Crnu Goru; treće područje obuhvatalo je Bansku Hrvatsku, Slavoniju, Liku, Kordun, južni Srem i područje Okružnog suda u Pančevu; četvrto područje prostiralo se na Vojvodinu, Međumurje i Prekomurje; peto pravno područje obuhvatalo je Sloveniju, Dalmaciju i deo Istre; i poslednje, šesto područje činila je Bosna i Hercegovina. Svako od ovih područja imalo je posebne propise iz oblasti krivičnog prava, privatnog prava, organizacije pravosuđa itd. Naročito se razlikovalo privatno pravo u navedenim područjima, posebno u sferi porodičnih i naslednih odnosa, te zadružnog prava (Јанковић/Мирковић 1997: 355–357).

Nezavisno od pomenutih pravnih područja u odnosu na pripadnike muslimanske vere u sferi porodičnog i naslednog prava primenjivalo se *šerijatsko pravo*, po kojem su sudili *državni šerijatski sudovi* i *državne šerijatske sudije*. Navedeno pravo pripadnicima muslimanske konfesije jemčili su i Ustav Kraljevine SHS iz 1921.¹ (tzv. *Vidovdanski ustav*) i Ustav Kraljevine Jugoslavije iz 1931. godine² (tzv. *Septembarski* ili *Oktroisani ustav*). Bliže odredbe o ovim sudovima nalazile su se u posebnom zakonu — *Zakonu o uređenju šerijatskih sudova i o šerijatskim sudijama iz 1929. godine*³ (u daljem tekstu: ZUŠS). U nadležnosti šerijatskih sudova bili su, pored pitanja iz oblasti porodičnog i naslednog prava muslimana, i predmeti koji se odnose na islamske zadužbine (*vakufe*).

Navedeni „ustupak“ muslimanima imao je svoje korene u *Ugovoru o zaštiti manjina*, koji je Kraljevina SHS zaključila sa Velikim silama dana 05. 12. 1919. godine. Čl. 10 ovog Ugovora je propisivao: „Država Srba, Hrvata i Slovenaca pristaje da za muslimane, ukoliko se tiče njihovog *porodičnog i ličnog statusa, donesu odredbe koje dopuštaju da se ta pitanja regulišu po muslimanskim običajima*. Vlada SHS preduzeće korake da se naimenuje Reis-ul-Ulema. Vlada SHS obavezuje se da pruži zaštitu džamijama, grobljima i drugim verskim ustanovama muslimanskim. Daće se sve potrebne dozvole i olakšice zadužbinama (vakufima) i verskim ili dobrotvornim muslimanskim ustanovama koje već postoje, i Vlada SHS neće za stvaranje novih verskih i dobrotvornih ustanova uskratiti nijednu od potrebnih olakšica koje su zagarantovane drugim privatnim ustanovama te vrste“ (Bašić 2002: 51–52).⁴

II

1. Pre nego što se upustimo u razmatranja o položaju šerijatskih sudova valja se letimično osvrnuti na opšte karakteristike šerijatskog prava kao takvog, te karakteristike šerijatskog porodičnog i naslednog prava, kao i na pravni režim ustanove vakufa.

2. Jezičko-etimološki posmatrano izraz šerijat (*šeri'at*, *shari'a*) mogao bi se prevesti kao put, put ka pojilištu, pravi put do vode (Smailagić 1980: 580; Latić/Smajkić 1997: 17). Prema shvatanju islamskog pravnika Kardavija (*Yusuf al-Qardawi*) šerijat je „Alahova riječ, a Alahova riječ je najuzvišenija“ (Kardavi 1989: 146). U stvari, prema islamskom učenju pravo nije ništa drugo do „pretočena Božja volja sadržana u dva glavna izvora: knjizi objave (*Kuran*) i riječima i djelima Poslanika Muhameda a.s. (*Sunnet*)“ (Karčić 2009: 9). Deo islamskog prava koji se zasniva na pomenutim izvorima (*Kuranu* i *sunetu*) prvobitno se nazivao šerijatom (Karčić 2009: 9), i od njega treba razlikovati *fikh* (jurisprudenciju), koji predstavlja

1 Ustav je objavljen u Službenim novinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, broj 142 A, 1921.

2 Ustav je objavljen u Službenim novinama Kraljevine Jugoslavije, broj 207-LXVI, 1931.

3 Zakon je objavljen u Službenim novinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, broj 73-XXIX, 1929.

4 Tekstovi navedenih ustava i ZUŠS preuzeti su iz: Bašić, G., 2002. *Položaj Bošnjaka u Sandžaku*. Beograd: Centar za antiratnu akciju.

ljudsko razumevanje tog Božanskog zakona (Karčić 2009: 11, fn. 5). Ipak, u literaturi se izrazi šerijatsko pravo i islamsko pravo uglavnom koriste kao sinonimi, obuhvatajući i njegov Božanski deo (šerijat) i njegovu ljudsku interpretaciju (fikh).

Najznačajniji izvori šerijatskog prava, pored Kurana kao Božije reči, i sune-ta/prakse Poslanika Muhameda, jesu konsenzus (idžma/*idjma*) i analogija (*Kijas*). Neki autori ove izvore nazivaju primarnim izvorima šerijatskog prava (Topoljak 2006: 143–231). Pored primarnih postoje i pomoćni izvori šerijatskog prava kao što su: „pravničko preferiranje“ (*istihsan*), običaj (*'urf* tur. *adet*), javni interes (*masleha mursele*), „preventivna zabrana“ (*sedduz-zerrai*), mišljenje prve generacije muslimana, odnosno drugova (*ashaba*) Poslanika Muhameda (*kawlus-sahabijj*), „pravna presumpcija“ (*istishab*), i „prethodni vjerezakon“ (*šer'u men kable-na*) (Topoljak 2006: 233–285).

Vremenom unutar šerijatskog prava dolazi do formiranja pojedinih pravnih škola (*mezheba*). Najznačajne su, barem kada je reč o većinskom sunijskom islamu, njih četiri: *hanefijska*, *malikijska*, *šafijska* i *hanbelijska*.⁵ Ove škole nose nazive po svojim osnivačima. Hanefijski mezheb osnovao je Nu'man ibn Sabit ebu Hanife,⁶ malikijski Malik ibn Enes,⁷ šafijski Muhamed ibn Idris el-Šafi,⁸ a hanbelijski

5 Od šiitskih mezheba najpoznatiji je džaferijski. Nosi naziv po šestom šiitskom imamu Džaferu ibn Muhamedu es-Sadiku (699–765). Temelji se na Kuranu, predajama, idžmi i razumu (Kurdić 2007: 128).

6 Ebu Hanife je rođen 699. u Kufi, a umro 767. godine. Po nacionalnosti je bio Persijanac. Zbog autoriteta koji je uživao prozvan je „Najvećim imamom“ (*El-Imamu-l-A'zam*). U njegovom životopisu se navodi da ga je krasilo veliko znanje, inteligencija i pobožnost (Kurdić 2001: 23–49). Iza sebe nije ostavio ni jedno delo. Njegovo učenje je preneto preko njegovih učenika, Ebu Jusufa Ja'kuba ibn Ibrahim el-Ensarija i Muhameda ibn Hasana eš-Šejbanija (Karčić 2009: 29). Kao za slugu mu se pripisuje uvođenje istihsana kao izvora prava, a navodi se i da je naširoko koristio *kijas*, propisujući i pravila za njegovu upotrebu (Karčić 2009: 30–31; Хити 2004: 176–177; Lowry 2007: 6). Ovo je dalje imalo za „posljedicu fleksibilnost cjeline hanefijskog tumačenja prava“, odnosno njegovu prilagodljivost „potrebama društva u razvoju“ (Karčić 2009: 31). Zato hanefijska škola slovi za najliberalniju šerijatsku školu. Ipak, Smailagić smatra da „nije ispravno uobičajeno shvaćanje da ona zastupa slobodnije nadzore nego druge škole“ (Smailagić 1990: 238).

7 Malik je rođen 713. godine u Medini, gde je i živio. Umro je 795. godine. Obavljao je dužnosti sudije, javnog učitelja i verskog vođe (Karčić 2009: 37). Iza njega je ostalo delo „*al-Muvetta*“. U ovom delu sadržane su izreke (*hadisi*) Poslanika Muhameda, običaji prve (*ashaba*) i druge generacije muslimana (*tabi'ina*). U „*Al-Muvvett-u*“ se nalaze i međinski običaji, što je doprinelo tome da i oni postanu deo islamskog prava (Karčić 2009: 38). Uslovno se može reći da je ova škola, kako po vremenu svog nastanka tako i povodom nekih šerijatskopravnih pitanja, predstavljala rivalsku školu hanefijskom mezhebu. Hiti je čak sklon da pripadnike ovog mezheba nazove „ljudima hadisa“, a pripadnike hanefijske škole „ljudima mišljenja“, aludirajući time da prva škola preferira hadis, a druga istihsan (Хити 2004: 176–177). Iako je Malik kritikovao hanefijske pravnike zbog korišćenja analogije, i sam se u nekim slučajevima njome koristio (Karčić 2009: 38). Takođe, neosnovano se ističe da hanefijska škola preferira analogiju u odnosu na hadis. Ebu Hanife je po mišljenju mnogih imao veoma stroge kriterijume u pogledu odabira hadisa Poslanika Muhameda (Kurdić 2001: 53–84; Karčić 2009: 30).

8 Šafija je rođen u Gazi, Palestina, 776, a umro je 820. godine. Poticao je iz plemena Kurejš iz kojega je bio i Poslanik Muhamed. Studirao je najpre u Meki, potom u Medini gde je, između osta-

Ahmed ibn Hanbel.⁹ Bitno je naglasiti da se ove škole međusobno priznaju, odnosno da se njihova učenja razlikuju samo u pogledu tumačenja pojedinih pravnih pitanja, a ne u pogledu suštinskih verskih dogmi. S druge strane, pojedini muslimanski učenjaci (*mudžtehid*/*mudjtahid*) formalno ne pripadaju ni jednoj pravnoj školi, već samostalno putem *idžtihada* (*idjtihad*) dolaze to konkretnih pravnih rešenja (Kurdić 2001: 128–131). Idžtihad je, dakle, jedan kompleksan postupak u kojem se ne tumači pravno pravilo, već se tumače pravni izvori, čime se u stvari formuliše pravni propis. Kratko rečeno, idžtihad predstavlja postupak stvaranja i tumačenja prava (Karčić 2009: 9–10).

Neki od navedenih mezheba predstavljali su oficijelne pravne škole pojedinih islamskih država. Tako, na primer, u muslimanskoj Španiji, te severnoj Africi zvaničan je bio malikijski mezheb, dok su Abasidska dinastija i osmanlije prihvatili hanefijsku pravnu školu (Хити, 2004: 177). Pod uticajem osmanlija hanefijski mezheb je prodro na Balkan, tako da je učenje ove škole prihvaćeno od većine muslimana sa prostora bivše Jugoslavije.

-
- log, učio i od Malika, da bi jedno vreme sticao znanje i u Bagdadu gde se upoznao sa učenjem hanefijskog mezheba (Karčić 2009: 40; Хити 2004: 173–190; Lowry 2007: 6–7). Verovatno zbog toga što je Šafija svoja znanja sticao kako od učenjaka malikijske, tako i učenjaka hanefijske pravne škole, njegovo učenje je okarakterisano kao kompromisno koje se nalazi negde između učenja navedenih mezheba. Filip Hiti ga smatra najvećim islamskim pravnikom koji je ustanovio „naučnu osnovu sistema zakonodavstva koja po svom obimu i dalekosežnosti nema pandana“ (Хити 2004: 190). Napisao je više dela među kojima su najznačajnija „Risala“ (Poslanica) i „Kitab al-Umm“/ili „Al-Umm“ (Smailagić 1990: 570–571; Karčić 2009: 40; Lowry 2007: 7). „Risala“ je postavila temelje metodologiji islamskog prava (*usuli fikh*), dok je u „Al-Umm“-u temeljno predstavljeno njegovo tumačenje prava (Karčić 2009: 40). Dovoljno je reći da je Šafija taj koji sistematizovao izvore islamskog prava prema primatu njihove primene: Kuran, sunet, idžma i kijas (Karčić 2009: 42). Koliko je on zadužio šerijatsku nauku najbolje kazuju sledeće reči: „Vrijeme u kome se pojavio, a koje je karakterisalo naraslo pravno znanje u pojedinim školama i lične sposobnosti (islamske tradicionalne nauke, logika i dijalektika, te elokvencija) — omogućili su mu da odigra ulogu faktora integracije i sistematizacije islamske pravne misli. Šafijina pravna misao je bila dinamična i on je cijelog života ostao student prava. Ispitivanje žive strane prava je smatrao za ključ pravne nauke (naš kurziv)“ (Karčić 2009: 43).
- 9 Ahmed ibn Hanbel je rođen u Bagdadu 780. godine. Umro je 855. godine. U toku svog bavljenja islamskom naukom učio je od Šafije (Smailagić 1990: 255). Posebno se interesovao za hadise. Njegovo najznačajnije delo „*Musned*“ predstavlja zbirku hadisa. Za njegovo učenje se kaže da je „više tradicionalističko nego pravničko“, pri čemu se misli na to da se nije dovoljno posvetio pravnoj tehnici i pravnim konstrukcijama, već svoj fikh „zasniva na hadisu i mišljenjima ashaba“ (Karčić 2009: 45). Naravno, i kod njega je osnovni izvor Kuran, a potom sunet. Nakon toga sledi mišljenje ashaba, zatim nedovoljno pouzdane predaje i na kraju analogija koja se koristila izuzetno i u slučajevima preke potrebe (Karčić 2009: 45–46). Prilikom iznalaženja konkretnih pravnih rešenja nastojao je pronaći odluku Poslanika Muhameda koja se odnosi na isti ili sličan slučaj, čak i ukoliko je hadis bio slabije verodostojnosti (Smailagić 1990: 256; Karčić 2009: 46). Spočitava mu se da ni u jednom mezhebu kao njegovom „zabrana „novotarija“ (*bid'a*) nije dovedena do takve krajnosti“, što je imalo za posledicu veliku strogost kako u obredoslovlju, tako i u brojnim sferama društvenog života (Smailagić 1990: 256). Hanbelitsko učenje je tokom XIII–XIV veka obnovio ibn Tejmije, a potom je, u XVIII veku, prihvaćeno i od strane sledbenika vehabijskog pravca (Smailagić 1990: 256).

3. Porodično i nasledno pravo koje se baštine na islamskoj pravnoj tradiciji u mnogo čemu se razlikuju od istih grana prava zasnovanim na zapadnoj — evro-kontinentalnoj i anglosaksonskoj — pravnoj misli. To ćemo najbolje pojasniti kroz pojedine pravne institute.

Podimo od porodičnog prava. Evrokontinentalno i anglosaksonko porodično pravo dozvoljava usvojenje (adopciju), koja je u šerijatskom pravu zabranjena;¹⁰ kao poseban oblik srodstva islam poznaje srodstvo po mleku koje nije priznato u drugim velikim pravnim sistemima, a koje predstavlja smetnju za zaključenje šerijatskog braka;¹¹ monogamnost je neprikosnovenno obeležje brakova zapadne civilizacije, dok šerijatsko pravo dopušta muškarcu brak sa najviše četiri žene;¹² šerijat dopušta razvod braka pod relativno liberalnim uslovima,¹³ dok je na zapadu ovaj način prestanka braka dugo vremena, usled uticaja katoličke crkve, bio zabranjivan; šerijatsko pravo ustanovljava dužnost muža da svojoj supruzi isplati venčani

-
- 10 Osnov za ovu zabranu nalazi se u Kuranu, sura (poglavlje) Al-Ahzab (Saveznici), ajet (stih) 4 u kojem između ostalog stoji: „... niti je posinke vaše sinovima vašim učinio. To su samo vaše riječi, iz vaših usta...“ Komentarišući citirani deo ajeta Kardavi kaže: „To znači da je izjava o adopciji sastavljena od riječi koje ne korenspodiraju sa stvarnošću. Puka izjava ne može promijeniti stvarnost niti činjenice, ne može stranca učiniti niti rodbinom niti nasljednikom, niti nekog pojedinca sinom. Puko usmeno izražavanje ili simbolički govor ne može nečiju krv ubrizgati u vene usvojenoga sina, niti može proizvesti osećanja očinske naklonosti u ljudskome srcu a ni sinovska osećanja u srcu usvojenoga djeteta, kao što ne može prenijeti genetske, fizičke, duševne ili mentalne crte“ (Qardawi 1997: 294).
- 11 Bračna smetnja po osnovu srodstva po mleku propisana je u suri En-Nisa' (Žene), ajet 23 koji glasi: „Zabranjuju vam se: matere vaše, i kćeri vaše, i sestre vaše i sestre očeva vaših, i sestre matera vaših i bratične vaše, i sestrične vaše, i pomajke vaše koje su vas dojile, i sestre vaše po mlijeku...“ U hadisu Poslanika Muhameda stoji: „Sve što je zabranjeno po krvi, zabranjeno je i po mlijeku“ (Qardawi 1997: 249). Srodstvo po mleku predstavlja bračnu smetnju, po hanefijskom mezhebu, ukoliko se dojenje, makar jednom, izvrši u prve dve i po, odnosno dve godine (Đozo 1996: 39–40).
- 12 Pravo muškarca da ima više žena (najviše četiri) uslovljeno je time da prema njima bude pravedan. U suprotnom može stupiti u brak sa samo jednom ženom. Ovo muškarčevo pravo proizilazi iz sure En-Nisa', ajet 3: „Ako se bojite da prema ženama sirotama nećete biti pravedni, onda se ženite onim ženama koje su vam dopuštene, sa po dvije, sa po tri i sa po četiri. A ako strahujete da nećete pravedni biti, onda samo sa jednom...“ Kuranska odredba o dozvoli višeženstva obično se obrazlaže razlozima reprodukcije, kao što je npr. želja za širim potomstvom, demografskim razlozima, kao što je to slučaj sa većim brojem žena u ratnim uslovima usled stradanja muškaraca itd. (Qardawi 1997: 261–262). U vezi sa ovim pitanjem konvertit na islam, nemački diplomata Murad Hofmann, ističe da se poligamija prosečnog čoveka/muslimana može sprovedsti u „graničnim slučajevima, i to samo ako postoji ženina potreba za njom i ako je ona psihološki spremna prihvatiti tu ideju“ (Hofmann 2001: 155). Kao primer za ovo navodi, pored velikog gubitka muškaraca u ratu, slučaj ženine bolesti kada će „nova“ žena brinuti o njoj, upoznati decu i osigurati budućnost porodice (Hofmann 2001: 155).
- 13 Razvod (*talak/talaq*) ima svoj pravni osnov u 130. ajetu sure En-Nisa: „A ako se njih dvoje ipak rastave, Allah će ih, iz obilja Svoga, neovisnim učiniti — Allah je neizmjereno dobar i mudar“. Ipak, u hadisu Poslanika Muhameda se kaže: „Od svega što je Allah dž.š. objavio najmrzniji mu je razvod“ (Qardawi 1997: 277–278). Prema tome, iako dozvoljen, razvod nije poželjan mehanizam rešavanja spornih odnosa među supružnicima.

dar (*mehr*), što je uslov punovažnosti braka, dok takva obaveza u zapadnom pravu ne postoji.¹⁴

Kada je reč o naslednom pravu, u Kuranu je, kao Božjoj reči, jasno propisano ko se smatra zakonskim naslednikom i koliki su njihovi udeli (idealni delovi). Primećuju neki šerijatski pravници da je malo Kuranskih propisa koji su tako strogo naređeni i čija je strikna primjena tako kategorički tražena, kao što su propisi o pravilnoj raspodjeli nasljedstva (Đozo 1996: 264). Bez ulaženja u detalje šerijatskog naslednog prava, izdvajamo njegove dve osnovne karakteristike: prvo kako je u Kuranu kao Božjoj reči određen krug zakonskih naslednika, kojima su precizno određeni nasledni delovi, testamentalno raspolaganje je ograničeno samo u odnosu na lica koja ne ulaze u krug zakonskih naslednika (Hamidullah 1989: 150);¹⁵ drugo muški srodnici dobijaju duplo više od ženskih srodnika istog stepena.¹⁶ U pogledu potonjeg neki pravni pisci ističu da se iz ove odredbe ne može izvući zaključak da je žena u gorem položaju od muškarca, obrazlažući to time da je muškarac obavezan da iz svog dijela i iz svoje zarade izdržava porodicu, plaća čak dvije kućne pomoćnice, jednu za unutarne kućne poslove i odgoj djece, a drugu za vanjske poslove, dok žena može da unapređuje svoj dio i svoju zaradu (ako radi), i čuva kao svoju osobnu rezervu (Đozo 1996: 164).¹⁷

4. Vakuf odgovara ustanovi zadužbine iz kontinentalnog prava.¹⁸ U tom smislu „vakuf označava glavnice koju je vlasnik poklonio zajednici, s tim da se prihod od te glavnice troši u određenu svrhu“ (Đozo 1996: 407). Reč je o ustanovi koja u sebi izražava humanističke ideje.¹⁹ Vakufi mogu biti namenjeni potrebama

14 Pravni osnov mehra se nalazi u 4. ajetu sure En-Nisa: *I draga srca ženama vjenčane darove njihove podajte...*, odnosno 25. ajetu iste sure: *... i podajte im vjenčane darove njihove, kako je uobičajeno...* U hadisu Poslanika Muhameda stoji: Ko oženi ženu ne nameravajući da da mehr, on je bludnik (Öngüt 2002: 630). Jedan deo mehra, koji se naziva *mehri-muadždžel* žena ima pravo da traži unapred, a u njegovu vrednost se uračunavaju i zaruke (Đozo 1996: 43). Šarkić i Popović konstatuju da obaveza muža da isplati poklon čak i u slučaju otpuštanja žene predstavlja efikasnu prepreku tom muževljevom pravu (Šarkić/Popović 1996: 77).

15 I u tom slučaju testamentalno raspolaganje ne može biti veće od 1/3 zaostavštine (Hamidullah 1989: 151).

16 U pogledu toga značajni su ajeti 5 i 13. sure En-Nisa. Za potrebe ovog rada citiraćemo samo deo ajeta 11 predmetne sure: *Allah vam naređuje da od djece vaše muškom pripadne toliko koliko dvjema ženskima.*

17 I Samardžić konstatuje da je šerijatski brak dopuštao ženi da u braku raspolaze sopstvenom imovinom, dok je muž bio obavezan da svoju ženu izdržava (Самарџић 2009: 59). I Avramović primećuje da prema islamskom pravu žena nije dužna da izdržava svog muža čak i ako je on siromašan (Аврамовић, 1999: 289).

18 Pored ovog značenja vakuf može predstavljati i državnu zemlju koja je osvojena, tj. koja je na islamsku zajednicu prešla silom ili ugovornim putem, a koja ostaje u državi ranijih vlasnika, bez prava prodaje i zaloge, uz obavezu plaćanja harača (Smailagić 1990: 659).

19 Uporediti sa definicijom zadužbine: „Zadužbina je vrsta ustanove čiju je imovinu osnivač namenio radi pomaganja stvaralaštva, ostvarivanja humanitarnih i drugih društveno korisnih ciljeva“ (Попов 1998: 41).

izgradnje i izdržavanja džamija, mekteba, tekija, bolnica, vodovoda, puteva, izdržavanju sirotinje itd.²⁰

III

1. Kao što smo već naveli, i Vidovdanski ustav i Oktroisani ustav su ustanovljavali jurisdikciju šerijatskih sudova i šerijatskih sudija u oblasti porodičnog i naslednog prava muslimana. Tako je Vidovdanski ustav u čl. 109 st. 3 propisivao: „U porodičnim i naslednim poslovima Muslimana sude *državni šerijatski sudovi*“, dok je Oktroisani ustav u čl. 100 st. 4 sadržavao nešto drugačiju formulaciju, predviđajući da: „U porodičnim i naslednim poslovima muslimana sude šerijatske sudije“. Dakle, Vidovdanski ustav je govorio o *šerijatskim sudovima*, naglašavajući da su u pitanju *državni sudovi*, dok je Oktroisani ustav govorio o *šerijatskim sudijama*.

U svakom slučaju šerijatski sudovi su bili konstituisani kao državni sudovi, što dalje znači da šerijatske sudije nisu imale položaj verskih službenika, već državnih sudija koje su sudile po muslimanskom verskom pravu (Јовановић 1995: 540). Pošto su predstavljali državne organe, šerijatski sudovi su izricali presude „u ime Njegovog Veličanstva Kralja“ (§ 5 ZUŠS). Ipak, Zakon je predvideo da vrhovni šerijatski sudovi mogu, ukoliko je u pitanju neko važno versko pitanje, „zahtevati mišljenje nadležnog vrhovnog verskog poglavice“ (§ 15 st. 2 ZUŠS).

U organizacionom smislu šerijatski sudovi nisu predstavljali posebna tela, odnosno posebne sudove, već *posebna odeljenja* unutar sreskih sudova, odnosno unutar apelacionih sudova, s tim da su ova odeljenja bila posebno naslovljena: u okviru sreskih sudova kao „sreski šerijatski sud“, a u okviru apelacionih sudova kao „vrhovni šerijatski sud“. Sreski šerijatski sud je sudio u prvom stepenu, a vrhovni šerijatski sud u drugom stepenu (čl. 1 ZUŠS).

Da bi se u okviru nekog sreskog suda formiralo „odeljenje sreskog šerijatskog suda“ bilo je potrebno da na području tog suda živi najmanje 5.000 muslimana. Ukoliko u nekom srezu nije bilo dovoljno muslimanskog življa za formiranje posebnog odeljenja, onda je Ministar pravde uredbom propisivao koji će sreski šerijatski sud biti nadležan za muslimane koji žive na područjima srezova u kojima se takvi sudovi nisu mogli formirati usled nedovoljnog broja muslimana (§ 3 st. 1 ZUŠS). Vrhovni šerijatski sudovi bili su formirani pri apelacionim sudovima u Skoplju i Sarajevu (§ 3 st. 2 ZUŠS).

20 Arapski putopisac ibn Betuta je boraveći u Damasku zabeležio: „Nemoguće je nabrojati sve vrste vakufa i njihove namjene, koji se nalaze u Damasku. Postoji vakuf iz čijih se prihoda pruža pomoć za obavljanje hadža onima koji žele da ga obave a nisu u mogućnosti. Postoji, isto tako, vrsta vakufa iz kojeg se finansira oprema siromašnih djevojaka prilikom udaje. Postoji vakuf za oslobodenje robova, za pomoć putnicima, za izgradnju i održavanje puteva itd.“ (Đozo 1996: 408). U Egiptu su postojali vakufi za zbrinjavanje siromašnih udovica, kojima se obezbeđivao stan i izdržavanje, a nekada i posluga. Francuzi Žan i Žiron Tare govore o domu za slepe u Merakišu (sa 6.000 slepaca), koji se izdržavao od vakufskih prihoda (Đozo 1996: 409–410).

Kako su šerijatski sudovi predstavljali samo odeljenja sreskih i apelacionih sudova, starešine sreskih odnosno apelacionih sudova bili su ovlašćeni da vode „nadzor nad celokupnim radom i osobljem ovog posebnog odeljenja“. Štaviše, starešine ovih sudova su mogle da osoblje iz šerijatskih sudova opterete i poslovima koji ne spadaju u nadležnost ovih odeljenja „ako se pokaže da osoblje šerijatskog suda nije toliko zaposleno koliko ostalo osoblje sreskog suda“, odnosno apelacionog suda (§ 10 st. 2 i § 12 ZUŠS). Ipak, o organizaciji poslova unutar odeljenja stare su se šerijatske sudije najstarije po rangi (§ 10 st. 1 i § 12 ZUŠS).

2. Preciznije odredbe o stvarnoj nadležnosti šerijatskih sudova nalazile su se u § 2 st. 1 ZUŠS. Ovi sudovi su postupali u predmetima:

- bračnog prava, ako su muž i žena islamske vere ili ako je brak sklopljen pred šerijatskim sudom odnosno pred licem ovlašćenim od šerijatskog suda, i to bez razlike da li se tiču imovinskopravnih ili drugih pitanja iz bračnog odnosa;

- koji se odnose na prava i dužnosti između roditelja i dece, uključujući i sporove o tome da li je dete rođeno u zakonitom braku;

- raspravljanja i deobe zaostavštine muslimana;

- povodom tužbi koje se tiču zaostavština, ukoliko su po sredi pitanja prava nasleđivanja i valjanosti odredaba učinjenih za slučaj smrti;

- postavljanja staratelja maloletnim muslimanima i stavljanja punoletnih muslimana pod starateljstvo, ukidanja starateljstva i proglašavanja maloletnih muslimana punoletnim;

- proglašavanja muslimanskih lica umrlim;

- koji se odnose na prava i dužnosti koja se zasnivaju na vakufskom svojstvu jednog imanja, ukoliko vakufsko svojstvo nije sporno, kao i o tome da li je po šerijatskopравnim propisima naredbom poslednje volje ili pravnim poslom među živima zasnovan vakuf.

Pored navedenog, sreski šerijatski sudovi su obavljali i poslove overe potpisa muslimana (§ 2 st. 1 ZUŠS).

Kako smo već naveli, sreski šerijatski sudovi sudili su u pravom stepenu, a vrhovni šerijatski sudovi u drugom stepenu, povodom uložених žalbi. Prvostepeni postupak sprovodio je šerijatski sudija kao inokosni organ (§ 8 ZUŠS), dok je sudovanje u žalbenom postupku bilo zbornio, tj. odlučivalo je veće sastavljeno od trojice sudija (§ 16 st. 1 ZUŠS).

3. Šerijatske sudije postavljao je Kralj na predlog Ministra pravde (§ 28 ZUŠS). Da bi neko lice steklo zvanje šerijatskog sudije bilo je potrebno da ispuni sledeće uslove propisane u § 28 i 29 ZUŠS:

- da je državljanin Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca;

- da je islamske vere;

- da je redovno svršio pravni fakultet sa šerijatskim kursom ili šerijatsku sudijsku školu;

- da je položio šerijatski sudijski ispit;

- da ima 26 godina života;
- da ispunjava opšte zakonske uslove za državnu službu;
- da je muškog pola;²¹
- da je proveo određeno vreme na radu u šerijatskom sudu posle položenog šerijatskog ispita, i to za sudiju sreskog šerijatskog suda najmanje dve godine, a ako je sa fakultetskom spremom onda najmanje godinu dana, a za sudiju vrhovnog šerijatskog suda da je služio najmanje osam godina kao sreski šerijatski sudija, odnosno najmanje pet godina ako je sa fakultetskom spremom.²²

Za potrebe obrazovanja šerijatskih sudija postojala je Šerijatska škola u Sarajevu, dok je pri beogradskom Pravnom fakultetu bila osnovana Katedra za šerijatsko pravo (Bašić 2000: 53). Prema § 31 ZUŠS pravo na polaganje šerijatskog sudijskog ispita imao je svako ko ispunjava zakonske uslove za državnu službu i ko je po završetku pravnog fakulteta sa šerijatskim kursom na njemu ili šerijatske sudijske škole služio tri godine u sreskom šerijatskom sudu ili dve godine u sreskom šerijatskom sudu i jednu godinu u vrhovnom šerijatskom sudu. Ovaj ispit se polagao kod vrhovnog šerijatskog suda (§ 32 ZUŠS). Ispitna komisija se sastojala od dvojice sudija vrhovnog šerijatskog suda i jednog sudije apelacionog suda, koga je postavljao Ministar pravde (§ 33 ZUŠS). Sam ispit se sastojao iz dva dela — pismenog i usmenog (§ 34 ZUŠS). Sudija apelacionog suda, kao član ispitne komisije, postavljao je pitanja iz oblasti uređenja kancelarijske službe, opšteg građanskog, krivičnog i javnog prava (§ 34 st. 2 ZUŠS).

ZUŠS je razlikovao dve vrste šerijatskih sudijskih pomoćnika: pripravnike i sekretare. Za prve su mogla biti postavljena lica sa svršenim pravnim fakultetom sa šerijatskim kursom, odnosno sa svršenom šerijatskom sudijskom školom i koja su za te škole položila propisane ispite, a za sekretare oni koji su pored ove stručne spremlje imali još položen i šerijatski sudijski ispit. Pripravnici su mogli obavljati zapisničarske poslove, a sekretari samostalno pojedine poslove, pa čak i zamenjivati sreske šerijatske sudije (§ 38–40 ZUŠS).

5. ZUŠS sadržavao je i neke proceduralne odredbe. Razlozi za izuzeće i isključenje sudija, kao i postupci povodom ovih pitanja, bili su regulisani u § 22–24, dok su se pravila o sukobu nadležnosti nalazila u § 25 ZUŠS. Postupak pred sreskim šerijatskim sudom, što će reći prvostepeni postupak, bio je javan, s tim da se javnost mogla isključiti iz razloga javnog reda i javnog morala (§ 9). Suprotno tome, vrhovni šerijatski sudovi su sudili na nejavnim sednicama, iz spisa predmeta i eventualnih izvidaja („nadopuna“ kako kaže Zakon) obavljenih preko sreskog šerijatskog suda (§ 15). Dalje, nezadovoljna stranka je imala pravo žalbe protiv svake odluke sreskog šerijatskog suda u roku od dve nedelje. Žalba se mogla podneti pismeno ili usmeno na zapisnik (§ 14 ZUŠS). Odluke u drugom stepenu bile su ko-

21 Precizniji da budemo ZUŠS kaže da ženska lica ne mogu biti šerijatske sudije (§ 28 st. 2).

22 Ovaj uslov propisivao je § 29, dok su ostali bili predviđeni u § 28 ZUŠS.

načne. U vezi sa radom višeg šerijatskog suda zanimljiva je odredba § 16 st. 2 ZUŠS po kojoj je sudija apelacionog suda, koga odredi predsjednik tog suda, mogao na sednici veća dati svoje mišljenje o pitanjima opšteg prava. Od ostalih procesnih pitanja spomenimo da su šerijatski sudovi imali pravo da zbog nepoštovanja procesne discipline izriču novčane kazne i zatvor do osam dana (§ 21). Odluke šerijatskih sudova izvršavali su redovni građanski sudovi, odnosno drugi organi („nadležna izvršna vlast“) koji nisu imali pravo da te odluke preispituju (§ 20).

IV

Šerijatski sudovi u Kraljevini SHS/Jugoslaviji predstavljaju veoma specifičnu pravnu konstrukciju. Reč je o državnim sudovima koji primenjuju versko pravo iz oblasti porodičnog i naslednog prava. Pri tome, to pravo se u nekim bitnim segmentima razlikuje od prava koje se primenjivalo u odnosu na većinsko nemuslimansko stanovništvo. Štaviše, ovaj „ustupak“ muslimanima imao je direktne konsekvence i u odnosu na neke javnopravne, tj. krivične propise. Naime, usled toga što se na muslimane primenjivalo šerijatsko porodično pravo koje je muškarcima dozvoljavalo poligamiju, oni nisu potpadali pod udar inkriminacije dvobračnosti (Чубински 1934: 493).

Još jedan specifikum koji se tiče šerijatskih sudova jeste to da su u njegovom radu mogle participirati i „redovne“ sudije, kroz svoja mišljenja o pitanjima opšteg prava. Takvo normativno rešenje omogućilo je da se u odgovarajućim slučajevima prožimaju pravni instituti koji pripadaju različitim pravnim sistemima — onim baštinjenim na romanskoj pravnoj tradiciji (svetovno privatno pravo Kraljevine SHS) i onim koji proizilaze iz islamskog prava. Takođe, i šerijatske sudije su morale imati određena znanja iz oblasti „svetovnog“ prava. Država, kao pokrovitelj svih svojih službi, omogućila je i „svojim“ šerijatskim sudijama da stiču znanja iz oblasti šerijata, na Šerijatskoj školi ili Pravnom fakultetu.

Odredbe o postupku pred šerijatskim sudovima dobrim delom odgovaraju pravilima građanskog parničnog postupka. To pravnicima pokazuje i da se suštinska, materijalnopravna pitanja mogu, bez obzira iz kojeg velikog pravnog sistema potiču, rešavati prema istim ili sličnim procedurama.

Imajući u vidu da su odluke šerijatskih sudova odluke državnih organa, država je obezbeđivala i njihovu implementaciju u praksi. Autoritativno, kao neko ko legalno i legitimno raspolaže monopolom fizičke prinude, Kraljevina je omogućavala pripadnicima jedne konfesije da neka svoja prava zasnovana na verskim učenjima u praksi zaista i ostvare, ujedno obezbeđujući i izvršenje „svoje volje“, jer je izvršavala odluke svojih organa, šerijatskih sudova.

Literatura

Аврамовић, С., 1999. *Општина правна историја — Стари и средњи век*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду/ Досије.

Bašić, G., 2002. *Položaj Bošnjaka u Sandžaku*. Београд: Centar za antiratnu akciju.

- Цвејић-Јанчић, О., *Породично право — Књига I: Брачно право*. Нови Сад: Правни факултет у Новом Саду.
- Чубински, М., 1934. *Научни и практични коментар Кривичног законика Краљевине Југославије*. Београд: Геца Кон.
- Đozo, H., 1996. *Fetve — Pitanja i odgovori*. Novi Pazar: PUBLIK PRESS.
- Đuričić, M., Ganić, S., 2009. *Osnovi naslednog prava*. Kragujevac: Pravni fakultet u Kragujevcu.
- Hamidullah, M., 1989. *Uvod u islam*. Sarajevo: Starješinstvo islamske zajednice.
- Хити, Ф., 2004. *Творци арапске историје*. Београд: Утопија.
- Hofmann, M., 1996. *Islam kao alternativa*. Sarajevo: Bemust.
- Јанковић, Д., Мирковић, М., 1997. *Државноправна историја Југославије*. Београд: Драганић.
- Јовановић, С., 1995. *Уставно право Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*. Београд: Службени лист СРЈ.
- Karčić, F., 2009. *Šerijatsko pravo: Reformizam i izazovi modernosti — Hretomatija tekstova i eseja*. www.bosnamuslimedia.com (dana 20. 12. 2010)
- Kardavi, J. 1989. *Islamsko pravo*. Sarajevo: el-Kalem.
- Korkut, B., 2001. *Prijevod Kur'ana*. Sarajevo: el-Kalem.
- Kurdić, Š., 2001. *Ebu Hanife i namaz u hanefijskom mezhebu*. Zenica: Islamska pedagoška akademija.
- Latić, Dž., Smajkić, S., 1997. *Šeri'at i njegov značaj za Bošnjake*. Predgovor knjizi: Qardawi, J., *Halal i haram u islamu*. Novi Pazar: el-Kelimeh.
- Lowry, J., 2007. *Early Islamic Legal Theory — The Risala of Muhammad ibn Idris al-Shafi'i*. Leiden/Boston: BRILL.
- Николић, Д., 1999. *Увод у систем грађанског права*. Нови Сад: SCI.
- Öngüt, O., 2002. *Islamski ilmi hal*. Istanbul: Hakikat Yayincilik.
- Попов, Д., 1998. *Грађанско право — Описи гео*. Нови Сад: SCI.
- Самарџић, Н., 2009. Стварност институционализованог раног османског мултикултурализма: Право и судови у империјалној структури и свакодневници. *Новопазарски зборник*, 32, стр. 51–62.
- Smailagić, N., 1990. *Leksikon islama*. Sarajevo: Svjetlost.
- Šarkiћ, S., Popović, D., 1996. *Veliki pravni sistemi i kodifikacije*. Beograd: Draganić.
- Topoljak, S., 2006. *Uvod u metodologiju islamskog prava — Prvi dio*. Novi Pazar: Fakultet za islamske studije.
- Qardawi, J., 1997. *Halal i haram u islamu*. Novi Pazar: El-Kelimeh.

Emir Ćorović
Senad Ganić
Ajsela Ćorović

**JURIDICAL POSITION OF THE SHERIATS COURTS
IN THE KINGDOM OF THE SERBS, THE CROATS
AND THE SLOVENIANS/YUGOSLAVIA**

This article is dedicated to the juridical position of the shariats courts in the Kingdom of the Serbs, the Croats and the Slovenians/Yugoslavia. For that purpose were analyzed prescriptions of the Vidovdan's and the Imposed constitution and prescriptions of the Law of the regulation of the shariats courts and about shariats judges. In juridical theoretical sense position of this courts is very interesting consider that it is about one kind of state courts which implement religious law of one confession in the area of the family and the heritage law also related to institute of endowments/vakufs.

RAZVOJ MALOLETNIČKOG KRIVIČNOG PROCESNOG PRAVA OD NASTANKA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE DO DANAS

Selvedin Avdić

Pravni fakultet

Niš

UDK 343.13(497.11)"1918/..."

Apstrakt: Pažnja autora u ovom radu usmerena je na istorijski razvoj krivičnog postupka prema maloletnim delinkventima. Položaj maloletnih delinkvenata u društvu, zavisio je od društvenog shvatanja krivične odgovornosti maloletnika. Proces izgradnje posebnog krivičnog postupka prema maloletnim delinkventima kod nas započinje Zakonikom o sudskom krivičnom postupku za Kraljevinu Jugoslaviju iz 1929. godine. Ovaj Zakonik je spadao u modernija zakonodavstva za maloletne delinkvente tog vremena. Dalji razvoj maloletničkog zakonodavstva nastupa tek okončanjem II svetskog rata, usvajanjem Zakona o krivičnom postupku iz 1948. godine. Sve češće promene u krivičnoj odgovornosti maloletnih delinkvenata uslovljavale su promene krivičnog postupka. Tako, postupak prema maloletnicima promenjen je usvajanjem Zakonika o krivičnom postupku iz 1953. godine, kao i izmenama Zakonika o krivičnom postupku iz 1959. godine. Značajna uloga u poboljšanju položaja maloletnika u krivičnom postupku ostvarena je usvajanjem Zakonika o krivičnom postupku 2001. godine. Prateći savremene tendencije kriminalne politike razvijenih evropskih zemalja, Republika Srbija je 2005. godine usvojila Zakon o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica. Ovim Zakonom na jedinstven način je regulisan krivičnopravni položaj maloletnika, čime su obuhvaćene norme krivičnog materijalnog, procesnog i izvršnog prava, propisane su određene mere sui generis, kao i norme o zaštiti maloletnih lica.

Ključne reči: Maloletnici, krivično procesno pravo.

Uvodna razmatranja

Položaj maloletnih delinkvenata u društvu, zavisio je od društvenog shvatanja krivične odgovornosti maloletnika. Istorijski posmatrano, krivična odgovornost maloletnika u najranijem periodu razvoja ljudskog društva bila je izjednačena sa krivičnom odgovornošću punoletnih lica. Ova odgovornost maloletnika, pretežno je bila retributivnog karaktera.

Brojna osporavanja ovakvog položaja maloletnika, počela su davati rezultate, ali pretežno u krivičnom materijalnom pravu, određivanjem starosnog uzrasta

izvršioca krivičnog dela, kao kriterijuma njihovog pravnog tretiranja. Kasnije promene u krivičnopravnoj odgovornosti maloletnih delinkvenata uslovljavale su neminovno i promene u postupku prema maloletnicima, naročito uvođenjem određenih specijalnih mera prema maloletnim delinkventima. To je razdoblje kada se u zakonodavstvu javlja ideja o primeni vaspitnih mera umesto retributivnih mera prema maloletnim delinkventima.

Tokom XX veka znatno brže i značajnije se nastavlja diferencijacija maloletnih izvršilaca krivičnih dela u odnosu na punoletna lica, tako se može govoriti o posebnom delu krivičnog zakonodavstva koje reguliše položaj maloletnih delinkvenata. U krivičnom zakonodavstvu uopšte, položaj maloletnika u krivičnom postupku, regulisan je na drugačiji način u odnosu na redovni krivični postupak koji se sprovodi prema punoletnim licima, naročito iz razloga jer se radi o licima koja su se u vreme izvršenja krivičnog dela nalazila u posebnom biopsihičkom stanju.

Uključivanje vaspitnih mera u katalog krivičnih sankcija koje se mogu izreći maloletnim delinkventima, iziskivalo je neminovne promene u krivičnopravnom tretmanu maloletnih delinkvenata. Naime, redovni krivični postupak, kao institucionalni okvir u kojem se utvrđuje postojanje krivičnog dela i krivice, izbor i odmeravanje krivične sankcije, postao je nepodesan za ostvarivanje ciljeva, organizovane društvene reakcije na izazove maloletničke delinkvencije.

Pojedina zakonodavstva evropskih zemalja, uslovljena naglim promenama u krivičnopravnom položaju maloletnih delinkvenata, formiraju posebne sudove ili druge organe za maloletne delinkvente. Ovakva tendencija nastavlja se usvajanjem jedinstvenih pravnih propisa koji regulišu položaj maloletnih delinkvenata, uključujući sve odredbe krivičnog materijalnog, procesnog i izvršnog prava.

Razvoj maloletničkog krivičnog procesnog prava u Jugoslaviji

Promene u materijalnom krivičnom pravu u pogledu granica i kvaliteta krivične odgovornosti, kao i sistema krivičnih sankcija prema maloletnicima, praćene su odgovarajućim transformacijama proceduralnog prava, kao i organizacijskim pravilima pravosudnih institucija. Ipak, priznavanje specifičnosti krivičnoprocesnog položaja maloletnih učinilaca krivičnih dela prihvatano je sporije nego diferenciranje njihovog statusa u odnosu na status punoletnih učinilaca u materijalnom krivičnom pravu. S druge strane, države su se suočile sa poteškoćama u pogledu nezbrinute dece i sporova vezanih za zanemarivanje, zloupotrebu i vaspitnu ugroženost maloletnika, što je, vremenom, postalo predmet posebne jurisdikcije maloletničkih ili porodičnih sudova. U našem krivičnom procesnom zakonodavstvu usvojena je takva forma krivičnog postupka prema maloletnicima, po kojoj se postupak prema maloletnicima reguliše posebnim odredbama u okviru Zakonika o krivičnom postupku.¹

1 Kostić M., *Istorijski pregled krivičnopravnog položaja maloletnika u našem zakonodavstvu, Srbija 1804–2004*. Centar za publikacije Pravnog fakulteta, 2005, 248.

Prvi značajni pravni propis koji je regulisao položaj maloletnih delinkvenata u krivičnom postupku je Zakonik o sudskom krivičnom postupku za Kraljevinu Jugoslaviju iz 1929. godine.² Naime, pre usvajanja ovog Zakonika, ne može se govoriti o postojanju pravnih propisa koji su od značaja za položaj maloletnih delinkvenata.

Usvajanjem ovog Zakonika, postupak prema mladim maloletnicima i izvršenje mera određenih prema mladim maloletnicima regulisano je glavom XXIV. Poseban postupak propisan je samo za mlade maloletnike, lica od 14 do 17 godina, kojima je sudio sud za mlade maloletnike, kao sud posebne nadležnosti, u okviru redovnog suda. Zakonik je vodio računa o specijalizaciji sudova u postupku prema maloletničkim delinkventima. Ta specijalizacija ogledala se u tome, što je Zakonik propisao da se u okviru svakog okružnog suda, formiraju posebna odeljenja za suđenje maloletnim delinkventima. Ministru pravde, ostavljena je mogućnost da uredbom formira posebna odeljenja u okviru sreskih sudova za postupak prema maloletnim delinkventima, ako su ti sreski sudovi ispunjavali tačno propisane uslove.

Sudiju za mlade maloletnike postavljao je predsednik Apelacionog suda, na period od tri godine, i to iz reda sudija izabranih u tom sudu, pod posebnim uslovima, da imaju iskustvo i sklonosti ka ovoj vrsti suđenja. Sudija za mlade maloletnike bio je dužan da utvrdi činjenice i okolnosti, koje se odnose na ličnost i porodične prilike maloletnika. U slučaju saučesništva u izvršenju krivičnog dela, s licem starijim od 17 godina, postupak prema maloletniku vodio se odvojeno, uz mogućnost spajanja postupka. Za krivična dela iz nadležnosti okružnog suda, na predlog sudije za maloletnike, odlučivalo je veće okružnog suda, dok je za dela iz nadležnosti opštinskog suda, učinjena u sticaju, odluku donosio predsednik suda.³ Međutim, kada se krivični postupak vodi prema maloletnom i punoletnom licu, primenjuju se procesna pravila propisana za mlade maloletnike.

Sa stanovišta vladajućeg statusa maloletnika u krivičnom postupku, ovaj Zakonik je očigledno neka bitna pitanja maloletničke procedure rešio na veoma napredan način. Upravo zbog takve njegove pravne prirode, u istorijskom razvoju našeg procesnog zakonodavstva zadržali smo se na pojedinim specifičnostima koje znatno diferenciraju krivičnoprocesni položaj maloletnih delinkvenata u odnosu na redovnu proceduru koja se odnosi na punoletne, kao što su: specijalna sudska odeljenja za postupak i suđenje mladim maloletnicima; postojanje sudije za mlade maloletnike koji mora imati iskustvo za ovu vrstu suđenja; koncentracija nadležnosti za šira sudska područja u sudskom odeljenju suda u kome postoje potrebni uslovi za suđenje mladim maloletnicima; potreba utvrđivanja činjenica i okolnosti koje su vezane za ličnost mlađeg maloletnika, njegovu porodicu i sredinu u kojoj

2 Zakonik o sudskom krivičnom postupku za Kraljevinu Jugoslaviju („Službene novine“, br. 25/1929).

3 Knežević S., *Maloletničko krivično pravo* (materijalno, procesno i izvršno), Punta, Niš, 2010, 19.

živi; odvojeno postupanje prema mladem maloletniku za slučaj saučesništva u izvršenju krivičnih dela sa licem starijem od 17 godina; primena posebnih pravnih propisa koje važe samo za mlade maloletnike u slučaju spajanja krivičnog postupka sa licem starijim od 17 godina; uključivanje stručnih lica i institucija u krivični postupak prema maloletnim delinkventima; hitnost postupka i dr.⁴

Tumačenjem ovog Zakonika, vidi se da on spada u moderna procesna zakonodavstva za maloletne delinkvente tog vremena, te da je u velikoj meri uvažavao specifičnosti mladog maloletnika u krivičnom postupku.

Posle usvajanja jedinstvenog Krivičnog zakonika i Zakonika o sudskom krivičnom postupku za Kraljevinu Jugoslaviju iz 1929. godine, sve do završetka drugog svetskog rata, u jugoslovenskoj legislativi nije bilo promena koje bi značajnije menjale pravni položaj maloletnih delinkvenata. Tek 1946. godine započinju promene u krivičnomaterijalnom i procesnom pravu koje se odnose na tretman i položaj maloletnih delinkvenata.⁵ Naglo povećanje maloletničke delinkvencije, prouzrokovano, pre svega, mnogostrukim teškim ratnim razaranjima, uslovalo je veću pažnju društva u pogledu materijalnog, vaspitnog, socijalnog i zdravstvenog položaja maloletnih delinkvenata, kao i potrebu za pružanjem veće pomoći i zaštite u cilju njihovog pravilnog razvoja i buduće resocijalizacije.

Promene koje su nastale usvajanjem Krivičnog zakonika FNRJ iz 1947. godine, neminovno su uslovljavale i promene u krivičnoprocesnom položaju maloletnih delinkvenata. Razvoj maloletničkog krivično procesnog prava, nastavljen je usvajanjem Zakona o krivičnom postupku iz 1948. godine,⁶ koji je raden po uzoru na sovjetsko krivično procesno zakonodavstvo. Međutim, nejasno je, zbog čega, u ovom zakonu nisu zadržana progresivna moderna rešenja u postupku prema maloletnim delinkventima koja je propisivao Zakonik o sudskom krivičnom postupku iz 1929. godine. Objašnjenje bi jedino moglo biti u ideološkim i političkim razlozima koji su uticali na nekritičku i jednostranu orijentaciju na zakonodavstvo Sovjetskog Saveza.

Zakon o krivičnom postupku iz 1948. godine sadržao je u procesnim odredbama za maloletnike (gl. XXIII) svega nekoliko članova koji su ovaj postupak činili drugačijim u odnosu na opšti postupak. Odredbe su se odnosile na hitnost postupka i nemogućnost suđenja maloletniku u odsustvu, kao i na ispitivanje ličnosti maloletnika. Bila je predviđena primena privremenih mera aziliranja, odvojeno izdržavanje pritvora od punoletnih osoba i odredbe o zameni ili obustavi izrečene vaspitne mere. Zakonom nije bilo predviđeno imenovanje posebnih sudija za maloletnike ili poseban sastav veća za maloletnike, osim što se za porotnike zahtevalo da moraju imati iskustva u vaspitanju dece.⁷

4 Ilić R., *Položaj maloletnika u krivičnom postupku* (Magistarska teza), Niš, 2003, 24.

5 Ibid.

6 Zakonik o krivičnom postupku („Službeni list FNRJ“, br. 97/48).

7 Kostić M. op. cit. 252.

Značajan napredak u krivičnoprocesnom položaju maloletnih delinkvenata postignut je u Zakoniku o krivičnom postupku iz 1953. godine.⁸ Postupak prema maloletnim delinkvenatima regulisan je u glavi XXVI, koja propisuje niz kvalitetnijih rešenja u odnosu na prethodne Zakonike.

Ovim kodeksom predviđa se da maloletnicima može suditi poseban sudija, tj. sudija za maloletnike. Dakle, samo onaj sudija koji je određen za sudiju za maloletnike može kao takav (poseban sudija) da postupa u postupku prema maloletnicima. Sem toga, takođe u cilju obezbeđivanja veće stručnosti i iskustva za postupanje po predmetima za maloletne delinkvente, propisani su i uslovi koje moraju ispunjavati sudije porotnici. Maloletnom delinkventu ne može suditi sudija pojedinac, već samo veće, čime se želi postići kvalitetnije suđenje prilagođeno ličnosti maloletnika i potrebama njegove resocijalizacije. S tim u vezi je i rešenje da je sudija za maloletnike ujedno i predsednik veća za maloletnike.⁹ Mesna nadležnost u krivičnom postupku za maloletne delinkvente zasnivala se prema mestu prebivališta, odnosno boravišta maloletnika. Na taj način, stvorene su optimalne pretpostavke za utvrđivanje svih činjenica i okolnosti koje se odnose na ličnost maloletnika, njegove porodične prilike, kao i sredinu u kojoj živi.¹⁰ Tako zakonsko rešenje, teži da se još u toku postupka, a naročito prilikom izbora i izricanja adekvatne sankcije za maloletne delinkvente, ostvari prevaspitavanje i resocijalizacija maloletnika. U cilju zaštite maloletnih delinkvenata od negativnih uticaja i stigmatizacije društva, što može proizvesti otežano prevaspitavanje i popravljavanje maloletnika, zabranjeno je učešće javnosti u krivičnom postupku, kao i objavljivanje bilo kojeg dela sudskog postupka, odluka i drugih podataka iz kojih bi se moglo zaključiti o identitetu maloletnika. Propisani su izuzeci od ovog pravila i određeno je šta se tačno sme objaviti, ako se sa tim saglasi sudija za maloletnike, odnosno predsednik veća. Strožija sankcija u drugostepenom postupku mogla se izreći samo ako je taj sud održao pretres, što naravno pretpostavlja ocenu činjenica i okolnosti koje se odnose na ličnost maloletnika. Izricanjem sankcije maloletnom delinkventu, uloga sudije za maloletnike ne prestaje, već je on u obavezi da prati tok izrečene vaspitne mere, kao i da odluči o ukidanju ili skraćivanju trajanja izrečene vaspitne mere. Hitnost postupka propisana je prema maloletnim delinkventima.

U daljem razvoju maloletničkog krivičnopravnog zakonodavstva najznačajnija i najobimnija izmena i dopuna krivičnog procesnog prava izvršena je Zakonom o izmenama i dopunama Zakonika o krivičnom postupku iz 1959. godine,¹¹ čime je ostvaren napredak u izgradnji maloletničkog krivičnog zakonodavstva u celini. S obzirom na obim i značaj novih propisanih rešenja u postupku prema ma-

8 Zakonik o krivičnom postupku („Službeni list FNRJ“, br. 20/53).

9 Ilić R., op. cit. 26.

10 Knežević S., op. cit. 21.

11 Zakon o izmenama i dopunama Zakonika o krivičnom postupku („Službeni list FNRJ“, br. 52/59).

loletnim delinkventima, može se zaključiti da je definisan novi i poseban procesno pravni tretman i status maloletnih delinkvenata.

Izmenama Zakonika o krivičnom postupku iz 1959. godine uneto je niz novih odredaba o krivičnoprocesnom položaju maloletnika. Propisano je organizovanje posebnih veća za maloletnike u opštinskim, okružnim, republičkim odnosno pokrajinskim vrhovnim sudovima; mogućnost koncentracije mesne nadležnosti više opštinskih sudova kod jednog opštinskog suda na području istog okružnog suda kao i prvostepene stvarne nadležnosti kod jednog okružnog suda za krivična dela iz opštinske i okružne stvarne nadležnosti na čitavom području okružnog suda.¹² Brojna su procesnopravna pitanja (opšteg i posebnog karaktera) regulisana na poseban način. Tako, samo je državni tužilac ovlašćeni tužilac koji može pokrenuti krivični postupak prema maloletniku, i to za sva krivična dela. U interesu vaspitanja i zaštite maloletnika (što je i društveni interes) oštećeni ne može biti ovlašćeni tužilac, a zaštićen je time što mu je dato ovlašćenje da u slučaju nepokretanja postupka od strane državnog tužioca može zahtevati da veće za maloletnike odluči o pokretanju postupka.¹³ U postupku prema maloletnim delinkventima, neposredno optuženje je isključeno. Naime, u postupku prema maloletnim delinkventima, obavezan je pripremni postupak u kome se utvrđuju sve relevantne činjenice, a naročito one vezane za ličnost maloletnika, porodične prilike i sredinu u kojoj živi, kako bi se na osnovu tih činjenica odlučilo o daljem toku postupka.

Za razliku od redovnog krivičnog postupka u kome je zabranjeno da sudija koji učestvuje u prethodnom postupku, bude sudija u daljem toku krivičnog postupka prema punoletnim izvršiocima krivičnih dela, a u postupku prema maloletnim delinkventima propisano je da sudija koji vodi pripremni postupak učestvuje u suđenju i to u svojstvu predsednika veća po pravilu.

Ovim Zakonikom, prihvaćeno je načelo oportuniteta, kojim je dato državnom tužiocu pravo da proceni celishodnost pokretanja krivičnog postupka ili da pokrenuti postupak ne nastavi za lakša krivična dela, tj. za krivična dela iz nadležnosti veća za maloletnike sreskog suda.

Izborom i izricanjem krivične sankcije prema maloletnim delinkventima, veće za maloletnike nije vezano predlogom državnog tužioca i može izreći sankciju po sopstvenom izboru. Takođe, veće za maloletnike, nije vezano ni opisom dela koje prezentira državni tužilac, shodno tome, veće za maloletnike može i bez predloga državnog tužioca da donese odluku na osnovu drugačijeg činjeničnog stanja utvrđenog na glavnom pretresu. Veće za maloletnike može izreći vanzavodske vaspitne mere u sednici veća, gde je postupak pismen, isključena je javnost, nema neposredne ocene dokaza i kontradiktornost nije obavezna. Međutim, na glavnom pretresu, veće za maloletnike može izreći sve krivične sankcije propisane za maloletne delinkvente.

12 Kostić M. op. cit. 253.

13 Ilić R., op. cit. 28.

Centralno mesto u novelama Zakonika o krivičnom postupku je obaveza svestranog upoznavanja maloletnikove ličnosti, njegove porodične sredine i prilika u kojima živi. U tome pravcu učinjen je značajan napredak u odnosu na prethodni zakonski tekst. Naime, da bi se mogla izreći mera s obzirom na ličnost maloletnika i potrebe njegove resocijalizacije, nužno je svestranije i dublje ispitati njegovu ličnost, duševnu razvijenost, sredinu i prilike u kojima živi i druge okolnosti koje se tiču njegove ličnosti. Pored obaveznog utvrđivanja činjenica i okolnosti koje se odnose na životne prilike i uslove u pod kojim maloletnik živi i pod kojima se razvija (u porodici, školi i drugim sredinama, uključujući materijalne, socijalne, vaspitne, moralne i kulturne prilike), u postupku prema maloletnicima nema oslobođenja od dužnosti svedočenja u pogledu činjenica i okolnosti koje se odnose na ličnost maloletnika (duševna razvijenost, osobine i svojstva ličnosti) kao i u pogledu prilika u kojima živi.¹⁴ Iz svega navedenog, opravdana je odredba kojom se zabranjuje suđenje maloletnom delinkventu u odsustvu, jer u tom slučaju, bez upoznavanja ličnosti maloletnog delinkventa, ne bi postojali objektivni uslovi za pravilan izbor krivične sankcije.

Organ starateljstva postao je subjekt sa značajnim ovlašćenjima i obavezama, u toku čitavog postupka prema maloletnom učiniocu krivičnog dela, prvenstveno s ciljem: upoznavanje ličnosti maloletnog delinkventa, njegove životne sredine, uzroka i uslova koji su doveli do njegove kriminalizacije, zatim na prognozi-ranju budućeg ponašanja i stavljanja predloga, usmerenih na resocijalizaciju maloletnika. Važnu ulogu organ starateljstva ima i u postupku izvršenja pojedinih vaspitnih mera. U određenim situacijama, predviđena je obavezna stručna odbrana. Veće za maloletnike moglo je pokrenuti krivični postupak, a moglo je doneti odluku i na bazi činjeničnog stanja, izmenjenog na glavnom pretresu.¹⁵

Društvene i političke promene koje su se dešavale početkom 70-tih godina kod nas uslovile su bitne promene na zakonodavnom nivou. Usvajanjem novog Ustava 1974. godine, krivičnopravna regulativa podeljena je između federacije i federalnih jedinica. Shodno tome, usvojen je Krivični zakon SFRJ iz 1976. godine, kao i krivični zakoni republika, pa čak i pokrajina. Krivični zakonom SFRJ regulisane su opšte odredbe vezane za maloletničku delinkvenciju (starosnu granicu za krivičnu odgovornost maloletnika, opšta pravila o primeni vaspitnih mera, vrstu i svrhu krivičnih sankcija za maloletne delinkvente, uslove za izricanje, zamenu ili obustavu vaspitne mere, uslove za izricanje kazne maloletničkog zatvora...). Međutim, Krivičnim zakonom Srbije propisani su precizni uslovi za izricanje vaspitnih mera, maloletničkog zatvora, kao i pitanje trajanja vaspitnih mera. Izuzetno, postojala je mogućnost izricanja i mere bezbednosti maloletnom delinkventu.

Zakonom o krivičnom postupku SFRJ, iz 1976. godine¹⁶ (koji se u Srbiji primenjivao sve do 29. 03. 2002. godine) detaljno je regulisan krivični postupak

14 Ibid, 30.

15 Knežević S., op. cit. 22.

16 Zakon o krivičnom postupku iz 1976. godine („Službeni list SFRJ“, br. 4/77).

prema maloletnicima (glava XXVII). Odredbama ovog zakona propisano je da se ovaj posebni krivični postupak može pokrenuti protiv lica koja su u vreme izvršenja krivičnog dela bila starosne dobi od četrnaest do osamnaest godina, pod uslovom da u vreme vođenja krivičnog postupka nisu navršili dvadeset jednu godinu.¹⁷ Od ovog pravila postoji jedan izuzetak, zakonom je propisano da se odredbe koje regulišu postupak prema maloletnim delinkventima može primeniti i prema mladim punoletnim licima. Za primenu ove odredbe potrebno je da sud ustanovi pre početka glavnog pretresa, da se tim licima može izreći vaspitna mera shodno propisima materijalnog krivičnog prava, pod uslovom da do početka glavnog pretresa nisu navršili dvadeset jednu godinu.

Velikim brojem posebnih odredaba ustanovljavaju se novi procesni instituti ili se uređuju na drugačiji način, uz značajna odstupanja od osnovnih procesnih principa i forme redovnog krivičnog postupka. Postupak se sprovodi po ovim osnovnim odredbama, a odredbe procesnog zakona o redovnom krivičnom postupku primenjuju se ako nisu u suprotnosti sa posebnim odredbama o postupku prema maloletnicima (čl. 452. st. 1). Osobnosti postupka prema maloletnicima daju mu karakter posebnog postupka, koji je u skladu sa osnovnom koncepcijom „pružanja zaštite i pomoći maloletniku“. Neke od osobnosti odnose se na postojanje posebnog suda za maloletnike (sudija za maloletnike i veće za maloletnike), čija se aktivnost ne završava donošenjem pravosnažne sudske odluke. Sud je obavezan da vrši nadzor nad izvršenjem svojih odluka. Postupak prema maloletnicima se može pokrenuti samo na zahtev javnog, odnosno državnog tužioca i to za sva krivična dela koja izvrši maloletnik.¹⁸

Tok postupka prema maloletnim delinkventima preciziran je zakonom i on se sastoji iz tri faze: pripremni postupak, postupak pred većem za maloletnike i postupak po pravnim lekovima. Kao i prethodnim zakonima, propisana je zabrana suđenja maloletniku u odsustvu, isključena je opšta javnost u krivičnom postupku prema maloletnim delinkventima, kao i pravilo o hitnom postupanju svih organa koji učestvuju u ovom postupku. Maloletnik ima mogućnost angažovanja branioca od samog početka pripremnog postupka pa sve do okončanja krivičnog postupka.

Posebna je uloga organa starateljstva u postupku. Učešće organa starateljstva predstavlja specifičnost maloletničkog krivičnog pravosuđa kojom se izražavaju elementi socijalne zaštite. Pravni autori saglasni su u mišljenju da po Zakonu iz 1976. godine organ starateljstva nema status procesnog subjekta. Njegova pozicija je neutralna, budući da se ne nalazi ni na strani optužbe ni na strani odbrane. U tom smislu, ovaj organ nema svojstvo „zastupnika maloletnikovog interesa“, već njegovo učešće u postupku proizilazi iz generalne nadležnosti za preduzimanje zaštitnih mera prema maloletniku. Rezultati kriminoloških istraživanja, sprovedenih u poslednjoj deceniji prošloga veka, daju za pravo ozbiljnom razmatranju predloga

17 Knežević S., op. cit. 24.

18 Kostić M., op. cit. 254 i 255.

da organ starateljstva treba da dobije ovlašćenje za podnošenje žalbe na sudsku odluku o krivičnoj sankciji prema maloletniku.¹⁹

Konstantne promene u krivičnoprocesnom položaju maloletnika imale su za cilj da unapređuju položaj maloletnika u krivičnom postupku. Tako, Zakonik o krivičnom postupku SRJ iz 2001. godine,²⁰ odredbe o položaju maloletnika u krivičnom postupku sadrži u glavi XXIX. Međutim, saglasnost velikog broja autora je u tome da je krivični postupak prema maloletnicima regulisan u osnovi, na isti način kao Zakonom o krivičnom postupku iz 1976. godine.

Zakonik o krivičnom postupku iz 2001. godine, propisuje da se postupak prema maloletnicima odvija u tri faze: pripremni postupak, postupak pred većem za maloletnike i postupak po pravnim lekovima. Isključivi i jedini ovlašćeni tužilac za sva krivična dela maloletnika je državni tužilac. Dostavljanjem zahteva sudiji za maloletnike, državni tužilac pokreće postupak prema maloletnom delinkventu. Takođe, državnom tužiocu je dato pravo da ne pokrene postupak prema maloletniku iz razloga celishodnosti, ali je on tada u obavezi da obavesti oštećenog i organe starateljstva, koji imaju pravo da zahtevaju od veća za maloletnike da donese odluku o pokretanju postupka. U postupku prema maloletnicima, najznačajnije odstupanje je od optužnog načela. Državni tužilac, ako odluči da pokrene postupak, dostavlja veću za maloletnike predlog za izricanje vaspitne mere ili kazne maloletničkog zatvora. Pri odlučivanju veće za maloletnike nije vezano za predlog državnog tužioca ni u pogledu činjeničnog stanja ni u pogledu predložene vaspitne mere ili kazne maloletničkog zatvora. Postupak po pravnim lekovima prilagođen je položaju maloletnika u krivičnom postupku. Žalbu protiv presude ili rešenja mogu izjaviti sva lica koja imaju pravo žalbe u redovnom krivičnom postupku. Važno je napomenuti, kada se žalba izjavljuje od strane ovlašćenog lica u korist maloletnika ne uzima se u obzir volja maloletnika.

Organ starateljstva i u ovom Zakoniku je zadržao značajnu ulogu, postupajući kao samostalni organ, čije učešće može u mnogome da doprinese donošenju pravične odluke i ostvarivanju ciljeva postupka. Državni tužilac je u obavezi da obavesti nadležni organ starateljstva o svakom pokrenutom postupku prema maloletnom delinkventu, čime je obezbeđeno uključivanje organa starateljstva u krivičnom postupku.

Krivični postupak prema maloletnim delinkventima je hitan. Obaveza izvršenja ove odredbe propisana je za sud i za sve organe i ustanove od kojih se traže određeni izveštaji ili mišljenja. Rokovi za pojedine radnje suda propisani su sa ciljem hitnog sprovođenja tih radnji.

Maloletniku je izričito zabranjeno suđenje u odsustvu. Izuzetak od ovog pravila propisan je samo za mogućnost udaljivanja sa glavnog pretresa za vreme izvođenja pojedinih dokaza ili završnih reči, pri čemu veće za maloletnike mora

19 Ibid, 255.

20 Zakonik o krivičnom postupku iz 2001. godine („Službeni list SRJ“, br. 70/01).

doneti takvu odluku samo ako oceni da bi maloletnikovim prisustvom izvođenju pojedinih radnji ili završnih reči štetno uticalo na njegov dalji razvoj.

Opšta javnost u postupku prema maloletnicima je isključena u svim fazama postupka, a delimično i prilikom objavljivanja presude. Ovakovo rešenje se zasniva na naučno i iskustveno utvrđenoj činjenici da objavljivanje toka i rezultata postupka može štetno da utiče na razvoj maloletnika. Samo uz odobrenje suda može se objaviti deo postupka ili deo odluke, s tim što se ni u kom slučaju ne sme navesti ime maloletnika ni podaci iz kojih bi se moglo zaključiti o kome se maloletniku radi. U redovnom krivičnom postupku sme se objaviti sve, izuzev onog što je izričito zabranjeno, dok se u postupku prema maloletniku ne sme objaviti ništa, izuzev onoga što je izričito dozvoljeno.²¹

U cilju obezbeđivanja stručne i pravične zaštite maloletnika u krivičnom postupku, Zakonik je propisao da branilac maloletniku može biti samo advokat. Maloletnik može imati branioca tokom celog postupka, počev od pripremnog postupka i njegova odbrana može biti obavezna ili fakultativna.

Za postupak prema maloletnim delinkventima u svim sudovima formirana su posebna veća za maloletnike, a u prvostepenim sudovima postoje jedan ili više sudija za maloletnike. Veće za maloletnike u prvostepenom sudu i veće za maloletnike u drugostepenom sudu, osim veća za maloletnike u Vrhovnom sudu Srbije, sastavljeno je od sudije za maloletnike i dvojice sudija-porotnika. Sudija za maloletnike je predsednik veća, a sudije porotnici se biraju iz reda prosvetnih radnika ili drugih lica koja poseduju iskustvo u vaspitanju maloletnika.

Pored činjenica koje se odnose na izvršeno krivično delo, u postupku prema maloletnicima, potrebno je utvrditi i činjenice i okolnosti vezane za ličnost maloletnika, njegove porodične prilike, kao i sredinu u kojoj živi. Bez potpunog i kvalitetnog utvrđivanja takvih činjenica i okolnosti, ne može se doneti pravilna i adekvatna odluka o vaspitnoj meri ili kazni maloletničkog zatvora.

Iz krivičnog postupka prema maloletnicima proističe potreba za ispitivanje ličnosti i potreba maloletnika. Određivanje i zastupanje njegovog interesa podeljeno je između više subjekata, bez obzira na njihovo formalno svojstvo procesno-pravnog subjekta: suda, javnog tužioca, organa starateljstva, roditelja, branioca. Prisustvo i neophodnost autoriteta odraslih zakonski je neophodno, ali i opravdano ukoliko omogućava postizanje „ciljeva ličnog razvoja“ maloletnika. Pretpostavlja se da određena ograničenja u vršenju prava, motivisana potrebama zaštite maloletnika kao ličnosti u razvoju i njegovom nesposobnošću da samostalno odredi sopstvene interese zadiru u samu suštinu maloletnikovih ljudskih prava, menjajući njihov smisao. Smatra se da su ograničenja maloletnikovih prava dvostruka: zbog kršenja objektivnog prava i zbog posebnih „potreba za zaštitom“.²²

21 Ilić R., op. cit. 38.

22 Kostić M., op. cit. 255.

Razvoj maloletničkog krivičnog procesnog prava u Republici Srbiji

U pogledu krivičnog pravnog tretmana maloletnika (materijalnog i procesnog), postoji tendencija njihovih daljih reformi. Primetna je tendencija da se problematika maloletničke delinkvencije u većoj meri rešava van krivičnoprocesnog domena i tretmana i da je ova problematika sve više u sferi socijalnog staranja, u aktivnostima socijalne, kulturne i vaspitne prirode. Na toj liniji je i tendencija donošenja posebnih zakona o mladima kojima se uređuju brojna pitanja koja se odnose na mlade, pa i neka pitanja postupka i primene vaspitnih i socijalnih mera prema mladim učiniocima krivičnih dela.²³

Početkom 2006. godine u Republici Srbiji je stupilo na snagu novo materijalno i izvršno krivično zakonodavstvo. Tako je posle skoro tri decenije podeljene zakonodavne nadležnosti u oblasti krivičnog prava između federacije, republike i pokrajne iz vremena SFR Jugoslavije, Republika Srbija dobila jedinstveni Krivični zakonik koji je obuhvatio sve materijalno pravne odredbe, osim odredbi vezanih za krivičnopravni položaj maloletnih lica. Naime, sistem krivičnih sankcija za maloletne učinioce krivičnih dela, postupak i način izricanja, postupak i uslovi izvršenja maloletničkih krivičnih sankcija su uređeni propisima posebnog zakona — Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica.²⁴

Republika Srbija je sledila tendencije savremene kriminalne politike drugih razvijenih evropskih zemalja (Francuska, Nemačka, Hrvatska), pa je na poseban, specifičan način odredila krivičnopravni status maloletnika. Ta specifičnost se ogleda u više pravaca: a) donet je *Lex specialis* — poseban Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica čime su maloletnici u svom krivičnopravnom položaju u potpunosti odvojeni od statusa punoletnih lica kao učinilaca krivičnih dela; b) određena je posebna nadležnost Viših sudova za postupanje u krivičnim predmetima maloletnih učinilaca krivičnih dela; c) predviđena je obavezna specijalizacija lica koja u organima krivičnog pravosuđa učestvuju u krivičnom postupku prema maloletnim učiniocima krivičnih dela (uz prethodnu obuku i izdavanje licenci — „sertifikata“); d) pored krivičnih sankcija zakon je prema maloletnim učiniocima krivičnih dela predvideo mogućnost izricanja posebnih mera *sui generis* — vaspitnih naloga (uputstava ili preporuka) — kao sredstva restorativne pravde kojim se izbegava pokretanje krivičnog postupka ili vođenje krivičnog postupka.²⁵

U našem pravnom sistemu, izvršenom unifikacijom krivičnopravnih normi iz oblasti maloletničke delinkvencije, izgrađeno je autonomno maloletničko krivično pravo, kao instrument zaštite društva od maloletničke delinkvencije, ali i kao skup pravila o krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica.²⁶ Naš zakonodavac, postu-

23 Ilić R., op. cit. 31.

24 Jovašević D., *Osnovne karakteristike novog maloletničkog krivičnog prava Republike Srbije*, Zb. Prav. fak. Sveuč. Rij. (1991) v. 27. br. 2. 2006, 1055.

25 Jovašević D., *Položaj maloletnika u novom krivičnom pravu Republike Srbije*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 45, 3/2008, 465.

26 Knežević S., *Krivični postupak prema maloletnicima*, Pravni fakultet u Nišu, Centar za publikaciju, Niš, 2007, 8.

pajući na ovakav način, realizovao je preporuke i pravila iz međunarodnopravnih dokumenata, naročito Pekinških pravila, te na poseban način regulisao krivično-pravni tretman maloletnika.

Zakon o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica sadrži krivičnoprocesne odredbe koje se mogu podeliti u dve grupe: 1) odredbe koje se odnose na postupak prema maloletnicima i 2) odredbe koje se odnose na krivični postupak u kome se maloletno lice pojavljuje kao oštećeno određenom kategorijom krivičnih dela, koje i ne predstavljaju neki poseban krivični postupak, već se njima samo modifikuju određena pravila krivičnog postupka u kome se pojavljuje oštećeni koji spada u određenu posebnu starosnu kategoriju.²⁷

Odredbe Zakona o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica primenjuju se i u postupku prema licima za koja postoje osnovi sumnje da su izvršila krivično delo kao maloletnici, a u vreme pokretanja krivičnog postupka nisu navršili dvadeset i jednu godinu života. Dakle, određene odredbe Zakona primenjuju se i prema mlađem punoletnom licu ako se do početka glavnog pretresa, na osnovu ispitivanja ličnosti tog lica ustanovi da dolazi u obzir da mu se izrekne vaspitna mera pojačanog nadzora od strane organa starateljstva ili mera upućivanja u vaspitno-popravni dom, ali i mera posebnih obaveza.²⁸

Krivični postupak prema maloletnicima, u našem zakonodavstvu, jeste sudski postupak, jer, za razliku od nekih pravnih sistema (usvajanjem novih zakona za maloletnike, naročito u skandinavskim zemljama), ne postoji mogućnost postupanja administrativnih organa (službi socijalne zaštite i dr.), u reagovanju na maloletničku delinkvenciju.

Nadležnost suda u postupku prema maloletnicima, drugačije je određena Zakonom o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica²⁹ u odnosu na postupak prema punoletnim licima. Po prvi put, stvarna nadležnost u prvostepenom postupku prema maloletnicima isključivo je u nadležnosti viših sudova, čime je ukinuta mogućnost opštinskih, tj. osnovnih sudova da odlučuju u postupku prema maloletnicima. Drugostepeni sud, u postupku prema maloletnicima je novoosnovani Apelacioni sud, a Vrhovni kasacioni sud Srbije postupa po vanrednim pravnim lekovima, izjavljenim protiv odluka, donetim u ovom postupku. Mesna nadležnost, ostala je nepromenjena i u osnovi određuje se prema mestu prebivališta maloletnika. Međutim, Zakon dopušta i druga rešenja u slučaju nemogućnosti određivanja mesne nadležnosti prema mestu prebivališta maloletnika, i to prema mestu boravišta maloletnika ili u izuzetnim slučajevima prema mestu izvršenja krivičnog

27 Škulić M., *Krivično procesno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2011, 488.

28 Nicević M., Stevanović Č., *Krivično procesno pravo*, Forum univerzitetskih nastavnika, Novi Pazar, 2008, 499.

29 Zakon o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica („Službeni glasnik RS“, br. 85/05).

dela. Tendencija u razvijenim zakonodavstvima je u osnivanju posebnih sudova za maloletnike, ali u našem pravnom sistemu, takvi sudovi nisu formirani, pa je za suđenje maloletnicima nadležan sud opšte nadležnosti, tj. viši sud, u kome postoje posebna veća za maloletnike, i sudije za maloletnike. Sudsku funkciju u postupku prema maloletnicima, vrše lica, koja, po izboru na sudsku funkciju, predsednik suda rasporedi na poslove sudija za maloletnike. U prvostepenom postupku prema maloletnicima, postupaju sudija za maloletnike i veće za maloletnike koje je sastavljeno od sudije za maloletnike koji je predsednik veća, i dvojice sudija porotnika, s tim da su sudije porotnici, po pravilu različitog posla i biraju se iz redova nastavnika, učitelja, vaspitača, kao i drugih stručnih lica koja imaju iskustvo u radu sa decom i mladima. U postupku po žalbi, drugostepeni organ odlučuje u veću sastavljenom od trojice pozivnih sudija, a u slučaju kada drugostepeni organ sudi na pretresu, sastavljeno je od dvojice pozivnih sudija i troje sudija porotnika.

Krivični postupak prema maloletnicima, može se pokrenuti na predlog javnog tužioca za maloletnike, koji je jedini ovlašćeni tužilac u ovom postupku, i to za sva krivična dela, nezavisno da li se gone po predlogu oštećenog ili po privatnoj tužbi. Odstupanje od ovog pravila, moguće je jedino kada javni tužilac za maloletnike ne pokrene postupak prema malololletniku, tada oštećeni ili organ starateljstva može podneti predlog veću za maloletnike da odluči o predlogu za pokretanje krivičnog postupka. Ako veće za maloletnike donese odluku o pokretanju krivičnog postupka, javni tužilac za maloletnike mora učestvovati u daljem postupku, bez obzira na to, što nije podnet zahtev za pokretanje postupka (prema ranije važećim propisima, u ovakvim slučajevima, javni tužilac je mogao odbiti da učestvuje u daljem postupku, s tim što se, u tom slučaju, malolletniku nije mogla izreći najteža sankcija, tj. kazna maloletničkog zatvora).

U postupku prema maloletnicima iako je princip legaliteta primaran, prilikom preduzimanja krivičnog gonjenja, normativni okvir, ovog posebnog krivičnog postupka, pruža mogućnost za širu primenu načela oportuniteta. Javni tužilac za maloletnike, kao i sudija za maloletnike imaju mogućnost da izreknu malolletniku jedan ili više vaspitnih naloga (diverzioni model, vaspitni nalozi nisu krivične sankcije) umesto da pokrenu ili da pokrenuti krivični postupak obustave ako se radi o lakšem krivičnom delu (krivično delo za koje je propisana kazna zatvora do pet godina ili novčana kazna). Druga mogućnost za primenu načela oportuniteta je propisana članom 58. ZMUKD, i to za krivična dela za koja je propisana kazna zatvora do pet godina ili novčana kazna, javni tužilac za maloletnike može odlučiti da ne zahteva pokretanje krivičnog postupka, iako postoje dokazi iz kojih proizlazi osnovana sumnja da je maloletnik učinio krivično delo, ako smatra da ne bi bilo celishodno da se vodi postupak prema malolletniku s obzirom na prirodu krivičnog dela i okolnosti pod kojima je učinjeno, raniji život maloletnika i njegova lična svojstva. Treća mogućnost za primenu ovog načela je tokom izvršenja kazne ili vaspitne mere, kada javni tužilac za maloletnike može odlučiti da ne zahteva pokretanje krivičnog postupka za drugo krivično delo maloletnika, ako s obzirom na

težinu tog krivičnog dela, kao i na kaznu, odnosno vaspitnu meru koja se izvršava, ne bi imalo svrhe vođenje postupka i izricanje krivične sankcije za to delo. Kada javni tužilac za maloletnike u navedenim odstupanjima oceni da nije celishodno da se pokrene postupak prema maloletniku, obavestiće o tome, uz navođenje razloga, organ starateljstva i oštećenog, koji imaju mogućnost da zahtevaju od veća za maloletnike neposredno višeg suda da odluči o pokretanju postupka.

Najznačajnije novine u oblasti maloletničkog krivično procesnog prava se mogu svesti na sledeće: uspostavljanje isključive nadležnosti viših sudova u krivičnom postupku prema maloletnicima; specijalizacija svih učesnika (javnog tužioca, sudije, advokata, punomoćnika, radnika organa unutrašnjih poslova) u krivičnom postupku prema maloletnicima; dalje približavanje u procesnom smislu maloletnika i mladih punoletnih lica; u krivičnom postupku je obavezna odbrana od strane advokata za sva krivična dela (isključena je fakultativna odbrana); isključena je primena mere „policijskog zadržavanja“ prema maloletnim učinocima krivičnih dela; redukovane primene krivičnoprocesne mere pritvora u postupku prema maloletnicima u cilju afirmacije alternativnih mera. Naime, prema maloletnicima se pritvor može odrediti samo izuzetno i to ako su ispunjeni uslovi iz čl 142. st. 2. Zakonika o krivičnom postupku, ako se svrha radi čijeg ostvarivanja je određen pritvor ne može postići merom privremenog smeštaja maloletnika u prihvatilište, vaspitnu ustanovu ili drugu sličnu ustanovu iz čl. 66. ZMUKD.³⁰

Ostale odredbe koje se odnose na ulogu organa starateljstva; hitnost postupka; dužnost obazrivog postupanja prema maloletnicima; pozivanje maloletnika i dostavljanje odluka; zabrana učešća opšte javnosti u krivični postupak; zabrana suđenja u odsustvu maloletnika; nemogućnost oslobođenja od dužnosti svedočenja o okolnostima za ocenjivanje zrelosti maloletnika na sličan ili identičan način su regulisane kao i Zakonikom o krivičnom postupku iz 2001. godine.

Na kraju, treba napomenuti da cilj maloletničke krivične procedure nije utvrđivanje krivičnog dela i krivične odgovornosti učinioca radi njegovog sankcionisanja, već utvrđivanje okolnosti o delu, ličnosti i prilikama maloletnika koje su uzrokovale delinkventno ponašanje, kako bi se primenio najpogodniji tretman prema njemu.

Zaključak

Razvoj krivičnog procesnog prava za maloletne delinkvente kod nas započinje usvajanjem Zakonika o sudskom krivičnom postupku za Kraljevinu Jugoslaviju 1929. godine. Pre ovog Zakonika, ne može se govoriti o postojanju posebnih pravnih propisa koji su regulisali položaju maloletnika u krivičnom postupku. Primenom posebne stvarne i mesne nadležnosti, kao i specijalizacijom sudije koji vode krivični postupak prema mladim maloletnicima, započinje diferencijacija maloletnih izvršilaca krivičnih dela u odnosu na punoletna lica. Konstantne promene na zakonodav-

30 Jovašević D., Položaj maloletnika u novom krivičnom pravu Republike Srbije, op. cit. 474.

težinu tog krivičnog dela, kao i na kaznu, odnosno vaspitnu meru koja se izvršava, ne bi imalo svrhe vođenje postupka i izricanje krivične sankcije za to delo. Kada javni tužilac za maloletnike u navedenim odstupanjima oceni da nije celishodno da se pokrene postupak prema maloletniku, obavestiće o tome, uz navođenje razloga, organ starateljstva i oštećenog, koji imaju mogućnost da zahtevaju od veća za maloletnike neposredno višeg suda da odluči o pokretanju postupka.

Najznačajnije novine u oblasti maloletničkog krivično procesnog prava se mogu svesti na sledeće: uspostavljanje isključive nadležnosti viših sudova u krivičnom postupku prema maloletnicima; specijalizacija svih učesnika (javnog tužioca, sudije, advokata, punomoćnika, radnika organa unutrašnjih poslova) u krivičnom postupku prema maloletnicima; dalje približavanje u procesnom smislu maloletnika i mladih punoletnih lica; u krivičnom postupku je obavezna odbrana od strane advokata za sva krivična dela (isključena je fakultativna odbrana); isključena je primena mere „policijskog zadržavanja“ prema maloletnim učinocima krivičnih dela; redukovane primene krivičnoprocesne mere pritvora u postupku prema maloletnicima u cilju afirmacije alternativnih mera. Naime, prema maloletnicima se pritvor može odrediti samo izuzetno i to ako su ispunjeni uslovi iz čl 142. st. 2. Zakonika o krivičnom postupku, ako se svrha radi čijeg ostvarivanja je određen pritvor ne može postići merom privremenog smeštaja maloletnika u prihvatilište, vaspitnu ustanovu ili drugu sličnu ustanovu iz čl. 66. ZMUKD.³⁰

Ostale odredbe koje se odnose na ulogu organa starateljstva; hitnost postupka; dužnost obazrivog postupanja prema maloletnicima; pozivanje maloletnika i dostavljanje odluka; zabrana učešća opšte javnosti u krivični postupak; zabrana suđenja u odsustvu maloletnika; nemogućnost oslobođenja od dužnosti svedočenja o okolnostima za ocenjivanje zrelosti maloletnika na sličan ili identičan način su regulisane kao i Zakonikom o krivičnom postupku iz 2001. godine.

Na kraju, treba napomenuti da cilj maloletničke krivične procedure nije utvrđivanje krivičnog dela i krivične odgovornosti učinioca radi njegovog sankcionisanja, već utvrđivanje okolnosti o delu, ličnosti i prilikama maloletnika koje su uzrokovale delinkventno ponašanje, kako bi se primenio najpogodniji tretman prema njemu.

Zaključak

Razvoj krivičnog procesnog prava za maloletne delinkvente kod nas započinje usvajanjem Zakonika o sudskom krivičnom postupku za Kraljevinu Jugoslaviju 1929. godine. Pre ovog Zakonika, ne može se govoriti o postojanju posebnih pravnih propisa koji su regulisali položaju maloletnika u krivičnom postupku. Primenom posebne stvarne i mesne nadležnosti, kao i specijalizacijom sudije koji vode krivični postupak prema mladim maloletnicima, započinje diferencijacija maloletnih izvršilaca krivičnih dela u odnosu na punoletna lica. Konstantne promene na zakonodav-

30 Jovašević D., Položaj maloletnika u novom krivičnom pravu Republike Srbije, op. cit. 474.

nom nivou, imale su za cilj izgradnju autonomnog maloletničkog krivičnog prava, kao instrumenata zaštite društva od maloletničke delinkvencije, ali kao i skupa pravila o krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica. Postupajući na ovakav način, realizovane su preporuke i pravila iz međunarodnih dokumenata, naročito Pekinška pravila. Naš zakonodavac je izvršio unifikaciju maloletničkog krivičnog prava 2005. godine, usvajanjem jedinstvenog Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, koji sadrži norme materijalnog, procesnog i izvršnog prava. Najznačajnije novine propisane u postupku prema maloletnicima su isključiva nadležnost viših sudova, specijalizacija svih učesnika u krivičnom postupku prema maloletnicima, obavezna odbrana od strane advokata od početka pripremnog postupka, zabrana policijskog zadržavanja maloletnih delinkvenata itd. Za razliku od tradicionalnog sistema krivičnih sankcija, propisane su i alternativne sankcije, kao oblik diverzionog modela. Propisanim merama *sui generis*, tj. vaspitnim naložima, javni tužilac za maloletnike ili sudija za maloletnike može odlučiti da ne pokrene krivični postupak ili da već pokrenuti krivični postupak obustavi, ako se radi o lakšim krivičnim delima. Cilj ovog diverzionog modela je udaljšivanje maloletnika iz krivičnog pravosuđa i izbegavanje stigmatizacije maloletnika vođenjem krivičnog postupka, izricanjem vaspitnih mera i kazne maloletničkog zatvora.

Literatura

Jovašević D. Osnovne karakteristike novog maloletničkog krivičnog prava Republike Srbije, Zb. Prav. fak. Sveuč. Rij. (1991) v. 27. br. 2. 2006, 1055–1087.

Jovašević D. Položaj maloletnika u novom krivičnom pravu Republike Srbije, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 45, 3/2008, 465–486.

Ilić R., *Položaj maloletnika u krivičnom postupku* (Magistarska teza), Niš, 2003.

Knežević S., *Krivični postupak prema maloletnicima*, Pravni fakultet u Nišu, Centar za publikaciju, Niš, 2007.

Knežević S., *Maloletničko krivično pravo* (materijalno, procesno i izvršno), Punta, Niš, 2010.

Kostić M. *Istorijski pregled krivičnopravnog položaja maloletnika u našem zakonodavstvu, Srbija 1804–2004*. Centar za publikacije Pravnog fakulteta, 2005, 241–256.

Škuljić M., *Krivično procesno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2011.

Zakonski tekstovi

Zakonik o sudskom krivičnom postupku za Kraljevinu Jugoslaviju iz 1929. godine („Službene novine“, br. 25/1929).

Zakonik o krivičnom postupku iz 1948. godine („Službeni list FNRJ“, br. 97/48).

Zakonik o krivičnom postupku iz 1953. godine („Službeni list FNRJ“, br. 20/53).

Zakon o izmenama i dopunama Zakonika o krivičnom postupku iz 1959. godine („Službeni list FNRJ“, br. 52/59).

Zakon o krivičnom postupku iz 1976. godine („Službeni list SFRJ“, br. 4/77).

Zakonik o krivičnom postupku iz 2001. godine („Službeni list SRJ“, br. 70/01).

Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica („Službeni glasnik RS“, br. 85/05).

Selvedin Avdić

DEVELOPMENT OF JUVENILE CRIMINAL PROCEDURE OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA TO TODAY

The author's attention in this paper is directed on the historical development of criminal proceedings against juvenile delinquents. The position of juvenile delinquents in society depended on the social understanding of the criminal responsibility of minors. The process of building a separate criminal proceedings against juvenile delinquents in our Code of Judicial Criminal Procedure of the Kingdom of Yugoslavia in 1929. This Code has belonged to the modern juvenile justice system at that time. Further development of juvenile legislature has appeared after the termination of World War II, with the adoption of the Law of Criminal Procedure of 1948. Frequent changes in the criminal responsibility of juvenile delinquents conditional on the change of the criminal proceedings. In that case, treatment of juveniles changed with the adoption of the Code of Criminal Procedure in 1953th, and changes of Code of Criminal Procedure from 1959. Significant role in improving the situation of minors in criminal proceedings was the adoption of the Code of Criminal Procedure in 2001. Following modern trend in criminal policies of developed European countries, the Republic of Serbia in 2005th was adopted the Law on Juvenile Criminal Offenders and Criminal Protection of Minors. This law on unique way regulate by the criminal justice status as a minor, which are covered by the norms of substantive criminal, procedural and enforcement of law, provided certain measures are sui generis, as well as norms on the protection of minors.

ПРИПРЕМА ПЛАНА ЗА ИСЕЉАВАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ МУСЛИМАНА У ТУРСКУ 1935. ГОДИНЕ

Владан Јовановић

Институт за новију историју Србије
Београд

UDK 323.1::28(497.1:560)"1935"(093.2)

314.151.3-054.72(497.1:560)"1935"(093.2)

***Апстракт:** Иако се радило о билатералном пројекту који је изгубио на актуелности из више разлога, на примеру југословенско-турског аранжмана који је сазревао средином 30-их година XX века, могуће је приказати карактер мултиетничке и верске мешовите југословенске заједнице у којој је двојности идентитета „народа турске културе“ искоришћена као погодна околност за исељавање „нелојалног елемента“. У тексту је представљена интегрална верзија два поверљива документа настала септембра 1935. године у Министарству иностраних послова у Београду.*

Однос државе према националним мањинама и верским заједницама је по окончању Првог светског рата промовисан као поуздани доказ демократичности једног друштва па отуда не чуди што је он био главни предуслов за потписивање Сенжерменске конвенције (1919) и озбиљно искушење са којим се суочила вишенационална Краљевина СХС. Бојазан југословенских власти да ће прихватањем конвенције о мањинама угрозити сопствену независност брзо је елиминисана инертношћу контролних механизма тек формираног Друштва народа. Стога су националне и верске мањине и даље третиране као „нужно зло“ које је требало у економском и политичком смислу учинити импотентним, тим пре што су углавном насељавале пограничне крајеве неконсолидоване југословенске државе. Олако поистовећивање свих муслимана, без обзира на њихову етничку и социјалну диференцираност, са „властодршцима“ из претходне епохе, створило је атмосферу у којој су прека и непромишљена решења постала реалност, при чему је подстицање на исељавање требало да буде крајња мера. Идеја о могућности „легалног“ исељавања могла је потећи и са саме Конференције мира чији је *Комитет за нове државе* делимично удовољио грчком захтеву за добровољном разменом становништва са Бугарском.¹ Таква пракса ће у наредним деценијама прерасти у модел којим су балканске државе, идући линијом мањег отпора, покушавале да реше своје етничке проблеме.²

1 Иван Катарџић, „Македонија међу Балканските и Втората светска војна (1912–1941)“, *Историја на македонскиот народ*, том 4, Скопје 2000, 127.

2 Vladan Jovanović, „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine: između stihije i državne akcije“, *Pisati istoriju Jugoslavije: videnje srpskog faktora*, INIS, Beograd 2007, str. 80.

Масовна миграција муслимана ка југоистоку Балкана и Турској била је, поред стицања независности балканских земаља, једна од очигледнијих последица Велике источне кризе. Јован Трифуноски сматра да су и неетнички Турци, вођени верским осећајем, пропаст Отоманског царства доживљавали као сопствену несрећу па су се исељавали у Турску сматрајући је домовином, док је Цвијић био уверен да су после ослобођења Србије Турци исељени „природном еволуцијом“.³ Непосредно по аустроугарској окупацији БиХ (1878) око 50.000 исељеника је кренуло за Истанбул, док је на железничкој прузи Митровица—Солун у октобру исте године регистровано 60.000 исељеничких породица. Истовремено, у новопазарском Санџаку је проценат муслиманског становништва рапидно нарастао са 45% на 60%, првенствено захваљујући досељеницима из Босне. Аустроугарска анексија БиХ из 1908. изазвала је нови талас исељавања мухаџира у новопазарски Санџак, али је оно добило нешто другачији карактер, пошто је младотурска власт спроводила „отоманизирање“ европског дела Турске са много више плана. Пошто су досељеници били „љута сиротиња“ и „пргав свет“, турске власти су им уступале сва имања која су Срби напустили првих година 20. века, бежећи пред Арнаутима и Турцима.⁴ Политичке и националне аспирације балканских народа с краја 19. и почетка 20. века штетиле су правилној процени етнографске структуре Македоније, па је тако нпр. број Турака Македоније у најширем географском смислу варирао између 225–620.000.⁵

Током Првог балканског рата исељавање муслиманима је било интензивније са подручја која су запоселе добровољачке јединице црногорске војске.⁶ Према сведочењу Лава Троцког, који је у јесен 1912. радио као извештач кијевског листа са балканског ратишта, ни поступци српских снага према муслиманском становништву у скопско-кумановском крају нису били ништа мање брутални.⁷ И поред гаранција Србије и Бугарске да ће муслимански држављани имати пуна грађанска, политичка и верска права, те да ће световне школе бити двојезичне, њихово исељавање је узело маха већ од јесени 1913. године. Бечка штампа је писала да се до краја марта 1914. из

3 Јован Ф. Трифуноски, *Албанско становништво у СР Македонији*, Београд 1988, стр. 100; Јован Цвијић, „Реч о 25-годишњици 'Привредника'“, *Српски књижевни гласник*, X, бр. 2, Београд 1923, стр. 134.

4 Авдија Авдић, „Општи поглед на миграциона кретања муслиманског становништва на Балкану од краја XIX века до закључења Југословенско-турске конвенције (11. јула 1938)“, *Новопазарски зборник*, бр. 9, Нови Пазар 1985, стр. 147–152.

5 Архив САНУ, бр. 10081/6, Расправа В. Николића: „Македонски проблем“.

6 Safet Bandžović, *Iseľjavanje muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo 1991, str. 14–17. Ubistva muslimana u Sjenici, Plavu i Gusinju pokrenula su novi talas izbeglica, pa je u Pljevljima od 14.000 ljudi 1913. godine ostalo svega 8.000.

7 George Weissman, Dunean William (Eds.), *The War Correspondence of Leon Trotsky: Balkan Wars 1912–1913*, Pathfinder, New York 1993, pp. 267–277.

области додељених Грчкој одселило 24.296, Бугарској 45.900, док је из „новоослобођених крајева“ Србије емигрирало око 60.000 муслимана.⁸ Према извештају аустроугарског вицеконзула у Бару, од априла до јула 1914. преко барске луке се у Турску иселило 16.570 људи, а из области које су припојене Србији 40.000 муслимана. Министарство иностраних дела Турске је оперисало збирним податком о 200.000 муслимана исељених из њених изгубљених балканских провинција, док Цастин Мекарти тврди да је чак 62% муслимана напустило регион. Према његовим истраживањима, на просторима који су после Балканских ратова припојени српској и црногорској краљевини (потом Краљевини СХС) око 46% затечених муслимана је остало да живи и под југословенском управом. Као узроци исељавања се помињу ширење осећања неминовности одласка, верски фанатизам који строго забрањује Турчину да живи под управом народа друге вере, родбинске везе, страх од одмазде због насиља над хришћанима, учешће добровољаца у аустроугарској војсци, као и некажњена неправда почињена од стране нових власти. Нада у бољи и богатији живот у Турској била је такође један од покретачких мотива.⁹ Турски лист „La repiblik“ је 1937. писао како су Турци у својој историји увек испољавали „кавалерску трпељивост“ према народима под њиховом управом, те се залагао за пријем Турака који су остали изван граница Турске („пошто Турчин не може да подноси ропство и презир“).¹⁰ Чак је и Мустафа Кемал Ататурк изјавио како су мухацири били „турска национална успомена на земље које смо изгубили“.¹¹

Дуготрајно исељавање муслимана са југословенског простора у Турску правно је регулисано тек септембра 1928. на основу члана 55 *Закона о држављанству*. Њиме је било предвиђено да „несловенски“ држављани Краљевине СХС могу иступити из држављанства у наредних пет година, при чему би моментално били избрисани из војних и општинских спискова, док би им олакшице за исељење и продају њихове имовине омогућио Министарски савет. Међутим, без јасно регулисаног билатералног поступка исељеници су често враћани са турске границе о трошку Краљевине СХС.¹²

8 Богумил Храбак, *Арбанашки ујади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године*, Врање 1988, стр. 97.

9 Jasmina Rastoder, *Spiskovi iseljenih u Tursku iz Sandžaka iz avgusta i oktobra 1935. godine*, Separat, s. a, str. 259–260; А. Авдић, „Општи поглед“, 154–156; S. Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, str. 17–19. Банцовић помиње и документ Ст. Протића (1923) којим је предложено да се у наредној деценији број муслимана у „Јужној Србији“ мора свести на 15% тадашњег стања.

10 Архив Југославије (АЈ), Посланство Краљевине Југославије у Турској (370), фасц. 9, арх. јед. 42, лист 749.

11 S. Bandžović, „Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana“, str. 214.

12 АЈ, 370-9-42, л. 506, 630, МИП делегату СХС у Цариграду Трајану Живковићу (3. 6. 1923). Редовне турске визе нису биле довољне за добијање „нуфуса“ (исправе о држављанству), што је нарочито погађало муслимане који су преко Бугарске ишли ка Турској.

Одлука турске владе да забрани даље усељавање изазивала је економске и социјалне последице јер је југословенска држава на терету имала доста безземљаша који су чекали на земљиште муслимана. Отуда је и комуникација између МИП-а и Генералног конзулата у Цариграду постала готово свакодневна.¹³ „Ми фаворизујемо исељење муслимана из Јужне Србије“, каже генерални конзул СХС у Цариграду и подсећа да су прећутним споразумом југословенске власти издавале муслиманима пасоше „без права повратка“. До које мере се ишло показује пракса из маја 1933. када се за иступ из држављанства нису морале испунити формалности из чл. 55, већ је било довољно давање „једне простице изјаве“, док се у име неписмених могао потписати било који чиновник Посланства: „А како је наш интерес да се што више несловена користе овом законском одредбом, то је потребно у примени закона бити што либералнији“.¹⁴

Средином тридесетих година организовано исељавање муслимана постало је тема којом се занимала најшира јавност, а неколико примера потврђује да је иницијатива „одоздо“ у великој мери била инспирисана неким (не)званичним и тајним државним одлукама. Скопски адвокат Димитрије Анастасијевић је августа 1936. упутио писмо председнику владе којим га је обавестио како он лично ради на „исељавању и разређивању арнаутских маса у Југославији“.¹⁵ Далеко конкретнији и детаљнији био је Васа Шалетић, управник Савеза аграрних задруга Јужне Србије у свом писму Министарском савету из марта 1936. Исељавање Арнаута је требало да буде „логични наставак ослободилачког рата“, сматрао је Шалетић, али су „утопиистичке сањарије из 1918. омеле протеривање застрашеног страног елемента“. Аграрну реформу описује као „точак без осовине“, јер је држава насељавала Србе међу 450.000 Албанаца, понављајући грешку Аустро-Угарске која је Мађаре насељавала међу српске масе. Имајући у виду да је пола милиона Албанаца представљало „мину у темељима Јужне Србије“ чији су упаљач држале Албанија и Италија, Шалетић је дошао до закључка да Арнауте не треба исељавати у Албанију јер би се тиме ојачала њена офанзивна моћ („Треба искористити њихов верски фанатизам, па их иселити као муслимане у Турску“.) Заговарао је договор са Турском којој је требало предочити да су Албанци и за њу опаснији ако су у Србији као „авангарда империјалистичке Италије“, па је предложио здушно финансирање њиховог превоза и смештаја кроз бесплатно издавање грађевинског материјала Турској, уз потребну дозу дискреције: „Исељавање Арнаута не сме да носи печат др-

13 АЈ, 370-9-42, л. 591.

14 АЈ, 370-56-142, л. 487, 489, 499. Процедура је захтевала да, по затраженом иступу из држављанства, МИП проследи спискове посланствима у Тирани и Анкари и генералном конзулату у Цариграду, после чега би уследило одобрење.

15 АЈ, Фонд Милан Стојадиновић (37), фасц. 22, ај. 175, л. 356.

жавне акције, већ печат верског заноса Арнаута... и приватне иницијативе откупа имања". Стога је комплетна организација требало да буде препуштена Савезу аграрних задруга као најподеснијој институцији за откуп албанских имања и њихов трансфер у Турску. Мере које Шалетић препоручује за убрзавање процеса исељавања, у потпуности се подударају са закључцима потоње *интерминистеријалне конференције*!¹⁶

Наиме, у оквиру припрема за склапање тајног аранжмана са Турском, у Министарству иностраних послова Краљевине Југославије је 20. септембра 1935. године одржан састанак представника пет министарстава и Генералштаба ради елаборације питања могућег исељавања муслимана, док је четири дана касније састављен и пројекат „о исељењу несловенског елемента из Јужне Србије“. Међу његовим закључцима доминира потреба хитног доношења билатералних конвенција са Турском и Албанијом, док је у случају проблема са исељавањем Албанаца било предвиђено њихово пресељење у унутрашњост Југославије. Ослобађање од свих пореза и војне обавезе су били предвиђени за оне који би се добровољно одрекли држављанства, док су на бесплатан превоз могли рачунати они који би своју непокретну имовину оставили држави. Предлози представника Генералштаба су једногласно прихваћени и усвојени као мере које Пројекат предлаже за „успешније и брже исељавање несловенског живља“ у Турску и Албанију. Мере су подразумевале сузбијање пропаганде против исељавања која се водила из Тиране, што чешће позивање несловенских регрута из граничних срезова на војне вежбе и маневре, забрану примања у државну службу „лица која долазе у обзир за исељење“, премештај актуелних несловенских чиновника у друге крајеве земље, „национализовање географских објеката и особних презимена“ итд. Да су ови предлози веома брзо почели да се примењују у пракси показују „мере за сузбијање албанске иреденте“ бана Вардарске бановине Ранка Трифуновића које је потписао његов помоћник Душан Филиповић 29. априла 1936. године. Наиме, требало је „било пропагандом, било изузетним мерама“ стимулисати исељавање Албанаца у Турску. За почетак, било је довољно проширити гласине по чаршијама да ће у Турској добити најплоднију земљу и већа права него у Албанији. Даља методологија је истоветна поменутих мерама В. Шалетића (кулучење на исушивању мочвара, кажњавање ђачких родитеља, забрана производње дувана), али укључује и сугестије Интерминистеријалне конференције: конфискацију албанских уџбеника, натурање службеног језика, кажњавање чиновника који

16 АЈ, 37-22-175, л. 362–365. Шалетић је предлагао: упрошћавање издавања пасоша, ревизију катастарске класификације земље („метнути у највише класе земље Арнаута и Турака“), забрану сађења дувана у арнаутским срезovima „под изговором да имамо доста дувана или их на откупу строго ценити“, драконско кажњавање албанских горосеча, ширење кулука у албанским крајевима, строго примену ветеринарске уредбе и сл.

одлажу извршења судских пресуда Албанцима, наплату заосталих пореза „без милосрђа“, што чешће проглашавање сточних зараза у албанским селима, национализовање имена и географских појмова и сл.¹⁷

Државне активности на исељавању југословенског муслиманског становништва су кулминирале потписивањем југословенско-турске конвенције у Цариграду јула 1938. године, чију су ратификацију и реализацију омели финансијски неспоразуми, албанска кампања против исељавања и избијање Другог светског рата. Документи које ћемо овом приликом по први пут презентовати у целини¹⁸ чувају се у Архиву Југославије у Београду, у оквиру Фонда *Посланство Краљевине Југославије у Турској — Цариград, Анкара*.¹⁹

ЗАПИСНИК ИНТЕРМИНИСТЕРИЈАЛНЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ,
одржане у Министарству иностраних послова 20. септембра 1935. год. по питању исељења несловенског становништва из Јужне Србије

и

ПРОЈЕКТ ПЛАНА О ИСЕЉЕЊУ УЖЕГ КОМИТЕТА
интерминистеријалне конференције, који је донет на седници
од 24. септембра 1935. год.
Београд

ЗАПИСНИК

интерминистеријалне конференције, одржане у Министарству
иностранних послова 20. септембра 1935. год. по питању исељења
несловенског становништва из Јужне Србије

Присутни:

— из *Министарства иностраних послова:*

- г. Илија Миликић, шеф IV отсека Политичког одељења,
- г. Миливоје Милчић, саветник,
- г. Петар Цабрић, саветник,
- г. Радован Митровић, секретар;

17 AJ, 37-51-315, л. 41.

18 Оба документа су послужила као изворна подлога за чланак објављен 2006. године: Vladan Jovanović, „Interministerijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o iseljenu 'neslovenskog elementa' u Tursku (1935)“, *Prilozi*, br. 35, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2006, str. 105–124.

19 Архив Југославије, *Посланство Краљевине Југославије у Турској — Цариград, Анкара* (370), фасцикла 9, архивска јединица 42, листови 637–643.

— из Министарства пољопривреде:

г. Војислав Маговчевић, инспектор,

г. Ђура Таталовић, шеф финансиског отсека;

— из Министарства унутрашњих послова:

г. Душан Тадић, инспектор;

— из Главног генералштаба:

г. Јован Соколовић, генералштабни пуковник;

— из Министарства финансија:

г. Душан Трајковић, саветник;

— из Министарства саобраћаја:

г. Милош Поповић, виши чиновник Комерцијал. одељења Ген. дирекције држ. жел.

Седницом је председавао г. И. Миликић. Записник су водили г. Др. Феодор Коренић и г. Др. Јоже Логар, писари Министарства иностраних послова.

Седница је отворена у 18 часова.

*

Г. ИЛИЈА МИЛИКИЋ каже да је г. В. Маговчевић изразио жељу да се на једној интерминистеријалној конференцији претресе питање исељења Турака и осталих муслимана и(з) јужних крајева. Ово питање треба што пре решити, јер компактне масе Турака и Арнаута дуж арбанске границе претстављају у националном и војном погледу важан проблем. Број Арнаута, којих има преко пола милиона, повећао се је од 1931. године за око 65.000. Што национализација несловенског елемента није успела, разлог је што је православни живаљ у јужним крајевима малобројан (свега има у јужним крајевима 165.000 православних) и што наш елеменат није био довољно припремљен за вршење национализације. Према томе, остаје једино још пут исељења несловенског елемента из земље.

Министарство иностраних послова сматра да треба нарочиту пажњу обратити на Арбанасе, јер су компактни и у сталном додиру са суседном Арбанијом, где се, без обзира на неодређеност политичку, ипак полако ствара национални осећај.

Политика исељавања до данас није дала неке нарочите резултате. Овај елеменат сели се у Турску и у Арбанију. Постоји могућност да се број исељеника у Турску повећа на основу прошлогодишњег турског Закона о насељавању читавих провинција становништвом турске културе. У овом циљу Турци су закључили споразум са Румунијом, а сада се воде преговори

и са Бугарском. Споразум са Румунијом предвиђа да се Турци из Румуније, којих има око 400.000, имају иселити у року од 5 година. Сва њихова имања ће моћи првенствено да откупљује румунска влада. Приликом исељења они уживају извесне повластице; путују без обичних пасоша, застарели порез им се не наплаћује, чиновницима се враћа сав уплаћени новац за пензциони фонд, војни обвезници се ослобађају од даљег служења војног рока, за пренос ствари на бродове не плаћа се никаква такса, као ни за превоз стоке, алата итд. Вредност имања исељеника, која због краткоће времена остају непродата, као и вредност вакуфских имања румунска влада ће исплатити исељеницима из својих средстава, па ће се доцније обрачунати са турском владом.

Арбанска влада, која је раније била вољна да прими извешан број наших Арбанаса, сада се изговара да то не може учинити из фискалних разлога. Међутим, наше је уверење да она то чини из националних разлога: она не жели смањења броја Арбанаса код нас због будућих територијалних претензија. Турска влада, напротив, одобрила је за своје имигранте до 1936. године 3.000.000 турских лира.

§ 55 Закона о држављанству дао је могућност за исељење несловенског становништва; но и поред тога постоје извесне тешкоће са наше стране.

На првом месту је примећено да је учињена једна грешка, пошто се међу изјавама за исељење налази велики број пријава наших муслимана из Санџака, који су у ствари наши људи. Стога нема разлога да се они удаље из земље. Ми смо скренули пажњу Министарству унутрашњих послова да се убудуће такве изјаве нашег словенског живља не примају.

Друга тешкоћа је у ликвидирању имања исељеника. Ово питање биће донекле решено зајмом који је Министарство пољопривреде узело код Државне хипотекарне банке у износу од 21.800.000 динара.

Не треба заборавити да чак они који су већ ликвидирали своја имања, наилазе на тешкоће за добијање пасоша, с обзиром на велике формалности око прикупљања уверења. Министарство иностраних послова је предложило да се та уверења имају издавати по службеној дужности.

Они исељеници, већином сиромашни, не могу да снесу сами трошкове за транспорт. Због тога је затражено да им се осигура бесплатан подвоз до границе или бар попуст од 75%. Међутим, Министарство саобраћаја неће да врши никакво одступање од правилника о тарифама.

У сваком случају исељење треба вршити по одређеном плану. С обзиром на ограничен кредит којим се располаже, требало би одредити које срезове, из војничких и политичких разлога, треба у првом реду расељавати.

Г. МИЛИВОЈЕ МИЛЧИЋ износи да питање исељења муслимана није ново, пошто постоји још од 1878. године (Мухацири). Оно је ново с обзиром на § 55, који је све до 1933. године остао мртво слово. Тек те године арбанска влада покренула је ово питање, у намери да реши питање држа-

вљанства оних Арбанаса, који су из било којих разлога пребегли из наше земље у Арбанију. § 55 чија је вредност истицала 1. новембра 1933. год., продужен је на захтев Министарства иностраних послова до 1. новембра 1938. год. Од оних који су давали изјаве, ретко се ко селио с обзиром на чињеницу, да арбанска влада није издавала дозволе за усељење.

До сада је исељено свега око 20.000 лица за Турску. За Арбанију је дано око 2.000 изјава, али ниједан од ових није добио дозволу за усељење. Турци у нашој земљи претстављају миран елеменат, отсечен од метрополе те нису подложни националистичкој пропаганди. Код Арбанаса је ситуација сасвим другачија с обзиром на то да су насељени у густој маси у граничним пределима (у неким срезovima преко 90% целокупног становништва).

Ми смо у пријатељским односима са Турском те у року од неколико месеци можемо решити питање исељења Турака. Турска прима све људе турске културе те би на тај начин могли иселити и један део Арбанаса.

Никакве жртве нису сувише велике, да се ово питање реши. Министарство пољопривреде, помоћу једне планске организације, треба да развије комплексе Арнаута, пуштајући у свако село по неколико наших породица, а дуж арбанске границе би требало један појас сасвим очистити од Арбанаса.

Г. ВОЈИСЛАВ МАГОВЧЕВИЋ каже да Министарство пољопривреде спроводи колонизацију пуних 15 година. Највише је исељено из пасивних крајева (Босна, Лика, Херцеговина, Црна Гора). Али тим радом исцрпљене су већ сада све слободне површине, а има још 17.000 породица које су поднеле молбе за доделу земљишта и које чекају да се створи могућност за насељење у јужним крајевима. Једино решење проблема било би у томе, што би се иселио турски и арбанаски елеменат, који је нарочито јак у 17 срезова; ту је релација 73% несловена према 27% нашег живља. Национални разлози траже да се настави са колонизацијом баш поред арбанске границе. У ту сврху сада је Министарство пољопривреде узело зајам од 21,000.000 динара код Државне хипотекарне банке за куповину арбанских и турских имања у Јужној Србији. Кад би се хтелo откупити свих 15.000 хектара земљишта, где би се могло населити 3.000 породица наших колониста, онда би за то била потребна сума од 30,000.000 динара. Међутим, неки би хтели да добију само бесплатан подвоз до турске границе, а зато би уступили бесплатно своја земљишта.

Поред арбанске границе, где има око 85% арбанског живља, активан је Арбански комитет који помаже арбанска влада, а који Арбанасе одвраћа да се не селе.

Ми би дали новац за продата имања само оним лицима, која буду набавила уредан пасош, одслужила војску и платила сву порезу; они би се одмах укрцали у возове. Ранија пракса наших полициских власти, кад се је издавао пасош са важношћу од пола године, била је погрешна, јер та лица ни су губила држављанство, па су се враћала.

Требало би изградити план и програм за исељавање у главним идејама. У том погледу могао би свакако служити као основа аранжман са Румунијом.

Г. ИЛИЈА МИЛИКИЋ прелази затим на мере које би требало предузети да се отклоне тешкоће, које данас ометају исељавање несловенског живља на основу § 55 Закона о држављанству. Ту би дошло у обзир: издавање бесплатних пасоша, ослобођење од свих дужних дажбина, давање бесплатног подвоза до државне границе у замену за уступљена имања, склапање са Турском једне конвенције, сличне оној са Румунијом, ослобођење од службења војске. Такође би требало упростити административни поступак приликом вађења многобројних уверења, која су иначе потребна за исељенике.

Како би се што брже спровеле ове мере у живот, г. И. Миликић предлаже организовање једног ужег комитета, у који би ушли гг. М. Милчић, пуковник Ј. Соколовић, Д. Тадић и В. Маговчевић, са задатком да изради један пројект мера које треба предузети за поспешење исељавања несловенског живља, а који ће се поднети на усвојење Министарском савету.

СВИ ПРИСУТНИ се слажу са овим предлогом.

Г. пуковник Ј. СОКОЛОВИЋ каже да он има неколико предлога без обзира на конвенцију која ће се склопити са Турском, како би се са наше стране поспешило исељавање несловена.

1/ Силом закона натерати их на тачно извршење свих обавеза у погледу пореза;

2/ емигранте уклонити из средине наших Турака и Арбанаца, пошто и они који важе као наши пријатељи, врше пропаганду против исељавања;

3/ пошто се наши Турци не сматрају као народна мањина, натерати њихову децу у наше националне школе, јер се је до сада дешавало да три четвртине младића из ових крајева, који долазе на одслужење војног рока, пишу само турски;

4/ издати поверљив распис да се они, који неће да се иселе, не примају ни у државну ни у самоуправну службу;

5/ дати овим крајевима наше обележје национализовањем имена места и крајева;

6/ створити зону насељену нашим елементом дуж арбанске границе. У ту сврху почети са колонизацијом на граници, па ићи систематски у правцу унутрашњости. То питање не решавати на парче, већ донети план за неких 10 година.

Као прву меру за организацију исељавања несловенског елемента г. пуковник Ј. Соколовић предлаже стварање сталног ужег комитета, који би остао на окупу са пуном одговорношћу, без обзира на надлежност.

СВИ ПРИСУТНИ се слажу са овим предлогом.

Конференција доноси следећи закључак:

1/ Треба покренути питање исељења са турском владом и настојати да се исто реши на сличан начин, као што је то учинила Румунија, т. ј. путем једне специјалне конвенције.

2/ Свима који желе да се селе, треба издати бесплатне исељеничке пасоше.

3/ Сва ова лица треба ослободити свих дужних дажбина (пореза, приреза итд).

4/ Онима од тих лица која нуде своја непокретна имања у замену за бесплатан подвоз до границе, изаћи у сусрет. Сиромашнима који немају своја имања, осигурати бесплатан подвоз, а онима који су продали своја имања, подвоз са 75% попушта.

5/ Ова лица треба ослободити од плаћања свих дажбина на мртав инвентар, који носе са собом, као и новац.

6/ Министарство војске и морнарице већ је издало наређење да се свима овим лицима издају дозволе за исељење без обзира да ли су отслужили свој кадар у војсци и регулисала војну обавезу, или не. Исто тако, требало би пуштати и оне који желе да се селе, а налазе се на отслужењу војног рока.

Ужи одбор израдиће на основу горњих принципа један пројект плана о исељењу, који ће следећа интерминистеријална конференција дефинитивно примити и поднети Господину Министру пољопривреде. Господин Министар пољопривреде ће ово питање изнети пред Министарски савет, који ће донети дефинитивно решење.

Решено је да се ужи комитет састане 24. септембра 1935. год. у 9 час. у Министарству иностраних послова.

Седница је закључена у 20 часова.

Записник водили:

Др. Феодор Коренић с. р.

Др. Јоже Логар с. р.

Седници председавао:

Илија Миликић с. р.

20. септембра 1935. год.

Београд

ПРОЈЕКТ

ужег комитета интерминистеријалне конференције о исељењу несловенског елемента из Јужне Србије

У смислу решења интерминистеријалне конференције од 20. септембра 1935. год. састао је се 24. септембра о. г. ужи комитет, који је по питању исељења несловенског живља из наше земље, а конкретно из Јужне Србије по § 55 Закона о држављанству донео следећи закључак:

1/ Питање исељења треба што пре регулисати специјалном конвенцијом између наше државе и Турске, као и између наше државе и Арбаније, а на начин како је то питање регулисано између Турске и Румуније.

2/ У случају да се са Арбанијом не буде могао закључити споразум о исељењу Арбанаса у Арбанију, или да се Арбанаси — наши поданици не буду хтели исељавати у Турску, треба одмах приступити постојећим законским одредбама о пресељавању овог елемента са граничне зоне у унутрашњост земље и насељавањем исте зоне становништвом југословенске народности.

3/ Свима оним лицима која на основу § 55 Закона о држављанству даду изјаве, да се одричу нашег поданства и да ће се у одређеном року иселити из наше земље, учинити следеће повластице:

а) издати им бесплатне исељеничке пасоше, према приликама колективне;

б) ослободити их свих дужних дажбина (пореза, приреза, војнице итд);

в) у случају да лица која се селе, имају хипотекарна и приватна дуговања (менице, облигације и слична писмена), учињена до 1. септембра 1935. год. имају се зајмодавцима (потраживачима) исплатити из процењене вредности њихових непокретних добара;

г) издати им бесплатан подвоз до Солуна и Свиленграда, ако изјаве да сву своју непокретну имовину оставе нашој држави. Исто се ово односи и на исељенике сиромашног стања;

д) издати попуст на железницама од 75% лицима, која су материјално обезбеђенија или која су раније продала своја имања;

ђ) ослободити их свих дажбина за извоз мртвог инвентара и новца;

е) ослободити их од момента дате изјаве за исељење: регрутовања, упућивања у кадар, служења кадра, позивања на вежбе и узимања коморе и превозних средстава ради извођења вежби и маневара. Од овога се могу учинити одступања у случају, ако се исељење не изврши за годину дана од дате изјаве.

4/ За што успешније и брже исељавање овог несловенског живља у Турску, односно Арбанију, комитет налази да би корисно било предузети и следеће мере:

а) свим средствима сузбијати и онемогућавати сваку пропаганду која се међу овим елементом врши из Арбаније против исељавања;

б) од несловенског становништва које долази у обзир за исељење, захтевати испуњење свих постојећих закона и прописа, а нарочито оних који се односе на плаћање фискалних дажбина (порез, прирез, војница итд);

в) што чешће на територији Јужне Србије, а нарочито из граничних срезова позивати на војне вежбе обвезнике оперативне и резервне војске не-

словенског порекла, било ради вежби и маневара, било ради израде стратегиских путева или фортификациских објеката;

г) начелно не примати у државну службу (и самоуправну) лица која долазе у обзир за исељење, а она која су већ у државној (самоуправној) служби, распоређивати у крајевима где живи наше национално становништво;

д) строго примењивати принцип о обавезном школовању деце у овим крајевима у нашим основним школама;

ђ) строго примењивати све прописе о насељивању јужних крајева у погледу ограничавања потребних комплекса за насељавање, а у првом реду у пограничним срезovima;

е) одмах приступити национализовању географских објеката (насељених места, река, планина итд) и особних презимена. Ово се односи и на јавне натписе, фирме, рекламе итд;

ж) све напред изнете мере првенствено и одмах примењивати почев од граничне линије према Арбанији ка унутрашњости земље.

24. септембра 1935. год.

Београд

Vladan Jovanović

**PREPARATION PLAN FOR YUGOSLAV MUSLIMS
MIGRATION TO TURKEY DURING 1935**

Although it was a bilateral project that had lost on actuality for several reasons, using the Yugoslav-Turkish arrangement which matured in mid 30s of the XX century, it is possible to present the character of mixed ethnic and religious communities in Yugoslavia where the duality of identity “of the Turkish people culture is” used as a suitable circumstance for the removal of “disloyal elements”. The article presents integral version of two confidential documents, created on September 1935 by The Ministry of Foreign Affairs in Belgrade.

DNEVNIK DOGAĐAJA U NOVOM PAZARU OD 2. OKTOBRA DO 20. DECEMBRA 1941. GODINE*

Izudin Šušević

UDK 94(497.11)"1941"(093.3)

Novi Pazar

Četvrtak, 2. 10. 1941. godine

Posle izvesnog zatišja provedenog bez kakvih naročitih događaja, dešava se jedan značajan datum. Večeras su Nijemci u našoj varoši Novom Pazaru, dobili brzojavni nalog da napuste varoš. Sve glave od najmanjih do najvećih su upregnule svoje sposobnosti... da protumače ovaj događaj koji se desio noćas i ostao tako tajanstven, kao i noć.

Izjutra su se našle samo prazne kasarne i polupana staklarija. U Kosovskoj Mitrovici kažu da se još nalaze.

Subota, 4. 10. 1941. godine

Danas između 10 i 11 časova nastala je ozbiljna zbunjenost u varoši. Poslije dva dana pune „samostalnosti“ dolaze komunisti iz Raške u telefonsku vezu sa Novim Pazarom. Govorio je Zenun Hasković u ime svojih, tj. Komunisti, sa Jonuzom Hamzagićem starijim intelektualcem i sudijom. Riječ je bila o tome „da se vrati neki modus, kako bi se grad mirnim putem predao bez prolivanja krvi kao što se predala Raška.“ Riječ je bila dalje o sastanku u Okružnom sudu poslije podne, Haskovića kao Novopazarca i delegata boljševika i Jonuza Hamzagića.

Oko ikindije komunisti odlažu sastanak za 5. 10. i to na pola puta između Raške i Novog Pazara.

Večeras iza potištenosti i straha koja je obuhvatila varoš, užurbanog naoružavanja uz haotičnu zbunjenost svakog pred poznatim divljaštvima i krvoločnima boljševika, dolazi glas u žandarmeriju i javlja radosnu vijest da idu Arnauti sa Italijanima od Drenice i Kolašina gde su sve poravnili put Rogozne i Novog Pazara. Iza toga dolaze pet-šest njih, da izvide situaciju u Novom Pazaru i da uzmu municiju, jer idu, kažu, na Rašku da rasture tu divljačku bandu. Veselju se nije imalo kraja. Kao nizana (?) masa nije prestajala da prolama noćnu tišinu plotunima pušaka.

Nedelja, 5. 10. 1941. godine

Danas, petoga oko podne, takođe se začuše u početku nekoliko pušaka, a zatim plotuni jedan za drugim. To se je predao „Biko“ (Bilal Ujkanović) iz Glogovi-

* Rad je pročitao na naučnom skupu u SANU-i 1992. godine, a nalazio se u zaostavštini Izudina Šuševića i u Zborniku se objavljuje uz odobrenje porodice. Nije poznato ko je autor Dnevnika kog je Šušević obradio i koji se ovim putem prezentira naučnoj i široj javnosti.

ka... koji je prije izvesnog vremena pobegao iz zatvora, a na poziv bošnjačkih vođa, da bi poslužio svojom četom u ovim teškim trenucima.

Očekujemo rezultat pregovora između komunista i naših.

Ponedjeljak, 6. 10. 1941. godine

Otišla je jedna grupa u Kosovsku Mitrovicu za oružje i municiju. Kada su bili u planini Rogozni, pripucali su na njih iz popove kuće iz Rajetića. Oni su, tj. Delegati za okrug, takode otvorili paljbu, dok je od njih neko ovo čuo i dojavio ovaj slučaj. Na to je poslat „Biko“ sa svojim delijama. Otvorili su pravi rat, spalili kuću popovu, kao i mnogih drugih i prošli za Mitrovicu gde su uzeli oružje i municiju te je doneli u Pazar.

Utorak ili sreda, 7. ili 8. 10. 1941. godine

Delegacija Novog Pazara je išla u Piloreta gde su pregovarali sa komunistima iz Raške o nenapadanju. Ovim je Pazarom vladala ozbiljna zabrinutost da ne budemo napadnuti, u međuvremenu su poslali delegati: Bahrija Abdurahmanović i drugi za albansku ili italijansku vojsku.

Četvrtak, 9. 10. 1941. godine

Deveti oktobar je prošao u očekivanju dolaska pojačanja našoj miliciskoj snazi od strane Albanaca. Naša milicija kao razuzdana gomila čini izvesne istupe, što hoće sama da obavlja izvesne poslove koji spadaju u nadležnost policije.

Da bi se održao red i mir naše vođe osnivaju prijeki sud u koji su ušli načelnik Ahmet Daga, Asim ef. Salihhamidović komandant žandarmerijske čete i Jonuz Hamzagić sudija.

Petak, 10. 10. 1941. godine

Danas (u petak) od podne smo očekivali dolazak Albanaca i bili spremni za doček. No kako su dockan pošli iz Banjske kod Mitrovice te su došli tek poslije iftara. Narod se još u tri sata otšetao, ko na konjima, ko na točkovima ili automobilima, ko na fijakerima put Trnave na doček. Poslije iftara kada su došli, nizali su se plotuni pušaka (pucanje).

Pred Merhametom je prvi održao govor Bahrija koji je došao sa njima i on je rekao otprilike ovo, uzevši stav kakvog vojskovođe u bijeloj albanskoj kapi na konju, usred mase: „Tebi govorim mnogi albanski narode, ja vam dolazim sa grupom junaka rasnih Dreničana koji su od Kolašina, te tačke koja je imala da spali Crnu Goru i Srbiju u prah i pepeo. A sad dolaze vama, da na miru pomognu sačuvati slobodu, a poslije za redare ako bude potrebno, na srpsko hajdučko gnezdo, ako od njega bude bilo zaprijetila kakva opasnost.“

I tako je govorio, dalje u ime Albanaca tj. Arnauta i „Velikog Ferhatbega Drage“ albanskog novopriznatog naroda, a onda se zahvalio „Biku“ i njegovima

što je vas perišanio Rogoznom. Poslije toga, uzima riječ Akif Bluta i sa balkona Islamskih ustanova govori:

„Draga braćo! U prisustvu naše braće Albanaca iz Kosovske Mitrovice su kucala naša srca i došli su nama u pomoć. Nama iza leđa stoji tri miliona Albaneza, a naš Pazar je centar Albanije i mi ćemo stvoriti Veliku Albaniju... Nećemo tuđe, a ne damo svoje. Prolićemo krv a ne damo Albaniju. Nećemo rat, ali hoćemo da sačuvamo mir. Zato molim, da se očuva red i mir u protivnom mi ćemo da očuvamo mir s puškom u ruci. Nećemo nered u varoši i kucanje po vratima.

A sada pozdravljam Albaneze koji su nam prišli u pomoć. U ime naše grude — Albanske Pešteri pozdravljam Albaneze, živela Velika Albanija.“

U početku je tako teklo. Upozorio je novopazarsku masu da su oni Albanci, a ne Bošnjaci, što u stvari jesu.

Subota, 11. 10. 1941. godine

Danas vlada tišina. Do sada, tj. jedan čas ništa naročito.

Subota, 18. 10. 1941. godine

Za ovu heftu (nedelju) dana nije bilo važnijih događaja osim opšte nervoze i nemira. Sinoć je pozvana omladina da se od nje stvori jedna stajaća vojska, sutra izvršeno razdvajanje na dve grupe. Oružje je razdeljeno obaveznicima (svršenicima).

Večeras su oni (?) stigli u zasjedu. Borba se vodi sevjerно od Đurđevih Stubova. Ranjeno je nekoliko naših ljudi. Žandar je ranjen, a jedan ubijen (Arnaut). Sela gore. Četnici ili Komita je zapalila nekoliko muslimanskih kuća. Onda naši brže odmazdu. Mase su se uzbukale.

Sahranili smo danas trojicu poginulih na severu Đurđevih Stubova.

Nedelja, 19. 10. 1941. godine

Kako je ponestalo municije, poslata je automobilom grupa od šest ljudi za Kosovsku Mitrovicu i to: Ahmed (Ahmo) Bećirović, njegov pomoćnik Meko i još jedan građanin Ziko Besničanin i Šučo Krnjajelac žandarm. Na Rogozni su pripucali plotuni iz zasede od strane četničkih i komitskih (srpskih) bandi i zaustavili automobil, ubili su šofera Ahma, njegovog pomoćnika Šuča, žandarm je uspeo da se provuče kroz kišu kuršuma, ranivši se teško u desnu ruku — poginuo je takode, treći civil, a četvrti je izbačen i oplijenjen poslat u Novi Pazar „da kaže kako su prošli“. Pošto su poverovali da je i žandarm poginuo, izazvani sa ovim zločinom, Arnauti su sa grupom naših otišli put Rogozne da otvore taj put za Kosovsku Mitrovicu i donesu municiju. Jedni su vodili borbu drugi prošli i uzeli u Njemaca oko stotinu sanduka municije koju je dopratio jedan njemački oficir sa trista Arnauta. Kada je došao ovdje oficir je održao govor u kome je rekao „da ne smete trošiti municiju u džabu nego da se puca na takvom odstojanju na kome će od deset metaka biti bar osam sigurnih pogodaka“.

Iza toga je nastalo paljenje sela, pljačkanje stoke, sva (svih) žita i ostalih objekata. Ovako svirepe mere, kaže se, nisu se poduzimale pre dolaska Arnauta niti bi se poduzimale, da nisu oni učinili takav presedan.

29. 10. 1941. godine

Danas je popaljeno nekoliko srpskih kuća Netvrđa i sela do njega, Cokovića i Postenja. Organizovan je napad i od strane Srba vrlo žilav. I pored toga uspjeli su naši da ih potisnu za nekoliko kilometara.

Noć je pala. Naši milicioneri su se povratili, napustivši svoje položaje.

30. 10. 1941. godine

Jutros su Srbi ponovo pišli na osvojene položaje, budući da su ih naši napustili.

Večeras su Srbi spalili po nekoliko muslimanskih kuća u Jasenoviku, Veveću i drugih. Naši seljaci iz tih sela pa do Požege su u kolonama sa stokom kućnim nameštajem, žitom itd., selili su se u varoš. Malo iza toga su došla dva kurira na konjima, od Džemaila Koničanina (bivšeg žandara koji je kao habsadžija ubio jednog zatvorenika Muslimana a poslije pobegao i obrazovao svoju četu, za odbranu od četnika i komunističkog napada, pokazao se vrlo agilan i poštenim ne davši svojim da vrše pljačku i ostala nedjela, i postao radi toga i svog junaštva vrlo popularnim i obljubljenim) da zatraže municiju, jer im je braneći Požegu od srpske bande, koja je silazila od Jasenovika i ostalih sela na zapadu i severu od Požege, a koja su redom hteli da pretvore u pepeo, nestala.

Na toj strani napad je odbijen.

3. 10. 1941. godine

Za ova tri-četiri dana, takođe je bilo obilnijih događaja. Na Đurdevim stubovima su Srbi „Ustaše“ prije podne ubili dvojicu žandarma (Selima N. i Nazifa Gurdijeljića) unakazivši ih i jednog civila, ostali su jedva glavu iznijeli. Iza toga je bila intenzivnija borba dokle su ih odatlen isterali.

Prvog i drugog ovog mjeseca su Srbi zapalili selo Trnavu. Na tom dijelu se još vode borbe.

4. 11. 1941. godine

Još su naši vodeći politički krugovi poslali ustašama (ustanicima) govor Nedića predsjednika vlade sa porukom da se predaju i da prestane haos, koji je zavladao osvetom jedne i druge strane u paljenju sela i međusobnom ubijanju i klanju.

Ova poruka je poslata njima preko dvije Srkinje, g-de Felcer i g-de Nade. One su od njih donijele odgovor: da će se miriti ako mi položimo oružje, ako Turci polože oružje, u protivnom da će da napadnu. Mi smo se spremili i zauzeli položaj svuda oko varoši i izjutra oko šest časova je bio vrlo intenzivan napad od njihove

strane. Ustalo je sve s puškama, viljuškama, koljem sa privezanim noževima na njima. Borba je bila žestoka sve do devet sati. Kuršumi su zviždali po čaršiji. Rezultat borbe je bio, s naše strane petnaest ubijenih (Murad Glogovičanin policajac, Abdulahaga Rožajac, ef. Fako Ahmeta Košute, Iso Pučić, Fako Rebronja, dva Šip-tara, tri Biševca, Mehmed Hajdaragić Žani, a dvadesetpet ranjenih).

Od Srba je poginulo oko tridesetpet osim onih koje su Srbi odnijeli sa sobom. Taj dan je bio utorak. Srbi iz varoši su otvorili... na muslimane po brdima oko Pazara. No Arnauti su, onda izvršili pretres srpskih kuća i pobili uzgred oko sedam-osam Srba (Stevo Basarević, Šumanac, Mitrović, kap. Aleksa Bajčetić, Stevan Marjanović, maturant Filip, pekar i drugi).

Srbi su na poprištu „Jaklja“ — više borića poraženi i otjerani. Varoš je bila nespremna oružjem. Dosta je mali broj naših ljudi davalo otpora. Pričaju da je borbu završio u korist našu Mula-Jakup Kadrović iz Vuče, koji je došao sa milicijom dobrovoljcima iz Tutinskog i Rožajskog kraja i Biko sa svojom četom, zaobišavši ih a obukavši srpske kape.

Ja sam u utorak izašao oko podne na selo, da pozovem Pešterce u pomoć. Kad sam došao u Gluhavicu, bjegunci s „fronta“ na Jaklji, da bi opravdali svoje napuštanje položaja rekli su da je Pazar pao. Seljaci svi bijahu spremni za evakuaciju. Ja sam obišao sva sela preko Škrijelja do Čukota i Melaja i pozvao da se side u Novi Pazar.

7. 11. 1941. godine

Vratio sam se u petak u Novi Pazar, tj. danas sedmog. Strah je popustila ali se na oprezi drži. Nadaju se italijanskoj vojsci.

9. 11. 1941. godine

Noćas pred zoru je bila uzbuna. Čuli su se pucnji na okolini varoši. Žandarmi su svi otišli na položaje. Jedno selo (Cokoviće) je izgorelo. Rekoše da su ustanci opkoljeni. Zapaljena je Prćenova (selo). Borbe se vode. Pucnji odliježu. Varoš je u očekivanju dvesta Rugovaca za koje kažu da idu od Crkvina.

U šest naveče dolazi oko stopedeset-dvesta Arnauta iz Istoka. Bili su plotuni pušaka. Mula Jakup poput slavnog Kozaka Hadri Murada ide na konju sa arnautskim bajraktarima naprijed. Sa onom prosjedom bradom puna lica sa bijelom ahmedijom oko bijelog čulaha.

Potom je održao govor arnautskim ratnicima u kome je podvukao moralne principe islamskog ratovanja protiv pljačke i ostalih nečovječnosti.

11. 11. 1941. godine

Večeras (utorak veče) oko šest časova, dođe kapetan u albanskoj vojsci, vođa albanskih trupa sa dva kamijona civila iz okoline Tutina i Rožaja u pomoć svojoj braći „Albancima Novog Pazara“.

U svom govoru je naglasio da je vapaj muslimana „Albanaca“ dopro do krajne tačke Albanije koja je teritorijalno mala ali duhom velika te kako su Albanci kroz pesto godina vodili borbu za svoju slobodu to su pohrlili da pomognu svi Albanci svom albanskom narodu (koji se proteže od Raške do krajne južne tačke Albanije).

„Od svirepih napada komunista, Srba, koji pokušavaju da podvrgnu naš narod opet pod svoju ugnjetačku papuču, i da smo došli zato da osujetimo tu njihovu paklenu namjeru.“

Iza toga je Akif efendija. Uzeo riječ i takođe na albanskom jeziku održao govor u kome je opet naglasio, da su ovo Albanezi potomci Kuća, Klimenata i drugih albanskih plemena. Naglasio je da nema Hrvata niti Srba u ovom kraju.

U dva sata poslijen podne čuh da su srpski ustanici ubili jednog Martinovića (muslimana) u Požegi, pripucavši na mobu Nicevića sve ka ih poslao iza žita.

Odoše dva kamijona milicije u potjeru u sedam uveče. Čuše se plotuni sa svih strana. Ispočetka je izgledalo strašno. Mislilo se da je napad na Pazar. No odmah se je situacija razvedrila. To je bila oružana ekspedicija poslata od strane Kreiskomandanta iz Kosovske Mitrovice. Korpus je brojao oko šestotina lica. Od toga kako kažu, dvesta žandarma, sa dva teška mitraljeza i s nalogom da udare na Rašku da bi se sastali sa Nijemcima, koji idu od Kraljeva, da bi tako očistili ovaj sektor Novi Pazar — Raška — Kosovska Mitrovica.

Govori se da je u Srbiji veliki pokolj izvršen nad komunistima gde su uhvaćeni i da su oni pobjegli u Hrvatsku i blokirali Sarajevo gdje su doživjeli svoj strahovit poraz od strane arnautske vojske i div-junaka Bosanaca, govori se, isto tako da je Predsjednik srpske vlade svrgnut i uhvaćen sa svim uglednim Srbima, pa nije jer nije bio u stanju da zavede red i mir u Srbiji.

13. 11. 1941. godine

Danas očekujemo razvoj događaja. Dva sata je po podne. Došlo je još dvesta Arnauta preko Rogozne. Vodili su opet borbu sa ustanicima. Uspeli su da se probiju i dospiju u Novi Pazar.

Došao je Beslim Bajgara, bivši glasoviti odmetnik.

Petak 14. 11. 1941. godine

Danas se očekuje dolazak municije iz Kosovske Mitrovice.

S naveče oko sedam časova čuše se puške — šenluk. To je bio dolazak pratnje milicije iz Kosovske Mitrovice. Donijeli su četrdeset sanduka municije. Došlo je oko tristaosamdeset ljudi — pratnje. Ustanici su ih dočekali na Rogozni. Tu je bila ozbiljna borba. Naši Mitrovčani su uspeli da prodru. Ranila su im se dva čoveka.

Subota, 15. 11. 1941. godine

Trinaesti, četrnaesti i petnaesti novembar je proveden uglavnom u pripremanju ratnih operativnih planova.

Nedelja, 16. 11. 1941. godine

Danas se provodi u djelo akcija operativni plan. Civilna vojska od preko dve hiljade ljudi, većinom Arnauta (kojih je bilo oko dve hiljade), je razdijeljena u četiri dijela.

Jedan dijo je poveo Beslim Bajaga — arnautski borac (hajduk da se izrazim srpskim terminom) za slobodu arnautskog naroda, protiv srbijanske tiranije. On je započeo operaciju od Rogozna.

Drugu partiju je poveo naš, poštenjem i hrabrošću proslavljeni junak, Džemail Koničanin. On je započeo operaciju od Cokovića pa dolje ka Raški.

Treću grupu je poveo po podne takode arnautski dvadesetogodišnji komitaš Šaban Poluža, ka Raški niz rijeku Rašku.

Četvrta grupa je pošla ispod Đurđevih stubova, a petu Biko sa svojom grupom od Duge Poljane.

Zadatak ovom frontu da se tako masovno kreću k Raški, sa zadatkom da se sastanu ispod Raške devet kilometara kod Baljevca, gde će se sastati sa njemačkom vojskom.

Danas sam u dva sta po podne pošao za Đurđeve Stubove odakle je čitava masa posmatrala operacije. Prizor je bio veranski (?). Svuda sela plamte. Puške svih vrsta i sistema prelamaju brda i doline.

Ove su tek operacije imale oblik najstrahovitijeg rata. Razmišljajući o ovome setih se srpske izreke: „Drumovi će poželeti Turaka, al Turaka nigdje biti neće“, samo ovoga reda, ova „poslovica“, izgleda da će dobiti obrtni smisao „Drumovi će poželeti Srba, al Srba više biti neće“.

Rezultat današnje borbe jeste, četvorica naših mrtvih: Juko — Jusuf Omeragić, šofer iz Berana, Muslija Koničanin, bio tu (red, zet, djed), Džemail Koničanin i jedan Arnaut. Govore da je i četvrti ranjenik mrtav.

Naveče oko osam časova dođe iz Kosovske Mitrovice oko sto ljudi sa još jednom količinom sanduka municije, hemikalija i hleba.

17. 11. 1941. godine

Grupa koja je sinoć došla, jutros je otišla na front k selu Ljuljac, put Duge Poljane — istočno od Štitara.

Utorak, 18. 11. 1941. godine

Dosta brojna grupa Arnauta vratila se je s fronta. Bilo ih je najmanje petstotina. To je grupa koju je predvodio sredinom fronta Šaban Poluža koga su naši zvali Šaban Lopuža, jer je njegova grupa odana pljački.

Vratili su se i ostale grupe koje su operisale na drugim tačkama. Srbi su se navikli opet na bivše položaje. Povlačenje naših ljudi — idealista su prouzrokovali Arnauti prije svega Dreničani čiji je ideal borbe bio sasvim suprotan onim blefovima u održanim govorima, naime da dođu do što glomaznije pljačke. To je Šaban

Lopuža i dokazao, kada je prijetio Odboru ili da mu stvore (povrate) opljačkanu stoku ili, da mu daju ekvivalent u jednoj ogromnoj sumi novca. To je ideal za koji se je on, kao i ostali Arnauti, borio.

Srijeda, 19. 11. 1941. godine

Jutros su Dreničani otišli za Kosovsku Mitrovicu.

Četvrtak, 20. 11. 1941. godine

Doznali smo da je Šaban Lopuža uhvaćen u Kosovskoj Mitrovici, oteta mu je pljačka, a on strpan u zatvor. Ovo je izazvalo veliko raspoloženje.

Tako se čuje da su prošli i kod Italijana pljačkaši u Tutinu.

Petak, 21. 11. 1941. godine

DRUGI VEĆI NAPAD

Danas izjutra oko šest časova čula se je detonacija bombe — eksploziva, kao znak za napad. Na taj znak nastao je alarm u varoši i sve je izletelo iz kuća ko sekiru ko nož.

Napad je bio žešći. Oko sedam časova je naročito bio žestok. Srbi su se povukli vrlo brzo. Borba je bila vrlo žestoka. Trajala je do dvanaest i trideset do podne. Pazar je bio u kritičnoj situaciji.

Stvar je izveo na spas Pazarac slavni Džemail Koničanin, koji se je slučajno bio desio sa svojim društvom kod sela Hrvatska. Otuda kada je čuo napad na Pazar, privukao se napadačima i udario im se leđa i užasno ih potukao. Tada su oni udarili u bijeg. Ostavili su veliki broj mrtvih. Zarobljen im je jedan luksuzni automobil sa dva sanduka bombi „tromblonskih“.

Rezultat s naše strane je sedam mrtvih, a oko petnaest ranjenih.

Subota, 22. 11. 1941. godine

Osjeća se opasnost ponovnog napada na Novi Pazar. Očekuje se dolazak pojačanja iz Kosovske Mitrovice. Alarmiran je muslimanski svijet od Rožaja do Duge Poljane, za spas stotinama hiljada muslimanskih porodica.

Džemail Koničanin je otišao na Rogozno, za osiguranje puta mitrovačkog.

Petak, 29. 11. 1941. godine

Za ovih nekoliko dana je bilo zatišje. Dolazile su manje i veće grupe Arnauta iz Kosovske Mitrovice. Došlo je oko četiristotine svega.

Jutros u osam časova začu se iz početka nekoliko pušaka, iza toga se sve zapali od puščanih plotuna i paljbe. Svi smo bili ubijedjeni da je napad. Izleteli smo napolje u tome stiže sve trkom jedan žandarm (Abid), ne veseljeg lica zapitah ga „šta je je li napad“ — „nije nego šenluk, dobila Albanija Pazar“ — Uh!

Srijeda, 3. 12. 1941. godine

TREĆI NAPAD

Zatišje. Kroz ovo nekoliko dana novo je samo to što su bivši načelnik i Slavko N. Išli u Rašku da ugovore sporazum. Odgovor je, da se sastanu delegacije u Piloretama.

Danas oko jedanaest časova čuju se puške na našim predstražama prema Raški. Izidem žurno. Puške sve češće. Čuje se po koja bomba. Jasno bi svakome da je treći napad na Pazar. Čaršija se počeo zatvarati. Ja uzeh dva hleba i metnuh ih u tašnju za ručak. Izadem na brdo iza „Kršle“.

Tu se nakupi dosta svijeta — posmatrača. Napad je bio sve jači na naše zasjede. Oružnici u varoši žurno su krenuli na položaj — front.

Sad mi posmatrači na brdu doživljavamo jednu malu ratnu epizodu. Napadači — Srbi, osuše paljbu iz pušaka na nas od Postijenja. Kuršumi nam počeo zvrkati oko glava. Mi smo jedan preko drugoga pobrzo izbjegli i sklonili se oko kasarne. Na frontu je klokotao mitraljez i mašinke kao nikad do danas. Borba je trajala četiri sata.

Rezultat s naše strane dva mrtva Arnauta i dva naša ranjena. Obavešteni smo da je Raška u rukama Nijemaca i da su Srbi — komunisti iz Raške izvršili pokušaj probijanja kroz most.

Četvrtak, 4. 12. 1941. godine

Čusmo danas da dolaze Nijemci iz Raške. Izraz radosti je neizmjeran. U očekivanju smo.

Subota, 6. 12. 1941. godine

Danas su bili očekivani Nijemci. Veliki doček je bio pripremljen prije podne. Došlo je njih petorica po podne kao izvidnica stanja u Pazaru, jer su četnici bili rekli Nijemcima da su u Pazaru komunisti i predlagali su da oni idu prvi (da bi tako otvorili rat s nama) i da ubijede Nijemce da su ovde komunisti. Ali su Bajazit i Džafer Deva ubijedili Nijemce da ovdje nema komunista. Tako su došli Nijemci.

Rekoše da će sutra doći bataljon Nijemaca.

Nedelja, 7. 12. 1941. godine

Poslijen strašnih događaja i doživljaja u Novom Pazaru i njegovoj okolini i strašnih borbi koje smo vodili sa četnicima i komunistima, dolazi nam opet sunce. Sloboda sa Nijemcima. Poslijen dva mjeseca i pet dana, kako su nas ostavili, eto, danas opet dođoše u mnogo većoj sili nego prvi put — kad su osvojili tj. zauzeli Novi Pazar u mjesecu aprilu. Sada su bili zaista očekivani kao spasitelji i sunce sreće je blistalo na svačijem licu. Nestaje zabrinutosti i straha od ponovnih napada i dosadnog terorizma, od strane Arnauta koji su pokazali svu svoju sirovost i neote-

sanost ostavivši vrlo bljutavih uspomena i kod samih naših muslimana, ipak smo im zahvalni.

Rezultat ove dvomjesečne borbe jeste: sedamdeset i pet mrtvih na samom groblju Gazilar i oko dvadeset i pet na drugim mjestima. Dakle oko stotinu mrtvih i oko ranjenih.

Subota, 20. 12. 1941. godine

Danas je izvršen atentat na našu savest i na našu tradiciju — nošenja fesa, koji je zaveden još 1850. godine uvođenjem nizama u našu Bosnu.

Danas 20. 12. poslijen dvesta godina saopštava nam se naredba od gos.... Dace, da se više ne smiju nositi fesovi.

* * *

Istorijski izvor o kome je reč u ovom saopštenju nije do sada poznat naučnoj javnosti, niti istraživačima koji su se bavili proučavanjem novije istorije novopazarskog kraja.

Dnevnik događaja u Novom Pazaru obuhvata kraj 1941. godine i zanimljiv je iz više razloga, a njegov autor je nepoznat. Međutim, sasvim je jasno da je autor građanin Novog Pazara i to muslimanske nacionalnosti, To, pored ostalog, potvrđuje i tekst Dnevnika koji se odnosi na opis događaja koji su se odigrali 4. 11. 1941. godine:

„Ja sam u utorak izašao oko podne na selo da pozovem pešterce u pomoć i obišao sam sva sela preko Škrijelja do Čukota i Melaja.“

To su sela nastanjena isključivo muslimanskim stanovništvom. U pitanju je, znači, direktan učesnik događaja. Najverovatnije je opštinski službenik, jer je u tekstu, pre i posle opisivanja događaja, beležen sadržaj razgovora sa strankama koje je primao, precizno evidentirajući njihove zahteve.

Identifikacija autora Dnevnika je utoliko značajnija ako se ima u vidu da Novi Pazar zapravo i nije imao intelektualaca muslimanske nacionalnosti, jer su prvi građani Novog Pazara stekli fakultetska obrazovanja znatno posle završetka II svetskog rata.

Dnevnik je pisan latiničnim pismom i u njemu su svakodnevno (ukoliko je imalo značajnijih događaja) upisivane sve promene i to vrlo precizno navodeći ime-na učesnika događaja, lokaciju gde se odigrava događaj, a vrlo često i satnicu kada se nešto desilo. Dnevnik obuhvata period od 2. 10. do 20. 12. 1941. godine i u ovom saopštenju biće prezentirano nekoliko, po mom mišljenju, najznačajnijih događaja.

Nije sporno da je autor Dnevnika najveću pažnju posvetio borbama između četnika, s jedne i Muslimana i Arnauta, s druge strane. Prvi su napadali Novi Pazar da bi ga „oslobodili“, a drugi su imali zadatak da ga „odbrane“.

Da bi se shvatila težina okolnosti u kojim su se našli građani Novog Pazara i njegove okoline, kao i velikih stradanja koja su doživeli i Srbi i Muslimani na ovom području, potrebno je podsetiti se nekih prethodnih događaja.

Nemci su Novi Pazar zauzeli 17. 04. 1941. godine, a između 18. i 20. aprila održano je savetovanje u Kosovskoj Mitrovici na kome su učestvovali predstavnici Krajs komande iz Kosovske Mitrovice, viđeniji ljudi iz Novog Pazara i jedan broj Albanaca. Cilj ovoga sastanka bio je jasan: preuzeti svu vlast u Novom Pazaru od Srba i na njihovo mesto postaviti Muslimane. Kasniji sled događaja govori da je upravo takva odluka bila uzrok teških posledica, stalnih sukoba, nepoverenja i stradanja i Srba i Muslimana. Ubrzo su sa položaja smenjeni svi službenici Sreškog načelstva, sudova, žandarmerije itd., koji su bili Srbi.

Veliki deo teksta Dnevnika odnosi se na tri velika četnička napada na Novi Pazar. Prvi napad je opisan na sledeći način: „Danas, 4. 11. 1941. godine, izvršen je intenzivan napad od njihove, tj. četničke, strane. Ustalo je sve sa puškama, a borba je bila žestoka i trajala je sve do 9 sati. Rezultat borbe bio je: sa naše strane 15 ubijenih, a Srba je poginulo oko 35, ne računajući one koji su mrtvi odneti sa bojišta. Srbi iz varoši su otvorili vatru na Muslimane po brdima oko Novog Pazara. No, Arnauti su onda izvršili pretres srpskih kuća i ubili 7 do 8 Srba. Srbi su takođe poraženi na poprištu zvanom „Jaklja“ i odatle su proterani.“

Drugi napad na Novi Pazar odigrao se u petak, 21. 11. 1941. godine: „Danas ujutru, oko 6 časova, čula se detonacija od bombe, što je i bio znak za napad. Napad je bio žestok. Oko 7 časova su vođene najžešće borbe i trajale su sve do 12 časova i 30 minuta po podne. Novi Pazar je bio u vrlo kritičnoj situaciji, ali je grad spasio Džemail Koničanin, koji se slučajno zadesio sa svojom družinom kod sela Hrvatska. Kad je čuo za napad na Novi Pazar, privukao se napadačima i udarivši sa leđa užasno ih potukao. Na bojištu je ostao veliki broj mrtvih, a tokom borbi je od četnika preuzet jedan automobil sa dva sanduka tromblonskih bombi.“

Treći napad četnika na Novi Pazar odigrao se trećeg decembra 1941. godine: „Danas, oko 11 časova, čuju se puške naših predstraža prema Raški. Čuje se i po koja bomba i bi svakom jasno da je to treći napad na Novi Pazar. Čaršija se počela zatvarati. Napad je bio sve jači na naše zasede, a oružnici u varoši žurno su krenuli na front. Na frontu je kлокotao mitraljez kao nikad do danas. U borbi su poginula dva Arnauta, a dva naša borca su ranjena. Obavešteni smo da je Raška u rukama Nemaca i da su komunisti iz Raške pokušali proboj preko mosta.“

Za ovako intenzivne borbe bila je potrebna znatna količina municije i naoružanja. O načinu nabavke i dopremanja municije i naoružanja govori se u Dnevniku u više navrata. Tako je, na primer, kao najznačajniji opisan i jedini događaj koji je 6. 10. 1941. godine u celosti posvećen nabavkama oružja i municije, o čemu autor kaže:

„Otišla je jedna grupa u Kosovsku Mitrovicu za oružje i municiju. Kad su bili na planini Rogozni, pripucali su na njih iz popove kuće u selu Rajetiću. Za napad se čulo i poslat je Biko Drešević. Otvoren je pravi rat. Popova kuća je spaljena, kao i mnogih drugih. Odatle je ta grupa prošla do Mitrovice, gde su uzeli oružje i municiju i doneli u Novi Pazar.“

Opisujući događaje koji su se odigrali 19. 10. 1941. godine, u Dnevniku se konstatuje sledeće: „Kako je ponestalo municije, poslata je grupa od šest ljudi —

navodeći ih poimenično — koji su imali zadatak da iz Kosovske Mitrovice dopreme municiju u Novi Pazar. Posle borbi na planini Rogozni, gde je na obe strane bilo mrtvih, iz Kosovske Mitrovice je od Nemaca preuzeto oko stotinu sanduka municije, a dopremanje municije izvršeno je uz pomoć nemačkog oficira i Arnauta. Došavši u Novi Pazar, nemački oficir je održao govor u kome je istakao kako treba trošiti municiju i da, ubuduće treba pucati sa takvog odstojanja gde će od 10 metaka biti bar 8 sigurnih pogodaka.“

U borbama za Novi Pazar učestvovali su i Arnauti. U tom smislu više puta se pominje dolazak Arnauta u Novi Pazar i njihovo uključivanje u borbu. Tako se, na primer, 4. 10. 1941. godine javlja žandarmeriji da prema Novom Pazaru idu Arnauti sa Italijanima od Drenice i da će preko Rogozne doći u Novi Pazar, a 9. 10. 1941. godine se očekuje dolazak nove grupe Arnauta za koju se kaže da će biti pojačanje našoj miliciji. O učešću i angažovanju Arnauta u borbama za Novi Pazar, autor Dnevnika detaljno govori, posebno u vezi sa podacima o mestima pogibije i broju poginulih.

Veoma je značajan i deo Dnevnika koji govori o situaciji posle uspostavljanja vlasti od strane Albanaca. Time je, zapravo, počeo proces albanizacije novopazarskog kraja i njegovog pripajanja Velikoj Albaniji. U tom smislu, vrlo su interesantni detaljni opisi javnih nastupa najuticajnijih vođa Albanaca, a pre svega Aćifa (Bljute) Hadžiahmetovića, nesporno najvećeg autoriteta i među Muslimanima na širem području Sandžaka. Opisujući događaje koji su se odigrali 10. 10. 1941. godine, u Dnevniku se govori o dolasku većeg broja Arnauta iz Drenice i opisuje se obraćanje Aćifa Hadžiahmetovića građanima Novog Pazara. Tom prilikom je, sa balkona Islamske verske zajednice, rekao:

„Draga braćo! U prisustvu naše braće Albanaca iz Kosovske Mitrovice, kucaju naša srca jer su došli da nam pomognu. Nama iza leđa stoji tri miliona Albanaca, a Novi Pazar je centar Albanije i mi ćemo stvoriti Veliku Albaniju. Nećemo tuđe, a ne damo svoje. Prolićemo krv, a ne damo Albaniju. Nećemo rat, ali hoćemo da očuvamo mir. Zato molim da se očuvaju red i mir. U protivnom, mi ćemo očuvati mir sa puškom u ruci. A sada pozdravljam Albance koji su nam prišli u pomoć. U ime naše grude — Albanske Pešteri, pozdravljam Albance. Živela Velika Albanija.“

Zatim je, na kraju, upozorio okupljene građane Novog Pazara da su oni Albanci, a ne Bošnjaci.

Analizirajući tekst Dnevnika primetan je kritički pristup autora prema pojavama. Tako je, prilikom opisa borbi na Rogozni, navedeno da je nastalo paljenje sela i pljačkanje (odvođenje stoke, odnošenje žita i sl.). Autor konstatuje da se ovako svirepe mere nisu preduzimale pre dolaska Arnauta, niti bi se preduzimale od strane Muslimana. O pljačkama, pre svega srpskih kuća, autor dnevnika govori i prilikom opisa stanja u okolini Novog Pazara pod datumom 18. 11. 1941. godine:

„Danas se dosta brojna grupa Arnauta vratila sa fronta. Bilo ih je najmanje 500. To je grupa koju je predvodio sredinom fronta Šaban Poluža, koga su naši zvali Šaban Lopusuža, jer se njegova grupa odala pljački. Vratile su se i ostale grupe

koje su bile na drugim tačkama. Povukli su se i naši ljudi jer su to prouzrokovali Arnauti, pre svega Dreničani, čiji je ideal borbe bio sasvim suprotan održanim govorima. To je Šaban Poluža dokazao kada je pretio Odboru sa zahtevom da mu povrate opljačkanu stoku, ili da mu daju, kao ekvivalent, ogromnu sumu novca. To je ideal za koji se on, kao i ostali Arnauti, bori.“

U Dnevniku se navodi da je upravo Šaban Poluža uhvaćen u Kosovskoj Mitrovici 20. 11. 1941. godine i da mu je oteto ono što je opljačkao, kao i da je uhapšen. Prema kazivanju autora to je izazvalo veliko odobravanje u Novom Pazaru, a konstatuje se da su, prema nezvaničnim informacijama, slično prošli i oni koji su pljačkali po Tutinu. Međutim, pored navoda u Dnevniku o pljačkaškim pohodima Šabana Poluže, od jednog broja Muslimana — savremenika tih događaja — mogu se čuti izjave koje demantuju takve tvrdnje autora Dnevnika.

U Dnevniku događaja u Novom Pazaru ima nekoliko detalja koji jasno ukazuju kako su Muslimani prihvatili dolazak Nemaca. Zbog osećanja velike nesigurnosti i ugroženosti nastalim usled stalnih pretnji, nekih naređenja četničkih komandi, kao i Programa etničkog čišćenja Srbije od nesrpskog stanovništva, Muslimani su Nemce doživljavali kao zaštitnike. O tome vrlo ilustrativno govori podatak da je autor Dnevnika počeo beležiti značajnije događaje 2. 10. 1941. godine, upravo kada su Nemci napustili Novi Pazar, a vođenje Dnevnika prekinuo 7. 12. 1941. godine, kada su Nemci ponovo došli u Novi Pazar.

Odlazak Nemaca 2. 10. 1941. godine doživljen je ovako: „Posle izvesnog zatišja, provedenog bez bilo kakvih naročitih događaja, dešava se značajan datum. Nemci su dobili brzopjavni nalog da napuste Novi Pazar. Svi su pokušali da protumače ovaj događaj koji se desio noćas, ali je sve ostalo dostojanstveno. Ujutru su se našle samo prazne kasarne i polupana stakla. Kažu da se u Kosovskoj Mitrovici još nalaze.“

Ponovni povratak Nemaca, 7. 12. 1941. godine, autor ushićeno opisuje: „Posle strašnih događaja i doživljaja u Novom Pazaru i njegovoj okolini i strašnih borbi koje smo vodili sa četnicima i komunistima, dolazi nama opet Sunce. Sloboda dolazi sa Nemcima. Eto, danas opet dodoše sa mnogo većom silom nego prvi put kada su u aprilu mesecu osvojili, tj. zauzeli, Novi Pazar. Sada su bili zaista očekivani kao spasioci i sunce sreće zablistalo je na svakom licu. Nestaju zabrinutost i strah od ponovnih napada, kao i dosadnog terorizma od strane Arnauta koji su pokazali svu sirovost i neotesanost, ostavivši vrlo bljutave uspomene i kod samih naših Muslimana. Ipak smo im zahvalni.“

Iz sadržaja Dnevnika takođe treba pomenuti funkcionisanje vlasti u Novom Pazaru. A kako je vlast funkcionisala ilustruju sledeći primeri. Govoreći o muslimanskoj miliciji, u Dnevniku se kaže: „Naša milicija, kao razuzdana gomila, čini izvesne istupe, jer hoće sama da obavlja neke poslove koji spadaju u nadležnost policije. Da bi se održao red i mir, naše vođe osnivaju Prijeki sud u koji su ušli: Ahmed Daca, načelnik, Asim-efendija Salihhamidović, komandant žandarmerijske čete i Jonuz Hamzagović, sudija.“

Naredbe koje su aktuelne vlasti izdavale po nekad su izazivale ogorčenje, kao što je Naredba o zabrani nošenja fesa. Autor dnevnika je veoma tragično doživio tu Naredbu, što se vidi iz Dnevnika: „Danas je izvršen atentat na našu savest i na našu tradiciju nošenja fesa, koja potiče još iz 1850. godine — uvođenjem niza-
ma u našu Bosnu. Danas, posle toliko godina, saopštava nam se Naredba da više ne smijemo nositi fes!“

Osim borbi, paljevina i pljački, bilo je pokušaja da se između dve zavađene strane vode i pregovori. Jedan od takvih pregovora održan je početkom oktobra 1941. godine, a atmosfera u Novom Pazaru je tim povodom opisana na sledeći način: „Danas, 4. 10. 1941. godine, između 10 i 11 časova, nastala je ozbiljna zbu-
njenost u varoši. Komunisti iz Raške dolaze u telefonsku vezu sa Novim Pazarom. U ime komunista govorio je Zenun Hasković, a u naše ime govorio je Jonuz Hamza-
gić, stari intelektualac i sudija. Reč je bila o tome da se nađe neki modus kako bi se grad predao mirnim putem i bez prolivanja krvi, kao što se komunistima predala Raška. Riječ je bila, dalje, o sastanku u Okružnom sudu i to danas posle podne. Sa-
stanak je zakazan sa ciljem da Zenun Hasković, kao Novopazarac i delegat boljševika, razgovara sa Jonuzom Hamzagićem, sudijom. Oko ikindije, komunisti odla-
žu sastanak za 5. oktobar i to na pola puta između Raške i Novog Pazara.“

Međutim, iz daljeg teksta Dnevnika vidi se da pomenuti pregovori nisu odr-
žani 5. oktobra, već 7. ili 8. 10. 1941. godine, gde se govori da je upravo u jednom od ta dva dana delegacija iz Novog Pazara išla u Piloreta i da je pregovarala sa ko-
munistima iz Raške o nenapadanju. Novim Pazarom je vladala ozbiljna zabrinu-
tost da ne bude napada. U međuvremenu su upućeni predstavnici grada da traže po-
moć od albanske ili italijanske vojske.

Zbog ograničenog vremena za izlaganje saopštenja, nije bilo mogućnosti za prezentiranje drugih dokumenata, posebno dokumentacije o delovanju Krajs ko-
mande sa sedištem u Kosovskoj Mitrovici, kao i dokumenata koja su tek od nedav-
no dostupna (npr. dokumentacija o suđenjima u odsustvu neposredno po završetku
II svetskog rata, sa detaljnim podacima o učesnicima u tim procesima, iskazima
svedoka, podacima o utvrđenom stepenu krivice i slično). Naznačena dokumenta-
cija biće prezentirana prilikom objavljivanja celokupnog teksta Dnevnika događa-
ja u Novom Pazaru 1941. godine.

IZ REČNIKA SANDŽAČKIH NARODNIH GOVORA

Husein Derdemez

UDK 811.163.4(497.11)'282.2(038)

Bare, Sjenica

Reči koje pretežno upotrebljavaju stariji muslimani, pa i ostali (ima orijentalizma, turcizma, lokalizma).

• araba	— Putnička kola, kola sa zapregom
• avdžija	— Lovac
• avdes	— Ritual umivanja pred molitvu
• akšam	— 1) Mrak, 2) Četvrta po redu muslimanska molitva
• akšamluk	— Sedeljka u mrak uz čaj i kafu
• asli	— Upravo
• asker	— Vojska
• aman jarabi	— Milost bože
• aždrail	— Onaj koji vadi dušu (mit.)
• alah rahmetli	— Bog da mu dušu prosti
• alahimanet	— Dovidjenja, zbogom (Bogu na amanet)
• alnaisati	— Razumeti
• aršin	— Stara mera za dužinu
• anterija	— Dugačka haljina
• aščija	— Kuvar
• ašikovanje	— Vođenje ljubavi
• amajlija (hamajlija)	— Zapis hodžin u trouglastom zavežljaju
• angarija (hangarija)	— Metež, gužva
• aferim!	— Bravo!
• ašik	— Ljubavnik
• aždaha	— Neman, ala, zmaj ogromnih razmera
• ašićare	— Očevidno, jasno, otvoreno
• ašluk	— Novac za prašak, džeparac
• ačik	— Otvoren, jasan
• adžo	— Stariji čovek koga deca zovu iz milošte
• adet	— Običaj
• adoš	— Imenjak
• afijetola	— Prijatno! (Prilikom obeda)
• ahar	— Konjska štala
• ahabab	— Drug, prijatelj
• ahmak	— Glupan, budala
• ajluk	— Mesečna plata, dohodak

• bagljiv	— Bolestan u nogama, bolest konja
• bahnuti	— 1) Iznenada ući, izbiti 2) Udariti, lupati
• bajagi	— Tobože, kao da...
• bajrak	— Zastava
• bajram	— 1) Muslimanski verski praznik 2) Lično ime muslimana
• balandža	— Vrsta kantara za merenje težine
• balgan	— Sluz, šljam u iskašljavanju
• bambaška	— Svoje glav, poseban, mimo ostali svet
• barabar	— Uporedo, jednako
• barem	— Makar, ako ništa drugo
• basamak	— Stepnik na drvenim stepenicama
• basma	— Tekstilno platno
• bastati	— Znati nešto uraditi
• batal	— Pokvareno, razvaljeno
• batil	— Nevaljalac, pokvaren čovek
• batisati	— Crknuti, krepiti
• bešare	— Predznak, znamenje
• bešika	— Kolevka za bebu
• bečar	— Neženja, mladić
• bedevija	— Kobila dobre pasmine
• bedova	— Kletva, prokletstvo
• bedrenica	— Crni prišt
• begenisati	— Svideti se, dopasti se
• bekrija	— Lola, pijanica, mangup
• belaj	— Nevolja, nesreća, beda, davo, vrag
• belegija	— Mekani brus za oštrenje sečiva
• benaviti	— Budaliti, glupirati se
• beričat versi	— Hvala lepo, zahvalnost
• besa	— Sigurno obećanje, tvrda vera, časna reč
• bet	— Čudnovato, neobično
• bez	— Belo platno za izradu veša i dr.
• bilenzuk	— Skupocena narukvica
• binija	— Drvo na unutrašnjoj strani vrata
• birijan (pirijan)	— Jelo sa pirinčem
• birindži	— Najbolje, super
• birvaktile	— Nekada, u stara vremena
• bljenuti	— Razvedriti se, prolepšati se (vreme)
• boš	— Prazno, ništa
• boščaluk	— Darovi naslagani u bošči
• bronzulj	— Posuda za vodu, obično od cinka
• brvna	— Zid od drveta

- buktisati — Nervirati se, oneraspoložiti se
- bućme — Heklani deo na nogama ženskih dugačkih gaća
- bucat — Drveni sud za nošenje vode
- budžak — Ugao, ćoš, zabačeno mesto
- bugija — Prašina, para, dim
- bukadar — Mnogo, mnoštvo, puno
- bukagije — Metalni okov za noge
- buljuk — Skupina, grupa
- bungur — Izdrobljeno žito za stoku
- burgija — Manje svrdlo
- vakuf — Zadužbina za opšte religiozne i humanitarne svrhe
- valahi — Zakletva bogom, bogami
- vakat — Vreme
- vada — Rok
- vagan — Drvena posuda za jelo
- valahi-bilahi — Pojačana kletva,
- vilahi-bilahi-talahi — Najjača muslimanska kletva
- varenika — Kuvano mleko
- varosati — Krečiti
- vede — Obrve
- vedi mu — Ugađati mu, mnogo brine o njemu
- verem — Briga, tuberkuloza, sušica
- veresija — Davanje na poček za novac
- verige — Lanac za koji se okači bakrač na ognjištu
- vesvesa — Briga, sumnja, uznemirenost
- videlo — Svetlost
- vilajet — Predeo, kraj, zavičaj
- viljuška — Gvozdena vila, alatka
- vehnuti — Naglo prodati nešto pošto bilo
- gasuljica, gašnjača — Mala posuda za petrolej za osvetljenje
- gaip — Hrabrenje, podrška
- gajtan — Dugačka uzana traka na nošnju, ukras
- galiba — Možda, valjda, izgleda
- garamet — Komplikacija, teškoća
- garib — Star čovek, nekadar
- gasal — Kupanje mrtvaca
- gete — Čarape bez naglavka
- gudža — Okruglo loptasto drvo za igru gudže
- guka — 1) izraslina na telu
2) količina kačamaka ili halve loptastog oblika
- gunturać — Konjska bolest, kašalj
- gurbet — Rom, ciganin

• dova	— Muslimanska molitva
• dekik(a)	— Minut
• denjak	— Zavežljaj
• dert	— Ljubavni bol
• divanija	— Luckast čovek
• „dobri“ (mit)	— Bivši pokojnik koji nečujno, često nevidljivo ide po svetu i uči narod, kažnjava zlo
• dosluk	— Prijateljstvo
• dunjaluk	— Svet
• ders	— Predavanje
• devamiti	— Redovno uzimati i trošiti lekove ili neki drugi posao redovno obavljati
• dimije	— Odeća muslimanki
• din	— Muslimanska religija
• dost	— Prijatelj
• daidža	— Ujak
• dajana	— Izdržljivost, snaga
• dajanli	— Izdržljiv
• dajnica	— Ujna, ujakova žena
• dalavera	— Brzina, prevrtljivost
• dalga	— Nepogoda, mećava, nevreme
• dama	— Udar, šlog, kap
• dava	— Tužba
• davranisati se	— Snaći se, oporaviti se
• dežmekast	— Omalečak, debeo, krutelast
• debe	— Mali drveni sud sličan kaci
• dedo (deda)	— Očev ili majčin otac
• delikanlija	— Živčan, živahan razvijen momak u punoj snazi
• denjak	— Složena gomila pruća
• deredža	— Imovna moć, bogatstvo
• derma	— Izlaz, rešenje
• deva	— Kamila
• deverati	— Žibeti, životariti
• dibitus	— Sasvim, skroz (ti si dobidus budala)
• dikat	— Pažnja, nastojanje, trud
• dilber	— Dragan, ljubavnik, miljenik
• dilim	— Parče, deo
• dirindžiti	— Raditi teške poslove
• divaniti	— Razgovarati uz kafu
• dizgin	— Deo konjske uzde
• dohakati	— Dokrajčiti, doći glave
• dokundisati	— Naškoditi, nauditi

• dolap	— 1) Posuda za prženje kafe 2) Odeljak u drvenom sanduku
• dockan	— Kasno
• dosluk	— Prijateljstvo
• dram	— Starinska najmanja mera za težinu
• dramlija	— Krupna sačma za lovačke puške
• duman	— Dim, prašina, para, tama
• dupke	— Uspravno, puno
• duvak	— Providni deo nevesti preko lica
• duvar	— Zid
• duvarina	— Ostaci zida
• dah	— Teranje konja
• derdef	— Okvir za vez
• duveglija	— Mladoženja
• duturum	— Neznalica, bogalj
• derdek	— Soba za prvu bračnu noć
• durumlije	— Dug vojni rad nekad u Turskoj
• dah-dah	— Čas-čas, nekad-nekad
• đaurin	— Nevernik
• dem	— Deo uzde koji se stavlja konju usta
• derdan	— Ogrlica, niska, lanac o vratu
• dinduha	— Probušeno okruglo zrno za ogrlicu
• dogat	— Konj bele boje, belac
• dovda	— Telo, organizam, trup
• dunah	— Greh
• dunija	— Vinkla, vaser vaga
• đuture	— Otprilike, sve skupa
• đuturum	— Nesposobnjak, nevešt, ništa ne zna
• edžel	— Sudnji dan, smrt, umrli dan
• edepsus	— Loš, nevaspitan, neljudan čovek
• ejam	— Slobodno vreme za nešto, prilika
• ejdovale	— Zbogom!
• ejsahadile	— Pozdrav pri ispraćaju nekoga
• ejvala	— Dovidenja, zbogom
• elhamdulila	— Bog da pomogne, pri završetku jela
• elhućumlila	— Budibogsnama, znak čuđenja
• emer	— Sudbina, božja volja
• erbap	— Umešan, vešt, sposoban
• evlad	— Deca, porod
• evlijah	— Prorok, čovek u dosluhu sa bogom
• ezan	— Poziv na molitvu kod Muslimana
• efendija	— Gospodin

• estakvirulah	— Bože sačuvaj
• ždraka	— Zrak svetlosti
• žigati	— Bolno probadanje u grudima, telu
• zumba	— Naprava za bušenje, probojac
• zorom	— Na silu, prinudno
• zorlama	— Bolest ruku i nogu od teškog rada
• zor	— Prisila, snaga, muka
• zirajet	— Poseta, obilazak
• zijan	— Šteta, gubitak
• zijančer	— Štetočina
• zijafet	— Raznovrsna jela, gozba
• zift	— Smola od duvana
• zevzek	— Blesavko, glupak
• zerzevat	— Raznovrsnost, od svega pomalo
• zendil	— Bogat, imućan
• zeman	— Doba, vreme
• zavalala	— Skupljeno nezdenuto seno
• zavalaksati	— Nagomilati, povećati količinu
• zar	— Zavesa na prozoru
• zapt	— Disciplina, stega
• zaprega	— Tkana kecelja, narodna nošnja
• zaledušiti	— Povratiti dušu vodom
• zakocehnuti se	— Jako zaplakati, izgubiti dah od plača
• zajif	— Mršav, omršaveo
• zabun	— Mršav, zajif
• zašejati	— Zaobići, ići okolo
• zaptija	— Stražar
• inšala	— Akobogda
• imam	— Hodža, starešina za jedan kraj
• insan	
(iksan — pravosl.)	— Čovek, čeljade
• ičindija	— Deo dana između podne i večeri
• insansko sure	— Prikaza koja ima čovečiji oblik
• ihtijar	— Stari čovek
• izun	— Dozvoljeno, odobreno
• inočka	— Druga žena kod Muslimana
• ihram (iram)	— Šarena tkanina, prekrivač
• istizah	— Potreba, nevolja, nužda
• išare	— Govor mimikom, znakom, migom
• ibliz	— Đavo, vrag
• ibret	— Mnoštvo, čuđenje
• igbal	— Sreća

• ihmaliti	— Odlagati, dangubiti, odugovlačiti
• ilač	— Lek
• ilačli	— Lekovito
• ilum	— Versko znanje
• ilahi-jarabi	— bože moj
• insaf	— Savest, duša, duševnost
• intat	— Pobožnost, poslušnost, po volji
• jabana	— Tuđina, stranac
• jadac	— Kost kod peradi, vući jadac
• jagluk	— Izvezena marama od fina platna
• jahnija	— Vrsta jela od debelog mesa
• jahudija	— Tvrdica, škrtica, Jevrej
• jandžik	— Torba od životinjske kože
• jandal	— Nastranu, upreko, posebno
• jangija	— Velika vrućina
• japija	— 1) Drvena građa 2) Osoba krupna dugačka
• jarabi	— Bože, hvala bogu
• jarak	— Manji kanal za vodu
• jaran	— Drug, prijatelj
• jarma	— Krupno mleveno žito za stoku
• javaš	— Polagan, lenj, nemaran, spor
• jazuk	— Šteta, na sramotu (Jazuk ti bilo!)
• jeftika	— Tuberkuloza, sučica
• jeksik	— Nenapunjeno, neravno, manjkavo
• jemek	— Jelo, obred, ukusno jelo
• jemin	— Čvrsta zakletva
• jetim	— Veoma maloletno, nekadro
• jezid	— Jezičara, ljuta osoba, galami, psuje
• joguno	— Klizavo, neuhvatljivo
• jolpaz	— Skitnica, badavadžija
• jordam	— Ponos
• jezir bismo	— Nastradasmo, propadosmo
• jaliya	— Rečna obala
• kalaštura	— Prljava žena, neuredna, raskalašna
• kama	— Nož sa dve oštrice
• kandžija	— Bič
• kančelo	— Namotaj prediva
• kna	— Noć kad se dovedenoj mladi boji kosa
• kanat	— Prozorsko krilo, krila vrata na kolima
• kandža	— Oštri nokti kod ptica grabljivica
• kapara	— Predujam za kupljenu stvar
• karaboja	— Crna boja

- karakondžula — Veštica, veštar, avet
- karanluk — Mrak, pomrčina, magla
- karar — Jednakost, ravnoteža
- karlica, kalica — Drvena izdužena posuda za razlivanje mleka
- kasaba — Varošica, gradić
- kas — Nakana, namera, spremnost
- kastile — Namerno
- katal — Stradanje, pogubljenje
- kavurisasi — Pržiti, dinstati
- kavurma — Vrsta jela od iznutrica
- kible — Strana sveta prema Meki i Medini
- kijamet — Nepogoda, nevreme
- kiradžija — Čovek koji pregoni teret za novac
- kismet — Sudbina, ako bude prilika
- kivan — Ljut, spreman na osvetu, osvetoljubiv
- klickati — Uzimati ili davati po malo i malo
- klis — Okruglasto drvo za igru KLIS kod čobana
- kljuka — Nepokretnost
- košara — Koliba pokrivena slamom
- košija — Trka konja ili pešaka za nagradu
- kodža — Prilično, puno, mnogo
- kovča — 1) Spona, spojka 2) Brzo shvata
- kolaj — Slobodno, lako, bez napora
- kolan — Pletena traka za pričvršćivanje samara konju
- komora — Slog mladine sprema na konju
- konak — Prenosište
- kondre — Cipele
- kopanja — Gruba posuda za vodu
- kopile — 1) Vanbračno dete 2) Vragolan
- koptisati, kidisati — Navaliti na neki posao, na nekoga, na nešto
- kozbaša — Predvodnik kosača
- kosina — Nož za brijanje
- kotiljač — Uvijena tkanina na glavi za nošenje tereta
- kotliče — Mali kotao, bakrač
- kraješnica — Narodna epska pesma
- krbulja — Posuda od kore drveta za jagode, trešnje
- krepati — Crknuti, uginuti
- kresa — Palidrvce u šibici
- krkanluk — Izobilje jela i pića
- krokljaj — Koračaj
- kokija — Jak miris
- kujruk — Pletenica, „rep“

- kulaš — Konj sivopepeljaste boje
- kurban — Ovan koji se kolje na Kurban-Bajram
- kurisati — Naviti, namestiti, naštiovati
- kurtalisati — Spasiti, osloboditi nevolje
- kuskun — Kaiš ispod repa konja vezan za sedlo ili samar
- kuvet — Snaga, kondicija, izdržljivost
- kara-denis — Crno more
- kijametski dan — Sudnji dan, strašni sud, (Potop — H. D.)
- kas sam — Nameran sam
- klanjati — Moliti se bogu
- kontati — Računati, pogađati, rešavati
- kontan — Bistar, jasan, razabran
- koluk — Nevaljalac
- kuran — Sveta muslimanska knjiga
- kuvetli — Snažan, vredan, vitalan
- lakrdija — Reč, razgovor, govor
- lamba — Svetiljka na petrolej
- lastik — Rastegljiva traka
- leden — Labor za pranje i umivanje
- lejlek — Roda
- lenka — 1) Dugačka motka za vešanje mesa na tavanu
2) Motka na kojoj leže kokoške
- lezet — Ukus nečega
- lijek, liječak — Malo nečega, neznatna količina
- loboder — Trupac, balvan drveta
- lokmadžija — Lice koje jede i pije sve što mu se donese
- londža — Besposličarska gomila lica
- lućum — Materija koja lepi, spaja
- lubina — Neisečeno meso zaklane životinje
sa unutrašnjim organima
- lila — Baklja uoči Petrovdana
- ljevor — Revolver
- ljušče — Jaje
- mašala — Uzvik radovanja, bravo, da se ne urekne
- maše — Metalna štipaljka kojom se uzima žar
- mačuga — Štap bilo kakav
- maf — Propast, uništenje
- magaza — Prostorija za stvari, namirnice
- mahala — Deo sela
- mahija — Krovna greda sa ugla do šljemena
- mahluk — Nevaljala stvorenja
- mahnit — Lud

• mahrama	— Marama, bošča za glavu kod žena
• mahsuz	— Specijalno, posebno, naročito
• maja	— Kvasac za sirenje
• majasil	— Kožna bolest
• majdan	— Mesto gde se vadi kamen
• makanja	— Malo dete, nejač
• maksul	— Letina, rod
• maksum	— Nejako dete
• mal	— Stoka, imetak
• mandal	— Dugačko drvo kojim se zaključavaju vrata
• matrak	— Nema ništa
• matuf	— Čovek pod starost kad zaboravlja
• mazlun	— Nejaka, nekadra osoba
• međer	— Dakle, prema tome (zaključivanje)
• meća	— Voda sa brašnom za stoku
• meće šimšik	— Sijeva munja pred kišu
• medet	— Avaj! Pomoć!
• medresa	— Verska škola kod muslimana
• mehana	— Krčma, kafana
• mekan	— Melodija, glas
• mejtef	— Muslimanska niža škola
• memla	— Buđ, vlaga
• merhaba	— Zdravo! Pozdrav kod muslimana
• merhamet	— Samilost, milosrdnost
• mevlut	— Hvalospjev Muhamedu, 52 dana posle nečije smrti
• mezar	— Grob, raka
• mezga	— Mesto odakle se baca kamena sa ramena
• miva	— Voće
• milć	— Prostor za građevinu
• milet	— Neozbiljna osoba, šeret
• menduše	— Ukraš na ušima žene
• minder	— Dugačka zastrta sećija za sedenje
• mendilj	— Maramica
• miljtan	— Gornji deo ženske narodne odeće
• mozolj	— Žulj
• muštuluk	— Nagrada za radosnu vest
• mubareć	— Neka je sa srećom
• mufljuz	— Propalica, bitanga
• muftaćan	— Zavisan od tuđe pomoći
• mufte	— Besplatno
• muftija	— Verski muslimanski starešina za područje
• muhadžer	— Doseljenik, izbeglica

• muhanatli	— Osetljiv, namćor
• muhur	— Pečat, štambilj
• muhurovi, murovi	— Žmarci
• mujezin	— Hodža koji sa minareta poziva na molitvu
• munafik	— Ogovarač, spletkar
• munasip	— Pogodno, povoljno
• musafir	— gost na konaku
• mutvak	— Ostava, špajz
• maf	— Propast
• mal	— Stoka, bogatstvo
• maskariti se	— Izvoditi šalu
• meleć	— Andeo
• muderis	— Upravnik više verske škole
• nimet	— Hleb, ono što se jede
• namaz vakat	— Vreme molitve
• nečare	— Bezizlaznost, teška situacija
• nišan	— Obeležje na grobu muslimanskom
• nadžak čoeck	— Naopak čovek
• nafaka	— Letina, hrana, nužna hrana
• nafakasuk	— Onaj koga nafaka neće
• nimet	— Hleb i sve ono što se jede
• namćor	— Čudnovat, naopak
• nagrajisati	— Nagaziti na poturene vradžbine
• naštinje, naštesrca	— Rano izjutra pre jela
• nafatiti se	— Pristati da obavi neki posao
• naheriti se	— Nakriviti se
• najlak	— Polako, postepeno, bez žurbe
• nakastiti	— Nameriti, planirati
• nalča	— Konjska potkovica polukružnog oblika
• nam	— Ponos, glas, popularnost
• namaz	— Klanjanje, moljenje bogu pet puta dnevno (pet vakti namaza)
• nana	— Starija žena, majka, baba, strina
• nalule	— Drvene sandale
• nasihatiti	— Poučiti, savetovati
• nasuliti se	— Dogovoriti se, rešiti, poravnati se
• natoripati se	— Izvršiti nuždu u većoj količini (dete, goveče)
• navardati	— Mnogo naložiti vatru
• nazor	— Uzeti silom, oteti
• nej se	— Nije važno, nije bitno
• nem	— Vlaga, buđ
• nihać	— Brak, venčanje

• nanijeti	— Odrediti nešto nekako, planirati
• njiriti	— Piljiti, dugo gledati
• njojna	— Njena
• njiviti	— Gajiti, podizati, negovati
• ojice	— Platneni deo od svile na rubu šamije
• odžak	— Otvor na krovu gde izlazi dim
• ožeg	— Metalna kuka za džaranje vatre
• obdanice	— U toku dana otići i vratiti se
• obrazit	— Karakteran, odgovoran
• od devendela	— Od pamtiveka, od vajakada, oduvek
• oferčiti	— Ugledati, pronaći
• ograma	— Ograjisanje, razbolevanje
• ogrizina	— Ostatak nepojedene hrane
• ojavašiti	— Popustiti u odgovornosti
• oka	— Stara mera za težinu
• oklagija	— Okruglo drvo za mešanje i tanjenje testa
• omaha	— Kapljice vode sa vodeničkog točka
• oplaza	— Neuzorani deo između brazda
• ordija	— Vojska
• otrknuti	— Poodrasti, pristasati
• ovarisati	— Pogoditi pravi put, pronaći
• pać	— Čisto, uredno
• pačariz	— Dar-mar, nered
• pajanta	— 1) Motka za sušenje mesa 2) Za ležanje kokoši
• pajtaš	— Drug, saučesnik u poslu
• palta	— Sako, gornji deo odeće kod muškarca
• parlaisati	— Unervoziti se, naljutiti se, biti dosadno
• posifka	— Manja lopata za žar
• pastrma	— Meso zaklane životinje za zimnicu
• patlidžan	— Paradajz
• peškeš	— Dar, poklon
• peča	— Providna tkanina na licu žene (neveste)
• peklivan	— Pokretljiv, brz, „lakac“
• pekriziti se	— Držati dijetu, mršaviti
• pejgamber	— Božji izaslanik
• peke	— Dobro, u redu, važi
• pendžer	— Prozor
• penčeta	— Potkovani deo polovnih cipela
• pervaz	— Okvir prozora
• pesnif	— Prljav, nečist, nesoj
• pišman	— Kajanje, odustajanje
• pijade	— Go, nag, bez odeće

- pik — Mržnja, osveta; uzrečica kod dečje igre
- pisluk — Nečistoća
- plaho — Divno, mnogo, dobro
- plajvaz — Olovka
- plot — Ograda pletena od pruća
- podrug — Druga žena u braku sa muškarcem
- poganica — Zmija
- pokarabisati — Pokvariti, poremetiti, pomrsiti
- popadom — Povremeno, postepeno, kad se može
- potekar — Ponovo
- prahnuti — Pasti na um, poželeti
- prasa — Praziluk
- prekardašiti — Preterati, preći meru
- proška — Taraba
- preopasati se — Izvršiti veliku nuždu
- provodače — Prosioci
- puljke — Dugmad, pucad
- pustećija — Ovčija koža, služi za sedenje, klanjanje, ležanje
- raboš — Usek na drvo, zabeleška
- rahat, rahatluk — Bezbrižan, miran, udoban život
- rahmetli — Pokojni
- rahvan — Istreniran konjski hod
- raskalašan — Razuzdan, razmažen
- raspekmeziti se — Razmaziti se
- razprzniti — Rasporiti
- razgaliti se — Prolepša se vreme
- raziluk — Pristajanje, odobrenje
- razlijevnica — Vrsta pite koja se peče po krajevima, posle sitni i začinja
- rešma — Ukraš u pletenju, način pletenja
- reza — Metalni zatvarač na vratima
- rezil — Bruka, grđenje, psovanje
- rohav — Pegav
- ropče — Čeljade, član porodice
- rospija — Nemoralna žena, prostitutka
- rozi-mašer — Sudnji dan, kijamet
- ruhnuti — Gurnuti, gurati
- ruma — Težak, dubok sneg, nevreme
- rusvaj — Lom, gužva, dar-mar
- ršum — Vika, galama, ljutnja
- sabah — Zora, rano jutro
- sabor — Stpljenje

• sadaka	— Milostinja
• safa	— Lonče za vodu
• sahan	— Tanjir
• sač	— Poklopac na tepsiju ili crepulju, na njega se stavlja žar i pepeo da se peče pita ili hleb
• sehara	— Sanduk za skupocenu robu
• sahat, sat	— Časovnik
• sahi	— Sigurno, stvarno
• sakalisati se	— Snužđiti se, snevoljiti se
• sandžija	— Probadanje, žiganje
• santrač	— Drveni okvir oko izvora vode
• saplak	— Lonče za vodu
• sargija	— Šal od vune za glavu
• sećija	— Široka klupa za sedenje pored zida
• sedžada	— Ukrašen manji šaren ćilim
• sef	— Greška u govoru
• sefte	— Prvi put, početak, prvina
• seir	— Čuđenje, posmatranje
• seiz	— Sluga, konjušar
• sojtarija	— Lakrdijaš, šaljivčina, neozbiljan
• selam	— Pozdrav kod muslimana
• selamet	— Prvi put, sreća, spas
• sanćim	— Tobož, bajagi
• sent	— Poznati kraj, zavičaj, poznat teren
• sepe	— Pletena kotarica od pruča za voće
• serdija	— Devojačka sprema
• serbez	— Slobodno, bez straha, bezbrižno
• sermija	— Imovina, bogatstvo, stoka
• setra	— Kratki kaput
• sevap	— Dobročinstvo, milosrđe
• sevdah	— Ljubav
• sevdalinka	— Ljubavna nežna pesma
• sibijan	— Sitna deca, sitnina, siročad
• sihir	— Podmetnuta vradžbina
• sijaset	— Mnogo, puno
• sikter	— Grubo nekoga oterati
• sindžir	— Lanac, verige, okov
• sinija, sofra	— Niska okrugla trpeza
• sijah-čuprija	— Veoma uzak opasan most koji vodi od pakla do raja
• skemlija	— Stolica sa naslonom
• sklešito, sklečito	— Lepo napravljeno, kako treba, funkcionalno
• slota	— Ružno vreme, nevreme, vejavica

• soj	— Dobra pasmina, pleme
• sokak	— Kratka uzana uličica
• spica	— 1) Seme voća ili povrća 2) Tanje žilavo drvo koje drži teljig na volu 3) Mala mršava osoba
• srča	— Staklo; čaša; izlomljeno staklo
• stap	— Uzak dug drveni sud za metenje mleka za maslo
• suliti se	— Dogovarati se, poravnavati se
• sunetiti	— Obrezivati muslimansku mušku decu
• sure	— Lik, slika, oblik
• sutara	— Blaga kletva: Haj, nek te nosi sutara
• sutlijaš	— Kuvan oslađen pirinač
• suvatiti	— Hraniti dobro, toviti stoku
• tabak	— Parče hartije
• taban	— Donji deo stopala
• tablja	— Poslužavnik
• tafra	— Hvalisanje, nadmenost
• tagar	— Posuda za žar
• tahmin	— Otprilike
• tahta	— Daska
• takše	— Slabije
• takat	— Snaga, kondicija, izdržljivost
• taksirat	— Nesreća, zla kob
• tak-tuk	— Negde-negde, retko
• takum	— Komplet servis; oprema za konja
• tarlagan	— Sukneni ogrtač, odeća za čobane
• talumiti	— Trenirati, vežbati
• taman	— Odgovarajući, potpun
• tandara-mandara	— Trčanje bez reda i značaja
• tapaljak	— Odsečeni prst ili deo noge
• tapija	— Dokument o vlasništvu
• taraba	— Ograda od drveta
• tarhana	— Isitnjeno testo za jelo
• taslica	— Deo rukava koji se zakopčava
• taze	— Sveže, tek upotrebljeno
• teferič	— Izlet u prirodu, odmor, zabava, provod
• tefter	— Notes, beležnica
• tekne	— Korito, banjica
• tel	— Tanka žica
• telal	— Prenosilac novosti, glasina
• tendžera	— Veća posuda bez drške
• teneća	— Pleh, lim
• tepe	— Uzvišica, čuka

- tepeluk — Mala ženska kapica sa nakitom
- tepsija — Veća plitka posuda za pite
- terezija — Kućna vaga sa dva tasa
- terbijet — Vaspitan, uljudan
- terdžuman — Prevodilac, tumač
- ters — Naopak, ljutit
- terzija — Krojač seljačkih odela
- teslim — Klonuće, pri kraju
- tespih — Brojanica kod muslimanskih vernika
- teste — Sigurno
- testere — Pila za drvo
- testija — Zemljani sud za vodu
- tevećelija — Plitkoumna osoba, budalasta
- tezgere — Drvena naprava za nošenje tereta
- tiraćija — Strastan uživalac kafe i duvana
- tmuša — Mrak, pomrčina
- tobe — Kletva da više neće, odricanje
- tojaga — Štap, batina
- torlak — Neznalica
- toz — Sitni šećer, prah
- trap — Jama u zemlji za čuvanje krompira
- trlica — Drvena naprava kojom se konoplja pretvara u vlakno
- trupe — Sudar glavu u glavu (bitka volova)
- tuč — Veoma teška posuda od bronze (Teško ko tuč)
- tufan — Stradanje, propadanje (Tufan bismo)
- tugijan — Čovek u snazi i mladosti
- tuhaf — Čudan, neprirodan
- tukne — Miris pokvarenog u manjoj meri
- tumajlije — Dimije, donji deo odeće kod muslimanki, nogavice
- tur — Stražnjica gaća, čakšira
- turi — Stavi
- ćahat — Hartija
- ćafir — Nevernik, nemusliman
- ćaga — Dokument, hartija
- ćato — Pisar
- ćefin, ćafin — Belo platno za mrtvaca
- ćeif — Dobra volja, raspoloženje
- ćelepoš — Kapica kojom se pokriva ćelava glava
- ćemer — Muški pojas za municiju i novac
- ćenef — Toalet
- ćerčivo — Drveni okvir za staklo prozora

• ćeramida	— Vrsta crepa ovalnog oblika
• ćert	— Ugao drvene kuće gde se urezuju grede
• ćesa	— Kesa, novčanik
• ćibre	— Šibica
• ćimberul	— Ko zna, možda
• ćitab	— Muslimanska verska knjiga
• ćur-ćutuk	— Onaj koji ništa ne zna, glup, pijan
• ćosati	— 1) Uživati 2) Sprdati se na nečiji račun
• ćoso	— Čovek bez brade i brkova
• ćufik	— Uzvišenje na bregu, brdu
• ćulaf	— Okrugla kapa od valjanog belog sukna
• ćup	— Zemljani duboki sud sa ručkama
• ćustek	— Lanac za džepni sat
• ćutek	— Batine
• ujdurma	— Smicalica
• ukarariti	— Uravnotežiti
• ulema	— Sveštenstvo kod muslimana
• ućumet, hućumet	— Sresko načelstvo, zgrada uprave
• ušur	— Letina, prihod sa imanja
• ućin-doček	— Šta uradiš to ćeš i dočekati
• ućkur	— Vezica, kanap za gaće, dimije
• ućogoriti	— Ugoročiti, biti uporan
• ufitiljiti	— Utanjiti, ušiljiti brkove i dr.
• ugursuz	— Nevaljalac, pokvarenjak
• uhar	— Prilično dosta, uvar, poprilično
• uharumiti se	— Usedeti se, postati nepokretan
• uhiljen	— Neveseo, tužan, snužden
• ukubet	— Puno, mnoštvo nečega
• unezgraviti	— Uznemiriti, obuniti se
• upahnuti	— Povrediti oko, uvrediti
• ureziliti	— Ugrditi, upsovati
• urnek	— Uzorak, obrazac, mustra
• urnisati	— Upropastiti, utračiti
• upiždriti	— Uporno gledati nekoga, nešto
• utuliti	— Ugasiti
• fajda	— Korist
• fatiha	— Molitva za dušu mrtvih
• fukara	— Siromah, bednik; nečovek
• fermati	— Uvažavati, poštovati
• filija	— Parče voća ili hleba
• fišek	— Metak; ambalaža od papira u trgovini
• figanj	— Kukanje, galama, vika, često od bolova

- fiknuti — Pasti na um, poželeti
- fakir — Prosjak, siromak
- falake — Gvozdena naprava za stezanje prilikom ukrotljenja volova; za vezivanje osuđenika
- faletati — Gatati, proricati
- faliti — Nedostajati, manjkati
- fent — Odgovoran
- feredža — Dugačak, širok ogrtač kod muslimanki nekad
- fildžan — Šolja za crnu kafu bez drške
- fildan — Izdašak, mladica posle kalemljenja voća
- firaun — Zlikovac, bezbožnik, loš čovek
- fis — Pleme, rod
- fiskija — Jak mlaz
- fošnja — Nešto malo, umanjeno
- frcula — Tanja marama za glavu
- frndati se — Naglo se češati
- firtutma — Metež, nevreme, brzina
- fujati se — Klizati se
- fukara — Siromah, bednik, ološ
- funjara — Loš čovek, ništarija, bez karaktera
- fursat — Samovolja da se nešto uradi
- furuna — Peć za zagrevanje prostorije
- futo — Jado, crnjo, bednik
- hatar — Poštovanje, uvažavanje
- haber — Glas, vest
- hadž — Hodočašće u Meki (Ćaba)
- habronoša — Onaj koji prenosi vest
- hadžija — Onaj koji je išao na hodočašće u Meku
- hair — Korist, čar
- hajati — Voleti
- hajrola — Koje dobro, šta je
- hajvan — Goveče, stoka, glupak
- hak — Dug, plaćanje
- haknuti — Jurnuti, stići, otrčati
- hal — Nevolja, nemaština
- halačuge — Kojekakve nepotrebne stvari
- halabuka — Galama, graja, vika
- halajka — Žena jezičara, raspusnica, nemoralna
- halakati — Vikati jako, plašiti vuka
- halal — Oproštaj
- halapljiv — Proždrljiv
- haliluk — Pustoš, nenaseljenost

• halk	— Narod, ljudstvo
• halka	— Karika u lancu
• ham	— Deo opreme za uprezanje konja
• hamajlija, amajlija	— Hodžin zapis trouglastog oblika od uroka
• hamam	— Kupatilo
• hambar, ambar	— Prostorija za žito
• han	— Prenosište
• hanuma	— Gospoda, žena
• hapaš, apaš	— Propalica, mangup, varalica
• harčiti	— Trošiti
• harabat	— Ruševina, trošno
• haram	— Sve što je nedozvoljeno
• harati	— Činiti štetu
• harf	— Arapsko slovo, znak
• has	— Ono pravo, originalno
• hastaluk	— Bolest, kletva
• hasul	— Skroman, prijatan
• hatula	— Polica u zidu
• hava	— Vreme, klima
• havizan	— Otresit, razborit
• hećija	— Priča
• hič	— Malo, ništa (Nema ni hič)
• hijanet	— Lukavac, tvrdica, nevera
• hila	— Podvala, prijevara
• hise	— Deo koji nekome pripada
• hizmet	— Posao, poslovanje, rad
• hizmećar	— Sluga, onaj koji sve poslove radi
• holdendija	— Dobrodošlica
• hošaf	— Kompot od suvog voća
• holžbulduk	— Bolje te našlo! (Odgovor na holdedum!)
• hefta	— Sedmica
• hojdana	— Nekulturna, nepažljiva devojka
• hokati	— Skitarati, lutati
• hršum	— Povika na nekoga, galama
• hrbat	— Leda
• huja	— Narav, ćud, ljutina, nervoza
• hupotan	— Ružan
• hurda	— Ugrušano mleko
• cicija	— Tvrdica
• cipcijo	— Ceo
• cipcijelo	— Celokupno, svo
• celica	— Sjajna krupnija so

- cika — Slana voda u siru, sok
- cala — Govori oštro, psuje
- cikavica — Jaka tvrdica; slan bistri sok
- crkavica — Vrlo malo nečega (Šta ću ti dat od ove crkavice)
- čador — 1) Šator 2) Kišobran
- čakija — Džepni nožić
- čair — Livada
- čakšire — Pantalone sa širokim turom, a uskim nogavicama
- čakarast — Razrok
- čeketalo — 1) Zvono 2) Deo na vodenici potočari
3) Čovek koji mnogo priča
- čaktar — Prostije zvono na stoci
- čalabrenuti — Na brzinu nešto malo pojesti
- čalma — Kod hodža beli platneni omotač oko fesa
- čamašir — Veš, gaće i košulja
- čankoliz — Ližisahan, gotovan
- čapra — Koža životinje
- čare — Izlaz, rešenje problema
- čarkanje — Zadevica, svađa
- čatma — Prepolovljeno uzduž ljeskovo drvo
- čatrljati — Čitati nešto poluglasno, pričati bez veze
- čauš — Starešina svatova
- češagija (kašagija) — Predmet za tamarenje konja
- čehne — Deo glavice belog luka
- čehre — Izraz lica, lice
- čejrek — Četvrtina sata
- čekmeče — Mali crveni sanduk
- čekrk — Uredaj za podizanje tereta
- čemer — Gorčina, otrov
- čeprljati — Kopkati po zemlji
- čerga — 1) Ciganski šator 2) Grubo tkana ponjava
- čevrdisati — Okolisati
- čevre — Fina maramica, opšivena, vezena
- čibuk — Dugačko drvo za pušenje cigareta
- čift — Par, dvoje
- čifteta — Ritanje konja obema nogama
- čifutin — Bogataš, tvrdica, Jevrej
- čikati — Izazivati na dvoboj, borbu, igru
- čivija — Ekser, klin
- čiviluk — Drvo sa ekserima za vešanje odeće
- čivit — Modrilo
- čoha — Skupoceno sukno

• čoklešiti se	— Pripremati se za ustajanje
• čora	— Devojčica
• čpota	— Ružna osoba; mala
• čuček	— Nemirna devojčica, vragolasta
• čuka	— Uzvišenje, brdo, glavica
• čukundruk	— Crvena repa koja se kuva za jelo
• čuma	— Vrsta bolesti, blaga kletva
• čuruk	— Neispravan, nezdrav
• čuruk-tahta	— Trula daska, prenosno: loš put
• čutura	— Pljosnat sud za vodu ili rakiju
• čunak	— Deo poležećeg razboja koji prenosi žicu
• čigderisati	— Uznemiriti se, poludeti
• džaiz je	— Valja se, treba
• džabe	— Besplatno, badava
• džada	— Put, drum, cesta
• džagadur	— Prznica, svađalica
• džam	— Staklo
• džan	— Duša, život
• džamadan	— Prsluk srebrom i svilom izvezen
• džambas	— Trgovac konjima, galamdžija na pogodbi
• džandar	— Čuvar reda, policajac
• džandrljiv	— Prznica, svađalica, plašljiv konj
• džebana	— Barut i olovo, municija; prašak za potrepštine
• džehenem	— Pakao
• dževahir-kutija	— Škrinja za čuvanje nakita
• dževap	— Odgovor na obavezu, staranje
• džidža	— Bezzvredne igračke za decu, ukras
• džimrija	— Tvrdica, cicija, škrtica
• džoka	— Deo polovne odeće za nošenje
• džomba	— Provalija, bezdan, ponor
• džopi (džoji)	— Uzaludno stoji, čeka
• džube	— Dugački ogrtač
• džukela	— Pas litalica, pogrdan naziv za loša čoveka
• džulusa	— Nepotrebna rasprava, vika, galama
• džuma	— Grupna muslimanska molitva u petak
• džumbus	— Veselje, graja
• džumeretan	— Čovek koji lepo ugosti gosta u svojoj kući
• šaškin	— Zbunjen, izbezumljen, luckast
• šašovac	— Bukova daska za tavan
• šamatali	— Šaren
• šamija	— Ženska marama za starije žene
• šap	— Zapaljenje papaka kod stoke

- šećerli — Roze boja
- šedrnje — Dečje sanke za klizanje
- šega — Šala, smejurija, komedija
- šemedan — Drvo za uglavljivanje gasarice nekada
- šejtan — Đavo
- šemsija — Kišobran
- šenluk — Veselje uz pucnjavu
- šer — Đavolast, baksuz
- šerbe — Zaslađena voda
- šiše — Boca, flaša; staklo za lampu
- šiçar — Zarada, korist, dobit
- šidet — Žestina, snaga, sila
- šiljte — Dušek ili jastuk za sedenje
- šindra — Daska za pokrivanje kuće
- šipraga — Sitnina; kiša sa gradom
- škembe — Stomak, trbuh, želudac
- šlajpek — Novčanik
- šlam — Otpad, sitnina
- špata — Kundak puške
- štica — Daska
- šućur — Hvala, zahvala, blago meni
- šuga — Svrab, krastice po telu
- šuhret — Simpatično, lepo, dobro
- šućmurasto — Čudno, neobično, nejasno
- šenuti — Skrenuti, pobudaliti
- šehit — Poginuli borac za veru
- šuhbeli — Sumnjivo

ОСВРТИ, МИШЉЕЊА, КРИТИКЕ

KRALJICA SVIH RUŽA

(Hanka Hankuša F. Hamzagić: *HANKA*)

Alija Džogović

Peć

*Svaki je čovjek na gubitku,
ako u životu ne nađe ljubav.*

Meša Selimović

Apstrakt: Poezija Hankuše Hanke Hamzagić, objavljena u knjizi „Hanka“, pripada novom i modernom poetskom „pokretu“ u savremenoj sandžačkoj književnosti. Svojim umjetničkim miljeom, ova knjiga signalizira transformaciju od folklornog poetskog izraza ka modernističkim i evropskim poetskim standardima.

Ključne riječi: esej, poetske strukture, motivi, sentiment, figurativnost, stil-ska originalnost.

Tako bih počeo ovaj esej o poetici bošnjačke pjesnikinje iz prvoga kruga onih pjesnika kojima se uz pjesničko ime dodaje atribut *laureatus*. Postati pjesnik može samo onaj koji je i sam pjesma po unutarnjem duševnom pozivu, onaj koji se opredijeli za duhovni život i odrekne se mnogih ovozemaljskih površnosti i prolaznih zadovoljstava. Jer poezija traži posvećenje, uz onaj potrebni talenat, traži smisao i ljubav čiji su prostori beskonačni, kako to potvrđuje dosadašnja historija poetike, još od prije one slavne *Sapfo*, i od nje, ovamo. *I nikada kraja poetici*, tome fenomenu, kako je pisao Edving Arlington u pjesmi „*Wolt Witmen*“. *Pisali mi stihove po pijesku ili na kamenu, svejedno je, pišemo ih zauvijek* — interpretiram Arlingtona. Hanka Hankuša Hamzagić ispisala je takve, *vitmenovske, karlsandbergovske, borhesovske* stihove, sa poetskim zanosom kjerkegorske filozofije opisivanja onog *skrivenog Čovjeka u Čovjeku*. Kao „*Dnevnik Redine Olsen*“, kao Jesenjinova „*Ana Snjegina*“, kao Mandeljštajmov „*Šum vremena*“. Tako i Hankina „*Hanka*“ — otmeno i dostojanstveno pripovijedanje o unutrašnjem latentnom životnom događanju, kako se to čini manirom naslijeđene „*plave krvi*“, u ovom diskursu u genima Hamzagića.

Sjećam se jedne davne koincidencije, kako se, sa sunčane strane, uz prozor stare kuće uspuzalo tanko stablo *crvene ruže*, da uđe u sobu čiji su zidovi bili okićeni zlatom izvezenim mendiljima. Zato Hanki govorim, *da ima ruža crvene boje*. Ima. Vidio sam ih u šenbrunskom zasadu. Ima ih i u šeherskim bošnjačkim *baščama*. Ima ih i na Pešteri, i po cijeloj Bosni, u Mostaru, i na Berimladi.

Iščitavam Hankušinu „*Hanku*“, čitam je, prepričavam u ćutnji i meditacijama, poetskim kontemplacijama, iščitavam riječi, stileme njihovih intonacija, boje

vokala i lingvistiku suglasničkih spojeva i njihovih akorda. Slike sačinjene iz jedne stihoreme, jedne leksičke stileme, stihova raspoređenih po grafičkom miljeu folklorne figuralnosti i likovne semiotike.

Čitam „*Hanku*“ ...

Oko naslova i imena *Hanka*

Pjesnikinja je za naslov svoje *poetike*, koju prezentira u novoj knjizi, uzela antroponimsku *stilemu Hanka* koja koindecira sa lijepim islamskim imenom *Hanka* i derivativnim strukturama proisteklim iz bazičnog morfema ovog antroponima orijentalnog porijekla. U rječniku „*Islamska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*“ dr. Ismeta Smailovića, Sarajevo 1977, str. 271, stoji: „*Hanuma* 'Iz tur.-tatar. *hanım* = ugledna žena, gospođa + naš nastavak -a za ženski rod““.

Nastavačka morfema -uša danas je vrlo neproduktivna i predstavlja stariji morfološki sloj u balkanskoj onomastici. Zasvjedočena je u ovim likovima: *Miruša* (rijeka na Kosovu), *Vajuša* (rijeka u Sjevernoj Albaniji), *Raduša* (planinski predjeli u istočnom Poibaru), *Mrtvuša* (makva na Limu sjeverno od Bijelog Polja), *Kladuša* (gradić u Bosni), *Pagaruša* (alb. prezime na Kosovu), *Hankuša* (muslimansko žensko ime)... Morfološki likovi sa formantom -uša sadrže u svojem onomastičkom polju hidronimsku semiotiku. Naravno, u imenu *Hankuša*, kao i u etniku *Francuša*, ovaj morfem je analoškog porijekla.

Kao po nekom natprirodnom znaku, ovaj hidronimski *sem* je vrlo frekventan *motiv* u poetici pjesnikinje *Hanke Hankuše Hamzagić* (rijeka, kiša, voda, izvor...).

Ovaj *prologos* za esej o poeziji i poetici *Hanke Hamzagić* ima za cilj da podsjeti na fenomen porijekla njenog opredjeljenja za poeziju i na njen talenat koji je naslijeđen iz porodičnog plemićkog etimona kao znak gospodstva ne samo u porodičnoj sociološkoj agendi već i u otmenosti i čistoti njene poetske misli i lirskog sentimenta.

Ko su, porijeklom, Hamzagići?

Prema nekim pisanim dokumentima *Hamzagići* su direktni potomci starog turskog plemstva, porijeklom iz Herceg-Novog, koji su se poslije upada Mlečana u ove krajeve preseljavali prema Nikšiću, a kasnije i prema Sandžaku i Turskoj. Danas *Hamzagići* ima više kuća u Tutinu i Novom Pazaru. Čuvaju predanje o svojem porijeklu i društvenom položaju.

Ovo bi mogao biti i kraći diskurs za sociološki i poetski lik pjesnikinje *Hanke*.

Hankušina „Hanka“ je knjiga savremenog evropskog pjesničkog izraza, poetsko djelo moderne strukture i sadržaja tema iz svakodnevne realističke sfere i one psihološke vokacije koja uokviruje meditativni svijet pjesnikinje sa objektima u intimnom kontaktu. Iz tog aspekta gledano u psihološke dubine ove poetike, da se prepoznati vrijeme i prostor kao metafora života počevši od *motiva o kućnoj idili i Majci, blagoslovima, o bašči i igri, o ljepoti danas*, i dalje *Putom Svile* sa bošćom punom *dimenzija* — sve do *Kraja, do ljubavi kao najviše ljepote i istine*, sve

do one *druge strane sna i savršene pjesme* — *Sulamkine Pjesme nad pjesmama*. Sve po impulsima *poetike* najdubljeg sentimenta i „magičnog realizma“. Koliko mi je poznato, Hankuša je prva koja je ovu neobičnu sintagmu upotrijebila kao oznaku *poetike unutrašnjeg traganja za ljepotom* — dakle, kao *stilsku formaciju* kojoj su svojstvo jezička sažetost i ekonomičnost, u stihovanim pričama koje se strukturom približavaju poetskoj prozi. Pjesnikinja se ne razmeće retorikom, nepotrebnom rimom i strogim metrom, ali je unutrašnji zvuk melodija svake poetske jedinice — njegova poetska slika. Hankušin *stil et l'home* afirmiše se u njenoj poetici savremenošću i originalnošću, iako su joj čitalačka ljubav mogli biti poetski vrhovi Grkinje Sapfo, L. Borhersa, Đ. Leopardija, E. M. Rilkea, R. Tagorea, P. Nerude, Ribeira Kouta, Karla Sandberga, W. Witmena...

Hankušina čitalačka kultura je na najvišem stepenu znanja i književne komunikacije. Ona je pregazila „*Sedam mora za jednu kap*“ *ljepote*, za „*Jedan dan života*“ — da bi dotakla ono cvijeće u vrtovima Tadž Mahala, da dodirne čiste vode rijeke Jamune, da osjeti onaj budistički *wasaki*, i da pod sjenkom *magičnog realizma*, u *tišini*, napiše najljepšu pjesmu, kakva je i ona „*Buđenje*“, i ona „*Dušo draga, tebi pišem istoj*“, i ona... Sve je bilo *pjevanje u tišini*, ne da bi se lamentiralo, možda, nad *porušenim idealima*, već da bi se osjetila *nirvana* i onaj skriveni *dawas* nježnog ženskog srca koje razumije govor ptica, rijeka, kišnih kapi, cvijeća u polju, čak i šapat *samoće* u stilemi suptituisanoj u sintagmi „*Svijet, pun*“.

Ovo je moj *čulni* komentar o *veličanstvu poezije* sandžačke pjesnikinje iz prvoga reda najboljih — *hanumi Hankuši F. Hamzagić*.

I Hankina Majka je imala ime u čijem je etimonu onaj orijentalni *hanim* — dakle *Hankuša*. Po *starinskom* običaju otac Fehim i majka Hankuša dali su i kćerki ovo lijepo ime — *Hanka*. Majka je bila oličenje nježnosti i sentimenta, voljela je pjesmu i znala da ocijeni njenu ljepotu. „*To je napisano lijepo*“ — rekla bi kada bi čula ili pročitala neku pjesmu. Može li biti da je i kćerka Hanka naslijedila sve one poetske čarolije i predanost poeziji *do kraja*? Ja vjerujem. Jer „*Sve se u nečemu ogleda*“: „*ljepota*“, „*Čuvarica grana*“, „*Smiješak ptici, ko i vodi*“, „*Svijetlo*“... To je pjesnikin *magični realizam*.

Svjedočim: „*Jednom je pričala*“, gledajući kroz prozor rijeku koja je tiho tekla između ukroćenih obala. „*Rijeka je lijepa, volim rijeke*“ — rekla je pjesnikinja Hanka, spontano, poetskim tonom.

Porijeklo i struktura motiva

Poetski korpus „*Hanka*“ sačinjen je iz četiri veća ciklusa pjesama: *Kišu je pretekla*; *Tajne, znak*; *Ako voljeti znamo*; *Igra i sreća traže nešto u našem životu*. Vrlo opreznom i detaljnom analizom naslova ovih ciklusa, njihove sintagmatske semiotike i idejnih vlati koje svijetle iz poetskih iluminacija, iz svake leksičke stileme, može se proniknuti u one najdublje motivske slojeve i njihovo psihološko i poetsko porijeklo. Šta su to bile motivacije pjesnikinji Hankuši da napiše pjesmu, da sroči

ovaj *blistavi lirski životopis*, onako kako je pulsirao u srcu mlade pjesnikinje, koja je sve oko sebe posmatrala nemirima srca, videći u svemu *ljepotu*, znakovnu poruku, sliku, pa čak i zvukove različitih boja i intonacija. Mogla bi se upotrijebiti i ona ustaljena formula, *da je sve bilo muzika, igra vode i svijetla, letenje — dakle mladost*.

Porijeklo motiva, njihovih lirskih etimona, zrači iz svake poetske jedinice i njihove leksičke strukture, iz fonoloških skupova i razmještaja fonema prema melodijskoj skali da bi tonovi vokala i konsonanata stvarali simbiozu magične slike i lirskog sadržaja.

Pjesnikinja je trčala kroz kišu, letjela raširenih ruku preko cvjetnih polja i dalekih rijeka, „mislila zeleno“, osjećala buđenje tišine, bila „kraljica svih traženja“ i „čuvarica grana“.

I naoko male stvari, postaju u pjesmi velika platna, povodi za bešumne motivacije. Pjesnikinja je dodirivala njihovu zlatnu srmu, njihove „*bjeline*“, tražeći onu skrivenu „*crvenu ružu*“, koja ipak negdje postoji — u nekoj *bajci*.

Neki „glas“ je mamio pjesnikinju, da traži, jer, rečeno je (po Kuranu): „*Traži, naći ćeš*“.

Psihološka struktura motiva je u onome kad „*zatvoriš oči*“ a vidiš *Ljepotu*, *Svijet pun...*

Kontemplacija i sentiment, mit o ljubavi

Integralno, poezija Hankuše Hamzagić je kotemplativna, u svakoj poetskoj jedinici i njenim stihoremama, raspoređivanim po semantičkim sadržajima i misaonoj funkciji, do najtananijih refleksija. Ovaj kontemplativni *kod* zrači iz funkcionalno primijenjenog jezičkog pojma i njegovog mjesta u nizu koji osmišljava strofu, ili stih koji čini samo jedna leksema. To je ona poetska *slobodna forma* — *asimetričnost strukture* koja je u Hankinom poetikonu dominirajuća.

Ova misaona dimenzija je rezultat iskustva pjesnikinje, u kontaktu sa „svijetom“ onakav kakav jeste — sve do onog „*magičnog realizma*“ koji je takođe Hankina refleksija motivisana svakodnevnom stvarnošću, pa i onom latentnom intinom, dakle sentimentom. Nije razložno determinisati kotemplaciju ili sentiment nezavisno kao jedan čulni vid od drugog. Ove poetske vrijednosti teku u Hankinoj poeziji istom mirnom rijekom, u tišini satkanom od hodajuće svijetlosti.

Hankine impresije, i njen skriveni sentiment su rezultat „*igre i pulsiranja*“ *ženskog srca* koje traži *ljepotu* i u svijetu *nemagičnog realizma* i u *poetici*. Zato je Hanka veliki poštovalac jezika u njegovoj gramatičkoj normi, čak i onoj pravopisnoj strogosti. Njena jezička kultura manifestira se u *talentu* da spoji *jezički sem* sa *kontemplacijom* ili *sentimentom*. Tako ona stvara *unutrašnje jedinstvo relevantnih umjetničkih pojmova* (v. D. Nedeljković, M. Radović, *Umetnost tumačenja poezije*, Nolit, Beograd, 1979).

Stvarajući ovo *jedinstvo lijepoga u umjetnosti*, Hanka je stvarala *i mit o ljubavi* kao neodvojiv fenomen od života, *jer je život bez ljubavi pustinja čiji pijesak*

raznose ledene oluje. Hankina „Hanka“ se čita u kontinuitetu, kao kada se sluša laka muzika, ona tiha i zavodljiva, nježnih tonova i zvučnog šaputanja. *Lijepim muzičkim arijama vraćamo se često, tako i Hankinoj poeziji.*

Porušeni ideali ili, ili...

Može li se poetskom sintagmom *Igra i sreća*, ili *Kad plačem*, ili *Zašto ti nije došla misao o njegovu zavodu i varci*, ili ... *rezervacija karte za povratak*..., ili, ili...? Može li biti ono Kjerkegorovo „*Ili, ili*“...? Jesu li u semantemi-simbolu *ili, ili* magično naznačeni *porušeni ideali*. Neka bude u pjesmi, ali u životu da bude drugačije. — *Ako voljeti znamo.*

Čitam „*Hanku*“... Tumačim *Tajne, znak; Budenje; Haniju i Aliju*... Nije *Kraj*, niti vrijeme za rušenje ideala. Sve je u *Tebi i meni*... *Pjesmo!*...

Fenomen estetskog diskursa

Opredijelivši se za fenomen zvani poezija, Hankuša je krenula *putem svile* koja blista sedefnim sjajem, svuda oko nje, ogrnuta tim nevidljivim peplonom i mirisima riječi kojima će graditi one najsavršenije stihoreme, kao *haiku stileme* ili one grafičke poetske metre do dvanaesterca, a sve u traganju za *estetskim*. Hodeći ka dalekim zemljama, morima, rijekama — poetski maštovito, tražila je ono što je u životu najljepše — možda ljubav i njegove bajkovite predjele, možda onaj budistički *wasaki* otelotvoren u kapima kiše, u *bojama i zvucima* koji su je pratili poetskim Kazahstanom, Uzbekistanom, Turkestanom — do onog Limburga negdje u *danteovskoj* evropskoj sferi. Očito *prustovski* motiv — traganje, ali Hankušino *traganje* za izazovima lijepoga čak i u izgubljenom vremenu. Pjesnikinja jeste putovala *svijetom sjenki*, tražeći ono najljepše i najsuptilnije u dubinama u kojima borave riječi za kazivanje onoga što polazi iz srca i duše. Onaj estetski *sem*, za koji se valjalo žrtvovati i pod uslovom da se vrijeme tamo zaboravi i izgubi. Tvrdim da je to bilo putovanje na *Aleute*, ali ne u onaj *Strašni sud* zvani *Izgubljeno vrijeme*, jer u traganju za poetikom života pjesnik ne gubi već ga bogovi Parnasa blagoslove lovorikama.

Hankušina „Hanka“ su *lirski ogledi o univerzalnoj ljepoti* — bilo onoj u inkarnaciji svega što je sadržaj prirode, bilo onoj u unutrašnjem svijetu Čovjeka, onoj u ljubavi i dodirima lica drage osobe, i one u govoru kao najvećem činu poetike — one stileme o rijeci, o gradu sa puno cvijeća, o životvornoj kiši, o svijetlosti koja titra iz lijepih očiju. Tako su Hankušini *ogledi o ljepoti* najveći *estetski* domet njene umjetnosti.

Hankuši su *daljine* estetska poetska perspektiva, stalno *traganje za ljepotom*, ono da „*Nju nešto krasi // govori mi da srcu // brani sve // sem Boga.*“ A Bog je onaj Dawas//Deus//Dias — onaj koji je stvorio ono lijepo cvijeće u vrtovima Tadž Mahala. Ovu Hankušinu ljepotu možemo dovesti u srodstvo sa pjevanjem onih djevojaka na cvijetnim poljima Pešteri, te sa njihovim sitnim vezom i bajkovi-

tim šarama ćilima koje tvore njihove bijele ruke. Hankuša je taj narodni umjetnički urnek prenijela u poetski govor, dakle u poeziju najtananijih lirskih sazvučja. Uporedimo li to djevojačko tanano tkanje lirskom vokacijom Hankušine poetike, vidjećemo zgusnutu poetsku predu osmišljenu u kontemplacijama eksponiranim na rukotvorinama sandžačkih djevojaka i u strukturama Hankušinih stihorema, čak i u njihovoj folklornoj stihografiji. To su one šare svijetlih boja, najčešće stilizacije apstraktnih likovnih pojmova, onih iz života naroda peštorskoga alpskoga ambijenta. Kod Hankuše su to funkcionalne meditacije za razbojem na kojem se tkaju najljepše pjesme, i pjevaju po melodiji „vezak vezla lijepa djevojka“. Možda Hankuša nije imala idejnu inicijativu da primijeni ovaj *narodni realizam*, ali je ona morala ostati u sferi zavičaja i narodno folklorno pjevanje transformisati u *modernu umjetnost* — uzvisiti bošnjački poetski izraz na nivo evropske, *karlsandbergovske* poetske kulture.

Jer „*Čovjeku ostaje da se pita*“, gdje je ljepota. Hankuša je tu ljepotu našla u sebi, u onom što je život, u ljepoti dana — „*Šta hoću od ovog dana // od sebe*“...? I Ribeiro Kouto veli: „*Dugi dan*“. I Fransoz Sagan: „*Dobar dan, tugo*“...

Ima li kod Hankuše Saganinog *tristes*a? Ima, ali nema *bodlerovskog splina*. Jer dan je lijep, onaj *dugi dan*, svaki dan, dan svijetla i nade. Zato je Hankuša optimista, tamo gdje se to u stihovima latentno inkarnira, i boji svijetlim nijansama poetskog jezika i narodnih folklornih stilizacija sa djevojačkih rukotvorina.

Sve je, dakle, lijepo: i *dugi dan*, i svijetlo, i one „*oči čarnije*“ na *Putu Svile*, i one poetske priče i tanane ispovijesti iz Hankinog *đulistana*.

U pjesmi „*Čini*“ poetesa ne sumnja, ali dozvoljava meditativnu dilemu, onu koja refleksi mogućeg i nemogućeg, čistog i apstraktnog, jednog u drugome, dvoje međusobno, ljubav i daljinu, jer „*Čini mi se da nije sve // kako mi se čini*“. To je lirska kontemplacija, nemir, traganje za lijepim — estetski indikativ. I u ovom poetskom (estetskom) diskursu „*misli zeleno*“. Šta bismo činili „*Ako bi pti-ce // utihnule // ne daj Bože // one za jezik // ... ne znaju... // Njihov poj je // i naš glas // život...*“ Dakle, Hankuša osjeća estetski spoj zvučne i vizuelne ljepote, onako kao simboliku *mjeseca* i njegove svijetlosti u pomrčini. I onaj Majčin nur „*Fehime, reci joj da // se udaje...*“ I ono orfejsko, da „*Sve je znala... // ali nije znala da proketo // lijepa je*“... Pjesnikinja je voljela, „*što duže // ljepotu mlada mjeseca; ... da je zagrlila i traži // da prvo u njegove // oči pogleda*“... potvrđen diskurs „*Pjesme nad pjesmama*“ — Sulamkino pjevušenje u *Vinogradu*, Orfejevo dozivanje Euridike, Sapphina biseri iz školjki sa dna Egejskog mora. Pjesnikinja *lujaragonski* se raduje ljepoti i njenoj vječitoj svjetlosti: „*I ove noći // mjesec je mlad!!!*“ O, kakva radost, kakvo veličanstvo ljepote *Mladosti!!!*

U ciklusu „*Ako voljeti znamo*“ sve *ljeti, ljeti, ljeti...* Raširene Ruke, *Vlati zlatne kose, Bilje* — *Svijetlost...* Tamo gdje „*Igra i sreća traže nešto u našem životu*“. Sve se događa „*U trenu tišine*“, kao ona senzibilna pisma španskih djevojaka u samostanu u Granadi.

U ovom stihovanom *romanu*, sve je u funkciji sentimenta i ljepote. Moglo bi se, teorijski, definisati kao *Hankušina lirska drama*.

Poetika i stilistika lirskog subjekta

Tragajući za svojim poetskim izrazom, za čistotom poetskog govora, za modernom primjenom i odnosom riječi u poeziji subjektivne formulaičnosti, Hankuša je stigla do *vrha sopstvene stilistike* i dovoljnosti da svojim stilom predstavi sebe samu, originalnu u modernoj poetskoj produkciji, ovdje u mnoštvu balkanskih stilskih formacija. To bi mogao biti rezultat njenog lirskog sentimenta i talenta, njenih traganja za lingvopoetikom koja se radala na temeljima bošnjačke usmene kulture i etnografskog nasljeđa potvrđenog na onim reljefima djevojačkih rukotvorina, na čarolijama priča koje *one peštarske princeze pripovijedaju cvijeću i izvorima*. Otuda i ona prozna liričnost, i ono *neutralisanje granica između pjesme i proze*, činjenje da govor bude sažet, sadržajan, jasan, u funkciji epsko-lirskog sadržaja, čak i *sevdalinski determinisan*.

Po svemu sudeći, Hankušina stilistika i poetika su ženskog „roda“, ženskog srca i ženskog *sopstva*. Ona je, uz sve, i *aristokratska*, semantički precizna, oslobođena balasta i tautoloških konstrukcija.

Evo kako Hankuša pjesmu stilizira, leksički sažeto, strukturalno-poetski postavljeno u najširi semantički prostor, čak i sa pauzama u vertikalnom spoju stihova, onom tzv. *slobodnom stihu*, oslobođenom mogućeg tereta rime i nelogičnog rasporeda stihorema, sintagmi, riječi iz diskursa klasične versifikacije. Stilska figurativnost postignuta je na novim poetskim elementima, bliskim proznoj meditaciji, gdje se *neutrališe misaoni i semantički limes između stiha i proze*, odnosno gdje se ova dva poetska kreativna žanra dodiruju i spajaju u jedinstven umjetnički izraz. Primjeri su cijela lirska materija ove dobre pripovijedne poetike, ali, radi potvrda, citiramo ove semanteme: „*Sumnjam da postojiš // nestvarna si ruža... // ipak si lasno lijepa*“. Poetska slika najviših estetskih vrijednosti. I ova: „*On zanjihan kišom i njom u oku... // Ona zahvata rukom vodu... // Jednostavno, sve se znalo*“... (Pjesma: „*Na kiši, oni*“). I tako, poetskim *Putom Svile*, iz priče u priču, do akorda u stilemi: „*(htjedoh vam pričati o Aralskom moru) // kojeg uništiše // zdravlja, biće priče*...“

Zaključak za ovaj stilski diskurs jeste afirmacija poetskih slika, alegorija i aluzija, metonimija i metafora potvrđenih u Hankušinom *romanu života* motivisanom sopstvenim *Svilenim Putom*, *traganjem za ljepotom*, *žrtvovanjem* one antičke *Ifigenije* u nekropolama od rijeke Raške do nekog tajanstvenog Limburga — i nazad.

A nazad se ne može. Rijeka Raška šumno teče — u Prošlost. Vrtove šehera na Raški zasipaju stvarne ruže — bijele, crvene, plave...

Euridika se nije vratila iz Hada.

Svaka leksema, svaka pauza, svaki znak interpunkcije, svaka misao — su originalni *stilski manir* pjesnikinje Hankuše, u njenom poetskom muzičkom miljeu, komponovanom u tišini srca i duše — za sva vremena.

Concluzion

Conclusion-u priliči jezgro ovoga stihoslavlja: „Na Istoku vjeruju // da dvoje ljudi dijeli // samo Svjetlo... //... i bi svjetlo (143).

Lijepo je „Svoje sutra, dočekati danas“, s Boščom stihova, u Bašči ruža. Imati svoj dawas.

„... ti bi i dalje da ti pišem // pjesme // one su u meni // moram da ih iznjedrim...“

Ponovo interpretirajmo Arlingtona, o Witmenu: *Pisali pjesme, na kamenu ili pijesku, pišemo ih za svagda...*

Hanka Hankuša F. Hamzagić je pjesnikinja posvećena ljepoti unutrašnjih dimenzija, znacima i tajnama riječi, rijekama, putovanjima ka **vrhu**.

ИЗВЕШТАЈИ

СРЕДЊОВЕКОВНА НЕКРОПОЛА У ЉУЉЦУ

Драгица Премовић-Алексић

Музеј „Рас“

Нови Пазар

Село Љуљац налази се на југоисточним падинама Голије, југозападно од села Шароња, центра истоимене Месне заједнице. Сеоско гробље у овом селу смештено је на средини источне падине која се од Главице (1129) спушта према Шароњском потоку, на изразитом купастом узвишењу које излази из равни падине. Цела површина узвишења је коришћена за сахрањивање, па се и данас врше укопи на југозападној страни. Овај, мањи део, оградом је одвојен од старијег дела гробља, ког мештани називају Грчким гробљем.

Некрополу је први пут обишла екипа Археолошког института 1978. године и том приликом забележила: „Локалитет се налази на благо уздигнутој главици уз садашње сеоско гробље. На врху главице, односно средишњем делу некрополе налазе се веће, необрађене камене плоче или делимично обрађене. На периферном делу некрополе, са западне стране, налазе се надгробни споменици клесани у облику крста и једна обрађена надгробна плоча са стилизованом људском представом (као на Пазаришту). Надгробне плоче постављене су у скоро правилне редове и све су без натписа и било каквих орнамената. Оријентација гробова је запад-исток.“

Обиласком локалитета 2010. године констатовао је да се на локалитету налази велики број, на првом месту хоризонтално постављених надгробних споменика, различитих облика и начина обраде и украшавања, али и завидан број вертикалних споменика. Екипа Музеја „Рас“ је исте године неколико дана провела на локалитету и том приликом очистила један број споменика, фотографисала их и направила техничку документацију.¹ Након тога је направљен Пројекат за даљи рад на овој некрополи, а прикључене су и некрополе у Штитарима, Јаначком пољу, Тврдошеву, Златарима, односно Пројектом су обухваћене некрополе на којима је очуван завидан број средњовековних споменика 13–16. века.

Износ средстава обезбеђених за обраду средњовековних некропола, омогућио је само рад на некрополи у Љуљцу, али ни то није било довољно да се радови на овом изванредном локалитету приведу крају.²

- 1 Екипа у саставу Драгица Премовић-Алексић, Владан Видосављевић, Јелена Ћериман и Марина Нићифоровић, радила је на некрополи од осмог до десетог септембра 2010. године.
- 2 Радови су се одвијали од 14. септембра до 6. октобра 2011. године, истима је руководила Драгица Премовић-Алексић, а у екипи су били радници Музеја „Рас“: Владан Видоса-

Радовима у 2011. години очишћено је око стотинак споменика. Како је уочено већ 2010. године, на целој некрополи, осим северне стране, налазе се хоризонтални надгробни споменици, доста урасли у земљу и обрасли ниским шибљем и младом храстовом шумом. Чишћењем је констатовано да је некропола на редове и да су споменици густо збијени, како по оси С-Ј, тако и И-З, да се буквално тешко пролази између.

Сви регистровани надгробни споменици на некрополи у Љуљцу, обрађени су делимично или потпуно и међу њима су заступљени сви типолошки облици који су досадашњим истраживањима констатовани у области Раса.³ По основној класификацији деле се на положене и усправне надгробне споменике, уз напомену да су обрадом обухваћени, углавном, положени. Они су, према затеченом положају редовно оријентисани у правцу запад-исток, са углављем на западу што одговара положају главе сахрањеног, уз одступања везана за положај Сунца у зависности од годишњег доба када су постављани.

Типолошки посматрано најзаступљеније су плоче, равно клесаних површина, са или без косо засечених горњих ивица. Оваквих плоча највише има на јужној страни некрополе. Скоро истоветне са њима су плоче дебљине преко 30 цм, које типолошки припадају сандуцима.⁴ Они су заступљени највише у централном делу некрополе, око омањег заравњеног платоа на ком се налази и велики храст, али и на источној и североисточној страни. Димензије овог типа плоча крећу се између једног и два метра дужине и десет и тридесет центиметара висине.

И сандуци се јављају у више варијанти: облика квадера, са вертикалним бочним странама, косо засеченим горњим ивица. Заступљено је само неколико слемењака, али није сигурно да их нема још, с обзиром на чињеницу да код многих није у потпуности могла да буде дефинисана њихова висина, како због густине самих споменика, тако и због растиња.

Има и споменика који се могу сврстати у групу „рибљих леђа“. То су споменици елипсасте форме, овоидног тела и испупчене горње површине. Један од њих, на западној страни некрополе, има облик „рибљих леђа“, али се код њега бочне стране степенасто спуштају према подножју. Најкарактеристичнији споменик ове групе је онај који се налази у централном делу некрополе. Ради се о добро обрађеном споменику који у потпуности подсећа на тело рибе, могуће делфина, са леђима која се косо спуштају од запада према истоку, обрађеним на две воде. Западна страна споменика је ширира од источне и ту, на бочним странама, исклесане су „очи“, елипсоидна испупчења са удубљењем у средини.

вљевић, археолог, Светлана Чековић, историчар уметности и Марина Нићифоровић, реставратор.

3 Ј. Ердџан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Београд 1996.

4 Š. Bešlić, Stećci, kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971, 35.

Слика 1 — Некропола у Лјуљцу, западна страна

Од истовремених, некропола у Лјуљцу се издваја бројем троделних надгробних обележја. Њима припада око 90 процената очишћених и обрађених споменика. Сви хоризонтални споменици, без обзира да ли су у питању плоче, сандуци, или „рибља леђа“, имају и по један усадник са западне и источне стране. Сви усадници су поломљени или изваљени и положени, а о њима се може рећи следеће. Доста усадника је аморфног облика, односно представља их вертикално пободен необрађен плочасти камен. Иза њих долази комбинација споменика облика мањег крста, који са обе стране има рељефну представу крста, постављеног на западној страни (изнад главе покојника) и „српски нишан“ постављен на источној страни хоризонталног споменика. Овакви усадници су у области Раса најпре забележени у оквиру средњовековног Трговишта, на локалитету Табачина,⁵ и то је појава која је карактеристична за ово подручје. На основу досадашњих сазнања, сматрало се да нишани углавном иду уз хоризонталне плоче које на горњој површини имају стилизовану људску представу у плитком рељефу. На примери-

5 В. Јовановић, Археолошка истраживања некрополе средњовековног Трговишта на лок. Табачина 1984. године, Новопазарски зборник 8/1984, 238.

ма са некрополе у Љуљцу види се да нишана има поред свих врста плоча, па чак и сандука и споменика „рибља леђа“. Споменик типа „српски нишан“ има облик стуба квадратног пресека, са четири кубична испуста на угловима тела стуба, непосредно испод полулоптасто обликованог врха. Оваква врста споменика, а на основу аналогија са већ поменутог локалитета Табачина, датује се у сам крај 15. и почетак 16. века.⁶ Ако се има у виду да се поједини од хоризонталних споменика, поред којих има и нишана, датују у 14–15. век,⁷ онда би и они припадали том времену. То би значило да је овакав тип усадника представљао усправну стилизовану људску фигуру, а не утицај турске уметности у изради надгробних обележја.

На незнатном броју споменика облика хоризонталне плоче, заступљена је и орнаментика. У равну горњу површину уклесани су или су на њој у плитком рељефу представљени различито стилизовани крстови. На једном сандуку је мањи равнокраки крст урезан у кругу. На две плоче је у плитком рељефу назначен обрис главе са носем у средини, док је тело представљено подужним пластичним ребрима. Најзанимљивији је споменик облика сандука, степенасто завршене горње површине, са уздигнуто обрађеном главом на западној страни. На глави је урезаним линијама представљено лице, а испод ње је постављен камен. Међу орнаментисаним плочама најбројније су оне на чијој је горњој површини, у веома плитком рељефу исцелсана фигура карактеристичне стилизације — округле главе без икаквих назнака лица, зупчасте линије рамена и тела у виду једноставног правоугаоника, који се на доњем крају различито завршава.

Старијем делу некрополе припадају и два вертикална споменика облика заобљене плоче, са врло карактеристичним представама вегетабилног крста.

На некрополи у Љуљцу споменици су углавном клесани у андезитском туфу, чији мајдан се налази јужно од локалитета. Међутим, нађено је и неколико споменика клесаних у мермеру. Ради се о хоризонтално постављеној тањој плочи, урађеној из две половине. Плоча је украшена цик-цак бордуром која тече око издуженог правоугаоног поља урезаног по средини равне горње површине надгробника, која се на западној страни завршава розетом. Мермерна плоча са истоветним мотивом постављена је као усадник поред споменика „рибља леђа“. Ако прихватимо да декорација изломљеном линијом потенцира украшену одећу,⁸ или богослужбене детаље

6 В. Јовановић, Археолошка истраживања некрополе средњовековног Трговишта на локалитету Табачина, Новопазарски зборник 9/1985, 226; Ј. Ердељан, О српским нишанима на старим гробљима у околини Новог Пазара, НПЗ 18/1994, 23–29.

7 Ј. Ердељан, Средњовековни надгробни споменици, 91.

8 Даница Поповић, Надгробни споменици у Кончулићу, Саопштења XXVII–XXVIII, Београд 1995/96, 64.

Слика 2 — Некропола у Љуљцу, југозападна страна

свештеничке одеће⁹, можемо претпоставити да су у Љуљцу сахрањивана имућнија и свештена лица. На два мермерна усадника, мањих димензија, урезан је малтешки крст.

На југоисточној страни некрополе у Љуљцу налазе се велики монолитни сандуци који са западне стране имају усадник — плочу на којој је представа крста у ниши која се завршава тзв. сараценским луком. Овај део некрополе није чишћен тако да се о њему не може говорити конкретније.

Млађи део некрополе, са вертикалним споменицима лоциран је на северној страни локалитета, на падини узвишења, али и на западној страни, на самом прелазу падине у равницу. Ту се налазе омање усправне плоче, правоугаоне или заобљене или крстови са различитим представама. На појединим плочама су представе људске главе са наглашеним основним обележјима: очи, нос, уста, бркови, коса, а понекад се појављује стилизован накит (минђуше), да би показао припадност полу.

Почетком 18. века, појављују се велики, разуђени крстови без натписа, са врло развијеном представом крста као декорацијом. У оквиру савре-

9 Н. Дудић, *Стара гробља и надгробни белези у Србији*, Београд 1995, 33.

меног гробља налазе се споменици 19. века, а представљају их већи крстови са натписом и разрушеном представом крста. Има и великих крстача идентичних онима код Петрове цркве.

На источној страни заравњеног платоа узвишења, налази се часна трпеза која за постоље има вертикално постављену надгробну плочу. Петар Ж. Петровић је забележио: „Данашње гробље је код старог, у коме се познају темељи црквине“.¹⁰ Обиласком локалитета, како седамдесетих година 20. века, тако и приликом наведених радова, остаци цркве нису евидентирани. Осим часне трпезе, на североисточном углу платоа је и велики храст, који је својим жилама обухватио и најлепши споменик некрополе, онај облика „делфина“. Током овогодишњих радова, а у циљу откривања остатака цркве, сондиран је заравњени плато. На његовој источној страни и са источне стране часне трпезе, откривен је један ред плочастог камена, правца С-Ј. На делу између трпезе и храста, „зид“ скреће према истоку, што би одговарало положају зида апсиде. Међутим, услед немогућности његовог даљег праћења, остаје отворено питање да ли је то стварно зид апсиде.

По неколико групација каменова у делимично правилном низу, очишћено је и на осталим претпостављеним трасама „зидова“ цркве. Само мали простор платоа је без надгробних плоча, тако да је немогуће било копати између њих. Уколико се откривене групације камена прихвате као остаци зидова цркве, онда се може рећи да се ради о каменој субструкцији на коју су биле постављене дрвене греде, односно да се ту налазила мања црква брвнара, скоро квадратне основе, димензија око 4,5 x 4,5 метара.

Једна од надгробних плоча, која је лежала у југозападном углу платоа и на претпостављеном углу цркве, подигнута је да би се сагледала стратиграфија испод. Истраживањем се дошло до гроба у ком је скелет био јако оштећен, ограђен каменом (десна страна није откривена јер је залазила у профил) и без прилога. Скелет је оријентисан у правцу З-И, док је плоча која је постављена над њим имала девијацију источног дела према северу од 20 степени.

Чишћење ове јако занимљиве и значајне некрополе наведеним радовима није завршено, али се надамо да ће исто бити настављено и у наредној години.

10 П. Ж. Петровић, Рашка, антропогеографска истраживања II, Нови Пазар 2010, 159.

ПРОЈЕКАТ „НОВИ ПАЗАР У ЛИКОВНОМ ОПУСУ ЉУБОМИРА ИВАНОВИЋА“

Светлана Чековић

Музеј „Рас“

Нови Пазар

Музеј „Рас“ у Новом Пазару поседује у свом фондусу збирку радова познатог српског сликара и графичара Љубомира Љубе Ивановића (1882–1945). Ова збирка обухвата 31 цртеж и две графике као и једну аутентичну уметникову фотографију и представља целовит тематски оквир везан за подручје Новог Пазара и Сјенице. Радови су настали тридесетих година 20. века када је неуморни уметник обилазио ове крајеве.

Давне 1974. године Заједница културе Новог Пазара откупила је збирку од сликареве ћерке Љубице захваљујући ангажовању тадашњег директора Дома културе Асима Ђуловића.

Љубомир Ивановић је рођен 12. фебруара 1882. године у Београду. Своје уметничко образовање стицао је у цртачким школама Кирила Кутлика (1899) и Ристе и Бете Вукановић (1900). Захваљујући државној стипендији на студије сликарства на Минхенској академији, коју је добио 1905. године, наставио је учење, прво у приватној школи Антона Ажбеа а потом на академији ликовних уметности код проф. Лефца и проф. Вагнера.

По повратку у земљу предавао је вечерњи акт у уметничко-занатској школи у Београду а исте године је постао је члан српског удружења уметника „Лада“. До Првог светског рата Ивановић је упоредо радио на сликама и цртежима, док је у периоду између два светска рата сав свој уметнички рад посветио цртежу оловком и графичким техникама дрвореза и линореза. Када му је болест одузела десну руку, фебруара 1940. године, успео је да за рад оспособи леву руку и до краја живота оствари знатан број уметнички занимљивих и значајних цртежа и графика.

У јавни, уметнички живот ступио је врло рано. Као ученик београдске сликарске школе, 1904. године, учествовао је на Првој југословенској уметничкој изложби у Београду. По завршетку студија на Академији излагао је скоро на свим групним изложбама српских и југословенских уметника. Од 1922. године дописни је члан САНУ, носилац ордена Светог Саве и ордена Југословенске круне а 1933. године председник Француске Републике одликовао га је орденом витеза „Легије части“. Био је професор на Академији ликовних уметности у Београду.

Почетком 20. века, Љубомир Ивановић се у судбоносним годинама српске модерне уметности храбро одважио на освајање свог сопственог ликовног израза. Цртеж, Ивановићева будућа и доживотна преокупација, био је код других уметника тек помоћна дисциплина и припрема за рад са бојом. Лишавајући тако себе осталих, у то време, с почетка века богато коришћених сликарских средстава, остао је до краја свог живота и рада само са оловком у руци. Успео да се оловком изражава тако сигурно и потпуно, да му се тешко може наћи премца и то не само у оквирима наше уметности. Због тога се само и њему приписује заслуга што се цртеж у српском сликарству развио од помоћне до самосталне дисциплине. Ивановић се тиме и сврстао међу родоначелнике модерне школе цртања и графике у Србији.

Дубоко везан за националну традицију, етнографски живописане мотиве, откривао је историјске споменике, средњовековне споменике, интимно потресен лепотом облика који одолевају надирућем времену. Пропутавао је готово целу Србију, Македонију, Босну и Херцеговину, део Хрватске, Далмацију и црногорско приморје а у два наврата је боравио и у Новом Пазару. Цео један свет у нестајању сачуван је на овим цртежима не губећи ни данас од своје актуелности коју су имали у време настанка. Временска дистанца учинила је да многе од тих вредности данас још боље разумемо.

Пројекат „Нови Пазар у ликовном опусу Љубомира Ивановића“ са делима из збирке Музеја „Рас“ био је намењен представљању по музејима и галеријама Србије током 2011. године. Жеља Музеја је била да се презентује наша културна баштина широј јавности Србије и истовремено интензивира сарадња са сродним институцијама. Реализован је захваљујући средствима Министарства културе Републике Србије и Музеја „Рас“.

Цртежи и графике Љубомира Ивановића опремљени су новим рамовима и паспартуима а за потребе путујуће изложбе направљени су одговарајући сандуци ради безбеднијег транспорта а истовремено и чувања у депоу.

Изложба је гостовала у 14 градова Србије током 2011. године. Изложбу су пратили материјали као што су плакат, позивница и каталози. Отварање изложбе пропратили су медији локалних телевизијских станица. Захваљујемо се организаторима изложбе на одличном пријему, презентацији изложбе и достављеном материјалу који је пратио ову изложбу.

Изложбу је пратио двојезични каталог-монографија на српском и енглеском језику са текстом на 33 стране а на преосталих 40 су репродукције цртежа и графика са каталогизацијом радова. Аутор текста у каталогу је академски сликар др Мехмед Слезовић. Координатор пројекта и аутор изложбе је била Светлана Чековић, виши кустос Музеја „Рас“.

Надамо се да је овај скромни прилог у виду пројекта нашег музеја допринео бољем разумевању живота и дела Љубомира Ивановића, који нам је у наслеђе оставио дела неизмерних вредности, чиме је трајно обогатио културу којој припада а тиме оставио неизбрисив траг и српској уметности.

Слика 1 — Унук Љубмира Ивановића на отварању изложбе
у Конаку Кнегиње Љубице у Београду

Слика 2 — Отварање изложбе у Градском музеју у Вршцу

Слика 3 — Са отварања изложбе у Дому културе у Трстенику

Слика 4 — Отварање изложбе у Центру за културу Градац у Рашки

Изложба је гостовала у следећим градовима:

Конак кнегиње Љубице

17. јануар — 10. фебруар 2011.

Градски музеј Вршац

17. фебруар — 10. март 2011.

Народни музеј Кикинда

11. март — 22. март 2011.

Народни музеј Зрењанин — Мали салон

23. март — 7. април 2011.

Народни музеј Пожаревац

10–25. април 2011.

Народни музеј Аранђеловац

29. април — 12. мај 2011.

Музеј Ногтеум Margi Ћуприја

20. мај — 10. јуни 2011.

Народни музеј Крушевац

15–30. јуни 2011.

Дом културе Трстеник — Ликовни салон

15–25. јули 2011.

Завичајни музеј Прибој

4–23. август 2011.

Дом културе „Јован Томић“ Нова Варош

25. август — 12 септембар 2011.

Дом културе Пријеполје

16–30. септембар 2011.

Библиотека „Љубиша Р. Ђенић“ Чајетина

5–25. октобар 2011.

Галерија центра за културу „Градац“ Рашка

15–29. новембар 2011.

IN MEMORIAM

MIODRAG MIJO RADOVIĆ (1921–2011)

U devedesetoj godini života, 6. juna 2011. preminuo je Miodrag Radović Popče, jedan od najpoznatijih uglednih građana i intelektualaca Novog Pazara. Završio je Bogosloviju i Višu pedagošku školu u Beogradu.

Za ime Mija Radovića, kog su sugrađani iz milošte zvali i Mijo Popče, vezani su mnogi događaji u Novom Pazaru. Odmah po oslobođenju grada aktivno je radio na organizovanju kulturno-prosvetog života, formiranju kulturnih grupa, horova, analafabetskih tečajeva i drugih oblika obrazovanja. Bio je povjerenik za prosvjetu Gradskog narodnog odbora Novog Pazara, direktor osnovne i srednje škole. Organizovao je kurseve i seminare, škole za obrazovanje radnika, narodni univerzitet i drugo. Škola za obrazovanje odraslih se po njemu nazivala „Mijovača“. Jedan je od osnivača Amaterskog pozorišta u kojem je, zajedno sa Metkom Dražaninom, Božom Popovićem, Savom Kovaljevom, Medom Rožajcem i drugima, bio jezgro glumačke ekipe. Davali su veoma uspješne pozorišne predstave kojima bi se ponosili i mnogo veći gradovi.

Mijo je bio imidž Novog Pazara. Stizao, je svuda i na veselja i na žalosti. Njegovi oproštajni govori na sahranama ljudi koje je poznao, takođe su značajni dokumenti o ljudima i vremenu u kojem su živjeli. Doživio je duboku starost. Do kraja je nastojao da sazna što više o svom gradu i ljudima sa kojima je živio.

Mijo Radović je bio vrijedan i uporan istraživač istorijskih događaja našega kraja. Napisao je Hroniku Novog Pazara i nekoliko veoma vrijednih knjiga: Efen-dijina sjećanja, Rankove centrale, Tri oslobođenja Novog Pazara, Sudbina novopazarskih Jevreja, Ljudske i materijalne žrtve Novog Pazara i Deževskog sreza u Drugom svetskom ratu, Borci novopazarskog kraja i desetine članaka objavljenih u listovima i časopisima. Blagodareći tome otrgnuti su od zaborava mnogi događaji u Novom Pazaru.

Bio je vjeran saradnik Novopazarskog zbornika u kojem je objavio sledeće radove: Oslobođenje Novog Pazara u Prvom balkanskom ratu; Oslobođenje Novog Pazara 1944. godine; Oslobođenje Novog Pazara u Prvom svetskom ratu; Ratni vojni zarobljenici sa područja Sreza deževskog u Drugom svetskom ratu; Nazivi

novopazarskih ulica; Partizanska rekvizicija; Ubiranje četvrtine u Deževskom srezu za vreme Prvog i Drugog svetskog rata; Hidroelektrana u Novom Pazaru; Jevrejske kuće i dućani u Novom Pazaru; Privatni trgovci, ugostitelji i zanatlije novopazarskog kraja od oslobođenja do druge nacionalizacije; Popis zanatlija Deževskog sreza 1954. godine; KPJ i NOP u Novom Pazaru za vreme okupacije u Drugom svetskom ratu; Iz novopazarskih hronika; Jevrejska opština u Novom Pazaru.

Dugo godina je pripremao knjigu Novopazarski predsednici u kojoj je obuhvatio sve predsednike od 1912. godine do danas. Na žalost, nije dočekaao da rukopis bude objavljen.

Smrću Miodraga Radovića odlazi još jedna legenda i čovjek koji je volio svoj grad i ljude u njemu i koji je cijelog života nastojao da im pruži od sebe što je više mogao.

Neka je vječna slava i hvala Miodragu Radoviću!

Novi Pazar

11. juni 2011. godine

Za Sandžački intelektualni krug

Ramiz Crnišanin

IN MEMORIAM

ЗДЕНКА ЖИВКОВИЋ (1921–2011)

Крајем маја 2011. године, у непуној деведесетој години живота, преминула је Зденка Живковић, истакнута личност на пољу фрескосликарства и почасна председница Чешке беседе Београд. Зденка Живковић, девојачко Кортусова, рођена је 15. октобра 1921. године у Чешкој, али се 1930. године доселила у Београд где је њен отац радио на унутрашњој декорацији Народне скупштине Краљевине СХС, данашње Народне скупштине Србије.

Зденка је у Чешкој завршила два разреда основне школе, а у Београду се уписала у Чешку основну школу, у новосаграђеном Чешком дому, са којим је била доживотно везана. Академију ликовних уметности завршила је у Београду 1948. године, а каријеру започела у Савезном институту за заштиту културних добара. Била је ученик славних француских уметника копирања, који су и основали поратну школу у нашој земљи. Учествовала је у првој акцији копирања фресака (1947–1950) под руководством Пола Венсана.

Као самостални уметник радила је до 1962. године, када се запослила у Галерији фресака, где је остала до пензионисања 2004. године. Специјализацију на Академији лепих уметности у Прагу код проф. Сланског, завршила је 1968. године. У оквиру конзерваторског рада постигла је највеће звање — саветник конзерватор. Она је била душа идеје да се копирају фреске из угрожених манастира, а данас је њено дело често и једино сведочанство живописа које је красило зидове неповратно уништених споменика.

Током деценија је копирала фреске у свим нашим најзначајнијим споменицима: Пећкој патријаршији, Дечанима, Грачаници, Богородици Љевишкој у Призрену, Сопоћанима, Каленићу, Манасији, Раваници. За Светску изложбу у Монреалу копирала је студеничко Распеће, а рад на сопоћанском Успењу Богородице величине 50 квадратних метара је трајао пуних 7 месеци.

По одласку у пензију наставља са копирањем и сарадњом са бројним музејима, међу којима и Музејом „Рас“ у Новом Пазару. Током деценија бављења копирањем, њене копије су добијали државници и друге значајне

личности приликом посете нашој земљи, тако да се велики број њених копија налази у бројним амбасадама и установама широм света. Паралелно са копирањем је текао и њен рад на откривању, чишћењу и конзервацији фресака у читавом низу објеката, међу којима су и Сопоћани.

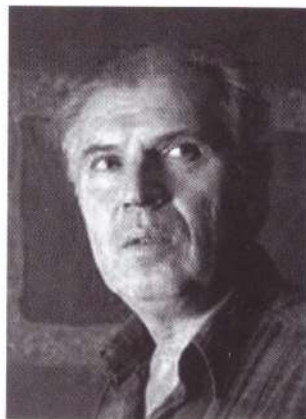
Под њеним руководством деловала је и Школа старих сликарских техника при манастиру Сопоћани, која је почела са радом 1979. године, и кроз коју је прошао велики број домаћих и страних уметника, али и новопазарских сликара. Радови настали копирањем сопоћанских фресака излагани су у многим градовима Србије и иностранства, а посебно поводом одређених годишњица рада Школе. Тематска изложба Сопоћански анђели приређена је 1986. године. Сопоћани су за Зденку и Бранислава, њеног супруга и колегу, били непресушна инспирација и много времена су проводили, како у манастиру, тако и у својој „Жутој прли“, викендици са погледом на манастир.

За свој рад Зденка Живковић је добила многа признања, међу којима награду Друштва конзерватора 1982, а међу првим је добитницима УЛУ-ПУДС-ове награде за животно дело (1987), награду за изложбу у галерији Прогрес, као и читав низ захвалница за успешну сарадњу од великог броја музејских установа у Србији.

Драгица Премовић-Алексић

IN MEMORIAM

DŽENGIS REDŽEPAGIĆ (1954–2011)

Džengis Redžepagić, likovni umjetnik i docent Državnog univerziteta u Novom Pazaru, posle kraće bolesti preminuo je 29. aprila 2011. godine, u 57. godini života. Rođen je 1954. godine u Novom Pazaru gde je završio osnovno i srednje obrazovanje. Fakultet primenjenih umetnosti, smjer slikarstvo, završio je u Beogradu 1979. godine. Od 1985. godine radio je kao kustos i urednik likovnog programa Galerije i umjetničke kolonije „Sopoćanska viđenja“ u Novom Pazaru. Osnivač je likovne kolonije „Sandžak inspiracija umetnika“ i inicijator osnivanja Sandžačkog udruženja likovnih umjetnika (SULU) i vršio funkciju njegovog prvog predsjednika.

Džengis Redžepagić je od 2007. godine radio kao docent na Departmanu za umjetnost Državnog univerziteta u Novom Pazaru, na predmetima zidno slikarstvo i crtanje. Bio je član ULUS-a od 1982, SULU-a od 2004. i ULUBIH-a od 2008. godine. Priredio je 32 samostalne izložbe u zemlji i inostranstvu (Beograd, Novi Sad, Zemun, Niš, Čačak, Kragujevac, Zrenjanin, Tuzla, Sarajevo, Zenica, Pariz, Istanbul, Podgorica...), praktično svake godine po jednu. Učestvovao je na preko 100 kolektivnih izložbi u zemlji i inostranstvu, a bio je na studijskim putovanjima u: Francuskoj, Turskoj, Italiji, Grčkoj, Španiji...

Dobitnik više nagrada i priznanja za slikarstvo. Organizator je brojnih likovnih manifestacija i simpozijuma širom bivše Jugoslavije. Pisao je i objavljivao likovne kritike i prikaze. Godine 1998. boravio je dva mjeseca u „Cite Internationale des Arts“ u Parizu i tom prilikom u Galeriji jugoslovenskog kulturnog centra imao je izložbu iz ciklusa „Fragmenti“.

Od 2003. do 2010. godine obavljao je funkciju šefa resora za kulturu Bošnjačkog nacionalnog vijeća, a bio je i direktor Doma kulture u Novom Pazaru. Za to vrijeme uspio je da postavi temelje ozbiljnog likovnog stvaralaštva u regiji i šire, kao i da osavremeni prostor Galerije, sada Multimedijalnog centra koji je vizualni ukras grada.

Slikarstvo Džengisa Redžepagića pripada onoj posebnoj vrsti umjetnosti u kojoj se podjednako insistira na tradicionalnim vrijednostima slike i savremenim

likovnim izrazima, gdje zanatsko iskustvo i slikarsko umijeće prevedeno u jezik savremenih umjetničkih ideologija i aktualnih primalaca slike, dodatno ističe i naglašava njegovu likovnu vrijednost i ostvarenost. Nakon višegodišnjeg procesa istraživanja i ispitivanja vlastitog umjetničkog istraživanja, kod Redžepagića se kao ključno postavilo pitanje odnosa prema tradiciji, tačnije sopstvenom kulturnom miljeu, njegovom nasleđu i uticaju.

Prvu samostalnu izložbu Džengis Redžepagić je održao u Muzeju „Ras“ krajem 1982. godine. Njegova saradnja sa ovom kulturnom ustanovom nastavljena je i tokom njegovog rada u Galeriji „Sopoćanska viđenja“ i sve do prerane smrti.

Prof. Ervin Ćatović

IN MEMORIAM

HUSEIN DERDEMEZ (1940–2011)

U sjeničkom selu Grgajama 1940. godine rođen je Husein Derdemez koji je prve godine života sa porodicom proveo u seljakanju iz sela u selo. Osnovnu četvororazrednu školu završio je na Barama, mešovitu realnu gimnaziju u Sjenici, a učiteljsku školu u Novom Pazaru.

Radni vek je počeo kao učitelj na Barama, da bi vremenom vanredno završio Višu pedagošku školu u Užicu i do penzionisanja predavao srpski jezik u školi na Barama. Voleo je svoj poziv i pored nastavnih obaveza konstantno je radio sa učenicima svih uzrasta, redovno organizovao školske priredbe. Na republičkoj manifestaciji „Susreti sela“ uvek je predvodio ekipu svog sela, a kada se manifestacija održavala na Barama bio je i voditelj. Za navedene aktivnosti i ukupan rad dobio je tri opštinska priznanja i jednu zahvalnicu.

Husein Derdemez je ceo radni vek proveo u svom rodnom kraju, obrazujući i učeći mlade generacije književnom i lepom izražavanju. Uporedo sa svojim osnovnim zanimanjem, od samog početka rada počeo je da sakuplja narodne umotvorine. Prikupljao je: narodne pesme, pripovetke, legende, toponime, običaje, verovanja, vraćanja, zagonetke, poslovice, izreke, frazeologizme, jednom rečju nematerijalnu kulturnu baštinu. Sve je beležio narodnim govorom tog područja gde se prepliću ekavica i ijekavica.

Prve rezultate na prikupljanju narodnih umotvorina objavio je daleke 1979. godine u Novopazarskom zborniku, kojem je ostao veran do svoje smrti i u kojem je objavio sedamnaest radova. Objavljivao je i Zborniku Sjenice, Raskovniku, Odzivima iz Bijelog Polja i lokalnom listu „Jedinstvo“ koji je izlazio u Sjenici.

Iako skromnog materijalnog stanja i života i rada na prostoru koji je, na prelazu iz dvadesetog u dvadesetprvi vek, osiromašio u svakom pogledu i zaboravljen od svih, Husein je smogao snage da 2008. godine samostalno izda knjigu „Sa narodnog vrela“. Knjiga je obuhvatila skoro celokupnu građu koju je do tada sakupio i čitaocu pruža najpouzdanije informacije o načinu života gorštaka na granici između Srbije i Crne Gore, odnosno između Pešterske visoravni i Limske doline.

Svi mi koji se bavimo ili ćemo se baviti istraživanjem nematerijalne kulturne baštine ovog dela Srbije, Huseinu Derdemezu dugujemo zahvalnost za njegov višedecenijski predani rad na prikupljanju građe i na objavljivanju iste.

Husein je svojim radom i zalaganjem dosta ostavio narodu svoga kraja i šire, ali mu se nije dalo da život završi na normalan, već na nasilan način, početkom septembra 2011. godine.

Dragica Premović-Aleksić

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ И ПРЕДАЈУ РУКОПИСА ЗА НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

Радови за објављивање у часопису Новопазарски зборник примају се до последњег радног дана у септембру (број за текућу календарску годину).

Текст се предаје нарезан на CD/DVD са исписаним именом аутора на самом диску и одштампан на папиру формата А4 (укључујући и илустрације).

Сваки рад треба одвојено да садржи:

1. Word фајл са основним текстом, напоменама и библиографијом сложен писмом Times New Roman величине 12 pt и проредом 1,5. Уколико се у раду користи неко писмо (фонт) који није стандардни део оперативног система, приложити га на диску. Word фајл основног текста обележити само презименом аутора, нпр.: kadijevic.doc.

2. Word фајл са резимеом (већ преведеним на енглески језик, или датом на српском који ће редакција потом дати на превођење). Дужина резимеа може бити до 1/10 дужине чланка. Фајл обележити презименом аутора, нпр.: kadijevic_rezime.doc.

3. Илустрације за рад одвојено од основног текста дати у засебним фајловима формата psd, tif, jpg резолуције 300 pt. Сваки поједини фајл илустративних прилога мора бити одговарајуће редоследно означен, kadijevic_slika_01.psd, kadijevic_slika_02.psd, kadijevic_tabla_I_01.jpg, kadijevic_tabla_I_02.tif итд.

ИЗГЛЕД РАДА

а) Наслов рукописа

Наслов рукописа мора бити наведен на врху прве странице и писан обичним словима, без уређивачких захвата.

б) Име аутора

Наводи се пуно презиме и име (свих) аутора.

в) Назив установе аутора (афилијација)

Наводи се назив и седиште установе у којој је аутор запослен. Афилијација се исписује непосредно након имена аутора. Функција и звање аутора се не наводе.

г) Сажетак (апстракт)

Сажетак је кратак информативан приказ садржаја чланка који читаоцу омогућава да брзо и тачно оцени његову релевантност. Апстракт треба да има 150–200 речи.

д) Кључне речи

Кључне речи су термини или фразе које најбоље описују садржај чланка за потребе индексирања и претраживања. Број кључних речи не може бити већи од 10.

ђ) Напомене (фусноте)

Напомене се дају при дну стране у којој се налази коментарисани део текста. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима (на пример научној грађи, приручницима) итд., али не могу бити замена за цитирану литературу.

е) Навођење (цитирање) у тексту

Новопазарски зборник прати харвардски систем навођења библиографских извора. Библиографске јединице се наводе унутар текста, у заградама након цитираног податка. Наводи се презиме аутора, година издања дела и број странице:

Текст... (Зиројевић 2004: 69–77).

Текст... (Papazoglu 1969: 52, n. 13, sl. 4/1, T. 18/4–6).

Ако се цитира више дела једног аутора, није потребно понављати његово име, већ се поједина његова дела одвајају тачком-зарезом. У том случају дела треба поређати хронолошки:

Текст... (Келер 1982: 592; 1988: 193).

Уколико аутор има више библиографских јединица једне исте године, иза године се ставља словна ознака нпр. 2005а, 2005б, 2005в итд.

Ако се цитира дело које садржи више од два аутора, у заградама није потребно набрајати све ауторе, већ само првог и ознаку и др. (et al.):

Текст... (Јовановић и др. 1990: 19).

На крају рада, а пре резимеа, даје се комплетна, прецизно наведена библиографија са свим траженим подацима (Guide to the Harvard Style of Referencing — <http://libweb.anglia.ac.uk/referencing/harvard.htm>).

Редослед радова у библиографији даје се према азбучном реду презимена аутора (без обзира да ли има и библиографских јединица на латини-

ци). Међутим, уколико се у библиографији рада помињу аутори са почетним латиничним словом презимена С, Н, Р, Q, U, W, X, Y, онда се библиографија даје абecedним редом (без обзира да ли у њој има библиографских јединица на ћирилици).

Цитирање књига

а) дело једног, два или три аутора

Презиме, иницијал(и) аутора, година издавања. *Наслов: њоднаслов.* Податак о издању. Место издавања: Издавач.

Redman, P., 2006. *Good essay writing: a social sciences guide*. 3rd ed. London: Open University in assoc. with Sage.

Barker, R. Kirk, J. & Munday, R. J., 1988. *Narrative analysis*. 3rd ed. Bloomington: Indiana University Press.

б) дело четири или више аутора

Уписује се само име првог аутора.

Презиме, иницијал(и) аутора и др. (ет ал.), година издавања. *Наслов: њоднаслов.* Податак о издању. Место издавања: Издавач.

Grace, B. et al., 1988. *A history of the world*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

в) Цитирање поглавља у књизи

Презиме, иницијал(и) аутора, година издавања. Наслов поглавља: поднаслов поглавља. У: Презиме, иницијал(и) уредника., ур., *Наслов књиге: њоднаслов.* Податак о издању. Место издавања: Издавач, стр. од-до.

Smith, J., 1975. A source of information. In: W. Jones, ed. 2000. *One hundred and one ways to find information about health*. Oxford: Oxford University Press. Ch. 2.

Samson, C., 1970. Problems of information studies in history. In: S. Stone, ed. 1980. *Humanities information research*. Sheffield: CRUS, pp. 44–68.

Цитирање научних и стручних чланака у часописима

Презиме, иницијал(и) аутора, година издавања. Наслов чланка: поднаслов. *Наслов часописа.* Ознака свеска/годишта/волумена (број), стр. почетна-завршна.

Boughton, J. M., 2002. The Bretton Woods proposal: an in depth look. *Political Science Quarterly*, 42 (6), pp. 564–578.

Perry, C., 2001. What health care assistants know about clean hands. *Nursing Times*, 25 May, 97 (22), pp. 63–64.

Ако је чланак у истом часопису објављен на два језика, наслови се раздвајају косом цртом:

Maršić D., 2004: Rimske portretne stele iz Muzeja grada Trogira / Roman Portrait Stelae from the Trogir City Museum, *Opuscula archaeologica* 28, 111–157.

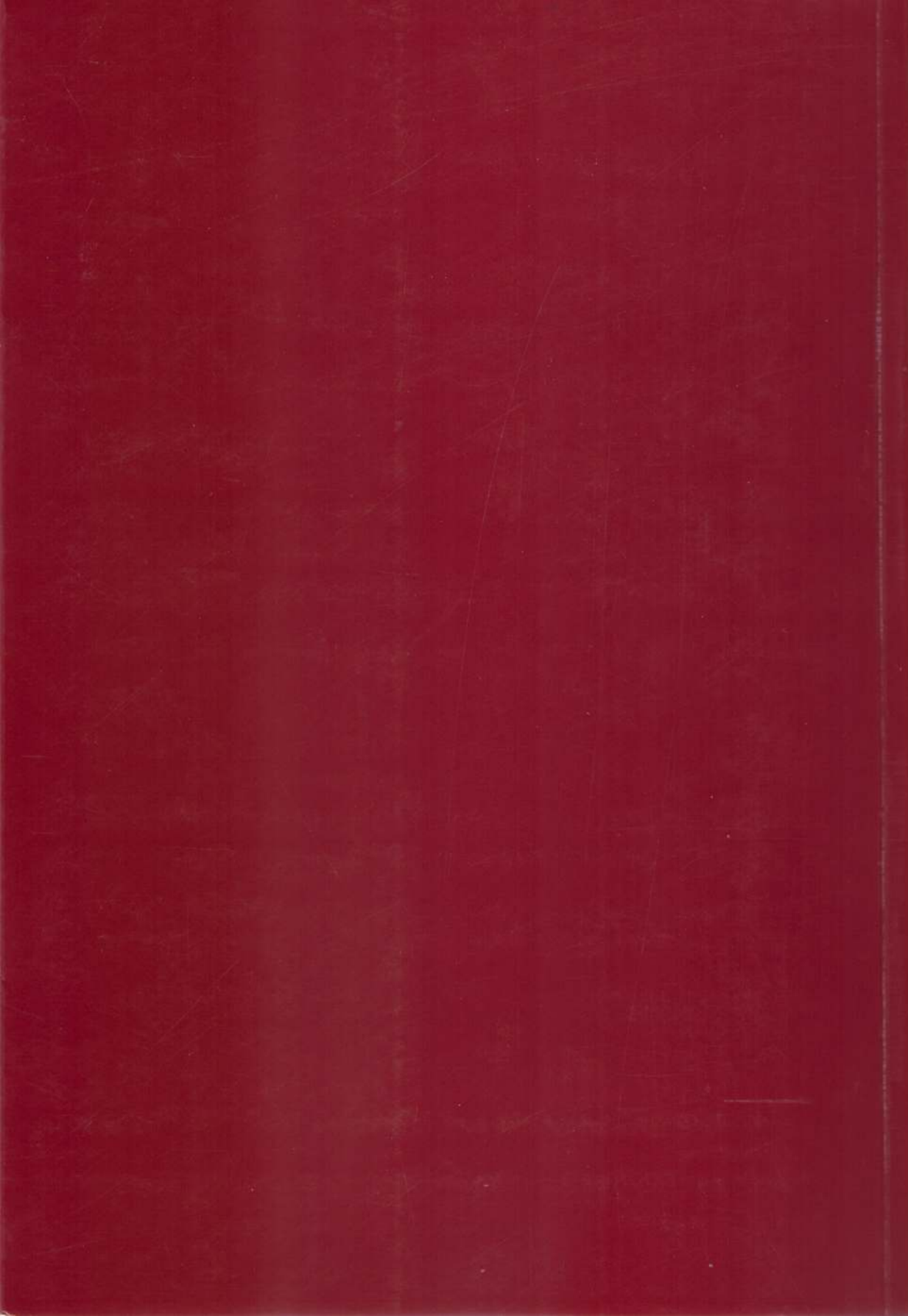
Електронска издања часописа

Презиме, иницијал(и) аутора, година издавања. Наслов чланка: под-наслов. *Наслов часописа*. [Медијум] Ознака свеска/годишта/волумена (број), број стране (ако постоји). Доступно на: web адреса. [Датум задње провере].

Boughton, J.M., 2002. The Bretton Woods proposal: an in depth look. *Political Science Quarterly*, [Online]. 42 (6).

Available at: Blackwell Science Synergy <http://www.pol.upenn/articles> [Accessed 12 June 2005].

Штампање Новопазарског зборника 34
омогућено је средствима Министарства
културе Републике Србије

ПРОСТОРНИ ПЛАН РАЗВОЈА ТУРИЗМА ИБАРСКОГ КОЛАШИНА

Радомир Ивановић

Селим Шаћировић

Марко Ивановић

Природно-математички факултет

Ниш

UDK 338.483:711(497.115 Ибарски Колашин)

Апстракт: *Израда просторних планова неопходан је сегмент развоја туризма. И поред великих туристичких потенцијала, Ибарски Колашин нема јединствену стратегију развоја туризма. Ибарски Колашин целом дужином пресеца међународни пут Е-65 па друмски саобраћај има примарни значај за развој туризма. Потенцијали развоја туризма везани су за планине Мокру жору и Рођозну и планирани развој јаланинског, ловног и риболовног туризма. Долина Ибра и акумулационо језеро Газиводе, дужине 22 км, значајно доприносе атрактивности ове регије. Манастир Црна Река представља својеврсни симбол целога Ибарског Колашина. Сагледавајући укупне туристичке потенцијале и стање на терену, издвојено је осам туристичких зона. Све зоне су различитих карактеристика а њихово зонирање извршено је на основу туристичких потенцијала који преовлађују у њима и према њиховима туристичких пројеката. На основу зона одређени су краткорочни и дугорочни планови са циљем да допринесу развоју туризма Ибарског Колашина.*

Кључне речи: *Туристички потенцијали, туристичке зоне, плански пројекти, Ибарски Колашин.*

Увод

Ибарски Колашин је простор великих туристичких потенцијала. Могућности развоја туризма су велике али су се оне, у досадашњем периоду, сводиле на индивидуалне покушаје малих привредника. Без јасно дефинисаног просторног плана, пре свега на организационом нивоу, не може се очекивати већи развој туризма. Иако се развој туризма наводи као један од приоритетних развојних циљева општина Ибарског Колашина, чак се ни на планском нивоу није урадило ништа значајно. Разлози су различити, од кадровских преко политичких до економских. Просторни планови израђени за поједине делове Ибарског Колашина, пре свих за планину Мокру гору, остали су само на папиру а чак ни они нису у потпуности обухватили све

туристичке потенцијале овог простора. Узимајући у обзир сва досадашња истраживања Ибарског Колашина, овај рад представља својеврсни преглед туристичких потенцијала и даје могућност просторне организације развоја туризма у Ибарском Колашину.

Географски положај Ибарског Колашина

Ибарски или како се још назива Стари Колашин је планински предео у северном делу Косова и Метохије, 20-ак км западно од Косовске Митровице. Захвата долину горњег тока реке Ибра, од Рибарићке клисуре, до села Зупча, близу Косовске Митровице. Административно, обухвата целокупну територију општине Зубин Поток и крајњи источни обод општине Тутин (месна заједница Рибарићи). У овим границама захвата површину од 315 км² (Ивановић Р., 1991).

Саобраћајно-туристички положај. Друмски саобраћај има примарни значај за развој туризма и привреде уопште. Целом дужином кроз ову регију пролази међународни пут Е-65. Транзитну важност имају и магистрални правац Сарајево — Нови Пазар — Рибарићи и локални правац Зубин Поток — Звечан. Од Косовске Митровице удаљен је око 30 км а од Новог Пазара око 40 км. У односу на географско језгро Србије, најразвијеније привредне регионе и градске центре, Ибарски Колашин има периферни положај. Ближи су му Скопље (око 130 км) и Подгорица (око 200 км), него Београд (око 350 км) и Нови Сад (око 400 км). Гранични прелаз Мехов крш са Републиком Црном Гором удаљен је свега 35 км.

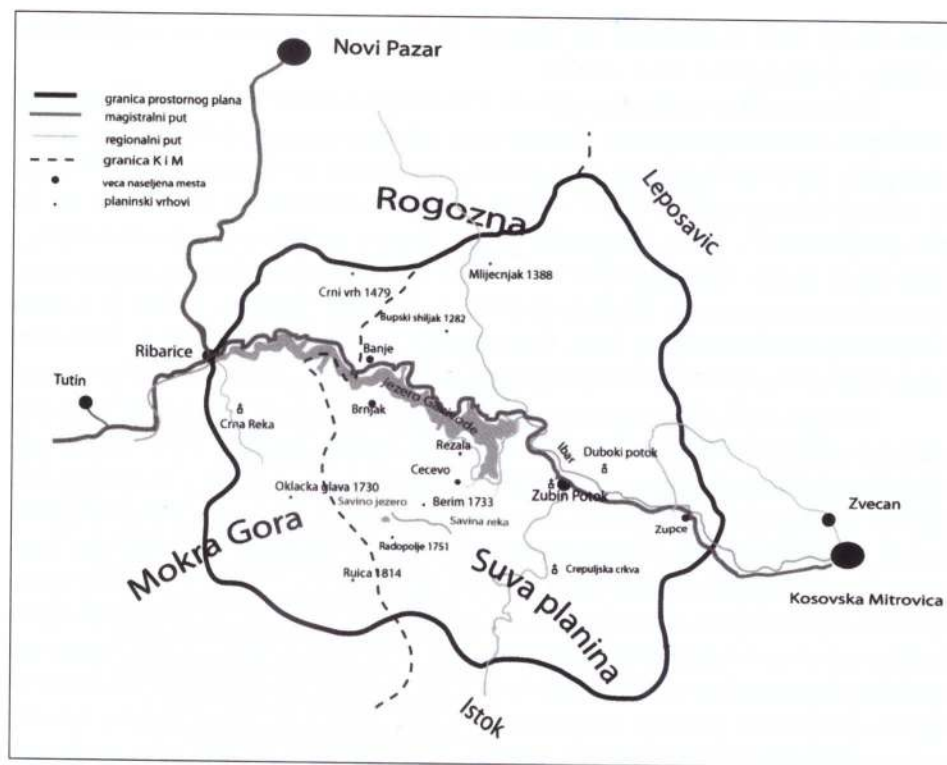
Туристички центри у окружењу: Копаоник (око 80 км), Брезовица (око 100 км) и Голија (око 80 км) у многоме дефинишу туристички положај Ибарског Колашина. Бањска лечилишта (Новопазарска, Рајчиновића, Бањска) и споменици културе у непосредној близини (Сопоћани—Рас, Ђурђеви ступови, Петрова црква, Бањска, Звечан), доприносе бољој туристичкој валоризацији овог подручја.

Назив и име региона. Данашње име Ибарског Колашина, највероватније је донесено досељавањем становништва у 17. и 18. веку, из Колашина у северној Црној Гори. У прилог томе говоре језик, архитектура и обичаји који су скоро истоветни са онима са севера Црне Горе.

Основа развоја туризма Ибарског Колашина

Природне туристичке вредности. У рељефу Ибарског Колашина доминирају три целине: долина Ибра, падине Мокре горе и Суве планине на југу и планине Рогозне на северу.

Мокра гора је нагнути плато у североисточном продужетку Проклетија. Највиши врхови су: Родопоље (1751 м), Оклачка глава (1738 м) и Берим (1733 м). На основу свих природних критеријума, постојеће саобраћај-

Слика 1 — Границе просторног плана Ибарског Колашина

не мреже и комуникација на њој је издвојено 9 локалитета и потеза погодних за алпско и нордијско скијање и алпинизам. (Група аутора, 1991). Извесна куриозитетна својства поседује Савино језеро, ледничког порекла, једно од ретких у Србији. Још од 1971. године, Мокра гора и језеро Газиводе, представљају подручје посебне заштите као део планираног националног парка Проклетије.

Рогозна је планина у северном делу Ибарског Колашина. То је планина средње висине (1000–1500 м), широка, плећата и јако разуђена те је погоднија за изградњу саобраћајне инфраструктуре и смештајних капацитета од Мокре горе. Са њеног заравњеног била, издижу се палеовулканске купе: Црни врх (1479 м), Млијечњак (1343 м) и др. Обе планине одликују се израженом поливалентношћу али малом индивидуалношћу.

Климатске карактеристике. Рељеф представља доминантан климатски фактор. Долина Ибра је на висини од 500–700 м. н. в. па се ту формира клима слична Косовској равни са незнатним изменама. На површима од око 1000–1200 м. н. в. формира се субпланинска а изнад ове висине права планинска клима. Површи Мокре горе и Суве планине су северно експони-

ране, па су зато и хладније од падина Рогозне, што утиче на задржавање снежног покривача 3 до 4 месеца.

Хидрографске карактеристике. Главни речни ток Ибарског Колашина је Ибар са својим притокама. Туристички најатрактивније су Црна река и Савина река. Црна река је једна од највећих понорница на Проклетијама. Извире на платоу Мокре горе из јаког крашког врела, издашности од 1,5 м³/с до 4,5 м³/с. (Ивановић Р., 1991). Неколико пута понире и поново се јавља низводно, у виду новог врела. Целим својим током протиче кроз уску, дубоку, дивљу и добрим делом непроходну Жабарску клисуру. У самој клисури усечен је и средњевековни манастир Црна Река. Савина река је понорница, кратког тока (око 3 км). Протиче у близини Савиног језера, па је цео тај крај назван Савина вода.

Године 1977. формирана је акумулација Газиводе, дужине 22 км и површине воденог огледала 1192 ха (11,92 км²). (Ивановић Р., 1991). Ово је највећа акумулација у јужном делу Србије. (Станковић С., 2000). У оквиру ХС „Ибар—Лепенац“ изграђена је и хидроцентрала укупне јачине 36 MW (Ивановић Р., 1991). Језеро се амбијентално изузетно уклопило између две планине, употпуњујући с њима комплексну туристичку целину, значајних туристичких потенцијала. Воде језера одликују се високим квалитетом (II класа бонитета) те погодују свим облицима активности, нарочито, купалишном туризму (купалишна сезона траје 3 месеца — јуни, јули, август). Посебно се пружа могућност развоја спортско-риболовног туризма. Неколико викенд насеља и бројна села дуж обале језера представљају добру базу развоја сеоског и еко туризма. Изградњом плажа, понтона и угоститељских објеката са пратећом инфраструктуром, искористио би се пун потенцијал овог језера.

Биљни и животињски свет. Чак 67% територије Ибарског Колашина је под густом шумом (Група аутора, 1991). Појас листопадних шума простира се до око 1000–1200 м. н. в. када их постепено смењују четинарске. Овај „вечито зелени“ појас представљен је претежно јелом, бором и смрчком. Посебно су значајне ендемне и реликтне врсте:

- Молика (*pinus peuce*) — ендемит Балкана. На платоу Мокре горе гради монолитне састојине али је у заједници са смрчком.
- Муника — ендемит и реликт. Расте на уском простору врха Берим.
- Кривуљ је бор који се среће на највишим висинама планина. На Мокрој гори и Рогозни не гради појас него се налази само у групицама.
- Планински јавор — јавља се само местимично на граници лишћара и четинара.

Животињски свет једнако је разноврстан као и биљни што је добра основа развоја ловног и риболовног туризма. Ендемити, велики тетреб (*tetrao uragallus*) и дивокоза заштићене су животињске врсте. Воде овог краја веома су богате рибљим фондом. Најатрактивније рибље врсте, за спортски риболов, су шаран, смуђ и пастрмка.

Антирройжене туристичке вредности. Први писани документ о овом крају, налазимо у турском попису, тек освојене земље Бранковића, из 1455. године. Читава ову област називају нахијом Клопотник, по истоименом утврђењу, чији се остаци и данас налазе на левој обали Ибра.

Православни верски споменици најзначајније су антропогене туристичке вредности овог подручја. На територији Ибарског Колашина налазе се два манастира и 14 цркава, различите старости, од средњовековних до оних које су изграђене у новије време.

Манастир Црна Река је највећи и најстарији споменик духовне културе Ибарског Колашина. Налази се на крајњем југозападу Ибарског Колашина. Сматра се да га је подигао архиепископ Данило у првој половини XIV века. То је пећинска црква на четири нивоа, смештена у литици, на левој обали Црне реке. Црква је једнобродна грађевина са полукружном апсидом. Дрвени мост који премошћује реку, некада је био покретан. Унутрашњост цркве и иконостас осликани су 1601. године (Бојовић Д., 2002). За овај манастир везана су имена двојице светитеља. Свети Јоаникије Девички помиње се као оснивач манастира а мошти Светог Петра Коришког, данас представљају највећу манастирску светињу.

Манастир Дубоки Поток је манастир из XIV века. Налази се у централном делу Ибарског Колашина. Највеће светиње које се у манастиру чувају су рука св. Мученика Никите и делови моштију Светих Врача, за које народ верује да имају исцелитељске моћи. Једини је манастир на Косову и Метохији у којем се чувају рукописне књиге из XIV века (Бојовић Д., 2002).

Црква Светог Николе у селу Црепуља је најлепша и најстарија црква Ибарског Колашина. Смештена је на левој обали Црепуљске реке изворишног крака реке Клине. Црква је највероватније из XIV века, а поуздано се зна да је постојала 1633. године. Живописана је 1713. године а укупно од живописа сачувано је 11 м² (Вучинић С., 2008).

У склопу антропогених туристичких мотива истичу се амбијентални туристички мотиви. Најважнији амбијентални мотиви Ибарског Колашина су: Брњачки мост — симбол овог краја, брана и хидроцентрала Газиводе, зграда Дома културе у којој је смештен етно музеј са богатом збирком експоната везаних за прошлост и начин живљења Ибарског Колашина и Спортски центар „Мокра гора“ у оквиру кога се налазе модерна спортска дворана и мањи фудбалски стадион са 700 седећих места. Поред осталих антропогених мотива, пажњу туриста привлаче и манифестације. Носилац свих културних дешавања у Ибарском Колашину је ЈП „Стари Колашин“. Од бројних манифестација најзначајније су: Покрајинска смотра музичко-фолклорног стваралаштва деце Космета, Ликовна колонија акварела „Газиводе“, Берба боровница на Мокрој гори, Илинданска косидба под врхом Капак и Хајка на вука у организацији ЛУ „Берим“.

Планска концепција развоја туризма

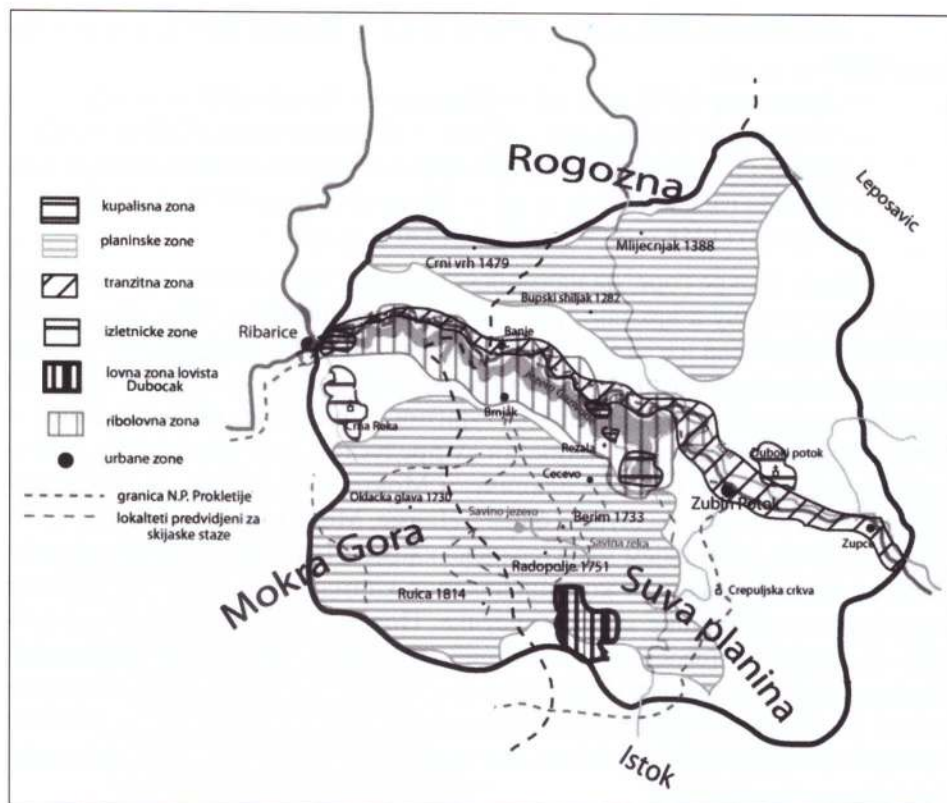
Имајући у виду просторну одређеност подручја Ибарског Колашина, утицаје на шире окружење, тренутно стање на терену и планиране акције, могу се издвојити следеће туристичке зоне (слика 2):

1. Урбане зоне
2. Зона транзитног туризма
3. Зона излетничког туризма
4. Зона планинског (летњег и зимског) туризма и алпинизма
5. Зона ловног туризма
6. Зона риболовног туризма
7. Зона сеоског и еко туризма
8. Зона купалишног туризма

Урбане зоне представљене су Зубиним Потоком и Рибарићима, као центрима у којима су груписани скоро целокупни смештајни капацитети Ибарског Колашина. То су највећа насеља овог краја. Обилују антропогеним туристичким мотивима али је њихов значај и на нивоу управљања развојем туризма. Мотиви од посебног значаја су: спомен чесма Св. Сави, зграда Дома културе са етно музејом и Спортски центар „Мокра гора“. Омогућују развој манифестационог и спортско-рекреативног туризма.

Зона транзитног туризма. Транзитни туризам је до данас једини развијени облик туристичког промета. Магистрални пут који целом дужином пролази територијом Ибарског Колашина, представља повољан услов развоја. Амбијентално лепо уклопљени мотели, на обали језера, представљају атрактивно свратиште за многе путнике. Ради боље попуњености смештајних капацитета, у мотелима би требало осмислити додатне услуге везане за поједине видове рекреације (купање и риболов) који би продужили боравак посетилаца. Ипак, база од неколико мотела недовољна је уколико се размишља о озбиљнијем пословању. Стабилизацијом политичке ситуације и модернизацијом магистрале повећаће се проток саобраћаја а тиме и број потенцијалних гостију.

Зона излетничког туризма. За велика градска насеља у непосредној околини (Косовска Митровица, Нови Пазар, Тутин, Лепосавић), излетничка кретања имају велики значај. Индустрија и урбанизација, узрок су честих излетничких кретања ка Ибарском Колашину као изразито руралном, природно очуваном пределу. Најчешће се ради о вишечасовним, једнодневним или викенд путовањима у којима посетиоци користе властита возила. Зато је број посетилаца врло тешко евидентирати. Сем језера Газиводе, најчешће дестинације излетничких кретања су обронци Мокре горе, тачније њен врх Берим и манастири Црна Река и Дубоки Поток. Летњи месеци свакодневно привлаче велики број посетилаца који преплаве обале језера а викендима њихов број достигне максимум. Овако велики број посе-

Слика 2 — Зоне развоја туризма Ибарског Колашина

тилаца, који долазе ради рекреације, преставља добру основу развоја купалишног туризма. С друге стране, верски празници пружају добар повод за излетничка кретања ка објектима у којима се организују верске светковине.

Зона планинског туризма. На основу природних критеријума (карактеристике терена, експозиције, нагиба, пресека речних долина итд.), постојеће саобраћајне мреже и комуникација издвојено је 9 локалитета и потеза погодних за алпско и нордијско скијање и алпинизам. Сви изабрани потенцијални локалитети налазе се на осојној (северној) падини Мокре горе (хладне експозиције, просечно 3 месеца снежног покривача), са просечним углом нагиба терена око 30° , великим висинским разликама од 500 до 800 м и максималним дужинама локалитета 1500–5000 м. Укупна дужина предвиђених стаза износи 86 км. (Група аутора, 1991). То су:

- Каменито брдо (1455 м. н. в.) — Оклаце;
- Мала Кита (1606 м. н. в.) — Добрићи — Брњак (845 м. н. в.);
- Плато „Савина вода“ (1737 м. н. в.) — Берим — Међедњак — Брежје (1176 м. н. в.) — Брњак (845 м. н. в.);

— Радопоље (1751 м. н. в.; 1749 м. н. в.) — Капак (1587 м. н. в.) — Чечево (1050 м. н. в.);

— Радопоље (1751 м. н. в.) — Пресека — Чечево (850 м. н. в.);

— Блеиште (1724 м. н. в.) — Смет — Пашина чесма (1235 м. н. в.);

— Руица (1814 м. н. в.) — Дафин крш — Пашина чесма (1235 м. н. в.);

— Вражја глава (1557 м. н. в.) — Гусињско брдо (1174 м. н. в.);

— Курило (1458 м. н. в.) — Дрен (990 м. н. в.).

Плато Мокре горе, на надморској висини 1500–1650 м. н. в. погодује скијашком ходању а врхови, посебно Берим, алпинизму. Због јаке конкуренције и трошкова изградње мало је вероватно да ће ова планина постати зимски планински центар. С друге стране, јављају се готово идеални услови развоја здравствено-рекреативног туризма. Природне предиспозиције и одсуство већих загађивача, изузетан су предуслов. Са минималним улагањима у инфраструктуру, обе планине, и Мокра гора и Рогозна, имају могућности да постану „ваздушне бање“. Наиме, Мокра гора као део Проклетија под јаким је утицајем медитеранске климе. Планина се налази на сучељавању медитеранског и континенталног климата те као таква поседује здравствено-лечилишне карактеристике. Повезивањем ових облика туризма са осталим (сеоским, ловно-риболовним, језерским-купалишним), створила би се комплексна туристичка регија која би разноврсном понудом могла да задовољи широк круг туристичке клијентеле. Наравно, основне препреке развоја, везане су за питања економичности пројекта, политичке и безбедоносне ситуације.

Зона ловног туризма. Ловиштима Ибарског Колашина газдује ЛУ „Берим“ из Зубиног Потока, са 3 ловне секције:

- ловиште „Дубочак“, заштићено покрајинско ловиште, у југоисточном делу Мокре горе којим управља покрајинско ловно газдинство Косова и Метохије. То је шумско-планинско ловиште на 320–1017 м. н. в. Обухвата простор Стрмачке, Радишевске и Крлигатске реке на око 595 ха;

- ловиште „Мокра гора“ јавно је ловиште и припада територијама општина Зубин Поток и Исток;

- ловиште „Рогозна“ на северној страни Ибарског Колашина такође је ловиште јавног карактера.

Најатрактивнија ловна дивљач је дивља свиња а уз њу срница и зец. На сва три ловишта постоји значајна инфраструктура (чеке, солила, хранилишта). У сврху развоја ловног туризма, 80-их година прошлог века изграђен је ловачки дом у селу Перковац, који је данас, на жалост, запуштен.

Зона риболовног туризма. Риболовни туризам на језеру Газиводе знатно се може унапредити повећањем целокупног рибљег фонда како би језеро постало што привлачније широком спектру риболоваца. Уређење стаза до и дуж обала и риболовачких места, један је од приоритета а уређе-

ње риболовачких ревира потребно је обавити што пре. Повезивањем овог облика туризма и наутичког туризма омогућило би се риболовцима изнајмљивање чамаца и сличних пловила. Последњи услов за развој овог типа туризма односи се на агресиван приступ риболовачке службе како би се кривољов и неплански риболов искоренио као и апел на спортски приступ риболову (ухвати и пусти). Овакав приступ риболовачке службе могла би применити и ловачка служба у циљу очувања и унапређења биодиверзитета. Боља организација ових видова туризма донела би значајан извор прихода сиромашним општинама Ибарског Колашина. На основу теренског истраживања и афинитета риболоваца могу се издвојити риболовачки ревири Чечево (обухвата Чечевски залив) и Резала.

Зона сеоског и еко-туризма. Многобројна насеља на обронцима Мокре горе и Рогозне и дуж обале језера пружају веома повољне услове за развој сеоског туризма. Атрактивни природни потенцијали, који се у овим селима мешају са културним, представљају довољан мотив за боравак. Бројне манифестације, етно мотиви, домаћа радиност и етно јела чине привлачност села Ибарског Колашина. Због тога општински органи Зубиног Потока планирају изградњу етно села Шпиље у близини села Бање. Иако је етно село приоритетни општински пројекат, јасно је да ће веома допринети развоју туризма читавог краја. Сем села Бање, као тачке развоја овог вида туризма истичу се и села Чечево и Брњак.

Зона купалишног туризма. Купалишни туризам, поред риболовног, један је од најчешћих облика рекреације посетилаца Ибарског Колашина. Уређењем обале језера Газиводе створено је неколико земљаних плажа а у изградњи је и још неколико бетонских плажа у приватном власништву. Традиционално, већ годинама на језеру се одржава Омладински летњи камп у Резалима са великим бројем посетилаца. Од оснивача се чине покушаји допуне ове манифестације разним едукативним садржајима, концертима, спортским дешавањима и сл. Последњих година на језеру се примећује све већи број пловила што говори о могућем развоју наутичког туризма. Обе врсте рекреације на језеру често су у спрези са риболовом. Изградњом додатне инфраструктуре и пратећих садржаја, све врсте туризма могу и у већој мери заживети.

Плански приоритети (пројекти)

1. *Пројекат Евидентирање и валоризовање природних и антропогенних туристичких капацитета и дефинисање стратегије развоја туризма.*
2. *Пројекат Обнова и изградња смештајних објеката.* Повећање смештајних капацитета и мотивисање приватног сектора за улагање у њих.
3. *Пројекат Презентација туристичких вредности.* Унапређење маркетинга везано за информисање потенцијалних туриста о вредностима Ибарског Колашина.

4. *Пројекат интеррегионалног повезивања са суседном општинама КиМ и Србије.*

5. *Пројекат међудржавног повезивања са пограничним општинама Црне Горе у сврху развоја туризма.*

6. *Пројекат Сеоски туризам. Унапређење сеоског туризма и изградња етно села Шипље.* Започео 2009. године. Сеоски туризам — понуда постојећих капацитета у сеоским домаћинствима, уз додатна улагања у маркетинг и побољшање и проширење капацитета.

7. *Пројекат Унапређење риболовног туризма* отпочео је 2010. године порибљавањем млађем калифорнијске пастрмке (из локалног рибака) и смуђа. Ове године је у плану и порибљавање шаранском рибом.

8. *Пројекат Ловишта „Дубочак“* је дуготрајни пројекат који је због лоше материјалне и политичке ситуације остао на нивоу пројекта.

9. *Пројекат Реконструкција магистралног пута као и изградња и реконструкција путева око језера.*

10. *Пројекат Планински туризам.* Унапређење планинског туризма, зимског а нарочито летњег и њихово повезивање са сеоским и риболовним.

Табела 1. Пројекти општине Зубин Поток за период 2006–2009.
(СО Зубин Поток)

Назив пројекта	Место	Вредност у €	Одговорна страна	Извор средстава	Година имплементације
Изградња кампа у селу Резала за потребе образовања и рекреације деце школског узраста	Резала	150.000	СО Зубин Поток	Инвеститори, општина, фин. агенције	2006
Изградња орнитолошких станица на језеру Газиводе и Придворица	Газиводе, Придворица	18.000	СО Зубин Поток	Донатори, општина	2006
Изградња објекта за посматрање и праћење дивљачи (чеке)	Мокра гора, Рогозна	10.000	Ловачки савез Зубиног Потока	Донатори, општина, чланарина	2006
Изградња објекта за исхрану дивљачи у зимском периоду	Мокра гора, Рогозна	5.000	Ловачки савез Зубиног Потока	Донатори, општина, чланарина	2006
Изградња ловачких кућа од по 20 м ² за потребе ловочувара и ловаца	Мокра гора, Рогозна	40.000	СО Зубин Поток	Донатори, општина, чланарина	2006–2009
Уређење плажа на језеру Газиводе и изградња потребне комуналне инфраструктуре (вода, струја)	Језеро Газиводе	8.000	СО Зубин Поток	Инвеститори, донатори,	2006–2007
Изградња етно куће и музеја	Село Придворица	150.000	СО Зубин Поток	Инвеститори донатори,	2006–2007

Напомена: наведени пројекти нису испуњени у периоду до 2009. године па су „пренесени“ на период реализације до 2012. године.

Закључак

Развој туризма представља један од приоритетних праваца укупног привредног развоја општина Ибарског Колашина. Брзи развој туризма огледа се у чињеници да овај простор већ има добар саобраћајни положај. Задовољавајућа саобраћајна инфраструктура омогућава велики проток људи и робе, што позитивно утиче на развој туризма. Атрактивне природне и антропогене туристичке вредности фактори су привлачности. Могућност развоја планинског (летњег и зимског) туризма и његова композиција са језерским, сеоским, ловним и риболовним чини значајан туристички потенцијал Ибарског Колашина. И поред свега, чињеница да не постоји ни јединствени просторни план развоја туризма овог простора, поражавајућа је. Мањак жеље уско је повезан са непостојањем адекватних стручних кадрова који би „изнели“ цео процес.

Стручним сагледавањем проблема покушали смо да, овим радом, издвојимо туристичке вредности и на основу њих извршимо њихово зонирање. Сагледавајући укупне вредности, може се рећи да планински туризам има највеће могућности развоја. Јака конкуренција у ближој околини (Копаоник, Голија) и проблеми нерентабилности, основни су проблеми развоја. Могућност развоја летњег планинског туризма су веће (специфична клима, надморска висина, вегетација, хидрографски објекти, антропогени мотиви) и самостално али више као генеративни облик на који се везују остали, пре свих, сеоски, ловни и риболовни туризам.

Сеоски а нарочито ловни и риболовни туризам не изискују импозантну инфраструктуру. Ослањају се на већ постојеће, и на велико богатство у флори и фауни те се може рећи да је развој ових видова туризма највероватнији. Зато је и већина наведених пројеката општине Зубин Поток везана управо за ове типове туризма са циљем стварања основе даљег развоја.

Литература

- Ивановић Р.; (1991); Хидрографске особине Ибарског Колашина, Географска истраживања, књ. 12; Приштина.
- Група аутора; (1991); Просторни план подручја посебне намене Мокра гора — анализа и оцена стања; Завод за урбанизам Војводине, Нови Сад.
- Станковић С.; (2000); Језера Србије, лимнолошка монографија; Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Бојовић Д.; (2002); Манастир Црна Река; Црна Река.
- Бојовић Д.; (2002); Манастир Дубоки Поток; ЈП „Стари Колашин“, Зубин Поток.
- Вучинић С.; (2008); Лепоте и знаменитости Ибарског Колашина; СО Зубин Поток, Зубин Поток.
- СО Зубин Поток; (2009); Стратешки план развоја туризма 2009–2015, СО Зубин Поток.
- Лутовац М.; (1954); Ибарски Колашин — антропогеографска истраживања, Српски етнографски зборник, САНУ, књ. 34, Београд.

Radomir Ivanović
Selim Saćirović
Marko Ivanović

SPATIAL PLAN TURISAM DEVELOPMENT OF IBARSKI KOLASIN REGION

Spatial plans production is important segment of tourism development. Despite the great tourism potential, Ibarski Kolašin region, has no single strategy for tourism development. Whole length of Ibarski Kolašin region was intersected by the international road E-65, so the road transport has a primary importance for tourism development. The potentials for tourism development are related to the mountains Mokra Gora and Rogozna, and planned development of mountain, hunting and fishing tourism. Valley of the Ibar river and artificial lake Gazivode, length 22 km, significantly contribute to the attractiveness of the region. Crna Reka Monastery is a symbol around the Ibar Kolasin. Looking at the overall tourism potential and condition of the site, eight tourist zones were allocated. All zones have different features and their zoning was done based on the tourism potential that prevails in them and the types of tourist traffic. Based on the zones, short-term and long-term plans were defined in order to contribute to the development of tourism in Ibarski Kolašin region.

PRAVNI POLOŽAJ ŠERIJATSKIH SUDOVA U KRALJEVINI SHS/JUGOSLAVIJI

Emir Ćorović

UDK 28-745(497.1)"1918/1941"

Senad Ganić

Državni univerzitet u Novom Pazaru

Ajsela Ćorović

Novi Pazar

***Apstrakt:** Rad je posvećen pravnom položaju šerijatskih sudova u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji. Za te potrebe analizirane su odredbe Vidovdanskog i Oktroisanog ustava, te odredbe Zakona o uređenju šerijatskih sudova i o šerijatskim sudijama. U pravnoteorijskom smislu položaj ovih sudova je veoma zanimljiv, s obzirom da se radi o jednoj vrsti državnih sudova koji primenjuju versko pravo jedne konfesije u oblasti porodičnog i naslednog prava, kao i u odnosu na institut zadužbina (vakufa).*

***Ključne reči:** Kraljevina SHS, Jugoslavija, šerijatsko pravo, šerijatski sudovi.*

I

Prva jugoslovenska država, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS), proglašena je 01. 12. 1918. godine, dakle neposredno po okončanju I svetskog rata. Teritorije koje su ušle u sastav novostvorene države prethodno su bile ili samostalne države, ili oblasti unutar drugih država. Na tim teritorijama primenjivala su se prava onih država koje su na njima vršile suverenu vlast.

Ovakva situacija se reflektovala i na pravni poredak Kraljevine SHS, s obzirom da se, u skladu sa načelom pravnog kontinuiteta, „nastavilo sa primenom zatečene pravne regulative“, (Николић 1999: 145). Prema tome, u vreme ujedinjenja na teritoriji Kraljevine SHS postojao je tzv. pravni partikularizam u gotovo svim oblastima prava (Николић 1999: 145). Država je bila „izdeljena“ na šest pravnih područja: prvo područje činila je predratna Kraljevina Srbija; drugo područje pokrivalo je Crnu Goru; treće područje obuhvatalo je Bansku Hrvatsku, Slavoniju, Liku, Kordun, južni Srem i područje Okružnog suda u Pančevu; četvrto područje prostiralo se na Vojvodinu, Međumurje i Prekomurje; peto pravno područje obuhvatalo je Sloveniju, Dalmaciju i deo Istre; i poslednje, šesto područje činila je Bosna i Hercegovina. Svako od ovih područja imalo je posebne propise iz oblasti krivičnog prava, privatnog prava, organizacije pravosuđa itd. Naročito se razlikovalo privatno pravo u navedenim područjima, posebno u sferi porodičnih i naslednih odnosa, te zadružnog prava (Јанковић/Мирковић 1997: 355–357).

Nezavisno od pomenutih pravnih područja u odnosu na pripadnike muslimanske vere u sferi porodičnog i naslednog prava primenjivalo se *šerijatsko pravo*, po kojem su sudili *državni šerijatski sudovi* i *državne šerijatske sudije*. Navedeno pravo pripadnicima muslimanske konfesije jemčili su i Ustav Kraljevine SHS iz 1921.¹ (tzv. *Vidovdanski ustav*) i Ustav Kraljevine Jugoslavije iz 1931. godine² (tzv. *Septembarski* ili *Oktroisani ustav*). Bliže odredbe o ovim sudovima nalazile su se u posebnom zakonu — *Zakonu o uređenju šerijatskih sudova i o šerijatskim sudijama iz 1929. godine*³ (u daljem tekstu: ZUŠS). U nadležnosti šerijatskih sudova bili su, pored pitanja iz oblasti porodičnog i naslednog prava muslimana, i predmeti koji se odnose na islamske zadužbine (*vakufe*).

Navedeni „ustupak“ muslimanima imao je svoje korene u *Ugovoru o zaštiti manjina*, koji je Kraljevina SHS zaključila sa Velikim silama dana 05. 12. 1919. godine. Čl. 10 ovog Ugovora je propisivao: „Država Srba, Hrvata i Slovenaca pristaje da za muslimane, ukoliko se tiče njihovog *porodičnog i ličnog statusa, donesu odredbe koje dopuštaju da se ta pitanja regulišu po muslimanskim običajima*. Vlada SHS preduzeće korake da se naimenuje Reis-ul-Ulema. Vlada SHS obavezuje se da pruži zaštitu džamijama, grobljima i drugim verskim ustanovama muslimanskim. Daće se sve potrebne dozvole i olakšice zadužbinama (*vakufima*) i verskim ili dobrotvornim muslimanskim ustanovama koje već postoje, i Vlada SHS neće za stvaranje novih verskih i dobrotvornih ustanova uskratiti nijednu od potrebnih olakšica koje su zagarantovane drugim privatnim ustanovama te vrste“ (Bašić 2002: 51–52).⁴

II

1. Pre nego što se upustimo u razmatranja o položaju šerijatskih sudova valja se letimično osvrnuti na opšte karakteristike šerijatskog prava kao takvog, te karakteristike šerijatskog porodičnog i naslednog prava, kao i na pravni režim ustanove vakufa.

2. Jezičko-etimološki posmatrano izraz šerijat (*šeri'at*, *shari'a*) mogao bi se prevesti kao put, put ka pojilištu, pravi put do vode (Smailagić 1980: 580; Latić/Smajkić 1997: 17). Prema shvatanju islamskog pravnika Kardavija (*Yusuf al-Qardawi*) šerijat je „Alahova riječ, a Alahova riječ je najuzvišenija“ (Kardavi 1989: 146). U stvari, prema islamskom učenju pravo nije ništa drugo do „pretočena Božja volja sadržana u dva glavna izvora: knjizi objave (*Kuran*) i riječima i djelima Poslanika Muhameda a.s. (*Sunnet*)“ (Karčić 2009: 9). Deo islamskog prava koji se zasniva na pomenutim izvorima (*Kuranu* i *sunetu*) prvobitno se nazivao šerijatom (Karčić 2009: 9), i od njega treba razlikovati *fikh* (jurisprudenciju), koji predstavlja

1 Ustav je objavljen u Službenim novinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, broj 142 A, 1921.

2 Ustav je objavljen u Službenim novinama Kraljevine Jugoslavije, broj 207-LXVI, 1931.

3 Zakon je objavljen u Službenim novinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, broj 73-XXIX, 1929.

4 Tekstovi navedenih ustava i ZUŠS preuzeti su iz: Bašić, G., 2002. *Položaj Bošnjaka u Sandžaku*. Beograd: Centar za antiratnu akciju.

ljudsko razumevanje tog Božanskog zakona (Karčić 2009: 11, fn. 5). Ipak, u literaturi se izrazi šerijatsko pravo i islamsko pravo uglavnom koriste kao sinonimi, obuhvatajući i njegov Božanski deo (šerijat) i njegovu ljudsku interpretaciju (fikh).

Najznačajniji izvori šerijatskog prava, pored Kurana kao Božije reči, i sune-ta/prakse Poslanika Muhameda, jesu konsenzus (idžma/*idjma*) i analogija (*Kijas*). Neki autori ove izvore nazivaju primarnim izvorima šerijatskog prava (Topoljak 2006: 143–231). Pored primarnih postoje i pomoćni izvori šerijatskog prava kao što su: „pravničko preferiranje“ (*istihsan*), običaj (*'urf* tur. *adet*), javni interes (*masleha mursele*), „preventivna zabrana“ (*sedduz-zerrai*), mišljenje prve generacije muslimana, odnosno drugova (*ashaba*) Poslanika Muhameda (*kawlus-sahabijj*), „pravna presumpcija“ (*istishab*), i „prethodni vjerezakon“ (*šer'u men kable-na*) (Topoljak 2006: 233–285).

Vremenom unutar šerijatskog prava dolazi do formiranja pojedinih pravnih škola (*mezheba*). Najznačajne su, barem kada je reč o većinskom sunijskom islamu, njih četiri: *hanefijska*, *malikijska*, *šafijska* i *hanbelijska*.⁵ Ove škole nose nazive po svojim osnivačima. Hanefijski mezheb osnovao je Nu'man ibn Sabit abu Hanife,⁶ malikijski Malik ibn Enes,⁷ šafijski Muhamed ibn Idris el-Šafi,⁸ a hanbelijski

- 5 Od šiitskih mezheba najpoznatiji je džafenijski. Nosi naziv po šestom šiitskom imamu Džaferu ibn Muhamedu es-Sadiku (699–765). Temelji se na Kuranu, predajama, idžmi i razumu (Kurdić 2007: 128).
- 6 Ebu Hanife je rođen 699. u Kufi, a umro 767. godine. Po nacionalnosti je bio Persijanac. Zbog autoriteta koji je uživao prozvan je „Najvećim imamom“ (*El-Imamu-l-A'zam*). U njegovom životopisu se navodi da ga je krasilo veliko znanje, inteligencija i pobožnost (Kurdić 2001: 23–49). Iza sebe nije ostavio ni jedno delo. Njegovo učenje je preneto preko njegovih učenika, Ebu Jusufa Ja'kuba ibn Ibrahima el-Ensarija i Muhameda ibn Hasana eš-Šejbanija (Karčić 2009: 29). Kao za-sluga mu se pripisuje uvođenje istihsana kao izvora prava, a navodi se i da je naširoko koristio kijas, propisujući i pravila za njegovu upotrebu (Karčić 2009: 30–31; Хити 2004: 176–177; Lowry 2007: 6). Ovo je dalje imalo za „posljedicu fleksibilnost cjeline hanefijskog tumačenja prava“, odnosno njegovu prilagodljivost „potrebama društva u razvoju“ (Karčić 2009: 31). Zato hanefijska škola slovi za najliberalniju šerijatsku školu. Ipak, Smailagić smatra da „nije ispravno uobičajeno shvaćanje da ona zastupa slobodnije nadzore nego druge škole“ (Smailagić 1990: 238).
- 7 Malik je rođen 713. godine u Medini, gde je i živio. Umro je 795. godine. Obavljao je dužnosti sudije, javnog učitelja i verskog vođe (Karčić 2009: 37). Iza njega je ostalo delo „*al-Muvetta*“. U ovom delu sadržane su izreke (*hadisi*) Poslanika Muhameda, običaji prve (*ashaba*) i druge generacije muslimana (*tabi'ina*). U „*Al-Muvvett-u*“ se nalaze i medinski običaji, što je doprine-lo tome da i oni postanu deo islamskog prava (Karčić 2009: 38). Uslovno se može reći da je ova škola, kako po vremenu svog nastanka tako i povodom nekih šerijatskopравnih pitanja, pred-stavljala rivalsku školu hanefijskom mezhebu. Hiti je čak sklon da pripadnike ovog mezheba nazove „ljudima hadisa“, a pripadnike hanefijske škole „ljudima mišljenja“, aludirajući time da prva škola preferira hadis, a druga istihsan (Хити 2004: 176–177). Iako je Malik kritikovao hanefijske pravnike zbog korišćenja analogije, i sam se u nekim slučajevima njome koristio (Karčić 2009: 38). Takode, neosnovano se ističe da hanefijska škola preferira analogiju u odnosu na hadis. Ebu Hanife je po mišljenju mnogih imao veoma stroge kriterijume u pogledu odabira ha-disa Poslanika Muhameda (Kurdić 2001: 53–84; Karčić 2009: 30).
- 8 Šafiija je rođen u Gazi, Palestina, 776, a umro je 820. godine. Poticao je iz plemena Kurejš iz ko-jega je bio i Poslanik Muhamed. Studirao je najpre u Meki, potom u Medini gde je, između osta-

Ahmed ibn Hanbel.⁹ Bitno je naglasiti da se ove škole međusobno priznaju, odnosno da se njihova učenja razlikuju samo u pogledu tumačenja pojedinih pravnih pitanja, a ne u pogledu suštinskih verskih dogmi. S druge strane, pojedini muslimanski učenjaci (*mudžtehid/mudjtahid*) formalno ne pripadaju ni jednoj pravnoj školi, već samostalno putem *idžtihada* (*idjtihad*) dolaze to konkretnih pravnih rešenja (Kurdić 2001: 128–131). Idžtihad je, dakle, jedan kompleksan postupak u kojem se ne tumači pravno pravilo, već se tumače pravni izvori, čime se u stvari formuliše pravni propis. Kratko rečeno, idžtihad predstavlja postupak stvaranja i tumačenja prava (Karčić 2009: 9–10).

Neki od navedenih mezheba predstavljali su oficijelne pravne škole pojedinih islamskih država. Tako, na primer, u muslimanskoj Španiji, te severnoj Africi zvaničan je bio malikijski mezheb, dok su Abasidska dinastija i osmanlije prihvatili hanefijsku pravnu školu (Хити, 2004: 177). Pod uticajem osmanlija hanefijski mezheb je prodro na Balkan, tako da je učenje ove škole prihvaćeno od većine muslimana sa prostora bivše Jugoslavije.

log, učio i od Malika, da bi jedno vreme sticao znanje i u Bagdadu gde se upoznao sa učenjem hanefijskog mezheba (Karčić 2009: 40; Хити 2004: 173–190; Lowry 2007: 6–7). Verovatno zbog toga što je Šafija svoja znanja sticao kako od učenjaka malikijske, tako i učenjaka hanefijske pravne škole, njegovo učenje je okarakterisano kao kompromisno koje se nalazi negde između učenja navedenih mezheba. Filip Hiti ga smatra najvećim islamskim pravnikom koji je ustanovio „naučnu osnovu sistema zakonodavstva koja po svom obimu i dalekosežnosti nema pandana“ (Хити 2004: 190). Napisao je više dela među kojima su najznačajnija „Risala“ (Poslanica) i „Kitab al-Umm“/ili „Al-Umm“ (Smailagić 1990: 570–571; Karčić 2009: 40; Lowry 2007: 7). „Risala“ je postavila temelje metodologiji islamskog prava (*usuli fikh*), dok je u „Al-Umm“-u temeljno predstavljeno njegovo tumačenje prava (Karčić 2009: 40). Dovoljno je reći da je Šafija taj koji sistematizovao izvore islamskog prava prema primatu njihove primene: Kuran, sunet, idžma i kijas (Karčić 2009: 42). Koliko je on zadužio šerijatsku nauku najbolje kazuju sledeće reči: „Vrijeme u kome se pojavio, a koje je karakterisalo naraslo pravno znanje u pojedinim školama i lične sposobnosti (islamske tradicionalne nauke, logika i dijalektika, te elokvencija) — omogućili su mu da odigra ulogu faktora integracije i sistematizacije islamske pravne misli. Šafijina pravna misao je bila dinamična i on je cijelog života ostao student prava. Ispitivanje žive strane prava je smatrao za ključ pravne nauke (naš kurziv)“ (Karčić 2009: 43).

- 9 Ahmed ibn Hanbel je rođen u Bagdadu 780. godine. Umro je 855. godine. U toku svog bavljenja islamskom naukom učio je od Šafije (Smailagić 1990: 255). Posebno se interesovao za hadise. Njegovo najznačajnije delo „*Musned*“ predstavlja zbirku hadisa. Za njegovo učenje se kaže da je „više tradicionalističko nego pravničko“, pri čemu se misli na to da se nije dovoljno posvetio pravnoj tehnici i pravnim konstrukcijama, već svoj fikh „zasniva na hadisu i mišljenjima ashaba“ (Karčić 2009: 45). Naravno, i kod njega je osnovni izvor Kuran, a potom sunet. Nakon toga sledi mišljenje ashaba, zatim nedovoljno pouzdane predaje i na kraju analogija koja se koristila izuzetno i u slučajevima preke potrebe (Karčić 2009: 45–46). Prilikom iznalaženja konkretnih pravnih rešenja nastojao je pronaći odluku Poslanika Muhameda koja se odnosi na isti ili sličan slučaj, čak i ukoliko je hadis bio slabije verodostojnosti (Smailagić 1990: 256; Karčić 2009: 46). Spočitava mu se da ni u jednom mezhebu kao njegovom „zabrana „novotarija“ (*bid'a*) nije dovedena do takve krajnosti“, što je imalo za posledicu veliku strogost kako u obredoslovlju, tako i u brojnim sferama društvenog života (Smailagić 1990: 256). Hanbelitsko učenje je tokom XIII–XIV veka obnovio ibn Tejmije, a potom je, u XVIII veku, prihvaćeno i od strane sledbenika vehabijskog pravca (Smailagić 1990: 256).

3. Porodično i nasledno pravo koje se baštine na islamskoj pravnoj tradiciji u mnogo čemu se razlikuju od istih grana prava zasnovanim na zapadnoj — evro-kontinentalnoj i anglosaksonskoj — pravnoj misli. To ćemo najbolje pojasniti kroz pojedine pravne institute.

Podimo od porodičnog prava. Evrokontinentalno i anglosaksonko porodično pravo dozvoljava usvojenje (adopciju), koja je u šerijatskom pravu zabranjena;¹⁰ kao poseban oblik srodstva islam poznaje srodstvo po mleku koje nije priznato u drugim velikim pravnim sistemima, a koje predstavlja smetnju za zaključenje šerijatskog braka;¹¹ monogamnost je neprikosnovenno obeležje brakova zapadne civilizacije, dok šerijatsko pravo dopušta muškarcu brak sa najviše četiri žene;¹² šerijat dopušta razvod braka pod relativno liberalnim uslovima,¹³ dok je na zapadu ovaj način prestanka braka dugo vremena, usled uticaja katoličke crkve, bio zabranjivan; šerijatsko pravo ustanovljava dužnost muža da svojoj supruzi isplati venčani

-
- 10 Osnov za ovu zabranu nalazi se u Kuranu, sura (poglavlje) Al-Ahzab (Saveznici), ajet (stih) 4 u kojem između ostalog stoji: „... niti je posinke vaše sinovima vašim učinio. To su samo vaše riječi, iz vaših usta...“ Komentarišući citirani deo ajeta Kardavi kaže: „To znači da je izjava o adopciji sastavljena od riječi koje ne korenspodiraju sa stvarnošću. Puka izjava ne može promijeniti stvarnost niti činjenice, ne može stranca učiniti niti rodbinom niti nasljednikom, niti nekog pojedinca sinom. Puko usmeno izražavanje ili simbolički govor ne može nečiju krv ubrizgati u vene usvojenoga sina, niti može proizvesti osećanja očinske naklonosti u ljudskome srcu a ni sinovska osećanja u srcu usvojenoga djeteta, kao što ne može prenijeti genetske, fizičke, duševne ili mentalne crte“ (Qardawi 1997: 294).
- 11 Bračna smetnja po osnovu srodstva po mleku propisana je u suri En-Nisa' (Žene), ajet 23 koji glasi: „Zabranjuju vam se: matere vaše, i kćeri vaše, i sestre vaše i sestre očeva vaših, i sestre matera vaših i bratične vaše, i sestrične vaše, i pomajke vaše koje su vas dojile, i sestre vaše po mlijeku...“ U hadisu Poslanika Muhameda stoji: „Sve što je zabranjeno po krvi, zabranjeno je i po mlijeku“ (Qardawi 1997: 249). Srodstvo po mleku predstavlja bračnu smetnju, po hanefijskom mezhebu, ukoliko se dojenje, makar jednom, izvrši u prve dve i po, odnosno dve godine (Đozo 1996: 39–40).
- 12 Pravo muškarca da ima više žena (najviše četiri) uslovljeno je time da prema njima bude pravedan. U suprotnom može stupiti u brak sa samo jednom ženom. Ovo muškarčevo pravo proizilazi iz sure En-Nisa', ajet 3: „Ako se bojite da prema ženama sirotama nećete biti pravedni, onda se ženite onim ženama koje su vam dopuštene, sa po dvije, sa po tri i sa po četiri. Ako strahujete da nećete pravedni biti, onda samo sa jednom...“ Kuranska odredba o dozvoli višeženstva obično se obrazlaže razlozima reprodukcije, kao što je npr. želja za širim potomstvom, demografskim razlozima, kao što je to slučaj sa većim brojem žena u ratnim uslovima usled stradanja muškaraca itd. (Qardawi 1997: 261–262). U vezi sa ovim pitanjem konvertit na islam, nemački diplomata Murad Hofmann, ističe da se poligamija prosečnog čoveka/muslimana može sprove-
sti u „graničnim slučajevima, i to samo ako postoji ženina potreba za njom i ako je ona psihološki spremna prihvatiti tu ideju“ (Hofmann 2001: 155). Kao primer za ovo navodi, pored velikog gubitka muškaraca u ratu, slučaj ženine bolesti kada će „nova“ žena brinuti o njoj, upoznati decu i osigurati budućnost porodice (Hofmann 2001: 155).
- 13 Razvod (*talak/talaq*) ima svoj pravni osnov u 130. ajetu sure En-Nisa: „A ako se njih dvoje ipak rastave, Allah će ih, iz obilja Svoga, neovisnim učiniti — Allah je neizmerno dobar i mudar“. Ipak, u hadisu Poslanika Muhameda se kaže: „Od svega što je Allah dž.š. objavio najmrzniji mu je razvod“ (Qardawi 1997: 277–278). Prema tome, iako dozvoljen, razvod nije poželjan mehanizam rešavanja spornih odnosa među supružnicima.

dar (*mehr*), što je uslov punovažnosti braka, dok takva obaveza u zapadnom pravu ne postoji.¹⁴

Kada je reč o naslednom pravu, u Kuranu je, kao Božjoj reči, jasno propisano ko se smatra zakonskim naslednikom i koliki su njihovi udeli (idealni delovi). Primećuju neki šerijatski pravници da je malo Kuranskih propisa koji su tako strogo naređeni i čija je strikna primjena tako kategorički tražena, kao što su propisi o pravilnoj raspodjeli nasljedstva (Đozo 1996: 264). Bez ulaženja u detalje šerijatskog naslednog prava, izdvajamo njegove dve osnovne karakteristike: prvo kako je u Kuranu kao Božjoj reči određen krug zakonskih naslednika, kojima su precizno određeni nasledni delovi, testamentalno raspolaganje je ograničeno samo u odnosu na lica koja ne ulaze u krug zakonskih naslednika (Hamidullah 1989: 150);¹⁵ drugo muški srodnici dobijaju duplo više od ženskih srodnika istog stepena.¹⁶ U pogledu potonjeg neki pravni pisci ističu da se iz ove odredbe ne može izvući zaključak da je žena u gorem položaju od muškarca, obrazlažući to time da je muškarac obavezan da iz svog dijela i iz svoje zarade izdržava porodicu, plaća čak dvije kućne pomoćnice, jednu za unutarne kućne poslove i odgoj djece, a drugu za vanjske poslove, dok žena može da unapređuje svoj dio i svoju zaradu (ako radi), i čuva kao svoju osobnu rezervu (Đozo 1996: 164).¹⁷

4. Vakuf odgovara ustanovi zadužbine iz kontinentalnog prava.¹⁸ U tom smislu „vakuf označava glavniciu koju je vlasnik poklonio zajednici, s tim da se prihod od te glavnice troši u određenu svrhu“ (Đozo 1996: 407). Reč je o ustanovi koja u sebi izražava humanističke ideje.¹⁹ Vakufi mogu biti namenjeni potrebama

14 Pravni osnov mehra se nalazi u 4. ajetu sure En-Nisa: *I draga srca ženama vjenčane darove njihove podajte...*, odnosno 25. ajetu iste sure: *... i podajte im vjenčane darove njihove, kako je uobičajeno...* U hadisu Poslanika Muhameda stoji: Ko oženi ženu ne nameravajući da da mehr, on je bludnik (Öngüt 2002: 630). Jedan deo mehra, koji se naziva *mehri-muadždžel* žena ima pravo da traži unapred, a u njegovu vrednost se uračunavaju i zaruke (Đozo 1996: 43). Šarkić i Popović konstatuju da obaveza muža da isplati poklon čak i u slučaju otpuštanja žene predstavlja efikasnu prepreku tom muževljevom pravu (Šarkić/Popović 1996: 77).

15 I u tom slučaju testamentalno raspolaganje ne može biti veće od 1/3 zaostavštine (Hamidullah 1989: 151).

16 U pogledu toga značajni su ajeti 5 i 13. sure En-Nisa. Za potrebe ovog rada citiraćemo samo deo ajeta 11 predmetne sure: *Allah vam naređuje da od djece vaše muškom pripadne toliko koliko dvjema ženscima.*

17 I Samardžić konstatuje da je šerijatski brak dopuštao ženi da u braku raspolaže sopstvenom imovinom, dok je muž bio obavezan da svoju ženu izdržava (Самарџић 2009: 59). I Avramović primećuje da prema islamskom pravu žena nije dužna da izdržava svog muža čak i ako je on siromašan (Аврамовић, 1999: 289).

18 Pored ovog značenja vakuf može predstavljati i državnu zemlju koja je osvojena, tj. koja je na islamsku zajednicu prešla silom ili ugovornim putem, a koja ostaje u državi ranijih vlasnika, bez prava prodaje i zaloge, uz obavezu plaćanja harača (Smailagić 1990: 659).

19 Uporediti sa definicijom zadužbine: „Zadužbina je vrsta ustanove čiju je imovinu osnivač namenio radi pomaganja stvaralaštva, ostvarivanja humanitarnih i drugih društveno korisnih ciljeva“ (Попов 1998: 41).

izgradnje i održavanja džamija, mekteba, tekija, bolnica, vodovoda, puteva, održavanju sirotinje itd.²⁰

III

1. Kao što smo već naveli, i Vidovdanski ustav i Oktroisani ustav su ustanovljavali jurisdikciju šerijatskih sudova i šerijatskih sudija u oblasti porodičnog i naslednog prava muslimana. Tako je Vidovdanski ustav u čl. 109 st. 3 propisivao: „U porodičnim i naslednim poslovima Muslimana sude *državni šerijatski sudovi*“, dok je Oktroisani ustav u čl. 100 st. 4 sadržavao nešto drugačiju formulaciju, predviđajući da: „U porodičnim i naslednim poslovima muslimana sude šerijatske sudije“. Dakle, Vidovdanski ustav je govorio o *šerijatskim sudovima*, naglašavajući da su u pitanju *državni sudovi*, dok je Oktroisani ustav govorio o *šerijatskim sudijama*.

U svakom slučaju šerijatski sudovi su bili konstituisani kao državni sudovi, što dalje znači da šerijatske sudije nisu imale položaj verskih službenika, već državnih sudija koje su sudile po muslimanskom verskom pravu (Јовановић 1995: 540). Pošto su predstavljali državne organe, šerijatski sudovi su izricali presude „u ime Njegovog Veličanstva Kralja“ (§ 5 ZUŠS). Ipak, Zakon je predvideo da vrhovni šerijatski sudovi mogu, ukoliko je u pitanju neko važno versko pitanje, „zahtijevati mišljenje nadležnog vrhovnog verskog poglavice“ (§ 15 st. 2 ZUŠS).

U organizacionom smislu šerijatski sudovi nisu predstavljali posebna tela, odnosno posebne sudove, već *posebna odeljenja* unutar sreskih sudova, odnosno unutar apelacionih sudova, s tim da su ova odeljenja bila posebno naslovljena: u okviru sreskih sudova kao „sreski šerijatski sud“, a u okviru apelacionih sudova kao „vrhovni šerijatski sud“. Sreski šerijatski sud je sudio u prvom stepenu, a vrhovni šerijatski sud u drugom stepenu (čl. 1 ZUŠS).

Da bi se u okviru nekog sreskog suda formiralo „odeljenje sreskog šerijatskog suda“ bilo je potrebno da na području tog suda živi najmanje 5.000 muslimana. Ukoliko u nekom srezu nije bilo dovoljno muslimanskog življa za formiranje posebnog odeljenja, onda je Ministar pravde uredbom propisivao koji će sreski šerijatski sud biti nadležan za muslimane koji žive na područjima srezova u kojima se takvi sudovi nisu mogli formirati usled nedovoljnog broja muslimana (§ 3 st. 1 ZUŠS). Vrhovni šerijatski sudovi bili su formirani pri apelacionim sudovima u Skoplju i Sarajevu (§ 3 st. 2 ZUŠS).

20 Arapski putopisac ibn Betuta je boraveći u Damasku zabeležio: „Nemoguće je nabrojati sve vrste vakufa i njihove namjene, koji se nalaze u Damasku. Postoji vakuf iz čijih se prihoda pruža pomoć za obavljanje hadža onima koji žele da ga obave a nisu u mogućnosti. Postoji, isto tako, vrsta vakufa iz kojeg se finansira oprema siromašnih djevojaka prilikom udaje. Postoji vakuf za oslobodenje robova, za pomoć putnicima, za izgradnju i održavanje puteva itd.“ (Đozo 1996: 408). U Egiptu su postojali vakufi za zbrinjavanje siromašnih udovica, kojima se obezbeđivao stan i održavanje, a nekada i posluga. Francuzi Žan i Žiron Tare govore o domu za slepe u Merakišu (sa 6.000 slepaca), koji se održavao od vakufskih prihoda (Đozo 1996: 409–410).

Kako su šerijatski sudovi predstavljali samo odeljenja sreskih i apelacionih sudova, starešine sreskih odnosno apelacionih sudova bili su ovlašćeni da vode „nadzor nad celokupnim radom i osobljem ovog posebnog odeljenja“. Štaviše, starešine ovih sudova su mogle da osoblje iz šerijatskih sudova opterete i poslovima koji ne spadaju u nadležnost ovih odeljenja „ako se pokaže da osoblje šerijatskog suda nije toliko zaposleno koliko ostalo osoblje sreskog suda“, odnosno apelacionog suda (§ 10 st. 2 i § 12 ZUŠS). Ipak, o organizaciji poslova unutar odeljenja stare su se šerijatske sudije najstarije po rangi (§ 10 st. 1 i § 12 ZUŠS).

2. Preciznije odredbe o stvarnoj nadležnosti šerijatskih sudova nalazile su se u § 2 st. 1 ZUŠS. Ovi sudovi su postupali u predmetima:

- bračnog prava, ako su muž i žena islamske vere ili ako je brak sklopljen pred šerijatskim sudom odnosno pred licem ovlašćenim od šerijatskog suda, i to bez razlike da li se tiču imovinskopravnih ili drugih pitanja iz bračnog odnosa;
- koji se odnose na prava i dužnosti između roditelja i dece, uključujući i sporove o tome da li je dete rođeno u zakonitom braku;
- raspravljanja i deobe zaostavštine muslimana;
- povodom tužbi koje se tiču zaostavština, ukoliko su po sredi pitanja prava nasleđivanja i valjanosti odredaba učinjenih za slučaj smrti;
- postavljanja staratelja maloletnim muslimanima i stavljanja punoletnih muslimana pod starateljstvo, ukidanja starateljstva i proglašavanja maloletnih muslimana punoletnim;
- proglašavanja muslimanskih lica umrlim;
- koji se odnose na prava i dužnosti koja se zasnivaju na vakufskom svojstvu jednog imanja, ukoliko vakufsko svojstvo nije sporno, kao i o tome da li je po šerijatskopравnim propisima naredbom poslednje volje ili pravnim poslom među živima zasnovan vakuf.

Pored navedenog, sreski šerijatski sudovi su obavljali i poslove overe potpisa muslimana (§ 2 st. 1 ZUŠS).

Kako smo već naveli, sreski šerijatski sudovi sudili su u pravom stepenu, a vrhovni šerijatski sudovi u drugom stepenu, povodom uložених žalbi. Prvostepeni postupak sprovodio je šerijatski sudija kao inokosni organ (§ 8 ZUŠS), dok je sudovanje u žalbenom postupku bilo zbornio, tj. odlučivalo je veće sastavljeno od trojice sudija (§ 16 st. 1 ZUŠS).

3. Šerijatske sudije postavljao je Kralj na predlog Ministra pravde (§ 28 ZUŠS). Da bi neko lice steklo zvanje šerijatskog sudije bilo je potrebno da ispuni sledeće uslove propisane u § 28 i 29 ZUŠS:

- da je državljanin Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca;
- da je islamske vere;
- da je redovno svršio pravni fakultet sa šerijatskim kursom ili šerijatsku sudijsku školu;
- da je položio šerijatski sudijski ispit;

- da ima 26 godina života;
- da ispunjava opšte zakonske uslove za državnu službu;
- da je muškog pola;²¹
- da je proveo određeno vreme na radu u šerijatskom sudu posle položenog šerijatskog ispita, i to za sudiju sreskog šerijatskog suda najmanje dve godine, a ako je sa fakultetskom spremom onda najmanje godinu dana, a za sudiju vrhovnog šerijatskog suda da je služio najmanje osam godina kao sreski šerijatski sudija, odnosno najmanje pet godina ako je sa fakultetskom spremom.²²

Za potrebe obrazovanja šerijatskih sudija postojala je Šerijatska škola u Sarajevu, dok je pri beogradskom Pravnom fakultetu bila osnovana Katedra za šerijatsko pravo (Bašić 2000: 53). Prema § 31 ZUŠS pravo na polaganje šerijatskog sudijskog ispita imao je svako ko ispunjava zakonske uslove za državnu službu i ko je po završetku pravnog fakulteta sa šerijatskim kursom na njemu ili šerijatske sudijske škole služio tri godine u sreskom šerijatskom sudu ili dve godine u sreskom šerijatskom sudu i jednu godinu u vrhovnom šerijatskom sudu. Ovaj ispit se polagao kod vrhovnog šerijatskog suda (§ 32 ZUŠS). Ispitna komisija se sastojala od dvojice sudija vrhovnog šerijatskog suda i jednog sudije apelacionog suda, koga je postavljao Ministar pravde (§ 33 ZUŠS). Sam ispit se sastojao iz dva dela — pismenog i usmenog (§ 34 ZUŠS). Sudija apelacionog suda, kao član ispitne komisije, postavljao je pitanja iz oblasti uređenja kancelarijske službe, opšteg građanskog, krivičnog i javnog prava (§ 34 st. 2 ZUŠS).

ZUŠS je razlikovao dve vrste šerijatskih sudijskih pomoćnika: pripravnike i sekretare. Za prve su mogla biti postavljena lica sa svršenim pravnim fakultetom sa šerijatskim kursom, odnosno sa svršenom šerijatskom sudijskom školom i koja su za te škole položila propisane ispite, a za sekretare oni koji su pored ove stručne spremlje imali još položen i šerijatski sudijski ispit. Pripravnici su mogli obavljati zapisničarske poslove, a sekretari samostalno pojedine poslove, pa čak i zamenjivati sreske šerijatske sudije (§ 38–40 ZUŠS).

5. ZUŠS sadržavao je i neke proceduralne odredbe. Razlozi za izuzeće i isključenje sudija, kao i postupci povodom ovih pitanja, bili su regulisani u § 22–24, dok su se pravila o sukobu nadležnosti nalazila u § 25 ZUŠS. Postupak pred sreskim šerijatskim sudom, što će reći prvostepeni postupak, bio je javan, s tim da se javnost mogla isključiti iz razloga javnog reda i javnog morala (§ 9). Suprotno tome, vrhovni šerijatski sudovi su sudili na nejavnim sednicama, iz spisa predmeta i eventualnih izviđaja („nadopuna“ kako kaže Zakon) obavljenih preko sreskog šerijatskog suda (§ 15). Dalje, nezadovoljna stranka je imala pravo žalbe protiv svake odluke sreskog šerijatskog suda u roku od dve nedelje. Žalba se mogla podneti pismeno ili usmeno na zapisnik (§ 14 ZUŠS). Odluke u drugom stepenu bile su ko-

21 Precizniji da budemo ZUŠS kaže da ženska lica ne mogu biti šerijatske sudije (§ 28 st. 2).

22 Ovaj uslov propisivao je § 29, dok su ostali bili predviđeni u § 28 ZUŠS.

načne. U vezi sa radom višeg šerijatskog suda zanimljiva je odredba § 16 st. 2 ZUŠS po kojoj je sudija apelacionog suda, koga odredi predsednik tog suda, mogao na sednici veća dati svoje mišljenje o pitanjima opšteg prava. Od ostalih procesnih pitanja spomenimo da su šerijatski sudovi imali pravo da zbog nepoštovanja procesne discipline izriču novčane kazne i zatvor do osam dana (§ 21). Odluke šerijatskih sudova izvršavali su redovni građanski sudovi, odnosno drugi organi („nadležna izvršna vlast“) koji nisu imali pravo da te odluke preispituju (§ 20).

IV

Šerijatski sudovi u Kraljevini SHS/Jugoslaviji predstavljaju veoma specifičnu pravnu konstrukciju. Reč je o državnim sudovima koji primenjuju versko pravo iz oblasti porodičnog i naslednog prava. Pri tome, to pravo se u nekim bitnim segmentima razlikuje od prava koje se primenjivalo u odnosu na većinsko nemuslimansko stanovništvo. Štaviše, ovaj „ustupak“ muslimanima imao je direktne konsekvence i u odnosu na neke javnopravne, tj. krivične propise. Naime, usled toga što se na muslimane primenjivalo šerijatsko porodično pravo koje je muškarcima dozvoljavalo poligamiju, oni nisu potpadali pod udar inkriminacije dvobračnosti (Чубински 1934: 493).

Još jedan specifikum koji se tiče šerijatskih sudova jeste to da su u njegovom radu mogle participirati i „redovne“ sudije, kroz svoja mišljenja o pitanjima opšteg prava. Takvo normativno rešenje omogućilo je da se u odgovarajućim slučajevima prožimaju pravni instituti koji pripadaju različitim pravnim sistemima — onim baštinjenim na romanskoj pravnoj tradiciji (svetovno privatno pravo Kraljevine SHS) i onim koji proizilaze iz islamskog prava. Takođe, i šerijatske sudije su morale imati određena znanja iz oblasti „svetovnog“ prava. Država, kao pokrovitelj svih svojih službi, omogućila je i „svojim“ šerijatskim sudijama da stiču znanja iz oblasti šerijata, na Šerijatskoj školi ili Pravnom fakultetu.

Odredbe o postupku pred šerijatskim sudovima dobrim delom odgovaraju pravilima građanskog parničnog postupka. To pravnicima pokazuje i da se suštinska, materijalnopravna pitanja mogu, bez obzira iz kojeg velikog pravnog sistema potiču, rešavati prema istim ili sličnim procedurama.

Imajući u vidu da su odluke šerijatskih sudova odluke državnih organa, država je obezbeđivala i njihovu implementaciju u praksi. Autoritativno, kao neko ko legalno i legitimno raspolaže monopolom fizičke prinude, Kraljevina je omogućavala pripadnicima jedne konfesije da neka svoja prava zasnovana na verskim učenjima u praksi zaista i ostvare, ujedno obezbeđujući i izvršenje „svoje volje“, jer je izvršavala odluke svojih organa, šerijatskih sudova.

Literatura

Аврамовић, С., 1999. *Опшћа правна историја — Ситари и средњи век*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду/ Досије.

Bašić, G., 2002. *Položaj Bošnjaka u Sandžaku*. Београд: Centar za antiratnu akciju.

- Цвејић-Јанчић, О., *Породично право — Књига I: Брачно право*. Нови Сад: Правни факултет у Новом Саду.
- Чубински, М., 1934. *Научни и практични коментар Кривичног законика Краљевине Југославије*. Београд: Геца Кон.
- Đozo, H., 1996. *Fetve — Pitanja i odgovori*. Novi Pazar: PUBLIK PRESS.
- Đuričić, M., Ganić, S., 2009. *Osnovi naslednog prava*. Kragujevac: Pravni fakultet u Kragujevcu.
- Hamidullah, M., 1989. *Uvod u islam*. Sarajevo: Starješinstvo islamske zajednice.
- Хити, Ф., 2004. *Творци арапске историје*. Београд: Утопија.
- Hofmann, M., 1996. *Islam kao alternativa*. Sarajevo: Bemust.
- Јанковић, Д., Мирковић, М., 1997. *Државноправна историја Југославије*. Београд: Драганић.
- Јовановић, С., 1995. *Уставно право Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*. Београд: Службени лист СРЈ.
- Karčić, F., 2009. *Šerijatsko pravo: Reformizam i izazovi modernosti — Hretomatija tekstova i eseja*. www.bosnamuslimedia.com (dana 20. 12. 2010)
- Kardavi, J. 1989. *Islamsko pravo*. Sarajevo: el-Kalem.
- Korkut, B., 2001. *Prijevod Kur'ana*. Sarajevo: el-Kalem.
- Kurdić, Š., 2001. *Ebu Hanife i namaz u hanefijskom mezhebu*. Zenica: Islamska pedagoška akademija.
- Latić, DZ., Smajkić, S., 1997. *Šeri'at i njegov značaj za Bošnjake*. Predgovor knjizi: Qardawi, J., *Halal i haram u islamu*. Novi Pazar: el-Kelimeh.
- Lowry, J., 2007. *Early Islamic Legal Theory — The Risala of Muhammad ibn Idris al-Shafi'i*. Leiden/Boston: BRILL.
- Николић, Д., 1999. *Увод у систем грађанског права*. Нови Сад: SCI.
- Öngüt, O., 2002. *Islamski ilmihal*. Istanbul: Hakikat Yayincilik.
- Попов, Д., 1998. *Грађанско право — Ојини гео*. Нови Сад: SCI.
- Самарџић, Н., 2009. Стварност институционализованог раног османског мултикултурализма: Право и судови у империјалној структури и свакодневници. *Новопазарски зборник*, 32, стр. 51–62.
- Smailagić, N., 1990. *Leksikon islama*. Sarajevo: Svjetlost.
- Šarkić, S., Popović, D., 1996. *Veliki pravni sistemi i kodifikacije*. Beograd: Draganić.
- Topoljak, S., 2006. *Uvod u metodologiju islamskog prava — Prvi dio*. Novi Pazar: Fakultet za islamske studije.
- Qardawi, J., 1997. *Halal i haram u islamu*. Novi Pazar: El-Kelimeh.

Emir Ćorović
Senad Ganić
Ajsela Ćorović

**JURIDICAL POSITION OF THE SHERIATS COURTS
IN THE KINGDOM OF THE SERBS, THE CROATS
AND THE SLOVENIANS/YUGOSLAVIA**

This article is dedicated to the juridical position of the shariats courts in the Kingdom of the Serbs, the Croats and the Slovenians/Yugoslavia. For that purpose were analyzed prescriptions of the Vidovdan's and the Imposed constitution and prescriptions of the Law of the regulation of the shariats courts and about shariats judges. In juridical theoretical sense position of this courts is very interesting consider that it is about one kind of state courts which implement religious law of one confession in the area of the family and the heritage law also related to institute of endowments/vakufs.

RAZVOJ MALOLETNIČKOG KRIVIČNOG PROCESNOG PRAVA OD NASTANKA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE DO DANAS

Selvedin Avdić
Pravni fakultet
Niš

UDK 343.13(497.11)"1918/..."

Apstrakt: Pažnja autora u ovom radu usmerena je na istorijski razvoj krivičnog postupka prema maloletnim delinkventima. Položaj maloletnih delinkvenata u društvu, zavisio je od društvenog shvatanja krivične odgovornosti maloletnika. Proces izgradnje posebnog krivičnog postupka prema maloletnim delinkventima kod nas započinje Zakonikom o sudskom krivičnom postupku za Kraljevinu Jugoslaviju iz 1929. godine. Ovaj Zakonik je spadao u modernija zakonodavstva za maloletne delinkvente tog vremena. Dalji razvoj maloletničkog zakonodavstva nastupa tek okončanjem II svetskog rata, usvajanjem Zakona o krivičnom postupku iz 1948. godine. Sve češće promene u krivičnoj odgovornosti maloletnih delinkvenata uslovljavale su promene krivičnog postupka. Tako, postupak prema maloletnicima promenjen je usvajanjem Zakonika o krivičnom postupku iz 1953. godine, kao i izmenama Zakonika o krivičnom postupku iz 1959. godine. Značajna uloga u poboljšanju položaja maloletnika u krivičnom postupku ostvarena je usvajanjem Zakonika o krivičnom postupku 2001. godine. Prateći savremene tendencije kriminalne politike razvijenih evropskih zemalja, Republika Srbija je 2005. godine usvojila Zakon o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica. Ovim Zakonom na jedinstven način je regulisan krivičnopravni položaj maloletnika, čime su obuhvaćene norme krivičnog materijalnog, procesnog i izvršnog prava, propisane su određene mere sui generis, kao i norme o zaštiti maloletnih lica.

Ključne reči: Maloletnici, krivično procesno pravo.

Uvodna razmatranja

Položaj maloletnih delinkvenata u društvu, zavisio je od društvenog shvatanja krivične odgovornosti maloletnika. Istorijski posmatrano, krivična odgovornost maloletnika u najranijem periodu razvoja ljudskog društva bila je izjednačena sa krivičnom odgovornošću punoletnih lica. Ova odgovornost maloletnika, pretežno je bila retributivnog karaktera.

Brojna osporavanja ovakvog položaja maloletnika, počela su davati rezultate, ali pretežno u krivičnom materijalnom pravu, određivanjem starosnog uzrasta

izvršioca krivičnog dela, kao kriterijuma njihovog pravnog tretiranja. Kasnije promene u krivičnompravnoj odgovornosti maloletnih delinkvenata uslovljavale su neminovno i promene u postupku prema maloletnicima, naročito uvođenjem određenih specijalnih mera prema maloletnim delinkventima. To je razdoblje kada se u zakonodavstvu javlja ideja o primeni vaspitnih mera umesto retributivnih mera prema maloletnim delinkventima.

Tokom XX veka znatno brže i značajnije se nastavlja diferencijacija maloletnih izvršilaca krivičnih dela u odnosu na punoletna lica, tako se može govoriti o posebnom delu krivičnog zakonodavstva koje reguliše položaj maloletnih delinkvenata. U krivičnom zakonodavstvu uopšte, položaj maloletnika u krivičnom postupku, regulisan je na drugačiji način u odnosu na redovni krivični postupak koji se sprovodi prema punoletnim licima, naročito iz razloga jer se radi o licima koja su se u vreme izvršenja krivičnog dela nalazila u posebnom biopsihičkom stanju.

Uključivanje vaspitnih mera u katalog krivičnih sankcija koje se mogu izreći maloletnim delinkventima, iziskivalo je neminovne promene u krivičnompravnom tretmanu maloletnih delinkvenata. Naime, redovni krivični postupak, kao institucionalni okvir u kojem se utvrđuje postojanje krivičnog dela i krivice, izbor i odmeravanje krivične sankcije, postao je nepodesan za ostvarivanje ciljeva, organizovane društvene reakcije na izazove maloletničke delinkvencije.

Pojedina zakonodavstva evropskih zemalja, uslovljena naglim promenama u krivičnompravnom položaju maloletnih delinkvenata, formiraju posebne sudove ili druge organe za maloletne delinkvente. Ovakva tendencija nastavlja se usvajanjem jedinstvenih pravnih propisa koji regulišu položaj maloletnih delinkvenata, uključujući sve odredbe krivičnog materijalnog, procesnog i izvršnog prava.

Razvoj maloletničkog krivičnog procesnog prava u Jugoslaviji

Promene u materijalnom krivičnom pravu u pogledu granica i kvaliteta krivične odgovornosti, kao i sistema krivičnih sankcija prema maloletnicima, praćene su odgovarajućim transformacijama proceduralnog prava, kao i organizacijskim pravilima pravosudnih institucija. Ipak, priznavanje specifičnosti krivičnoprocesnog položaja maloletnih učinilaca krivičnih dela prihvatano je sporije nego diferenciranje njihovog statusa u odnosu na status punoletnih učinilaca u materijalnom krivičnom pravu. S druge strane, države su se suočile sa poteškoćama u pogledu nezbrinute dece i sporova vezanih za zanemarivanje, zloupotrebu i vaspitnu ugroženost maloletnika, što je, vremenom, postalo predmet posebne jurisdikcije maloletničkih ili porodičnih sudova. U našem krivičnom procesnom zakonodavstvu usvojena je takva forma krivičnog postupka prema maloletnicima, po kojoj se postupak prema maloletnicima reguliše posebnim odredbama u okviru Zakonika o krivičnom postupku.¹

1 Kostić M., *Istorijski pregled krivičnogpravnog položaja maloletnika u našem zakonodavstvu, Srbija 1804–2004*. Centar za publikacije Pravnog fakulteta, 2005, 248.

Prvi značajni pravni propis koji je regulisao položaj maloletnih delinkvenata u krivičnom postupku je Zakonik o sudskom krivičnom postupku za Kraljevinu Jugoslaviju iz 1929. godine.² Naime, pre usvajanja ovog Zakonika, ne može se govoriti o postojanju pravnih propisa koji su od značaja za položaj maloletnih delinkvenata.

Usvajanjem ovog Zakonika, postupak prema mladim maloletnicima i izvršenje mera određenih prema mladim maloletnicima regulisano je glavom XXIV. Poseban postupak propisan je samo za mlade maloletnike, lica od 14 do 17 godina, kojima je sudio sud za mlade maloletnike, kao sud posebne nadležnosti, u okviru redovnog suda. Zakonik je vodio računa o specijalizaciji sudova u postupku prema maloletničkim delinkventima. Ta specijalizacija ogledala se u tome, što je Zakonik propisao da se u okviru svakog okružnog suda, formiraju posebna odeljenja za suđenje maloletnim delinkventima. Ministru pravde, ostavljena je mogućnost da uredbom formira posebna odeljenja u okviru sreskih sudova za postupak prema maloletnim delinkventima, ako su ti sreski sudovi ispunjavali tačno propisane uslove.

Sudiju za mlade maloletnike postavljao je predsednik Apelacionog suda, na period od tri godine, i to iz reda sudija izabranih u tom sudu, pod posebnim uslovima, da imaju iskustvo i sklonosti ka ovoj vrsti suđenja. Sudija za mlade maloletnike bio je dužan da utvrdi činjenice i okolnosti, koje se odnose na ličnost i porodične prilike maloletnika. U slučaju saučesništva u izvršenju krivičnog dela, s licem starijim od 17 godina, postupak prema maloletniku vodio se odvojeno, uz mogućnost spajanja postupka. Za krivična dela iz nadležnosti okružnog suda, na predlog sudije za maloletnike, odlučivalo je veće okružnog suda, dok je za dela iz nadležnosti opštinskog suda, učinjena u sticaju, odluku donosio predsednik suda.³ Međutim, kada se krivični postupak vodi prema maloletnom i punoletnom licu, primenjuju se procesna pravila propisana za mlade maloletnike.

Sa stanovišta vladajućeg statusa maloletnika u krivičnom postupku, ovaj Zakonik je očigledno neka bitna pitanja maloletničke procedure rešio na veoma napredan način. Upravo zbog takve njegove pravne prirode, u istorijskom razvoju našeg procesnog zakonodavstva zadržali smo se na pojedinim specifičnostima koje znatno diferenciraju krivičnoprocesni položaj maloletnih delinkvenata u odnosu na redovnu proceduru koja se odnosi na punoletne, kao što su: specijalna sudska odeljenja za postupak i suđenje mladim maloletnicima; postojanje sudije za mlade maloletnike koji mora imati iskustvo za ovu vrstu suđenja; koncentracija nadležnosti za šira sudska područja u sudskom odeljenju suda u kome postoje potrebni uslovi za suđenje mladim maloletnicima; potreba utvrđivanja činjenica i okolnosti koje su vezane za ličnost mladog maloletnika, njegovu porodicu i sredinu u kojoj

2 Zakonik o sudskom krivičnom postupku za Kraljevinu Jugoslaviju („Službene novine“, br. 25/1929).

3 Knežević S., *Maloletničko krivično pravo* (materijalno, procesno i izvršno), Punta, Niš, 2010, 19.

živi; odvojeno postupanje prema mladem maloletniku za slučaj saučesništva u izvršenju krivičnih dela sa licem starijem od 17 godina; primena posebnih pravnih propisa koje važe samo za mlade maloletnike u slučaju spajanja krivičnog postupka sa licem starijim od 17 godina; uključivanje stručnih lica i institucija u krivični postupak prema maloletnim delinkventima; hitnost postupka i dr.⁴

Tumačenjem ovog Zakonika, vidi se da on spada u moderna procesna zakonodavstva za maloletne delinkvente tog vremena, te da je u velikoj meri uvažavao specifičnosti mladog maloletnika u krivičnom postupku.

Posle usvajanja jedinstvenog Krivičnog zakonika i Zakonika o sudskom krivičnom postupku za Kraljevinu Jugoslaviju iz 1929. godine, sve do završetka drugog svetskog rata, u jugoslovenskoj legislativi nije bilo promena koje bi značajnije menjale pravni položaj maloletnih delinkvenata. Tek 1946. godine započinju promene u krivičnomaterijalnom i procesnom pravu koje se odnose na tretman i položaj maloletnih delinkvenata.⁵ Naglo povećanje maloletničke delinkvencije, prouzrokovano, pre svega, mnogostrukim teškim ratnim razaranjima, uslovalo je veću pažnju društva u pogledu materijalnog, vaspitnog, socijalnog i zdravstvenog položaja maloletnih delinkvenata, kao i potrebu za pružanjem veće pomoći i zaštite u cilju njihovog pravilnog razvoja i buduće resocijalizacije.

Promene koje su nastale usvajanjem Krivičnog zakonika FNRJ iz 1947. godine, neminovno su uslovljavale i promene u krivičnoprocesnom položaju maloletnih delinkvenata. Razvoj maloletničkog krivično procesnog prava, nastavljen je usvajanjem Zakona o krivičnom postupku iz 1948. godine,⁶ koji je rađen po uzoru na sovjetsko krivično procesno zakonodavstvo. Međutim, nejasno je, zbog čega, u ovom zakonu nisu zadržana progresivna moderna rešenja u postupku prema maloletnim delinkventima koja je propisivao Zakonik o sudskom krivičnom postupku iz 1929. godine. Objašnjenje bi jedino moglo biti u ideološkim i političkim razlozima koji su uticali na nekritičku i jednostranu orijentaciju na zakonodavstvo Sovjetskog Saveza.

Zakon o krivičnom postupku iz 1948. godine sadržao je u procesnim odredbama za maloletnike (gl. XXIII) svega nekoliko članova koji su ovaj postupak činili drugačijim u odnosu na opšti postupak. Odredbe su se odnosile na hitnost postupka i nemogućnost suđenja maloletniku u odsustvu, kao i na ispitivanje ličnosti maloletnika. Bila je predviđena primena privremenih mera aziliranja, odvojeno izdržavanje pritvora od punoletnih osoba i odredbe o zameni ili obustavi izrečene vaspitne mere. Zakonom nije bilo predviđeno imenovanje posebnih sudija za maloletnike ili poseban sastav veća za maloletnike, osim što se za porotnike zahtevalo da moraju imati iskustva u vaspitanju dece.⁷

4 Ilić R., *Položaj maloletnika u krivičnom postupku* (Magistarska teza), Niš, 2003, 24.

5 Ibid.

6 Zakonik o krivičnom postupku („Službeni list FNRJ“, br. 97/48).

7 Kostić M. op. cit. 252.

Značajan napredak u krivičnoprocesnom položaju maloletnih delinkvenata postignut je u Zakoniku o krivičnom postupku iz 1953. godine.⁸ Postupak prema maloletnim delinkvenatima regulisan je u glavi XXVI, koja propisuje niz kvalitetnijih rešenja u odnosu na prethodne Zakonike.

Ovim kodeksom predviđa se da maloletnicima može suditi poseban sudija, tj. sudija za maloletnike. Dakle, samo onaj sudija koji je određen za sudiju za maloletnike može kao takav (poseban sudija) da postupa u postupku prema maloletnicima. Sem toga, takođe u cilju obezbeđivanja veće stručnosti i iskustva za postupanje po predmetima za maloletne delinkvente, propisani su i uslovi koje moraju ispunjavati sudije porotnici. Maloletnom delinkventu ne može suditi sudija pojedinac, već samo veće, čime se želi postići kvalitetnije suđenje prilagođeno ličnosti maloletnika i potrebama njegove resocijalizacije. S tim u vezi je i rešenje da je sudija za maloletnike ujedno i predsednik veća za maloletnike.⁹ Mesna nadležnost u krivičnom postupku za maloletne delinkvente zasnivala se prema mestu prebivališta, odnosno boravišta maloletnika. Na taj način, stvorene su optimalne pretpostavke za utvrđivanje svih činjenica i okolnosti koje se odnose na ličnost maloletnika, njegove porodične prilike, kao i sredinu u kojoj živi.¹⁰ Tako zakonsko rešenje, teži da se još u toku postupka, a naročito prilikom izbora i izricanja adekvatne sankcije za maloletne delinkvente, ostvari prevaspitavanje i resocijalizacija maloletnika. U cilju zaštite maloletnih delinkvenata od negativnih uticaja i stigmatizacije društva, što može proizvesti otežano prevaspitavanje i popravljavanje maloletnika, zabranjeno je učešće javnosti u krivičnom postupku, kao i objavljivanje bilo kojeg dela sudskog postupka, odluka i drugih podataka iz kojih bi se moglo zaključiti o identitetu maloletnika. Propisani su izuzeci od ovog pravila i određeno je šta se tačno sme objaviti, ako se sa tim saglasi sudija za maloletnike, odnosno predsednik veća. Strožija sankcija u drugostepenom postupku mogla se izreći samo ako je taj sud održao pretres, što naravno pretpostavlja ocenu činjenica i okolnosti koje se odnose na ličnost maloletnika. Izricanjem sankcije maloletnom delinkventu, uloga sudije za maloletnike ne prestaje, već je on u obavezi da prati tok izrečene vaspitne mere, kao i da odluči o ukidanju ili skraćivanju trajanja izrečene vaspitne mere. Hitnost postupka propisana je prema maloletnim delinkventima.

U daljem razvoju maloletničkog krivičnopravnog zakonodavstva najznačajnija i najobimnija izmena i dopuna krivičnog procesnog prava izvršena je Zakonom o izmenama i dopunama Zakonika o krivičnom postupku iz 1959. godine,¹¹ čime je ostvaren napredak u izgradnji maloletničkog krivičnog zakonodavstva u celini. S obzirom na obim i značaj novih propisanih rešenja u postupku prema ma-

8 Zakonik o krivičnom postupku („Službeni list FNRJ“, br. 20/53).

9 Ilić R., op. cit. 26.

10 Knežević S., op. cit. 21.

11 Zakon o izmenama i dopunama Zakonika o krivičnom postupku („Službeni list FNRJ“, br. 52/59).

loletnim delinkventima, može se zaključiti da je definisan novi i poseban procesno pravni tretman i status maloletnih delinkvenata.

Izmenama Zakonika o krivičnom postupku iz 1959. godine uneto je niz novih odredaba o krivičnoprocesnom položaju maloletnika. Propisano je organizovanje posebnih veća za maloletnike u opštinskim, okružnim, republičkim odnosno pokrajinskim vrhovnim sudovima; mogućnost koncentracije mesne nadležnosti više opštinskih sudova kod jednog opštinskog suda na području istog okružnog suda kao i prvostepene stvarne nadležnosti kod jednog okružnog suda za krivična dela iz opštinske i okružne stvarne nadležnosti na čitavom području okružnog suda.¹² Brojna su procesnopravna pitanja (opšteg i posebnog karaktera) regulisana na poseban način. Tako, samo je državni tužilac ovlašćeni tužilac koji može pokrenuti krivični postupak prema maloletniku, i to za sva krivična dela. U interesu vaspitanja i zaštite maloletnika (što je i društveni interes) oštećeni ne može biti ovlašćeni tužilac, a zaštićen je time što mu je dato ovlašćenje da u slučaju nepokretanja postupka od strane državnog tužioca može zahtevati da veće za maloletnike odluči o pokretanju postupka.¹³ U postupku prema maloletnim delinkventima, neposredno optuženje je isključeno. Naime, u postupku prema maloletnim delinkventima, obavezan je pripremni postupak u kome se utvrđuju sve relevantne činjenice, a naročito one vezane za ličnost maloletnika, porodične prilike i sredinu u kojoj živi, kako bi se na osnovu tih činjenica odlučilo o daljem toku postupka.

Za razliku od redovnog krivičnog postupka u kome je zabranjeno da sudija koji učestvuje u prethodnom postupku, bude sudija u daljem toku krivičnog postupka prema punoletnim izvršiocima krivičnih dela, a u postupku prema maloletnim delinkventima propisano je da sudija koji vodi pripremni postupak učestvuje u suđenju i to u svojstvu predsednika veća po pravilu.

Ovim Zakonikom, prihvaćeno je načelo oportuniteta, kojim je dato državnom tužiocu pravo da proceni celishodnost pokretanja krivičnog postupka ili da pokrenuti postupak ne nastavi za lakša krivična dela, tj. za krivična dela iz nadležnosti veća za maloletnike sreskog suda.

Izborom i izricanjem krivične sankcije prema maloletnim delinkventima, veće za maloletnike nije vezano predlogom državnog tužioca i može izreći sankciju po sopstvenom izboru. Takođe, veće za maloletnike, nije vezano ni opisom dela koje prezentira državni tužilac, shodno tome, veće za maloletnike može i bez predloga državnog tužioca da donese odluku na osnovu drugačijeg činjeničnog stanja utvrđenog na glavnom pretresu. Veće za maloletnike može izreći vanzavodske vaspitne mere u sednici veća, gde je postupak pismen, isključena je javnost, nema neposredne ocene dokaza i kontradiktornost nije obavezna. Međutim, na glavnom pretresu, veće za maloletnike može izreći sve krivične sankcije propisane za maloletne delinkvente.

12 Kostić M. op. cit. 253.

13 Ilić R., op. cit. 28.

Centralno mesto u novelama Zakonika o krivičnom postupku je obaveza svestranog upoznavanja maloletnikove ličnosti, njegove porodične sredine i prilika u kojima živi. U tome pravcu učinjen je značajan napredak u odnosu na prethodni zakonski tekst. Naime, da bi se mogla izreći mera s obzirom na ličnost maloletnika i potrebe njegove resocijalizacije, nužno je svestranije i dublje ispitati njegovu ličnost, duševnu razvijenost, sredinu i prilike u kojima živi i druge okolnosti koje se tiču njegove ličnosti. Pored obaveznog utvrđivanja činjenica i okolnosti koje se odnose na životne prilike i uslove u pod kojim maloletnik živi i pod kojima se razvija (u porodici, školi i drugim sredinama, uključujući materijalne, socijalne, vaspitne, moralne i kulturne prilike), u postupku prema maloletnicima nema oslobođenja od dužnosti svedočenja u pogledu činjenica i okolnosti koje se odnose na ličnost maloletnika (duševna razvijenost, osobine i svojstva ličnosti) kao i u pogledu prilika u kojima živi.¹⁴ Iz svega navedenog, opravdana je odredba kojom se zabranjuje suđenje maloletnom delinkventu u odsustvu, jer u tom slučaju, bez upoznavanja ličnosti maloletnog delinkventa, ne bi postojali objektivni uslovi za pravilan izbor krivične sankcije.

Organ starateljstva postao je subjekt sa značajnim ovlašćenjima i obavezama, u toku čitavog postupka prema maloletnom učiniocu krivičnog dela, prvenstveno s ciljem: upoznavanje ličnosti maloletnog delinkventa, njegove životne sredine, uzroka i uslova koji su doveli do njegove kriminalizacije, zatim na prognoziранju budućeg ponašanja i stavljanja predloga, usmerenih na resocijalizaciju maloletnika. Važnu ulogu organ starateljstva ima i u postupku izvršenja pojedinih vaspitnih mera. U određenim situacijama, predviđena je obavezna stručna odbrana. Veće za maloletnike moglo je pokrenuti krivični postupak, a moglo je doneti odluku i na bazi činjeničnog stanja, izmenjenog na glavnom pretresu.¹⁵

Društvene i političke promene koje su se dešavale početkom 70-tih godina kod nas uslovile su bitne promene na zakonodavnom nivou. Usvajanjem novog Ustava 1974. godine, krivičnopravna regulativa podeljena je između federacije i federalnih jedinica. Shodno tome, usvojen je Krivični zakon SFRJ iz 1976. godine, kao i krivični zakoni republika, pa čak i pokrajina. Krivični zakonom SFRJ regulisane su opšte odredbe vezane za maloletničku delinkvenciju (starosnu granicu za krivičnu odgovornost maloletnika, opšta pravila o primeni vaspitnih mera, vrstu i svrhu krivičnih sankcija za maloletne delinkvente, uslove za izricanje, zamenu ili obustavu vaspitne mere, uslove za izricanje kazne maloletničkog zatvora...). Međutim, Krivičnim zakonom Srbije propisani su precizni uslovi za izricanje vaspitnih mera, maloletničkog zatvora, kao i pitanje trajanja vaspitnih mera. Izuzetno, postojala je mogućnost izricanja i mere bezbednosti maloletnom delinkventu.

Zakonom o krivičnom postupku SFRJ, iz 1976. godine¹⁶ (koji se u Srbiji primenjivao sve do 29. 03. 2002. godine) detaljno je regulisan krivični postupak

14 Ibid, 30.

15 Knežević S., op. cit. 22.

16 Zakon o krivičnom postupku iz 1976. godine („Službeni list SFRJ“, br. 4/77).

prema maloletnicima (glava XXVII). Odredbama ovog zakona propisano je da se ovaj posebni krivični postupak može pokrenuti protiv lica koja su u vreme izvršenja krivičnog dela bila starosne dobi od četrnaest do osamnaest godina, pod uslovom da u vreme vođenja krivičnog postupka nisu navršili dvadeset jednu godinu.¹⁷ Od ovog pravila postoji jedan izuzetak, zakonom je propisano da se odredbe koje regulišu postupak prema maloletnim delinkventima može primeniti i prema mladim punoletnim licima. Za primenu ove odredbe potrebno je da sud ustanovi pre početka glavnog pretresa, da se tim licima može izreći vaspitna mera shodno propisima materijalnog krivičnog prava, pod uslovom da do početka glavnog pretresa nisu navršili dvadeset jednu godinu.

Velikim brojem posebnih odredaba ustanovljavaju se novi procesni instituti ili se uređuju na drugačiji način, uz značajna odstupanja od osnovnih procesnih principa i forme redovnog krivičnog postupka. Postupak se sprovodi po ovim osnovnim odredbama, a odredbe procesnog zakona o redovnom krivičnom postupku primenjuju se ako nisu u suprotnosti sa posebnim odredbama o postupku prema maloletnicima (čl. 452. st. 1). Osobnosti postupka prema maloletnicima daju mu karakter posebnog postupka, koji je u skladu sa osnovnom koncepcijom „pružanja zaštite i pomoći maloletniku“. Neke od osobnosti odnose se na postojanje posebnog suda za maloletnike (sudija za maloletnike i veće za maloletnike), čija se aktivnost ne završava donošenjem pravnosnažne sudske odluke. Sud je obavezan da vrši nadzor nad izvršenjem svojih odluka. Postupak prema maloletnicima se može pokrenuti samo na zahtev javnog, odnosno državnog tužioca i to za sva krivična dela koja izvrši maloletnik.¹⁸

Tok postupka prema maloletnim delinkventima preciziran je zakonom i on se sastoji iz tri faze: pripremni postupak, postupak pred većem za maloletnike i postupak po pravnim lekovima. Kao i prethodnim zakonima, propisana je zabrana suđenja maloletniku u odsustvu, isključena je opšta javnost u krivičnom postupku prema maloletnim delinkventima, kao i pravilo o hitnom postupanju svih organa koji učestvuju u ovom postupku. Maloletnik ima mogućnost angažovanja branioca od samog početka pripremnog postupka pa sve do okončanja krivičnog postupka.

Posebna je uloga organa starateljstva u postupku. Učešće organa starateljstva predstavlja specifičnost maloletničkog krivičnog pravosuđa kojom se izražavaju elementi socijalne zaštite. Pravni autori saglasni su u mišljenju da po Zakonu iz 1976. godine organ starateljstva nema status procesnog subjekta. Njegova pozicija je neutralna, budući da se ne nalazi ni na strani optužbe ni na strani odbrane. U tom smislu, ovaj organ nema svojstvo „zastupnika maloletnikovog interesa“, već njegovo učešće u postupku proizilazi iz generalne nadležnosti za preduzimanje zaštitnih mera prema maloletniku. Rezultati kriminoloških istraživanja, sprovedenih u poslednjoj deceniji prošloga veka, daju za pravo ozbiljnom razmatranju predloga

17 Knežević S., op. cit. 24.

18 Kostić M., op. cit. 254 i 255.

da organ starateljstva treba da dobije ovlašćenje za podnošenje žalbe na sudsku odluku o krivičnoj sankciji prema maloletniku.¹⁹

Konstantne promene u krivičnoprocesnom položaju maloletnika imale su za cilj da unapređuju položaj maloletnika u krivičnom postupku. Tako, Zakonik o krivičnom postupku SRJ iz 2001. godine,²⁰ odredbe o položaju maloletnika u krivičnom postupku sadrži u glavi XXIX. Međutim, saglasnost velikog broja autora je u tome da je krivični postupak prema maloletnicima regulisan u osnovi, na isti način kao Zakonom o krivičnom postupku iz 1976. godine.

Zakonik o krivičnom postupku iz 2001. godine, propisuje da se postupak prema maloletnicima odvija u tri faze: pripremni postupak, postupak pred većem za maloletnike i postupak po pravnim lekovima. Isključivi i jedini ovlašćeni tužilac za sva krivična dela maloletnika je državni tužilac. Dostavljanjem zahteva sudiji za maloletnike, državni tužilac pokreće postupak prema maloletnom delinkventu. Takođe, državnom tužiocu je dato pravo da ne pokrene postupak prema maloletniku iz razloga celishodnosti, ali je on tada u obavezi da obavesti oštećenog i organe starateljstva, koji imaju pravo da zahtevaju od veća za maloletnike da donese odluku o pokretanju postupka. U postupku prema maloletnicima, najznačajnije odstupanje je od optužnog načela. Državni tužilac, ako odluči da pokrene postupak, dostavlja veću za maloletnike predlog za izricanje vaspitne mere ili kazne maloletničkog zatvora. Pri odlučivanju veće za maloletnike nije vezano za predlog državnog tužioca ni u pogledu činjeničnog stanja ni u pogledu predložene vaspitne mere ili kazne maloletničkog zatvora. Postupak po pravnim lekovima prilagođen je položaju maloletnika u krivičnom postupku. Žalbu protiv presude ili rešenja mogu izjaviti sva lica koja imaju pravo žalbe u redovnom krivičnom postupku. Važno je napomenuti, kada se žalba izjavljuje od strane ovlašćenog lica u korist maloletnika ne uzima se u obzir volja maloletnika.

Organ starateljstva i u ovom Zakoniku je zadržao značajnu ulogu, postupajući kao samostalni organ, čije učešće može u mnogome da doprinese donošenju pravične odluke i ostvarivanju ciljeva postupka. Državni tužilac je u obavezi da obavesti nadležni organ starateljstva o svakom pokrenutom postupku prema maloletnom delinkventu, čime je obezbeđeno uključivanje organa starateljstva u krivičnom postupku.

Krivični postupak prema maloletnim delinkventima je hitan. Obaveza izvršenja ove odredbe propisana je za sud i za sve organe i ustanove od kojih se traže određeni izveštaji ili mišljenja. Rokovi za pojedine radnje suda propisani su sa ciljem hitnog sprovođenja tih radnji.

Maloletniku je izričito zabranjeno suđenje u odsustvu. Izuzetak od ovog pravila propisan je samo za mogućnost udaljivanja sa glavnog pretresa za vreme izvođenja pojedinih dokaza ili završnih reči, pri čemu veće za maloletnike mora

19 Ibid, 255.

20 Zakonik o krivičnom postupku iz 2001. godine („Službeni list SRJ“, br. 70/01).

doneti takvu odluku samo ako oceni da bi maloletnikovim prisustvom izvođenju pojedinih radnji ili završnih reči štetno uticalo na njegov dalji razvoj.

Opšta javnost u postupku prema maloletnicima je isključena u svim fazama postupka, a delimično i prilikom objavljivanja presude. Ovakovo rešenje se zasniva na naučno i iskustveno utvrđenoj činjenici da objavljivanje toka i rezultata postupka može štetno da utiče na razvoj maloletnika. Samo uz odobrenje suda može se objaviti deo postupka ili deo odluke, s tim što se ni u kom slučaju ne sme navesti ime maloletnika ni podaci iz kojih bi se moglo zaključiti o kome se maloletniku radi. U redovnom krivičnom postupku sme se objaviti sve, izuzev onog što je izričito zabranjeno, dok se u postupku prema maloletniku ne sme objaviti ništa, izuzev onoga što je izričito dozvoljeno.²¹

U cilju obezbeđivanja stručne i pravične zaštite maloletnika u krivičnom postupku, Zakonik je propisao da branilac maloletniku može biti samo advokat. Maloletnik može imati branioca tokom celog postupka, počev od pripremnog postupka i njegova odbrana može biti obavezna ili fakultativna.

Za postupak prema maloletnim delinkventima u svim sudovima formirana su posebna veća za maloletnike, a u prvostepenim sudovima postoje jedan ili više sudija za maloletnike. Veće za maloletnike u prvostepenom sudu i veće za maloletnike u drugostepenom sudu, osim veća za maloletnike u Vrhovnom sudu Srbije, sastavljeno je od sudije za maloletnike i dvojice sudija-porotnika. Sudija za maloletnike je predsednik veća, a sudije porotnici se biraju iz reda prosvetnih radnika ili drugih lica koja poseduju iskustvo u vaspitanju maloletnika.

Pored činjenica koje se odnose na izvršeno krivično delo, u postupku prema maloletnicima, potrebno je utvrditi i činjenice i okolnosti vezane za ličnost maloletnika, njegove porodične prilike, kao i sredinu u kojoj živi. Bez potpunog i kvalitetnog utvrđivanja takvih činjenica i okolnosti, ne može se doneti pravilna i adekvatna odluka o vaspitnoj meri ili kazni maloletničkog zatvora.

Iz krivičnog postupka prema maloletnicima proističe potreba za ispitivanje ličnosti i potreba maloletnika. Određivanje i zastupanje njegovog interesa podeljeno je između više subjekata, bez obzira na njihovo formalno svojstvo procesno-pravnog subjekta: suda, javnog tužioca, organa starateljstva, roditelja, branioca. Prisustvo i neophodnost autoriteta odraslih zakonski je neophodno, ali i opravdano ukoliko omogućava postizanje „ciljeva ličnog razvoja“ maloletnika. Pretpostavlja se da određena ograničenja u vršenju prava, motivisana potrebama zaštite maloletnika kao ličnosti u razvoju i njegovom nesposobnošću da samostalno odredi sopstvene interese zadiru u samu suštinu maloletnikovih ljudskih prava, menjajući njihov smisao. Smatra se da su ograničenja maloletnikovih prava dvostruka: zbog kršenja objektivnog prava i zbog posebnih „potreba za zaštitom“.²²

21 Ilić R., op. cit. 38.

22 Kostić M., op. cit. 255.

Razvoj maloletničkog krivičnog procesnog prava u Republici Srbiji

U pogledu krivičnog pravnog tretmana maloletnika (materijalnog i procesnog), postoji tendencija njihovih daljih reformi. Primetna je tendencija da se problematika maloletničke delinkvencije u većoj meri rešava van krivičnoprocesnog domena i tretmana i da je ova problematika sve više u sferi socijalnog staranja, u aktivnostima socijalne, kulturne i vaspitne prirode. Na toj liniji je i tendencija donošenja posebnih zakona o mladima kojima se uređuju brojna pitanja koja se odnose na mlade, pa i neka pitanja postupka i primene vaspitnih i socijalnih mera prema mladim učiniocima krivičnih dela.²³

Početkom 2006. godine u Republici Srbiji je stupilo na snagu novo materijalno i izvršno krivično zakonodavstvo. Tako je posle skoro tri decenije podeljene zakonodavne nadležnosti u oblasti krivičnog prava između federacije, republike i pokrajne iz vremena SFR Jugoslavije, Republika Srbija dobila jedinstveni Krivični zakonik koji je obuhvatio sve materijalno pravne odredbe, osim odredbi vezanih za krivičnopravni položaj maloletnih lica. Naime, sistem krivičnih sankcija za maloletne učinioce krivičnih dela, postupak i način izricanja, postupak i uslovi izvršenja maloletničkih krivičnih sankcija su uređeni propisima posebnog zakona — Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica.²⁴

Republika Srbija je sledila tendencije savremene kriminalne politike drugih razvijenih evropskih zemalja (Francuska, Nemačka, Hrvatska), pa je na poseban, specifičan način odredila krivičnopravni status maloletnika. Ta specifičnost se ogleda u više pravaca: a) donet je *Lex specialis* — poseban Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica čime su maloletnici u svom krivičnopravnom položaju u potpunosti odvojeni od statusa punoletnih lica kao učinilaca krivičnih dela; b) određena je posebna nadležnost Viših sudova za postupanje u krivičnim predmetima maloletnih učinilaca krivičnih dela; c) predviđena je obavezna specijalizacija lica koja u organima krivičnog pravosuđa učestvuju u krivičnom postupku prema maloletnim učiniocima krivičnih dela (uz prethodnu obuku i izdavanje licenci — „sertifikata“); d) pored krivičnih sankcija zakon je prema maloletnim učiniocima krivičnih dela predvideo mogućnost izricanja posebnih mera *sui generis* — vaspitnih naloga (uputstava ili preporuka) — kao sredstva restorativne pravde kojim se izbegava pokretanje krivičnog postupka ili vođenje krivičnog postupka.²⁵

U našem pravnom sistemu, izvršenom unifikacijom krivičnopravnih normi iz oblasti maloletničke delinkvencije, izgrađeno je autonomno maloletničko krivično pravo, kao instrument zaštite društva od maloletničke delinkvencije, ali i kao skup pravila o krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica.²⁶ Naš zakonodavac, postu-

23 Ilić R., op. cit. 31.

24 Jovašević D., *Osnovne karakteristike novog maloletničkog krivičnog prava Republike Srbije*, Zb. Prav. fak. Sveuč. Rij. (1991) v. 27. br. 2. 2006, 1055.

25 Jovašević D., *Položaj maloletnika u novom krivičnom pravu Republike Srbije*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 45, 3/2008, 465.

26 Knežević S., *Krivični postupak prema maloletnicima*, Pravni fakultet u Nišu, Centar za publikaciju, Niš, 2007, 8.

pajući na ovakav način, realizovao je preporuke i pravila iz međunarodnopravnih dokumenata, naročito Pekinških pravila, te na poseban način regulisao krivično-pravni tretman maloletnika.

Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica sadrži krivičnoprocesne odredbe koje se mogu podeliti u dve grupe: 1) odredbe koje se odnose na postupak prema maloletnicima i 2) odredbe koje se odnose na krivični postupak u kome se maloletno lice pojavljuje kao oštećeno određenom kategorijom krivičnih dela, koje i ne predstavljaju neki poseban krivični postupak, već se njima samo modifikuju određena pravila krivičnog postupka u kome se pojavljuje oštećeni koji spada u određenu posebnu starosnu kategoriju.²⁷

Odredbe Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica primenjuju se i u postupku prema licima za koja postoje osnovi sumnje da su izvršila krivično delo kao maloletnici, a u vreme pokretanja krivičnog postupka nisu navršili dvadeset i jednu godinu života. Dakle, određene odredbe Zakona primenjuju se i prema mlađem punoletnom licu ako se do početka glavnog pretresa, na osnovu ispitivanja ličnosti tog lica ustanovi da dolazi u obzir da mu se izrekne vaspitna mera pojačanog nadzora od strane organa starateljstva ili mera upućivanja u vaspitno-popravni dom, ali i mera posebnih obaveza.²⁸

Krivični postupak prema maloletnicima, u našem zakonodavstvu, jeste sudski postupak, jer, za razliku od nekih pravnih sistema (usvajanjem novih zakona za maloletnike, naročito u skandinavskim zemljama), ne postoji mogućnost postupanja administrativnih organa (službi socijalne zaštite i dr.), u reagovanju na maloletničku delinkvenciju.

Nadležnost suda u postupku prema maloletnicima, drugačije je određena Zakonom o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica²⁹ u odnosu na postupak prema punoletnim licima. Po prvi put, stvarna nadležnost u prvostepenom postupku prema maloletnicima isključivo je u nadležnosti viših sudova, čime je ukinuta mogućnost opštinskih, tj. osnovnih sudova da odlučuju u postupku prema maloletnicima. Drugostepeni sud, u postupku prema maloletnicima je novoosnovani Apelacioni sud, a Vrhovni kasacioni sud Srbije postupa po vanrednim pravnim lekovima, izjavljenim protiv odluka, donetim u ovom postupku. Mesna nadležnost, ostala je nepromenjena i u osnovi određuje se prema mestu prebivališta maloletnika. Međutim, Zakon dopušta i druga rešenja u slučaju nemogućnosti određivanja mesne nadležnosti prema mestu prebivališta maloletnika, i to prema mestu boravišta maloletnika ili u izuzetnim slučajevima prema mestu izvršenja krivičnog

27 Škulić M., *Krivično procesno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2011, 488.

28 Nicević M., Stevanović Č., *Krivično procesno pravo*, Forum univerzitetskih nastavnika, Novi Pazar, 2008, 499.

29 Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica („Službeni glasnik RS“, br. 85/05).

dela. Tendencija u razvijenim zakonodavstvima je u osnivanju posebnih sudova za maloletnike, ali u našem pravnom sistemu, takvi sudovi nisu formirani, pa je za suđenje maloletnicima nadležan sud opšte nadležnosti, tj. viši sud, u kome postoje posebna veća za maloletnike, i sudije za maloletnike. Sudsku funkciju u postupku prema maloletnicima, vrše lica, koja, po izboru na sudsku funkciju, predsednik suda rasporedi na poslove sudija za maloletnike. U prvostepenom postupku prema maloletnicima, postupaju sudija za maloletnike i veće za maloletnike koje je sastavljeno od sudije za maloletnike koji je predsednik veća, i dvojice sudija porotnika, s tim da su sudije porotnici, po pravilu različitog posla i biraju se iz redova nastavnika, učitelja, vaspitača, kao i drugih stručnih lica koja imaju iskustvo u radu sa decom i mladima. U postupku po žalbi, drugostepeni organ odlučuje u veću sastavljenom od trojice pozivnih sudija, a u slučaju kada drugostepeni organ sudi na pretresu, sastavljeno je od dvojice pozivnih sudija i troje sudija porotnika.

Krivični postupak prema maloletnicima, može se pokrenuti na predlog javnog tužioca za maloletnike, koji je jedini ovlašćeni tužilac u ovom postupku, i to za sva krivična dela, nezavisno da li se gone po predlogu oštećenog ili po privatnoj tužbi. Odstupanje od ovog pravila, moguće je jedino kada javni tužilac za maloletnike ne pokrene postupak prema maloletniku, tada oštećeni ili organ starateljstva može podneti predlog veću za maloletnike da odluči o predlogu za pokretanje krivičnog postupka. Ako veće za maloletnike donese odluku o pokretanju krivičnog postupka, javni tužilac za maloletnike mora učestvovati u daljem postupku, bez obzira na to, što nije podnet zahtev za pokretanje postupka (prema ranije važećim propisima, u ovakvim slučajevima, javni tužilac je mogao odbiti da učestvuje u daljem postupku, s tim što se, u tom slučaju, maloletniku nije mogla izreći najteža sankcija, tj. kazna maloletničkog zatvora).

U postupku prema maloletnicima iako je princip legaliteta primaran, prilikom preduzimanja krivičnog gonjenja, normativni okvir, ovog posebnog krivičnog postupka, pruža mogućnost za širu primenu načela oportuniteta. Javni tužilac za maloletnike, kao i sudija za maloletnike imaju mogućnost da izreknu maloletniku jedan ili više vaspitnih naloga (diverzioni model, vaspitni nalozi nisu krivične sankcije) umesto da pokrenu ili da pokrenuti krivični postupak obustave ako se radi o lakšem krivičnom delu (krivično delo za koje je propisana kazna zatvora do pet godina ili novčana kazna). Druga mogućnost za primenu načela oportuniteta je propisana članom 58. ZMUKD, i to za krivična dela za koja je propisana kazna zatvora do pet godina ili novčana kazna, javni tužilac za maloletnike može odlučiti da ne zahteva pokretanje krivičnog postupka, iako postoje dokazi iz kojih proizlazi osnovana sumnja da je maloletnik učinio krivično delo, ako smatra da ne bi bilo celishodno da se vodi postupak prema maloletniku s obzirom na prirodu krivičnog dela i okolnosti pod kojima je učinjeno, raniji život maloletnika i njegova lična svojstva. Treća mogućnost za primenu ovog načela je tokom izvršenja kazne ili vaspitne mere, kada javni tužilac za maloletnike može odlučiti da ne zahteva pokretanje krivičnog postupka za drugo krivično delo maloletnika, ako s obzirom na

težinu tog krivičnog dela, kao i na kaznu, odnosno vaspitnu meru koja se izvršava, ne bi imalo svrhe vođenje postupka i izricanje krivične sankcije za to delo. Kada javni tužilac za maloletnike u navedenim odstupanjima oceni da nije celishodno da se pokrene postupak prema maloletniku, obavestiće o tome, uz navođenje razloga, organ starateljstva i oštećenog, koji imaju mogućnost da zahtevaju od veća za maloletnike neposredno višeg suda da odluči o pokretanju postupka.

Najznačajnije novine u oblasti maloletničkog krivično procesnog prava se mogu svesti na sledeće: uspostavljanje isključive nadležnosti viših sudova u krivičnom postupku prema maloletnicima; specijalizacija svih učesnika (javnog tužioca, sudije, advokata, punomoćnika, radnika organa unutrašnjih poslova) u krivičnom postupku prema maloletnicima; dalje približavanje u procesnom smislu maloletnika i mladih punoletnih lica; u krivičnom postupku je obavezna odbrana od strane advokata za sva krivična dela (isključena je fakultativna odbrana); isključena je primena mere „policijskog zadržavanja“ prema maloletnim učinocima krivičnih dela; redukovane primene krivičnoprocesne mere pritvora u postupku prema maloletnicima u cilju afirmacije alternativnih mera. Naime, prema maloletnicima se pritvor može odrediti samo izuzetno i to ako su ispunjeni uslovi iz čl 142. st. 2. Zakonika o krivičnom postupku, ako se svrha radi čijeg ostvarivanja je određen pritvor ne može postići merom privremenog smeštaja maloletnika u prihvatilište, vaspitnu ustanovu ili drugu sličnu ustanovu iz čl. 66. ZMUKD.³⁰

Ostale odredbe koje se odnose na ulogu organa starateljstva; hitnost postupka; dužnost obazrivog postupanja prema maloletnicima; pozivanje maloletnika i dostavljanje odluka; zabrana učešća opšte javnosti u krivični postupak; zabrana suđenja u odsustvu maloletnika; nemogućnost oslobođenja od dužnosti svedočenja o okolnostima za ocenjivanje zrelosti maloletnika na sličan ili identičan način su regulisane kao i Zakonikom o krivičnom postupku iz 2001. godine.

Na kraju, treba napomenuti da cilj maloletničke krivične procedure nije utvrđivanje krivičnog dela i krivične odgovornosti učinioca radi njegovog sankcionisanja, već utvrđivanje okolnosti o delu, ličnosti i prilikama maloletnika koje su uzrokovale delinkventno ponašanje, kako bi se primenio najpogodniji tretman prema njemu.

Zaključak

Razvoj krivičnog procesnog prava za maloletne delinkvente kod nas započinje usvajanjem Zakonika o sudskom krivičnom postupku za Kraljevinu Jugoslaviju 1929. godine. Pre ovog Zakonika, ne može se govoriti o postojanju posebnih pravnih propisa koji su regulisali položaju maloletnika u krivičnom postupku. Primenom posebne stvarne i mesne nadležnosti, kao i specijalizacijom sudije koji vode krivični postupak prema mladim maloletnicima, započinje diferencijacija maloletnih izvršilaca krivičnih dela u odnosu na punoletna lica. Konstantne promene na zakonodav-

30 Jovašević D., Položaj maloletnika u novom krivičnom pravu Republike Srbije, op. cit. 474.

težinu tog krivičnog dela, kao i na kaznu, odnosno vaspitnu meru koja se izvršava, ne bi imalo svrhe vođenje postupka i izricanje krivične sankcije za to delo. Kada javni tužilac za maloletnike u navedenim odstupanjima oceni da nije celishodno da se pokrene postupak prema maloletniku, obavestiće o tome, uz navođenje razloga, organ starateljstva i oštećenog, koji imaju mogućnost da zahtevaju od veća za maloletnike neposredno višeg suda da odluči o pokretanju postupka.

Najznačajnije novine u oblasti maloletničkog krivično procesnog prava se mogu svesti na sledeće: uspostavljanje isključive nadležnosti viših sudova u krivičnom postupku prema maloletnicima; specijalizacija svih učesnika (javnog tužioca, sudije, advokata, punomoćnika, radnika organa unutrašnjih poslova) u krivičnom postupku prema maloletnicima; dalje približavanje u procesnom smislu maloletnika i mladih punoletnih lica; u krivičnom postupku je obavezna odbrana od strane advokata za sva krivična dela (isključena je fakultativna odbrana); isključena je primena mere „policijskog zadržavanja“ prema maloletnim učiniocima krivičnih dela; redukovane primene krivičnoprocesne mere pritvora u postupku prema maloletnicima u cilju afirmacije alternativnih mera. Naime, prema maloletnicima se pritvor može odrediti samo izuzetno i to ako su ispunjeni uslovi iz čl 142. st. 2. Zakonika o krivičnom postupku, ako se svrha radi čijeg ostvarivanja je određen pritvor ne može postići merom privremenog smeštaja maloletnika u prihvatilište, vaspitnu ustanovu ili drugu sličnu ustanovu iz čl. 66. ZMUKD.³⁰

Ostale odredbe koje se odnose na ulogu organa starateljstva; hitnost postupka; dužnost obazrivog postupanja prema maloletnicima; pozivanje maloletnika i dostavljanje odluka; zabrana učešća opšte javnosti u krivični postupak; zabrana suđenja u odsustvu maloletnika; nemogućnost oslobođenja od dužnosti svedočenja o okolnostima za ocenjivanje zrelosti maloletnika na sličan ili identičan način su regulisane kao i Zakonikom o krivičnom postupku iz 2001. godine.

Na kraju, treba napomenuti da cilj maloletničke krivične procedure nije utvrđivanje krivičnog dela i krivične odgovornosti učinioca radi njegovog sankcionisanja, već utvrđivanje okolnosti o delu, ličnosti i prilikama maloletnika koje su uzrokovale delinkventno ponašanje, kako bi se primenio najpogodniji tretman prema njemu.

Zaključak

Razvoj krivičnog procesnog prava za maloletne delinkvente kod nas započinje usvajanjem Zakonika o sudskom krivičnom postupku za Kraljevinu Jugoslaviju 1929. godine. Pre ovog Zakonika, ne može se govoriti o postojanju posebnih pravnih propisa koji su regulisali položaju maloletnika u krivičnom postupku. Primenom posebne stvarne i mesne nadležnosti, kao i specijalizacijom sudije koji vode krivični postupak prema mladim maloletnicima, započinje diferencijacija maloletnih izvršilaca krivičnih dela u odnosu na punoletna lica. Konstantne promene na zakonodav-

30 Jovašević D., Položaj maloletnika u novom krivičnom pravu Republike Srbije, op. cit. 474.

nom nivou, imale su za cilj izgradnju autonomnog maloletničkog krivičnog prava, kao instrumenata zaštite društva od maloletničke delinkvencije, ali kao i skupa pravila o krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica. Postupajući na ovakav način, realizovane su preporuke i pravila iz međunarodnih dokumenata, naročito Pekinška pravila. Naš zakonodavac je izvršio unifikaciju maloletničkog krivičnog prava 2005. godine, usvajanjem jedinstvenog Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, koji sadrži norme materijalnog, procesnog i izvršnog prava. Najznačajnije novine propisane u postupku prema maloletnicima su isključiva nadležnost viših sudova, specijalizacija svih učesnika u krivičnom postupku prema maloletnicima, obavezna odbrana od strane advokata od početka pripremnog postupka, zabrana policijskog zadržavanja maloletnih delinkvenata itd. Za razliku od tradicionalnog sistema krivičnih sankcija, propisane su i alternativne sankcije, kao oblik diverzionog modela. Propisanim merama *sui generis*, tj. vaspitnim nalogima, javni tužilac za maloletnike ili sudija za maloletnike može odlučiti da ne pokrene krivični postupak ili da već pokrenuti krivični postupak obustavi, ako se radi o lakšim krivičnim delima. Cilj ovog diverzionog modela je udaljivanje maloletnika iz krivičnog pravosuda i izbegavanje stigmatizacije maloletnika vođenjem krivičnog postupka, izricanjem vaspitnih mera i kazne maloletničkog zatvora.

Literatura

Jovašević D. Osnovne karakteristike novog maloletničkog krivičnog prava Republike Srbije, Zb. Prav. fak. Sveuč. Rij. (1991) v. 27. br. 2. 2006, 1055–1087.

Jovašević D. Položaj maloletnika u novom krivičnom pravu Republike Srbije, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 45, 3/2008, 465–486.

Ilić R., *Položaj maloletnika u krivičnom postupku* (Magistarska teza), Niš, 2003.

Knežević S., *Krivični postupak prema maloletnicima*, Pravni fakultet u Nišu, Centar za publikaciju, Niš, 2007.

Knežević S., *Maloletničko krivično pravo* (materijalno, procesno i izvršno), Punta, Niš, 2010.

Kostić M. *Istorijski pregled krivičnopravnog položaja maloletnika u našem zakonodavstvu, Srbija 1804–2004*. Centar za publikacije Pravnog fakulteta, 2005, 241–256.

Škulić M., *Krivično procesno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2011.

Zakonski tekstovi

Zakonik o sudskom krivičnom postupku za Kraljevinu Jugoslaviju iz 1929. godine („Službene novine“, br. 25/1929).

Zakonik o krivičnom postupku iz 1948. godine („Službeni list FNRJ“, br. 97/48).

Zakonik o krivičnom postupku iz 1953. godine („Službeni list FNRJ“, br. 20/53).

Zakon o izmenama i dopunama Zakonika o krivičnom postupku iz 1959. godine („Službeni list FNRJ“, br. 52/59).

Zakon o krivičnom postupku iz 1976. godine („Službeni list SFRJ“, br. 4/77).

Zakonik o krivičnom postupku iz 2001. godine („Službeni list SRJ“, br. 70/01).

Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica („Službeni glasnik RS“, br. 85/05).

Selvedin Avdić

**DEVELOPMENT OF JUVENILE CRIMINAL PROCEDURE
OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA TO TODAY**

The author's attention in this paper is directed on the historical development of criminal proceedings against juvenile delinquents. The position of juvenile delinquents in society depended on the social understanding of the criminal responsibility of minors. The process of building a separate criminal proceedings against juvenile delinquents in our Code of Judicial Criminal Procedure of the Kingdom of Yugoslavia in 1929. This Code has belonged to the modern juvenile justice system at that time. Further development of juvenile legislature has appeared after the termination of World War II, with the adoption of the Law of Criminal Procedure of 1948. Frequent changes in the criminal responsibility of juvenile delinquents conditional on the change of the criminal proceedings. In that case, treatment of juveniles changed with the adoption of the Code of Criminal Procedure in 1953th, and changes of Code of Criminal Procedure from 1959. Significant role in improving the situation of minors in criminal proceedings was the adoption of the Code of Criminal Procedure in 2001. Following modern trend in criminal policies of developed European countries, the Republic of Serbia in 2005th was adopted the Law on Juvenile Criminal Offenders and Criminal Protection of Minors. This law on unique way regulate by the criminal justice status as a minor, which are covered by the norms of substantive criminal, procedural and enforcement of law, provided certain measures are sui generis, as well as norms on the protection of minors.

ПРИПРЕМА ПЛАНА ЗА ИСЕЉАВАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ МУСЛИМАНА У ТУРСКУ 1935. ГОДИНЕ

Владан Јовановић

Институт за новију историју Србије
Београд

UDK 323.1::28(497.1:560)"1935"(093.2)

314.151.3-054.72(497.1:560)"1935"(093.2)

Апстракт: Иако се радило о билатералном пројекту који је изгубио на актуелности из више разлога, на примеру југословенско-турског аранжмана који је сазревао средином 30-их година XX века, могуће је приказати карактер мултиетничке и верске мешовите југословенске заједнице у којој је двојности идентитета „народа турске културе“ искоришћена као погодна околност за исељавање „нелојалног елемента“. У тексту је представљена интегрална верзија два поверљива документа настала септембра 1935. године у Министарству иностраних послова у Београду.

Однос државе према националним мањинама и верским заједницама је по окончању Првог светског рата промовисан као поуздани доказ демократичности једног друштва па отуда не чуди што је он био главни предуслов за потписивање Сенжерменске конвенције (1919) и озбиљно искушење са којим се суочила вишенационална Краљевина СХС. Бојазан југословенских власти да ће прихватањем конвенције о мањинама угрозити сопствену независност брзо је елиминисана инертношћу контролних механизма тек формираног Друштва народа. Стога су националне и верске мањине и даље третиране као „нужно зло“ које је требало у економском и политичком смислу учинити импотентним, тим пре што су углавном насељавале пограничне крајеве неконсолидоване југословенске државе. Олако поистовећивање свих муслимана, без обзира на њихову етничку и социјалну диференцираност, са „властодршцима“ из претходне епохе, створило је атмосферу у којој су прека и непромишљена решења постала реалност, при чему је подстицање на исељавање требало да буде крајња мера. Идеја о могућности „легалног“ исељавања могла је потећи и са саме Конференције мира чији је *Комитет за нове државе* делимично удовољио грчком захтеву за добровољном разменом становништва са Бугарском.¹ Таква пракса ће у наредним деценијама прерасти у модел којим су балканске државе, идући линијом мањег отпора, покушавале да реше своје етничке проблеме.²

1 Иван Катарциев, „Македонија меѓу Балканските и Втората светска војна (1912–1941)“, *Историја на македонскиот народ*, том 4, Скопје 2000, 127.

2 Vladan Jovanović, „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine: između stihije i državne akcije“, *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, INIS, Beograd 2007, str. 80.

Масовна миграција муслимана ка југоистоку Балкана и Турској била је, поред стицања независности балканских земаља, једна од очигледнијих последица Велике источне кризе. Јован Трифуноски сматра да су и неетнички Турци, вођени верским осећајем, пропаст Отоманског царства доживљавали као сопствену несрећу па су се исељавали у Турску сматрајући је домовином, док је Цвијић био уверен да су после ослобођења Србије Турци исељени „природном еволуцијом“.³ Непосредно по аустроугарској окупацији БиХ (1878) око 50.000 исељеника је кренуло за Истамбул, док је на железничкој прузи Митровица—Солун у октобру исте године регистровано 60.000 исељеничких породица. Истовремено, у новопазарском Санцаку је проценат муслиманског становништва рапидно нарастао са 45% на 60%, првенствено захваљујући досељеницима из Босне. Аустроугарска анексија БиХ из 1908. изазвала је нови талас исељавања мухаџира у новопазарски Санцак, али је оно добило нешто другачији карактер, пошто је младотурска власт спроводила „отоманизирање“ европског дела Турске са много више плана. Пошто су досељеници били „љута сиротиња“ и „пргав свет“, турске власти су им уступале сва имања која су Срби напустили првих година 20. века, бежећи пред Арнаутима и Турцима.⁴ Политичке и националне аспирације балканских народа с краја 19. и почетка 20. века штетиле су правилној процени етнографске структуре Македоније, па је тако нпр. број Турака Македоније у најширем географском смислу варирао између 225–620.000.⁵

Током Првог балканског рата исељавање муслиманима је било интензивније са подручја која су запоселе добровољачке јединице црногорске војске.⁶ Према сведочењу Лава Троцког, који је у јесен 1912. радио као извештач кијевског листа са балканског ратишта, ни поступци српских снага према муслиманском становништву у скопско-кумановском крају нису били ништа мање брутални.⁷ И поред гаранција Србије и Бугарске да ће муслимански држављани имати пуна грађанска, политичка и верска права, те да ће световне школе бити двојезичне, њихово исељавање је узело маха већ од јесени 1913. године. Бечка штампа је писала да се до краја марта 1914. из

3 Јован Ф. Трифуноски, *Албанско становништво у СР Македонији*, Београд 1988, стр. 100; Јован Цвијић, „Реч о 25-годишњици 'Привредника'“, *Српски књижевни гласник*, X, бр. 2, Београд 1923, стр. 134.

4 Авдија Авдић, „Општи поглед на миграциона кретања муслиманског становништва на Балкану од краја XIX века до закључења Југословенско-турске конвенције (11. јула 1938)“, *Новопазарски зборник*, бр. 9, Нови Пазар 1985, стр. 147–152.

5 Архив САНУ, бр. 10081/6, Расправа В. Николића: „Македонски проблем“.

6 Safet Bandžović, *Iseľjavanje muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo 1991, str. 14–17. Ubistva muslimana u Sjenici, Plavu i Gusinju pokrenula su novi talas izbeglica, pa je u Pljevljima od 14.000 ljudi 1913. godine ostalo svega 8.000.

7 George Weissman, Dunstan William (Eds.), *The War Correspondence of Leon Trotsky: Balkan Wars 1912–1913*, Pathfinder, New York 1993, pp. 267–277.

области додељених Грчкој одселило 24.296, Бугарској 45.900, док је из „новоослобођених крајева“ Србије емигрирало око 60.000 муслимана.⁸ Према извештају аустроугарског вицеконзула у Бару, од априла до јула 1914. преко барске луке се у Турску иселило 16.570 људи, а из области које су припојене Србији 40.000 муслимана. Министарство иностраних дела Турске је оперисало збирним податком о 200.000 муслимана исељених из њених изгубљених балканских провинција, док Џастин Мекарти тврди да је чак 62% муслимана напустило регион. Према његовим истраживањима, на просторима који су после Балканских ратова припојени српској и црногорској краљевини (потом Краљевини СХС) око 46% затечених муслимана је остало да живи и под југословенском управом. Као узроци исељавања се помињу ширење осећања неминовности одласка, верски фанатизам који строго забрањује Турчину да живи под управом народа друге вере, родбинске везе, страх од одмазде због насиља над хришћанима, учешће добровољаца у аустроугарској војсци, као и некажњена неправда почињена од стране нових власти. Нада у бољу и богатију живот у Турској била је такође један од покретачких мотива.⁹ Турски лист „La repiblik“ је 1937. писао како су Турци у својој историји увек испољавали „кавалерску трпељивост“ према народима под њиховом управом, те се залагао за пријем Турака који су остали изван граница Турске („пошто Турчин не може да подноси ропство и презир“).¹⁰ Чак је и Мустафа Кемал Ататурк изјавио како су мухацири били „турска национална успомена на земље које смо изгубили“.¹¹

Дуготрајно исељавање муслимана са југословенског простора у Турску правно је регулисано тек септембра 1928. на основу члана 55 *Закона о држављанству*. Њиме је било предвиђено да „несловенски“ држављани Краљевине СХС могу иступити из држављанства у наредних пет година, при чему би моментално били избрисани из војних и општинских спискова, док би им олакшице за исељење и продају њихове имовине омогућио Министарски савет. Међутим, без јасно регулисаног билатералног поступка исељеници су често враћани са турске границе о трошку Краљевине СХС.¹²

8 Богумил Храбак, *Арбанашки ујади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године*, Врање 1988, стр. 97.

9 Jasmina Rastoder, *Spiskovi iseljenih u Tursku iz Sandžaka iz avgusta i oktobra 1935. godine*, Separat, s. a, str. 259–260; А. Авдић, „Општи поглед“, 154–156; S. Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, str. 17–19. Банцовић помиње и документ Ст. Протића (1923) којим је предложено да се у наредној деценији број муслимана у „Јужној Србији“ мора свести на 15% тадашњег стања.

10 Архив Југославије (АЈ), Посланство Краљевине Југославије у Турској (370), фасц. 9, арх. јед. 42, лист 749.

11 S. Bandžović, „Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana“, str. 214.

12 АЈ, 370-9-42, л. 506, 630, МИП делегату СХС у Цариграду Трајану Живковићу (3. 6. 1923). Редовне турске визе нису биле довољне за добијање „нуфуса“ (исправе о држављанству), што је нарочито погађало муслимане који су преко Бугарске ишли ка Турској.

Одлука турске владе да забрани даље усељавање изазивала је економске и социјалне последице јер је југословенска држава на терету имала доста безземљаша који су чекали на земљиште муслимана. Отуда је и комуникација између МИП-а и Генералног конзулата у Цариграду постала готово свакодневна.¹³ „Ми фаворизујемо исељење муслимана из Јужне Србије“, каже генерални конзул СХС у Цариграду и подсећа да су прећутним споразумом југословенске власти издавале муслиманима пасоше „без права повратка“. До које мере се ишло показује пракса из маја 1933. када се за иступ из држављанства нису морале испунити формалности из чл. 55, већ је било довољно давање „једне простице изјаве“, док се у име неписмених могао потписати било који чиновник Посланства: „А како је наш интерес да се што више несловена користе овом законском одредбом, то је потребно у примени закона бити што либералнији“.¹⁴

Средином тридесетих година организовано исељавање муслимана постало је тема којом се занимала најшира јавност, а неколико примера потврђује да је иницијатива „одоздо“ у великој мери била инспирисана неким (не)званичним и тајним државним одлукама. Скопски адвокат Димитрије Анастасијевић је августа 1936. упутио писмо председнику владе којим га је обавестио како он лично ради на „исељавању и разређивању арнаутских маса у Југославији“.¹⁵ Далеко конкретнији и детаљнији био је Васа Шалетић, управник Савеза аграрних задруга Јужне Србије у свом писму Министарском савету из марта 1936. Исељавање Арнаута је требало да буде „логични наставак ослободилачког рата“, сматрао је Шалетић, али су „утопистичке сањарије из 1918. омеле протеривање застрашеног страног елемента“. Аграрну реформу описује као „точак без осовине“, јер је држава насељавала Србе међу 450.000 Албанаца, понављајући грешку Аустро-Угарске која је Мађаре насељавала међу српске масе. Имајући у виду да је пола милиона Албанаца представљало „мину у темељима Јужне Србије“ чији су упаљач држале Албанија и Италија, Шалетић је дошао до закључка да Арнауте не треба исељавати у Албанију јер би се тиме ојачала њена офанзивна моћ („Треба искористити њихов верски фанатизам, па их иселити као муслимане у Турску“). Заговарао је договор са Турском којој је требало предочити да су Албанци и за њу опаснији ако су у Србији као „авангарда империјалистичке Италије“, па је предложио здушно финансирање њиховог превоза и смештаја кроз бесплатно издавање грађевинског материјала Турској, уз потребну дозу дискреције: „Исељавање Арнаута не сме да носи печат др-

13 АЈ, 370-9-42, л. 591.

14 АЈ, 370-56-142, л. 487, 489, 499. Процедура је захтевала да, по затраженом иступу из држављанства, МИП проследи спискове посланствима у Тирани и Анкари и генералном конзулату у Цариграду, после чега би уследило одобрење.

15 АЈ, Фонд Милан Стојадиновић (37), фасц. 22, ај. 175, л. 356.

жавне акције, већ печат верског заноса Арнаута... и приватне иницијативе откупа имања". Стога је комплетна организација требало да буде препуштена Савезу аграрних задруга као најподеснијој институцији за откуп албанских имања и њихов трансфер у Турску. Мере које Шалетић препоручује за убрзавање процеса исељавања, у потпуности се подударају са закључцима потоње *интерминистеријалне конференције*!¹⁶

Наиме, у оквиру припрема за склапање тајног аранжмана са Турском, у Министарству иностраних послова Краљевине Југославије је 20. септембра 1935. године одржан састанак представника пет министарстава и Генералштаба ради елаборације питања могућег исељавања муслимана, док је четири дана касније састављен и пројекат „о исељењу несловенског елемента из Јужне Србије“. Међу његовим закључцима доминира потреба хитног доношења билатералних конвенција са Турском и Албанијом, док је у случају проблема са исељавањем Албанаца било предвиђено њихово пресељење у унутрашњост Југославије. Ослобађање од свих пореза и војне обавезе су били предвиђени за оне који би се добровољно одрекли држављанства, док су на бесплатан превоз могли рачунати они који би своју непокретну имовину оставили држави. Предлози представника Генералштаба су једногласно прихваћени и усвојени као мере које Пројекат предлаже за „успешније и брже исељавање несловенског живља“ у Турску и Албанију. Мере су подразумевале сузбијање пропаганде против исељавања која се водила из Тиране, што чешће позивање несловенских регрута из граничних срезова на војне вежбе и маневре, забрану примања у државну службу „лица која долазе у обзир за исељење“, премештај актуелних несловенских чиновника у друге крајеве земље, „национализовање географских објеката и особних презимена“ итд. Да су ови предлози веома брзо почели да се примењују у пракси показују „мере за сузбијање албанске иреденте“ бана Вардарске бановине Ранка Трифуновића које је потписао његов помоћник Душан Филиповић 29. априла 1936. године. Наиме, требало је „било пропагандом, било изузетним мерама“ стимулисати исељавање Албанаца у Турску. За почетак, било је довољно проширити гласине по чаршијама да ће у Турској добити најплоднију земљу и већа права него у Албанији. Даља методологија је истоветна поменутих мерама В. Шалетића (кулучење на исушивању мочвара, кажњавање ђачких родитеља, забрана производње дувана), али укључује и сугестије Интерминистеријалне конференције: конфискацију албанских уџбеника, натурање службеног језика, кажњавање чиновника који

16 АЈ, 37-22-175, л. 362–365. Шалетић је предлагао: упрошћавање издавања пасоша, ревизију катастарске класификације земље („метнути у највише класе земље Арнаута и Турака“), забрану сађења дувана у арнаутским срезovima „под изговором да имамо доста дувана или их на откупу строго ценити“, драконско кажњавање албанских горосеча, ширење кулука у албанским крајевима, строгу примену ветеринарске уредбе и сл.

одлажу извршења судских пресуда Албанцима, наплату заосталих пореза „без милосрђа“, што чешће проглашавање сточних зараза у албанским селима, национализовање имена и географских појмова и сл.¹⁷

Државне активности на исељавању југословенског муслиманског становништва су кулминирале потписивањем југословенско-турске конвенције у Цариграду јула 1938. године, чију су ратификацију и реализацију омели финансијски неспоразуми, албанска кампања против исељавања и избијање Другог светског рата. Документи које ћемо овом приликом по први пут презентовати у целини¹⁸ чувају се у Архиву Југославије у Београду, у оквиру Фонда *Посланство Краљевине Југославије у Турској — Цариград, Анкара*.¹⁹

ЗАПИСНИК ИНТЕРМИНИСТЕРИЈАЛНЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ,
одржане у Министарству иностраних послова 20. септембра 1935. год. по питању исељења несловенског становништва из Јужне Србије

и

ПРОЈЕКТ ПЛАНА О ИСЕЉЕЊУ УЖЕГ КОМИТЕТА
интерминистеријалне конференције, који је донет на седници
од 24. септембра 1935. год.
Београд

ЗАПИСНИК

**интерминистеријалне конференције, одржане у Министарству
иностраних послова 20. септембра 1935. год. по питању исељења
несловенског становништва из Јужне Србије**

Присутни:

— из *Министарства иностраних послова*:

г. Илија Миликић, шеф IV отсека Политичког одељења,
г. Миливоје Милчић, саветник,
г. Петар Цабрић, саветник,
г. Радован Митровић, секретар;

17 АЈ, 37-51-315, л. 41.

18 Оба документа су послужила као изворна подлога за чланак објављен 2006. године: Vladan Jovanović, „Interministerijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o iseljenju 'neslovenskog elementa' u Tursku (1935)“, *Prilozi*, br. 35, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2006, str. 105–124.

19 Архив Југославије, *Посланство Краљевине Југославије у Турској — Цариград, Анкара* (370), фасцикла 9, архивска јединица 42, листови 637–643.

— из Министарства пољопривреде:

г. Војислав Маговчевић, инспектор,
г. Ђура Таталовић, шеф финансиског отсека;

— из Министарства унутрашњих послова:

г. Душан Тадић, инспектор;

— из Главног генералштаба:

г. Јован Соколовић, генералштабни пуковник;

— из Министарства финансија:

г. Душан Трајковић, саветник;

— из Министарства саобраћаја:

г. Милош Поповић, виши чиновник Комерцијал. одељења Ген. дирекције држ. жел.

Седницом је председавао г. И. Миликић. Записник су водили г. Др. Феодор Коренић и г. Др. Јоже Логар, писари Министарства иностраних послова.

Седница је отворена у 18 часова.

*

Г. ИЛИЈА МИЛИКИЋ каже да је г. В. Маговчевић изразио жељу да се на једној интерминистеријалној конференцији претресе питање исељења Турака и осталих муслимана и(з) јужних крајева. Ово питање треба што пре решити, јер компактне масе Турака и Арнаута дуж арбанске границе представљају у националном и војном погледу важан проблем. Број Арнаута, којих има преко пола милиона, повећао се је од 1931. године за око 65.000. Што национализација несловенског елемента није успела, разлог је што је православни живаљ у јужним крајевима малобројан (свега има у јужним крајевима 165.000 православних) и што наш елеменат није био довољно припремљен за вршење национализације. Према томе, остаје једино још пут исељења несловенског елемента из земље.

Министарство иностраних послова сматра да треба нарочиту пажњу обратити на Арбанасе, јер су компактни и у сталном додиру са суседном Арбанијом, где се, без обзира на неодређеност политичку, ипак полако ствара национални осећај.

Политика исељавања до данас није дала неке нарочите резултате. Овај елеменат сели се у Турску и у Арбанију. Постоји могућност да се број исељеника у Турску повећа на основу прошлогодишњег турског Закона о насељавању читавих провинција становништвом турске културе. У овом циљу Турци су закључили споразум са Румунијом, а сада се воде преговори

и са Бугарском. Споразум са Румунијом предвиђа да се Турци из Румуније, којих има око 400.000, имају иселити у року од 5 година. Сва њихова имања ће моћи првенствено да откупљује румунска влада. Приликом исељења они уживају извесне повластице; путују без обичних пасоша, застарели порез им се не наплаћује, чиновницима се враћа сав уплаћени новац за пензциони фонд, војни обвезници се ослобађају од даљег служења војног рока, за пренос ствари на бродове не плаћа се никаква такса, као ни за превоз стоке, алата итд. Вредност имања исељеника, која због краткоће времена остају непродата, као и вредност вакуфских имања румунска влада ће исплатити исељеницима из својих средстава, па ће се доцније обрачунати са турском владом.

Арбанска влада, која је раније била вољна да прими извешан број наших Арбанаса, сада се изговара да то не може учинити из фискалних разлога. Међутим, наше је уверење да она то чини из националних разлога: она не жели смањења броја Арбанаса код нас због будућих територијалних претензија. Турска влада, напротив, одобрила је за своје имигранте до 1936. године 3,000.000 турских лира.

§ 55 Закона о држављанству дао је могућност за исељење несловенског становништва; но и поред тога постоје извесне тешкоће са наше стране.

На првом месту је примећено да је учињена једна грешка, пошто се међу изјавама за исељење налази велики број пријава наших муслимана из Санџака, који су у ствари наши људи. Стога нема разлога да се они удаље из земље. Ми смо скренули пажњу Министарству унутрашњих послова да се убудуће такве изјаве нашег словенског живља не примају.

Друга тешкоћа је у ликвидирању имања исељеника. Ово питање биће донекле решено зајмом који је Министарство пољопривреде узело код Државне хипотекарне банке у износу од 21,800.000 динара.

Не треба заборавити да чак они који су већ ликвидирали своја имања, наилазе на тешкоће за добијање пасоша, с обзиром на велике формалности око прикупљања уверења. Министарство иностраних послова је предложило да се та уверења имају издавати по службеној дужности.

Они исељеници, већином сиромашни, не могу да снесу сами трошкове за транспорт. Због тога је затражено да им се осигура бесплатан подвоз до границе или бар попуст од 75%. Међутим, Министарство саобраћаја неће да врши никакво одступање од правилника о тарифама.

У сваком случају исељење треба вршити по одређеном плану. С обзиром на ограничен кредит којим се располаже, требало би одредити које срезове, из војничких и политичких разлога, треба у првом реду расељавати.

Г. МИЛИВОЈЕ МИЛЧИЋ износи да питање исељења муслимана није ново, пошто постоји још од 1878. године (Мухадири). Оно је ново с обзиром на § 55, који је све до 1933. године остао мртво слово. Тек те године арбанска влада покренула је ово питање, у намери да реши питање држа-

вљанства оних Арбанаса, који су из било којих разлога пребегли из наше земље у Арбанију. § 55 чија је вредност истицала 1. новембра 1933. год., продужен је на захтев Министарства иностраних послова до 1. новембра 1938. год. Од оних који су давали изјаве, ретко се ко селио с обзиром на чињеницу, да арбанска влада није издавала дозволе за усељење.

До сада је исељено свега око 20.000 лица за Турску. За Арбанију је да-но око 2.000 изјава, али ниједан од ових није добио дозволу за усељење. Турци у нашој земљи претстављају миран елеменат, отсечен од метрополе те нису подложни националистичкој пропаганди. Код Арбанаса је ситуација сасвим другачија с обзиром на то да су насељени у густој маси у граничним пределима (у неким срезovima преко 90% целокупног становништва).

Ми смо у пријатељским односима са Турском те у року од неколико месеци можемо решити питање исељења Турака. Турска прима све људе турске културе те би на тај начин могли иселити и један део Арбанаса.

Никакве жртве нису сувише велике, да се ово питање реши. Министарство пољопривреде, помоћу једне планске организације, треба да развије комплексе Арнаута, пуштајући у свако село по неколико наших породица, а дуж арбанске границе би требало један појас сасвим очистити од Арбанаса.

Г. ВОЈИСЛАВ МАГОВЧЕВИЋ каже да Министарство пољопривреде спроводи колонизацију пуних 15 година. Највише је исељено из пасивних крајева (Босна, Лика, Херцеговина, Црна Гора). Али тим радом исцрпљене су већ сада све слободне површине, а има још 17.000 породица које су поднеле молбе за доделу земљишта и које чекају да се створи могућност за насељење у јужним крајевима. Једино решење проблема било би у томе, што би се иселио турски и арбанаски елеменат, који је нарочито јак у 17 срезова; ту је релација 73% несловена према 27% нашег живља. Национални разлози траже да се настави са колонизацијом баш поред арбанске границе. У ту сврху сада је Министарство пољопривреде узело зајам од 21,000.000 динара код Државне хипотекарне банке за куповину арбанских и турских имања у Јужној Србији. Кад би се хтелo откупити свих 15.000 хектара земљишта, где би се могло населити 3.000 породица наших колониста, онда би за то била потребна сума од 30,000.000 динара. Међутим, неки би хтели да добију само бесплатан подвоз до турске границе, а зато би уступили бесплатно своја земљишта.

Поред арбанске границе, где има око 85% арбанског живља, активан је Арбански комитет који помаже арбанска влада, а који Арбанасе одвраћа да се не селе.

Ми би дали новац за продата имања само оним лицима, која буду набавила уредан пасош, одслужила војску и платила сву порезу; они би се одмах укрцали у возове. Ранија пракса наших полицијских власти, кад се је издавао пасош са важношћу од пола године, била је погрешна, јер та лица нису губила држављанство, па су се враћала.

Требало би изградити план и програм за исељавање у главним идејама. У том погледу могао би свакако служити као основа аранжман са Румунијом.

Г. ИЛИЈА МИЛИКИЋ прелази затим на мере које би требало предузети да се отклоне тешкоће, које данас ометају исељавање несловенског живља на основу § 55 Закона о држављанству. Ту би дошло у обзир: издавање бесплатних пасоша, ослобођење од свих дужних дажбина, давање бесплатног подвоза до државне границе у замену за уступљена имања, склапање са Турском једне конвенције, сличне оној са Румунијом, ослобођење од службења војске. Такође би требало упростити административни поступак приликом вађења многобројних уверења, која су иначе потребна за исељенике.

Како би се што брже спровеле ове мере у живот, г. И. Миликић предлаже организовање једног ужег комитета, у који би ушли гг. М. Милчић, пуковник Ј. Соколовић, Д. Тадић и В. Маговчевић, са задатком да изради један пројект мера које треба предузети за поспешење исељавања несловенског живља, а који ће се поднети на усвојење Министарском савету.

СВИ ПРИСУТНИ се слажу са овим предлогом.

Г. пуковник Ј. СОКОЛОВИЋ каже да он има неколико предлога без обзира на конвенцију која ће се склопити са Турском, како би се са наше стране поспешило исељавање несловена.

1/ Силом закона натерати их на тачно извршење свих обавеза у погледу пореза;

2/ емигранте уклонити из средине наших Турака и Арбанаца, пошто и они који важе као наши пријатељи, врше пропаганду против исељавања;

3/ пошто се наши Турци не сматрају као народна мањина, натерати њихову децу у наше националне школе, јер се је до сада дешавало да три четвртине младића из ових крајева, који долазе на одслужење војног рока, пишу само турски;

4/ издати поверљив распис да се они, који неће да се иселе, не примају ни у државну ни у самоуправну службу;

5/ дати овим крајевима наше обележје национализовањем имена места и крајева;

6/ створити зону насељену нашим елементом дуж арбанске границе. У ту сврху почети са колонизацијом на граници, па ићи систематски у правцу унутрашњости. То питање не решавати на парче, већ донети план за неких 10 година.

Као прву меру за организацију исељавања несловенског елемента г. пуковник Ј. Соколовић предлаже стварање сталног ужег комитета, који би остао на окупу са пуном одговорношћу, без обзира на надлежност.

СВИ ПРИСУТНИ се слажу са овим предлогом.

Конференција доноси следећи закључак:

1/ Треба покренути питање исељења са турском владом и настојати да се исто реши на сличан начин, као што је то учинила Румунија, т. ј. путем једне специјалне конвенције.

2/ Свима који желе да се селе, треба издати бесплатне исељеничке пасоше.

3/ Сва ова лица треба ослободити свих дужних дажбина (пореза, приреза итд).

4/ Онима од тих лица која нуде своја непокретна имања у замену за бесплатан подвоз до границе, изаћи у сусрет. Сиромашнима који немају своја имања, осигурати бесплатан подвоз, а онима који су продали своја имања, подвоз са 75% попушта.

5/ Ова лица треба ослободити од плаћања свих дажбина на мртав инвентар, који носе са собом, као и новац.

6/ Министарство војске и морнарице већ је издало наређење да се свима овим лицима издају дозволе за исељење без обзира да ли су отслужили свој кадар у војсци и регулисала војну обавезу, или не. Исто тако, требало би пуштати и оне који желе да се селе, а налазе се на отслужењу војног рока.

Ужи одбор израдиће на основу горњих принципа један пројект плана о исељењу, који ће следећа интерминистеријална конференција дефинитивно примити и поднети Господину Министру пољопривреде. Господин Министар пољопривреде ће ово питање изнети пред Министарски савет, који ће донети дефинитивно решење.

Решено је да се ужи комитет састане 24. септембра 1935. год. у 9 час. у Министарству иностраних послова.

Седница је закључена у 20 часова.

Записник водили:

Др. Феодор Коренић с. р.

Др. Јоже Логар с. р.

Седници председавао:

Илија Миликић с. р.

20. септембра 1935. год.

Београд

ПРОЈЕКТ

ужег комитета интерминистеријалне конференције о исељењу несловенског елемента из Јужне Србије

У смислу решења интерминистеријалне конференције од 20. септембра 1935. год. састао је се 24. септембра о. г. ужи комитет, који је по питању исељења несловенског живља из наше земље, а конкретно из Јужне Србије по § 55 Закона о држављанству донео следећи закључак:

1/ Питање исељења треба што пре регулисати специјалном конвенцијом између наше државе и Турске, као и између наше државе и Арбаније, а на начин како је то питање регулисано између Турске и Румуније.

2/ У случају да се са Арбанијом не буде могао закључити споразум о исељењу Арбанаса у Арбанију, или да се Арбанаси — наши поданици не буду хтели исељавати у Турску, треба одмах приступити постојећим законским одредбама о пресељавању овог елемента са граничне зоне у унутрашњост земље и насељавањем исте зоне становништвом југословенске народности.

3/ Свима оним лицима која на основу § 55 Закона о држављанству даду изјаве, да се одричу нашег поданства и да ће се у одређеном року иселити из наше земље, учинити следеће повластице:

а) издати им бесплатне исељеничке пасоше, према приликама колективне;

б) ослободити их свих дужних дажбина (пореза, приреза, војнице итд);

в) у случају да лица која се селе, имају хипотекарна и приватна дуговања (менице, облигације и слична писмена), учињена до 1. септембра 1935. год. имају се зајмодавцима (потраживачима) исплатити из процењене вредности њихових непокретних добара;

г) издати им бесплатан подвоз до Солуна и Свиленграда, ако изјаве да сву своју непокретну имовину оставе нашој држави. Исто се ово односи и на исељенике сиромашног стања;

д) издати попуст на железницама од 75% лицима, која су материјално обезбеђенија или која су раније продала своја имања;

ђ) ослободити их свих дажбина за извоз мртвог инвентара и новца;

е) ослободити их од момента дате изјаве за исељење: регрутовања, упућивања у кадар, служења кадра, позивања на вежбе и узимања коморе и превозних средстава ради извођења вежби и маневара. Од овога се могу учинити одступања у случају, ако се исељење не изврши за годину дана од дате изјаве.

4/ За што успешније и брже исељавање овог несловенског живља у Турску, односно Арбанију, комитет налази да би корисно било предузети и следеће мере:

а) свим средствима сузбијати и онемогућавати сваку пропаганду која се међу овим елементом врши из Арбаније против исељавања;

б) од несловенског становништва које долази у обзир за исељење, захтевати испуњење свих постојећих закона и прописа, а нарочито оних који се односе на плаћање фискалних дажбина (порез, прирез, војница итд);

в) што чешће на територији Јужне Србије, а нарочито из граничних срезова позивати на војне вежбе обвезнике оперативне и резервне војске не-

словенског порекла, било ради вежби и маневара, било ради израде стратешких путева или фортификациских објеката;

г) начелно не примати у државну службу (и самоуправну) лица која долазе у обзир за исељење, а она која су већ у државној (самоуправној) служби, распоређивати у крајевима где живи наше национално становништво;

д) строго примењивати принцип о обавезном школовању деце у овим крајевима у нашим основним школама;

ђ) строго примењивати све прописе о насељивању јужних крајева у погледу ограничавања потребних комплекса за насељавање, а у првом реду у пограничним срезovima;

е) одмах приступити национализовању географских објеката (насељених места, река, планина итд) и особних презимена. Ово се односи и на јавне натписе, фирме, рекламе итд;

ж) све напред изнете мере првенствено и одмах примењивати почев од граничне линије према Арбанији ка унутрашњости земље.

24. септембра 1935. год.

Београд

Vladan Jovanović

**PREPARATION PLAN FOR YUGOSLAV MUSLIMS
MIGRATION TO TURKEY DURING 1935**

Although it was a bilateral project that had lost on actuality for several reasons, using the Yugoslav-Turkish arrangement which matured in mid 30s of the XX century, it is possible to present the character of mixed ethnic and religious communities in Yugoslavia where the duality of identity “of the Turkish people culture is” used as a suitable circumstance for the removal of “disloyal elements”. The article presents integral version of two confidential documents, created on September 1935 by The Ministry of Foreign Affairs in Belgrade.

DNEVNIK DOGAĐAJA U NOVOM PAZARU OD 2. OKTOBRA DO 20. DECEMBRA 1941. GODINE*

Izudin Šušević

UDK 94(497.11)"1941"(093.3)

Novi Pazar

Četvrtak, 2. 10. 1941. godine

Posle izvesnog zatišja provedenog bez kakvih naročitih događaja, dešava se jedan značajan datum. Večeras su Nijemci u našoj varoši Novom Pazaru, dobili brzoglasni nalog da napuste varoš. Sve glave od najmanjih do najvećih su upregnule svoje sposobnosti... da protumače ovaj događaj koji se desio noćas i ostao tako tajanstven, kao i noć.

Izjutra su se našle samo prazne kasarne i polupana staklarija. U Kosovskoj Mitrovici kažu da se još nalaze.

Subota, 4. 10. 1941. godine

Danas između 10 i 11 časova nastala je ozbiljna zbunjenost u varoši. Poslije dva dana pune „samostalnosti“ dolaze komunisti iz Raške u telefonsku vezu sa Novim Pazarom. Govorio je Zenun Hasković u ime svojih, tj. Komunisti, sa Jonuzom Hamzagićem starijim intelektualcem i sudijom. Riječ je bila o tome „da se vrati neki modus, kako bi se grad mirnim putem predao bez prolivanja krvi kao što se predala Raška.“ Riječ je bila dalje o sastanku u Okružnom sudu poslije podne, Haskovića kao Novopazarca i delegata boljševika i Jonuza Hamzagića.

Oko ikindije komunisti odlažu sastanak za 5. 10. i to na pola puta između Raške i Novog Pazara.

Večeras iza potištenosti i straha koja je obuhvatila varoš, užurbanog naoružavanja uz haotičnu zbunjenost svakog pred poznatim divljaštvima i krvoločnosti boljševika, dolazi glas u žandarmeriju i javlja radosnu vijest da idu Arnauti sa Italijanima od Drenice i Kolašina gde su sve poravnili put Rogozne i Novog Pazara. Iza toga dolaze pet-šest njih, da izvide situaciju u Novom Pazaru i da uzmu municiju, jer idu, kažu, na Rašku da rasture tu divljačku bandu. Veselju se nije imalo kraja. Kao nizana (?) masa nije prestajala da prolama noćnu tišinu plotunima pušaka.

Nedelja, 5. 10. 1941. godine

Danas, petoga oko podne, takođe se začuše u početku nekoliko pušaka, a zatim plotuni jedan za drugim. To se je predao „Biko“ (Bilal Ujkanović) iz Glogovi-

* Rad je pročitao na naučnom skupu u SANU-i 1992. godine, a nalazio se u zaostavštini Izudina Šuševića i u Zborniku se objavljuje uz odobrenje porodice. Nije poznato ko je autor Dnevnika kog je Šušević obradio i koji se ovim putem prezentira naučnoj i široj javnosti.

ka... koji je prije izvesnog vremena pobjegao iz zatvora, a na poziv bošnjačkih vođa, da bi poslužio svojom četom u ovim teškim trenucima.

Očekujemo rezultat pregovora između komunista i naših.

Ponedjeljak, 6. 10. 1941. godine

Otišla je jedna grupa u Kosovsku Mitrovicu za oružje i municiju. Kada su bili u planini Rogozni, pripucali su na njih iz popove kuće iz Rajetića. Oni su, tj. Delegati za okrug, takođe otvorili paljbu, dok je od njih neko ovo čuo i dojavio ovaj slučaj. Na to je poslat „Biko“ sa svojim delijama. Otvorili su pravi rat, spalili kuću popovu, kao i mnogih drugih i prošli za Mitrovicu gde su uzeli oružje i municiju te je doneli u Pazar.

Utorak ili sreda, 7. ili 8. 10. 1941. godine

Delegacija Novog Pazara je išla u Piloreta gde su pregovarali sa komunistima iz Raške o nenapadanju. Ovim je Pazarom vladala ozbiljna zabrinutost da ne budemo napadnuti, u međuvremenu su poslali delegati: Bahrija Abdurahmanović i drugi za albansku ili italijansku vojsku.

Četvrtak, 9. 10. 1941. godine

Deveti oktobar je prošao u očekivanju dolaska pojačanja našoj miliciskoj snazi od strane Albanaca. Naša milicija kao razuzdana gomila čini izvesne istupe, što hoće sama da obavlja izvesne poslove koji spadaju u nadležnost policije.

Da bi se održao red i mir naše vođe osnivaju prijeki sud u koji su ušli načelnik Ahmet Daga, Asim ef. Salihhamidović komandant žandarmerijske čete i Jonuz Hamzagić sudija.

Petak, 10. 10. 1941. godine

Danas (u petak) od podne smo očekivali dolazak Albanaca i bili spremni za doček. No kako su dockan pošli iz Banjske kod Mitrovice te su došli tek poslije iftara. Narod se još u tri sata otšetao, ko na konjima, ko na točkovima ili automobilima, ko na fijakerima put Trnave na doček. Poslije iftara kada su došli, nizali su se plotuni pušaka (pucanje).

Pred Merhametom je prvi održao govor Bahrija koji je došao sa njima i on je rekao otprilike ovo, uzevši stav kakvog vojskovođe u bijeloj albanskoj kapi na konju, usred mase: „Tebi govorim mnogi albanski narode, ja vam dolazim sa grupom junaka rasnih Dreničana koji su od Kolašina, te tačke koja je imala da spali Crnu Goru i Srbiju u prah i pepeo. A sad dolaze vama, da na miru pomognu sačuvati slobodu, a poslije za redare ako bude potrebno, na srpsko hajdučko gnezdo, ako od njega bude bilo zaprijetila kakva opasnost.“

I tako je govorio, dalje u ime Albanaca tj. Arnauta i „Velikog Ferhatbega Drage“ albanskog novopriznatog naroda, a onda se zahvalio „Biku“ i njegovima

što je vas perišanio Rogoznom. Poslije toga, uzima riječ Akif Bluta i sa balkona Islamskih ustanova govori:

„Draga braćo! U prisustvu naše braće Albanaca iz Kosovske Mitrovice su kucala naša srca i došli su nama u pomoć. Nama iza leđa stoji tri miliona Albaneza, a naš Pazar je centar Albanije i mi ćemo stvoriti Veliku Albaniju... Nećemo tuđe, a ne damo svoje. Prolićemo krv a ne damo Albaniju. Nećemo rat, ali hoćemo da sačuvamo mir. Zato molim, da se očuva red i mir u protivnom mi ćemo da očuvamo mir s puškom u ruci. Nećemo nered u varoši i kucanje po vratima.

A sada pozdravljam Albaneze koji su nam prišli u pomoć. U ime naše grude — Albanske Pešteri pozdravljam Albaneze, živela Velika Albanija.“

U početku je tako teklo. Upozorio je novopazarsku masu da su oni Albanci, a ne Bošnjaci, što u stvari jesu.

Subota, 11. 10. 1941. godine

Danas vlada tišina. Do sada, tj. jedan čas ništa naročito.

Subota, 18. 10. 1941. godine

Za ovu heftu (nedelju) dana nije bilo važnijih događaja osim opšte nervoze i nemira. Sinoć je pozvana omladina da se od nje stvori jedna stajaća vojska, sutra izvršeno razdvajanje na dve grupe. Oružje je razdijeljeno obaveznicima (svršenicima).

Večeras su oni (?) stigli u zasjedu. Borba se vodi sevjerom od Đurdevih Stubova. Ranjeno je nekoliko naših ljudi. Žandar je ranjen, a jedan ubijen (Arnaut). Sela gore. Četnici ili Komita je zapalila nekoliko muslimanskih kuća. Onda naši brže odmazdu. Mase su se uzburkale.

Sahranili smo danas trojicu poginulih na severu Đurdevih Stubova.

Nedelja, 19. 10. 1941. godine

Kako je ponestalo municije, poslata je automobilom grupa od šest ljudi za Kosovsku Mitrovicu i to: Ahmed (Ahmo) Bećirović, njegov pomoćnik Meko i još jedan građanin Ziko Besnićanin i Šučo Krnjajelac žandarm. Na Rogozni su pripucali plotuni iz zasjede od strane četničkih i komitskih (srpskih) bandi i zaustavili automobil, ubili su šofera Ahma, njegovog pomoćnika Šuču, žandarm je uspeo da se provuče kroz kišu kuršuma, ranivši se teško u desnu ruku — poginuo je takođe, treći civil, a četvrti je izbačen i oplijenjen poslat u Novi Pazar „da kaže kako su prošli“. Pošto su poverovali da je i žandarm poginuo, izazvani sa ovim zločinom, Arnauti su sa grupom naših otišli put Rogozne da otvore taj put za Kosovsku Mitrovicu i donesu municiju. Jedni su vodili borbu drugi prošli i uzeli u Njemaca oko stotinu sanduka municije koju je dopratio jedan njemački oficir sa trista Arnauta. Kada je došao ovdje oficir je održao govor u kome je rekao „da ne smete trošiti municiju u džabu nego da se puca na takvom odstojanju na kome će od deset metaka biti bar osam sigurnih pogodaka“.

Iza toga je nastalo paljenje sela, pljačkanje stoke, sva (svih) žita i ostalih objekata. Ovako svirepe mere, kaže se, nisu se poduzimale pre dolaska Arnauta niti bi se poduzimale, da nisu oni učinili takav presedan.

29. 10. 1941. godine

Danas je popaljeno nekoliko srpskih kuća Netvrđa i sela do njega, Cokovića i Postenja. Organizovan je napad i od strane Srba vrlo žilav. I pored toga uspjeli su naši da ih potisnu za nekoliko kilometara.

Noć je pala. Naši milicioneri su se povratili, napustivši svoje položaje.

30. 10. 1941. godine

Jutros su Srbi ponovo pišli na osvojene položaje, budući da su ih naši napustili.

Večeras su Srbi spalili po nekoliko muslimanskih kuća u Jasenoviku, Veveću i drugih. Naši seljaci iz tih sela pa do Požege su u kolonama sa stokom kućnim nameštajem, žitom itd., selili su se u varoš. Malo iza toga su došla dva kurira na konjima, od Džemaila Koničanina (bivšeg žandara koji je kao habsadžija ubio jednog zatvorenika Muslimana a poslije pobegao i obrazovao svoju četu, za odbranu od četnika i komunističkog napada, pokazao se vrlo agilan i poštenim ne davši svojim da vrše pljačku i ostala nedjela, i postao radi toga i svog junaštva vrlo popularnim i obožavanim) da zatraže municiju, jer im je braneći Požegu od srpske bande, koja je silazila od Jasenovika i ostalih sela na zapadu i severu od Požege, a koja su redom hteli da pretvore u pepeo, nestala.

Na toj strani napad je odbijen.

3. 10. 1941. godine

Za ova tri-četiri dana, takođe je bilo obilnijih događaja. Na Đurdevim stubovima su Srbi „Ustaše“ prije podne ubili dvojicu žandarma (Selima N. i Nazifa Gurdijeljića) unakazivši ih i jednog civila, ostali su jedva glavu iznijeli. Iza toga je bila intenzivnija borba dokle su ih odatlen isterali.

Prvog i drugog ovog mjeseca su Srbi zapalili selo Trnavu. Na tom dijelu se još vode borbe.

4. 11. 1941. godine

Još su naši vodeći politički krugovi poslali ustašama (ustanicima) govor Nedića predsjednika vlade sa porukom da se predaju i da prestane kaos, koji je zavladao osvetom jedne i druge strane u paljenju sela i međusobnom ubijanju i klanju.

Ova poruka je poslata njima preko dvije Srpkinje, g-đe Felcer i g-đe Nade. One su od njih donijele odgovor: da će se miriti ako mi položimo oružje, ako Turci polože oružje, u protivnom da će da napadnu. Mi smo se spremili i zauzeli položaj svuda oko varoši i izjutra oko šest časova je bio vrlo intenzivan napad od njihove

strane. Ustalo je sve s puškama, viljuškama, koljem sa privezanim noževima na njima. Borba je bila žestoka sve do devet sati. Kuršumi su zviždali po čaršiji. Rezultat borbe je bio, s naše strane petnaest ubijenih (Murad Glogovičanin policajac, Abdulhaga Rožajac, ef. Fako Ahmeta Košute, Iso Pučić, Fako Rebronja, dva Šip-tara, tri Biševca, Mehmed Hajdaragić Žani, a dvadesetpet ranjenih).

Od Srba je poginulo oko tridesetpet osim onih koje su Srbi odnijeli sa sobom. Taj dan je bio utorak. Srbi iz varoši su otvorili... na muslimane po brdima oko Pazara. No Arnauti su, onda izvršili pretres srpskih kuća i pobili uzgred oko sedam-osam Srba (Stevo Basarević, Šumanac, Mitrović, kap. Aleksa Bajčetić, Stevan Marjanović, maturant Filip, pekar i drugi).

Srbi su na poprištu „Jaklja“ — više borića poraženi i otjerani. Varoš je bila nespremna oružjem. Dosta je mali broj naših ljudi davalo otpora. Pričaju da je borbu završio u korist našu Mula-Jakup Kadrović iz Vuče, koji je došao sa milicijom dobrovoljcima iz Tutinskog i Rožajskog kraja i Biko sa svojom četom, zaobišavši ih a obukavši srpske kape.

Ja sam u utorak izašao oko podne na selo, da pozovem Pešterce u pomoć. Kad sam došao u Gluhavicu, bjegunci s „fronta“ na Jaklji, da bi opravdali svoje napuštanje položaja rekli su da je Pazar pao. Seljaci svi bijahu spremni za evakuaciju. Ja sam obišao sva sela preko Škrijelja do Čukota i Melaja i pozvao da se side u Novi Pazar.

7. 11. 1941. godine

Vratio sam se u petak u Novi Pazar, tj. danas sedmog. Strah je popustila ali se na oprezi drži. Nadaju se italijanskoj vojsci.

9. 11. 1941. godine

Noćas pred zoru je bila uzbuna. Čuli su se pucnji na okolini varoši. Žandarmi su svi otišli na položaje. Jedno selo (Cokoviće) je izgorelo. Rekoše da su ustanci opkoljeni. Zapaljena je Prćenova (selo). Borbe se vode. Pucnji odliježu. Varoš je u očekivanju dvesta Rugovaca za koje kažu da idu od Crkvina.

U šest naveče dolazi oko stopedeset-dvesta Arnauta iz Istoka. Bili su plotu-ni pušaka. Mula Jakup poput slavnog Kozaka Hadri Murada ide na konju sa arnautskim bajraktarima naprijed. Sa onom prosjedom bradom puna lica sa bijelom ahmedijom oko bijelog ćulaha.

Potom je održao govor arnautskim ratnicima u kome je podvukao moralne principe islamskog ratovanja protiv pljačke i ostalih nečovječnosti.

11. 11. 1941. godine

Večeras (utorak veče) oko šest časova, dođe kapetan u albanskoj vojsci, vođa albanskih trupa sa dva kamijona civila iz okoline Tutina i Rožaja u pomoć svojoj braći „Albancima Novog Pazara“.

U svom govoru je naglasio da je vapaj muslimana „Albanaca“ dopro do krajne tačke Albanije koja je teritorijalno mala ali duhom velika te kako su Albanci kroz pesto godina vodili borbu za svoju slobodu to su pohrlili da pomognu svi Albanci svom albanskom narodu (koji se proteže od Raške do krajne južne tačke Albanije).

„Od svirepih napada komunista, Srba, koji pokušavaju da podvrgnu naš narod opet pod svoju ugnjetačku papuču, i da smo došli zato da osujetimo tu njihovu paklenu namjeru.“

Iza toga je Akif efendija. Uzeo riječ i takode na albanskom jeziku održao govor u kome je opet naglasio, da su ovo Albanezi potomci Kuča, Klimentata i drugih albanskih plemena. Naglasio je da nema Hrvata niti Srba u ovom kraju.

U dva sata poslijen podne čuh da su srpski ustanici ubili jednog Martinovića (muslimana) u Požegi, pripucavši na mobu Nicevića sve ka ih poslao iza žita.

Odoše dva kamijona milicije u potjeru u sedam uveče. Čuše se plotuni sa svih strana. Ispočetka je izgledalo strašno. Mislilo se da je napad na Pazar. No odmah se je situacija razvedrila. To je bila oružana ekspedicija poslata od strane Kreiskomandanta iz Kosovske Mitrovice. Korpus je brojao oko šestotina lica. Od toga kako kažu, dvesta žandarma, sa dva teška mitraljeza i s nalogom da udare na Rašku da bi se sastali sa Nijemcima, koji idu od Kraljeva, da bi tako očistili ovaj sektor Novi Pazar — Raška — Kosovska Mitrovica.

Govori se da je u Srbiji veliki pokolj izvršen nad komunistima gde su uhvaćeni i da su oni pobjegli u Hrvatsku i blokirali Sarajevo gdje su doživjeli svoj strahovit poraz od strane arnautske vojske i div-junaka Bosanaca, govori se, isto tako da je Predsjednik srpske vlade svrgnut i uhvaćen sa svim uglednim Srbima, pa nije jer nije bio u stanju da zavede red i mir u Srbiji.

13. 11. 1941. godine

Danas očekujemo razvoj događaja. Dva sata je po podne. Došlo je još dvesta Arnauta preko Rogozne. Vodili su opet borbu sa ustanicima. Uspeli su da se probiju i dospiju u Novi Pazar.

Došao je Beslim Bajgara, bivši glasoviti odmetnik.

Petak 14. 11. 1941. godine

Danas se očekuje dolazak municije iz Kosovske Mitrovice.

S naveče oko sedam časova čuše se puške — šenluk. To je bio dolazak pratnje milicije iz Kosovske Mitrovice. Donijeli su četrdeset sanduka municije. Došlo je oko tristaosamdeset ljudi — pratnje. Ustanici su ih dočekali na Rogozni. Tu je bila ozbiljna borba. Naši Mitrovčani su uspeli da prodru. Ranila su im se dva čoveka.

Subota, 15. 11. 1941. godine

Trinaesti, četrnaesti i petnaesti novembar je proveden uglavnom u pripremanju ratnih operativnih planova.

Nedelja, 16. 11. 1941. godine

Danas se provodi u djelo akcija operativni plan. Civilna vojska od preko dve hiljade ljudi, većinom Arnauta (kojih je bilo oko dve hiljade), je razdijeljena u četiri dijela.

Jedan dijo je poveo Beslim Bajaga — arnautski borac (hajduk da se izrazim srpskim terminom) za slobodu arnautskog naroda, protiv srbijanske tiranije. On je započeo operaciju od Rogozna.

Drugu partiju je poveo naš, poštenjem i hrabrošću proslavljeni junak, Džemail Koničanin. On je započeo operaciju od Cokovića pa dolje ka Raški.

Treću grupu je poveo po podne takode arnautski dvadesetogodišnji komitaš Šaban Poluža, ka Raški niz rijeku Rašku.

Četvrta grupa je pošla ispod Đurđevih stubova, a petu Biko sa svojom grupom od Duge Poljane.

Zadatak ovom frontu da se tako masovno kreću k Raški, sa zadatkom da se sastanu ispod Raške devet kilometara kod Baljevca, gde će se sastati sa njemačkom vojskom.

Danas sam u dva sta po podne pošao za Đurđeve Stubove odakle je čitava masa posmatrala operacije. Prizor je bio veranski (?). Svuda sela plamte. Puške svih vrsta i sistema prelamaju brda i doline.

Ove su tek operacije imale oblik najstrahovitijeg rata. Razmišljajući o ovome setih se srpske izreke: „Drumovi će poželeti Turaka, al Turaka nigdje biti neće“, samo ovoga reda, ova „poslovica“, izgleda da će dobiti obrtni smisao „Drumovi će poželeti Srba, al Srba više biti neće“.

Rezultat današnje borbe jeste, četvorica naših mrtvih: Juko — Jusuf Omeragić, šofer iz Berana, Muslija Koničanin, bio tu (red, zet, djed), Džemail Koničanin i jedan Arnaut. Govore da je i četvrti ranjenik mrtav.

Naveče oko osam časova dođe iz Kosovske Mitrovice oko sto ljudi sa još jednom količinom sanduka municije, hemikalija i hleba.

17. 11. 1941. godine

Grupa koja je sinoć došla, jutros je otišla na front k selu Ljuljac, put Duge Poljane — istočno od Štitara.

Utorak, 18. 11. 1941. godine

Dosta brojna grupa Arnauta vratila se je s fronta. Bilo ih je najmanje petstotina. To je grupa koju je predvodio sredinom fronta Šaban Poluža koga su naši zvali Šaban Lopuža, jer je njegova grupa odana pljački.

Vratili su se i ostale grupe koje su operisale na drugim tačkama. Srbi su se navikli opet na bivše položaje. Povlačenje naših ljudi — idealista su prouzrokovali Arnauti prije svega Dreničani čiji je ideal borbe bio sasvim suprotan onim blefovima u održanim govorima, naime da dođu do što glomaznije pljačke. To je Šaban

Lopuža i dokazao, kada je prijetio Odboru ili da mu stvore (povrate) opljačkanu stoku ili, da mu daju ekvivalent u jednoj ogromnoj sumi novca. To je ideal za koji se je on, kao i ostali Arnauti, borio.

Srijeda, 19. 11. 1941. godine

Jutros su Dreničani otišli za Kosovsku Mitrovicu.

Četvrtak, 20. 11. 1941. godine

Doznali smo da je Šaban Lopuža uhvaćen u Kosovskoj Mitrovici, oteta mu je pljačka, a on strpan u zatvor. Ovo je izazvalo veliko raspoloženje.

Tako se čuje da su prošli i kod Italijana pljačkaši u Tutinu.

Petak, 21. 11. 1941. godine

DRUGI VEĆI NAPAD

Danas izjutra oko šest časova čula se je detonacija bombe — eksploziva, kao znak za napad. Na taj znak nastao je alarm u varoši i sve je izletelo iz kuća ko sekiru ko nož.

Napad je bio žešći. Oko sedam časova je naročito bio žestok. Srbi su se povukli vrlo brzo. Borba je bila vrlo žestoka. Trajala je do dvanaest i trideset do podne. Pazar je bio u kritičnoj situaciji.

Stvar je izveo na spas Pazarac slavni Džemail Koničanin, koji se je slučajno bio desio sa svojim društvom kod sela Hrvatska. Otuda kada je čuo napad na Pazar, privukao se napadačima i udario im se leđa i užasno ih potukao. Tada su oni udarili u bijeg. Ostavili su veliki broj mrtvih. Zarobljen im je jedan luksuzni automobil sa dva sanduka bombi „tromblonskih“.

Rezultat s naše strane je sedam mrtvih, a oko petnaest ranjenih.

Subota, 22. 11. 1941. godine

Osjeća se opasnost ponovnog napada na Novi Pazar. Očekuje se dolazak pojačanja iz Kosovske Mitrovice. Alarmiran je muslimanski svijet od Rožaja do Duge Poljane, za spas stotinama hiljada muslimanskih porodica.

Džemail Koničanin je otišao na Rogozno, za osiguranje puta mitrovačkog.

Petak, 29. 11. 1941. godine

Za ovih nekoliko dana je bilo zatišje. Dolazile su manje i veće grupe Arnauta iz Kosovske Mitrovice. Došlo je oko četiristotine svega.

Jutros u osam časova začu se iz početka nekoliko pušaka, iza toga se sve zapali od pušanih plotuna i paljbe. Svi smo bili ubijedeni da je napad. Izleteli smo napolje u tome stiže sve trkom jedan žandarm (Abid), ne veseljeg lica zapitah ga „šta je je li napad“ — „nije nego šenluk, dobila Albanija Pazar“ — Uh!

Srijeda, 3. 12. 1941. godine

TREĆI NAPAD

Zatišje. Kroz ovo nekoliko dana novo je samo to što su bivši načelnik i Slavko N. Išli u Rašku da ugovore sporazum. Odgovor je, da se sastanu delegacije u Piloretama.

Danas oko jedanaest časova čuju se puške na našim predstražama prema Raški. Izidem žurno. Puške sve češće. Čuje se po koja bomba. Jasno bi svakome da je treći napad na Pazar. Čaršija se počeo zatvarati. Ja uzeh dva hleba i metnuh ih u tašnju za ručak. Izadem na brdo iza „Kršle“.

Tu se nakupi dosta svijeta — posmatrača. Napad je bio sve jači na naše zasede. Oružnici u varoši žurno su krenuli na položaj — front.

Sad mi posmatrači na brdu doživljavamo jednu malu ratnu epizodu. Napadači — Srbi, osuše paljbu iz pušaka na nas od Postijenja. Kuršumi nam počeo zvrkati oko glava. Mi smo jedan preko drugoga pobrzo izbjegli i sklonili se oko kasarne. Na frontu je klokotao mitraljez i mašinke kao nikad do danas. Borba je trajala četiri sata.

Rezultat s naše strane dva mrtva Arnauta i dva naša ranjena. Obavešteni smo da je Raška u rukama Nijemaca i da su Srbi — komunisti iz Raške izvršili pokušaj probijanja kroz most.

Četvrtak, 4. 12. 1941. godine

Čusmo danas da dolaze Nijemci iz Raške. Izraz radosti je neizmjeran. U očekivanju smo.

Subota, 6. 12. 1941. godine

Danas su bili očekivani Nijemci. Veliki doček je bio pripremljen prije podne. Došlo je njih petorica po podne kao izvidnica stanja u Pazaru, jer su četnici bili rekli Nijemcima da su u Pazaru komunisti i predlagali su da oni idu prvi (da bi tako otvorili rat s nama) i da ubijede Nijemce da su ovde komunisti. Ali su Bajazit i Džafer Deva ubijedili Nijemce da ovdje nema komunista. Tako su došli Nijemci.

Rekoše da će sutra doći bataljon Nijemaca.

Nedelja, 7. 12. 1941. godine

Poslije strašnih događaja i doživljaja u Novom Pazaru i njegovoj okolini i strašnih borbi koje smo vodili sa četnicima i komunistima, dolazi nam opet sunce. Sloboda sa Nijemcima. Poslije dva mjeseca i pet dana, kako su nas ostavili, eto, danas opet dođoše u mnogo većoj sili nego prvi put — kad su osvojili tj. zauzeli Novi Pazar u mjesecu aprilu. Sada su bili zaista očekivani kao spasitelji i sunce sreće je blistalo na svačijem licu. Nestaje zabrinutosti i straha od ponovnih napada i dosadnog terorizma, od strane Arnauta koji su pokazali svu svoju sirovost i neote-

sanost ostavivši vrlo bljutavih uspomena i kod samih naših muslimana, ipak smo im zahvalni.

Rezultat ove dvomjesečne borbe jeste: sedamdeset i pet mrtvih na samom groblju Gazilar i oko dvadeset i pet na drugim mjestima. Dakle oko stotinu mrtvih i oko ranjenih.

Subota, 20. 12. 1941. godine

Danas je izvršen atentat na našu savest i na našu tradiciju — nošenja fesa, koji je zaveden još 1850. godine uvođenjem nizama u našu Bosnu.

Danas 20. 12. poslijen dvesta godina saopštava nam se naredba od gos.... Dace, da se više ne smiju nositi fesovi.

* * *

Istorijski izvor o kome je reč u ovom saopštenju nije do sada poznat naučnoj javnosti, niti istraživačima koji su se bavili proučavanjem novije istorije novopazarskog kraja.

Dnevnik događaja u Novom Pazaru obuhvata kraj 1941. godine i zanimljiv je iz više razloga, a njegov autor je nepoznat. Međutim, sasvim je jasno da je autor građanin Novog Pazara i to muslimanske nacionalnosti, To, pored ostalog, potvrđuje i tekst Dnevnika koji se odnosi na opis događaja koji su se odigrali 4. 11. 1941. godine:

„Ja sam u utorak izašao oko podne na selo da pozovem pešterce u pomoć i obišao sam sva sela preko Škrijelja do Čukota i Melaja.“

To su sela nastanjena isključivo muslimanskim stanovništvom. U pitanju je, znači, direktan učesnik događaja. Najverovatnije je opštinski službenik, jer je u tekstu, pre i posle opisivanja događaja, beležen sadržaj razgovora sa strankama koje je primao, precizno evidentirajući njihove zahteve.

Identifikacija autora Dnevnika je utoliko značajnija ako se ima u vidu da Novi Pazar zapravo i nije imao intelektualaca muslimanske nacionalnosti, jer su prvi građani Novog Pazara stekli fakultetska obrazovanja znatno posle završetka II svetskog rata.

Dnevnik je pisan latiničnim pismom i u njemu su svakodnevno (ukoliko je imalo značajnijih događaja) upisivane sve promene i to vrlo precizno navodeći imena učesnika događaja, lokaciju gde se odigrava događaj, a vrlo često i satnicu kada se nešto desilo. Dnevnik obuhvata period od 2. 10. do 20. 12. 1941. godine i u ovom saopštenju biće prezentirano nekoliko, po mom mišljenju, najznačajnijih događaja.

Nije sporno da je autor Dnevnika najveću pažnju posvetio borbama između četnika, s jedne i Muslimana i Arnauta, s druge strane. Prvi su napadali Novi Pazar da bi ga „oslobodili“, a drugi su imali zadatak da ga „odbrane“.

Da bi se shvatila težina okolnosti u kojim su se našli građani Novog Pazara i njegove okoline, kao i velikih stradanja koja su doživeli i Srbi i Muslimani na ovom području, potrebno je podsetiti se nekih prethodnih događaja.

Nemci su Novi Pazar zauzeli 17. 04. 1941. godine, a između 18. i 20. aprila održano je savetovanje u Kosovskoj Mitrovici na kome su učestvovali predstavnici Krajs komande iz Kosovske Mitrovice, videniji ljudi iz Novog Pazara i jedan broj Albanaca. Cilj ovoga sastanka bio je jasan: preuzeti svu vlast u Novom Pazaru od Srba i na njihovo mesto postaviti Muslimane. Kasniji sled događaja govori da je upravo takva odluka bila uzrok teških posledica, stalnih sukoba, nepoverenja i stradanja i Srba i Muslimana. Ubrzo su sa položaja smenjeni svi službenici Sreškog načelstva, sudova, žandarmerije itd., koji su bili Srbi.

Veliki deo teksta Dnevnika odnosi se na tri velika četnička napada na Novi Pazar. Prvi napad je opisan na sledeći način: „Danas, 4. 11. 1941. godine, izvršen je intenzivan napad od njihove, tj. četničke, strane. Ustalo je sve sa puškama, a borba je bila žestoka i trajala je sve do 9 sati. Rezultat borbe bio je: sa naše strane 15 ubijenih, a Srba je poginulo oko 35, ne računajući one koji su mrtvi odneti sa bojišta. Srbi iz varoši su otvorili vatru na Muslimane po brdima oko Novog Pazara. No, Arnauti su onda izvršili pretres srpskih kuća i ubili 7 do 8 Srba. Srbi su takođe poraženi na poprištu zvanom „Jaklja“ i odatle su proterani.“

Drugi napad na Novi Pazar odigrao se u petak, 21. 11. 1941. godine: „Danas ujutru, oko 6 časova, čula se detonacija od bombe, što je i bio znak za napad. Napad je bio žestok. Oko 7 časova su vođene najžešće borbe i trajale su sve do 12 časova i 30 minuta po podne. Novi Pazar je bio u vrlo kritičnoj situaciji, ali je grad spasio Džemail Koničanin, koji se slučajno zadesio sa svojom družinom kod sela Hrvatska. Kad je čuo za napad na Novi Pazar, privukao se napadačima i udarivši sa leđa užasno ih potukao. Na bojištu je ostao veliki broj mrtvih, a tokom borbi je od četnika preuzet jedan automobil sa dva sanduka tromblonskih bombi.“

Treći napad četnika na Novi Pazar odigrao se trećeg decembra 1941. godine: „Danas, oko 11 časova, čuju se puške naših predstraža prema Raški. Čuje se i po koja bomba i bi svakom jasno da je to treći napad na Novi Pazar. Čaršija se počela zatvarati. Napad je bio sve jači na naše zasede, a oružnici u varoši žurno su krenuli na front. Na frontu je klokotao mitraljez kao nikad do danas. U borbi su poginula dva Arnauta, a dva naša borca su ranjena. Obavešteni smo da je Raška u rukama Nemaca i da su komunisti iz Raške pokušali proboj preko mosta.“

Za ovako intenzivne borbe bila je potrebna znatna količina municije i naoružanja. O načinu nabavke i dopremanja municije i naoružanja govori se u Dnevniku u više navrata. Tako je, na primer, kao najznačajniji opisan i jedini događaj koji je 6. 10. 1941. godine u celosti posvećen nabavkama oružja i municije, o čemu autor kaže:

„Otišla je jedna grupa u Kosovsku Mitrovicu za oružje i municiju. Kad su bili na planini Rogozni, pripucali su na njih iz popove kuće u selu Rajetiću. Za napad se čulo i poslat je Biko Drešević. Otvoren je pravi rat. Popova kuća je spaljena, kao i mnogih drugih. Odatle je ta grupa prošla do Mitrovice, gde su uzeli oružje i municiju i doneli u Novi Pazar.“

Opisujući događaje koji su se odigrali 19. 10. 1941. godine, u Dnevniku se konstatuje sledeće: „Kako je ponestalo municije, poslata je grupa od šest ljudi —

navodeći ih poimenično — koji su imali zadatak da iz Kosovske Mitrovice dopreme municiju u Novi Pazar. Posle borbi na planini Rogozni, gde je na obe strane bilo mrtvih, iz Kosovske Mitrovice je od Nemaca preuzeto oko stotinu sanduka municije, a dopremanje municije izvršeno je uz pomoć nemačkog oficira i Arnauta. Došavši u Novi Pazar, nemački oficir je održao govor u kome je istakao kako treba trošiti municiju i da, ubuduće treba pucati sa takvog odstojanja gde će od 10 metaka biti bar 8 sigurnih pogodaka.“

U borbama za Novi Pazar učestvovali su i Arnauti. U tom smislu više puta se pominje dolazak Arnauta u Novi Pazar i njihovo uključivanje u borbu. Tako se, na primer, 4. 10. 1941. godine javlja žandarmeriji da prema Novom Pazaru idu Arnauti sa Italijanima od Drenice i da će preko Rogozne doći u Novi Pazar, a 9. 10. 1941. godine se očekuje dolazak nove grupe Arnauta za koju se kaže da će biti pojačanje našoj miliciji. O učešću i angažovanju Arnauta u borbama za Novi Pazar, autor Dnevnika detaljno govori, posebno u vezi sa podacima o mestima pogibije i broju poginulih.

Veoma je značajan i deo Dnevnika koji govori o situaciji posle uspostavljanja vlasti od strane Albanaca. Time je, zapravo, počeo proces albanizacije novopazarskog kraja i njegovog pripajanja Velikoj Albaniji. U tom smislu, vrlo su interesantni detaljni opisi javnih nastupa najuticajnijih vođa Albanaca, a pre svega Aćifa (Bljute) Hadžiahmetovića, nesporno najvećeg autoriteta i među Muslimanima na širem području Sandžaka. Opisujući događaje koji su se odigrali 10. 10. 1941. godine, u Dnevniku se govori o dolasku većeg broja Arnauta iz Drenice i opisuje se obraćanje Aćifa Hadžiahmetovića građanima Novog Pazara. Tom prilikom je, sa balkona Islamske verske zajednice, rekao:

„Draga braćo! U prisustvu naše braće Albanaca iz Kosovske Mitrovice, kuću naša srca jer su došli da nam pomognu. Nama iza leđa stoji tri miliona Albanaca, a Novi Pazar je centar Albanije i mi ćemo stvoriti Veliku Albaniju. Nećemo tuđe, a ne damo svoje. Prolićemo krv, a ne damo Albaniju. Nećemo rat, ali hoćemo da očuvamo mir. Zato molim da se očuvaju red i i mir. U protivnom, mi ćemo očuvati mir sa puškom u ruci. A sada pozdravljam Albance koji su nam prišli u pomoć. U ime naše grude — Albanske Pešteri, pozdravljam Albance. Živela Velika Albanija.“

Zatim je, na kraju, upozorio okupljene građane Novog Pazara da su oni Albanci, a ne Bošnjaci.

Analizirajući tekst Dnevnika primetan je kritički pristup autora prema pojavama. Tako je, prilikom opisa borbi na Rogozni, navedeno da je nastalo paljenje sela i pljačkanje (odvođenje stoke, odnošenje žita i sl.). Autor konstatuje da se ovako svirepe mere nisu preduzimale pre dolaska Arnauta, niti bi se preduzimale od strane Muslimana. O pljačkama, pre svega srpskih kuća, autor dnevnika govori i prilikom opisa stanja u okolini Novog Pazara pod datumom 18. 11. 1941. godine:

„Danas se dosta brojna grupa Arnauta vratila sa fronta. Bilo ih je najmanje 500. To je grupa koju je predvodio sredinom fronta Šaban Poluža, koga su naši zvali Šaban Lopusuža, jer se njegova grupa odala pljački. Vratile su se i ostale grupe

koje su bile na drugim tačkama. Povukli su se i naši ljudi jer su to prouzrokovali Arnauti, pre svega Dreničani, čiji je ideal borbe bio sasvim suprotan održanim govorima. To je Šaban Poluža dokazao kada je pretio Odboru sa zahtevom da mu povrate opljačkanu stoku, ili da mu daju, kao ekvivalent, ogromnu sumu novca. To je ideal za koji se on, kao i ostali Arnauti, bori.“

U Dnevniku se navodi da je upravo Šaban Poluža uhvaćen u Kosovskoj Mitrovici 20. 11. 1941. godine i da mu je oteto ono što je opljačkao, kao i da je uhapšen. Prema kazivanju autora to je izazvalo veliko odobravanje u Novom Pazaru, a konstatuje se da su, prema nezvaničnim informacijama, slično prošli i oni koji su pljačkali po Tutinu. Međutim, pored navoda u Dnevniku o pljačkaškim pohodima Šabana Poluže, od jednog broja Muslimana — savremenika tih događaja — mogu se čuti izjave koje demantuju takve tvrdnje autora Dnevnika.

U Dnevniku događaja u Novom Pazaru ima nekoliko detalja koji jasno ukazuju kako su Muslimani prihvatili dolazak Nemaca. Zbog osećanja velike nesigurnosti i ugroženosti nastalim usled stalnih pretnji, nekih naređenja četničkih komandi, kao i Programa etničkog čišćenja Srbije od nesrpskog stanovništva, Muslimani su Nemce doživljavali kao zaštitnike. O tome vrlo ilustrativno govori podatak da je autor Dnevnika počeo beležiti značajnije događaje 2. 10. 1941. godine, upravo kada su Nemci napustili Novi Pazar, a vođenje Dnevnika prekinuo 7. 12. 1941. godine, kada su Nemci ponovo došli u Novi Pazar.

Odlazak Nemaca 2. 10. 1941. godine doživljen je ovako: „Posle izvesnog zatišja, provedenog bez bilo kakvih naročitih događaja, dešava se značajan datum. Nemci su dobili brzoglasni nalog da napuste Novi Pazar. Svi su pokušali da protumače ovaj događaj koji se desio noćas, ali je sve ostalo dostojanstveno. Ujutru su se našle samo prazne kasarne i polupana stakla. Kažu da se u Kosovskoj Mitrovici još nalaze.“

Ponovni povratak Nemaca, 7. 12. 1941. godine, autor ushićeno opisuje: „Posle strašnih događaja i doživljaja u Novom Pazaru i njegovoj okolini i strašnih borbi koje smo vodili sa četnicima i komunistima, dolazi nama opet Sunce. Sloboda dolazi sa Nemcima. Eto, danas opet dođoše sa mnogo većom silom nego prvi put kada su u aprilu mesecu osvojili, tj. zauzeli, Novi Pazar. Sada su bili zaista oče-kivani kao spasioci i sunce sreće zablistalo je na svakom licu. Nestaju zabrinutost i strah od ponovnih napada, kao i dosadnog terorizma od strane Arnauta koji su pokazali svu sirovost i neotesanost, ostavivši vrlo bljutave uspomene i kod samih naših Muslimana. Ipak smo im zahvalni.“

Iz sadržaja Dnevnika takođe treba pomenuti funkcionisanje vlasti u Novom Pazaru. A kako je vlast funkcionisala ilustruju sledeći primeri. Govoreći o muslimanskoj miliciji, u Dnevniku se kaže: „Naša milicija, kao razuzdana gomila, čini izvesne istupe, jer hoće sama da obavlja neke poslove koji spadaju u nadležnost policije. Da bi se održao red i mir, naše vođe osnivaju Prijeki sud u koji su ušli: Ahmed Daga, načelnik, Asim-efendija Salihhamidović, komandant žandarmerijske čete i Jonuz Hamzagić, sudija.“

Naredbe koje su aktuelne vlasti izdavale po nekad su izazivale ogorčenje, kao što je Naredba o zabrani nošenja fesa. Autor dnevnika je veoma tragično doživio tu Naredbu, što se vidi iz Dnevnika: „Danas je izvršen atentat na našu savest i na našu tradiciju nošenja fesa, koja potiče još iz 1850. godine — uvođenjem niza-
ma u našu Bosnu. Danas, posle toliko godina, saopštava nam se Naredba da više ne smijemo nositi fes!“

Osim borbi, paljevina i pljački, bilo je pokušaja da se između dve zavađene strane vode i pregovori. Jedan od takvih pregovora održan je početkom oktobra 1941. godine, a atmosfera u Novom Pazaru je tim povodom opisana na sledeći način: „Danas, 4. 10. 1941. godine, između 10 i 11 časova, nastala je ozbiljna zbunjenost u varoši. Komunisti iz Raške dolaze u telefonsku vezu sa Novim Pazarom. U ime komunista govorio je Zenun Hasković, a u naše ime govorio je Jonuz Hamzagić, stari intelektualac i sudija. Reč je bila o tome da se nađe neki modus kako bi se grad predao mirnim putem i bez prolivanja krvi, kao što se komunistima predala Raška. Riječ je bila, dalje, o sastanku u Okružnom sudu i to danas posle podne. Sastanak je zakazan sa ciljem da Zenun Hasković, kao Novopazarac i delegat boljševika, razgovara sa Jonuzom Hamzagićem, sudijom. Oko ikindije, komunisti odlaze na sastanak za 5. oktobar i to na pola puta između Raške i Novog Pazara.“

Međutim, iz daljeg teksta Dnevnika vidi se da pomenuti pregovori nisu održani 5. oktobra, već 7. ili 8. 10. 1941. godine, gde se govori da je upravo u jednom od ta dva dana delegacija iz Novog Pazara išla u Piloreta i da je pregovarala sa komunistima iz Raške o nenapadanju. Novim Pazarom je vladala ozbiljna zabrinutost da ne bude napada. U međuvremenu su upućeni predstavnici grada da traže pomoć od albanske ili italijanske vojske.

Zbog ograničenog vremena za izlaganje saopštenja, nije bilo mogućnosti za prezentiranje drugih dokumenata, posebno dokumentacije o delovanju Krajske komande sa sedištem u Kosovskoj Mitrovici, kao i dokumenata koja su tek od nedavno dostupna (npr. dokumentacija o suđenjima u odsustvu neposredno po završetku II svetskog rata, sa detaljnim podacima o učesnicima u tim procesima, iskazima svedoka, podacima o utvrđenom stepenu krivice i slično). Naznačena dokumentacija biće prezentirana prilikom objavljivanja celokupnog teksta Dnevnika događaja u Novom Pazaru 1941. godine.

IZ REČNIKA SANDŽAČKIH NARODNIH GOVORA

Husein Derdemez

Bare, Sjenica

UDK 811.163.4(497.11)'282.2(038)

Reči koje pretežno upotrebljavaju stariji muslimani, pa i ostali (ima orijentalizma, turcizma, lokalizma).

• araba	— Putnička kola, kola sa zapregom
• avdžija	— Lovac
• avdes	— Ritual umivanja pred molitvu
• akšam	— 1) Mrak, 2) Četvrta po redu muslimanska molitva
• akšamluk	— Sedeljka u mrak uz čaj i kafu
• asli	— Upravo
• asker	— Vojska
• aman jarabi	— Milost bože
• aždrail	— Onaj koji vadi dušu (mit.)
• alah rahmetli	— Bog da mu dušu prosti
• alahimanet	— Doviđenja, zbogom (Bogu na amanet)
• alnaisati	— Razumeti
• aršin	— Stara mera za dužinu
• anterija	— Dugačka haljina
• aščija	— Kuvar
• ašikovanje	— Vođenje ljubavi
• amajlija (hamajlija)	— Zapis hodžin u trouglastom zavežljaju
• angarija (hangarija)	— Metež, gužva
• aferim!	— Bravo!
• ašik	— Ljubavnik
• aždaha	— Neman, ala, zmaj ogromnih razmera
• ašicare	— Očevidno, jasno, otvoreno
• ašluk	— Novac za prašak, džeparac
• ačik	— Otvoren, jasan
• adžo	— Stariji čovek koga deca zovu iz milošte
• adet	— Običaj
• adoš	— Imenjak
• afijetola	— Prijatno! (Prilikom obeda)
• ahar	— Konjska štala
• ahabab	— Drug, prijatelj
• ahmak	— Glupan, budala
• ajluk	— Mesečna plata, dohodak

• bagljiv	— Bolestan u nogama, bolest konja
• bahnuti	— 1) Iznenada ući, izbiti 2) Udariti, lupati
• bajagi	— Tobože, kao da...
• bajrak	— Zastava
• bajram	— 1) Muslimanski verski praznik 2) Lično ime muslimana
• balandža	— Vrsta kantara za merenje težine
• balgan	— Sluz, šljam u iskašljavanju
• bambaška	— Svoje glav, poseban, mimo ostali svet
• barabar	— Uporedo, jednako
• barem	— Makar, ako ništa drugo
• basamak	— Stepjenik na drvenim stepenicama
• basma	— Tekstilno platno
• bastati	— Znati nešto uraditi
• batal	— Pokvareno, razvaljeno
• batil	— Nevaljalac, pokvaren čovek
• batisati	— Crknuti, krepiti
• bešare	— Predznak, znamenje
• bešika	— Kolevka za bebu
• bečar	— Neženja, mladić
• bedevija	— Kobilica dobre pasmine
• bedova	— Kletva, prokletstvo
• bedrenica	— Crni prišt
• begenisati	— Svideti se, dopasti se
• bekrija	— Lola, pijanica, mangup
• belaj	— Nevolja, nesreća, beda, đavo, vrag
• belegija	— Mekani brus za oštrenje sečiva
• benaviti	— Budaliti, glupirati se
• beriĉat versi	— Hvala lepo, zahvalnost
• besa	— Sigurno obećanje, tvrda vera, časna reĉ
• bet	— Ćudnovato, neobiĉno
• bez	— Belo platno za izradu veša i dr.
• bilenzuk	— Skupocena narukvica
• binija	— Drvo na unutrašnjoj strani vrata
• birijan (pirijan)	— Jelo sa pirinĉem
• birindži	— Najbolje, super
• birvaktile	— Nekada, u stara vremena
• bljenuti	— Razvedriti se, prolepšati se (vreme)
• boš	— Prazno, ništa
• bošĉaluk	— Darovi naslagani u bošĉi
• bronzulj	— Posuda za vodu, obiĉno od cinka
• brvna	— Zid od drveta

• buktisati	— Nervirati se, oneraspoložiti se
• bućme	— Heklani deo na nogama ženskih dugačkih gaća
• bucat	— Drveni sud za nošenje vode
• budžak	— Ugao, ćoš, zabačeno mesto
• bugija	— Prašina, para, dim
• bukadar	— Mnogo, mnoštvo, puno
• bukagije	— Metalni okov za noge
• buljuk	— Skupina, grupa
• bungur	— Izdrobljeno žito za stoku
• burgija	— Manje svrdlo
• vakuf	— Zadužbina za opšte religiozne i humanitarne svrhe
• valahi	— Zakletva bogom, bogami
• vakat	— Vreme
• vada	— Rok
• vagan	— Drvena posuda za jelo
• valahi-bilahi	— Pojačana kletva,
• vilahi-bilahi-talahi	— Najjača muslimanska kletva
• varenika	— Kuvano mleko
• varosati	— Krečiti
• vede	— Obrve
• vedi mu	— Ugađa mu, mnogo brine o njemu
• verem	— Briga, tuberkuloza, sušica
• veresija	— Davanje na poček za novac
• verige	— Lanac za koji se okači bakrač na ognjištu
• vesvesa	— Briga, sumnja, uznemirenost
• videlo	— Svetlost
• vilajet	— Predeo, kraj, zavičaj
• viljuška	— Gvozdена vila, alatka
• vehnuti	— Naglo prodati nešto pošto bilo
• gasuljica, gašnjača	— Mala posuda za petrolej za osvetljenje
• gaip	— Hrabrenje, podrška
• gajtan	— Dugačka uzana traka na nošnju, ukras
• galiba	— Možda, valjda, izgleda
• garamet	— Komplikacija, teškoća
• garib	— Star čovek, nekadar
• gasal	— Kupanje mrtvaca
• gete	— Čarape bez naglavka
• gudža	— Okruglo loptasto drvo za igru gudže
• guka	— 1) izraslina na telu 2) količina kačamaka ili halve loptastog oblika
• gunturać	— Konjska bolest, kašalj
• gurbet	— Rom, ciganin

• dova	— Muslimanska molitva
• dekik(a)	— Minut
• denjak	— Zavežljaj
• dert	— Ljubavni bol
• divanija	— Luckast čovek
• „dobri“ (mit)	— Bivši pokojnik koji nečujno, često nevidljivo ide po svetu i uči narod, kažnjava zlo
• dosluk	— Prijateljstvo
• dunjaluk	— Svet
• ders	— Predavanje
• devamiti	— Redovno uzimati i trošiti lekove ili neki drugi posao redovno obavljati
• dimije	— Odeća muslimanki
• din	— Muslimanska religija
• dost	— Prijatelj
• daidža	— Ujak
• dajana	— Izdržljivost, snaga
• dajanli	— Izdržljiv
• dajnica	— Ujna, ujakova žena
• dalavera	— Brzina, prevrtljivost
• dalga	— Nepogoda, mećava, nevreme
• dama	— Udar, šlog, kap
• dava	— Tužba
• davranisati se	— Snaći se, oporaviti se
• dežmekast	— Omalečak, debeo, krutelast
• debe	— Mali drveni sud sličan kaci
• dedo (deda)	— Očev ili majčin otac
• delikanlija	— Živčan, živahan razvijen momak u punoj snazi
• denjak	— Složena gomila pruća
• deredža	— Imovna moć, bogatstvo
• derma	— Izlaz, rešenje
• deva	— Kamila
• deverati	— Žibeti, životariti
• dibitus	— Sasvim, skroz (ti si dobidus budala)
• dikat	— Pažnja, nastojanje, trud
• dilber	— Dragan, ljubavnik, miljenik
• dilim	— Parče, deo
• dirindžiti	— Raditi teške poslove
• divaniti	— Razgovarati uz kafu
• dizgin	— Deo konjske uzde
• dohakati	— Dokrajčiti, doći glave
• dokundisati	— Naškoditi, nauditi

- dolap — 1) Posuda za prženje kafe
2) Odeljak u drvenom sanduku
- dockan — Kasno
- dosluk — Prijateljstvo
- dram — Starinska najmanja mera za težinu
- dramlija — Krupna sačma za lovačke puške
- duman — Dim, prašina, para, tama
- dupke — Uspravno, puno
- duvak — Providni deo nevesti preko lica
- duvar — Zid
- duvarina — Ostaci zida
- dah — Teranje konja
- derdef — Okvir za vez
- duveglija — Mladoženja
- duturum — Neznalica, bogalj
- derdek — Soba za prvu bračnu noć
- durumlije — Dug vojni rad nekad u Turskoj
- dah-dah — Čas-čas, nekad-nekad
- daurin — Nevernik
- dem — Deo uzde koji se stavlja konju usta
- derdan — Ogrlica, niska, lanac o vratu
- dinduha — Probušeno okruglo zrno za ogrlicu
- dogat — Konj bele boje, belac
- dovda — Telo, organizam, trup
- dunah — Greh
- dunija — Vinkla, vaser vaga
- duture — Otprilike, sve skupa
- duturum — Nesposobnjak, nevešt, ništa ne zna
- edžel — Sudnji dan, smrt, umrli dan
- edepsus — Loš, nevaspitan, neljudan čovek
- ejam — Slobodno vreme za nešto, prilika
- ejdovale — Zbogom!
- ejsahadile — Pozdrav pri ispraćaju nekoga
- ejvala — Doviđenja, zbogom
- elhamdulila — Bog da pomogne, pri završetku jela
- elhućumlila — Budibogsnama, znak čuđenja
- emer — Sudbina, božja volja
- erbap — Umešan, vešt, sposoban
- evlad — Deca, porod
- evlijah — Prorok, čovek u dosluhu sa bogom
- ezan — Poziv na molitvu kod Muslimana
- efendija — Gospodin

• estakvirulah	— Bože sačuvaj
• ždraka	— Zrak svetlosti
• žigati	— Bolno probadanje u grudima, telu
• zumba	— Naprava za bušenje, probojac
• zorom	— Na silu, prinudno
• zorlama	— Bolest ruku i nogu od teškog rada
• zor	— Prisila, snaga, muka
• zirajet	— Poseta, obilazak
• zijan	— Šteta, gubitak
• zijančer	— Štetočina
• zijafet	— Raznovrsna jela, gozba
• zift	— Smola od duvana
• zevzek	— Blesavko, glupak
• zerzevat	— Raznovrsnost, od svega pomalo
• zendil	— Bogat, imućan
• zeman	— Doba, vreme
• zavala	— Skupljeno nezdenuto seno
• zavalaksati	— Nagomilati, povećati količinu
• zar	— Zavesa na prozoru
• zapt	— Disciplina, stega
• zaprega	— Tkana kecelja, narodna nošnja
• zaledušiti	— Povratiti dušu vodom
• zakocehnuti se	— Jako zaplakati, izgubiti dah od plača
• zajif	— Mršav, omršaveo
• zabun	— Mršav, zajif
• zašejati	— Zaobići, ići okolo
• zaptija	— Stražar
• inšala	— Akobogda
• imam	— Hodža, starešina za jedan kraj
• insan	
(iksan — pravosl.)	— Čovek, čeljade
• ičindija	— Deo dana između podne i večeri
• insansko sure	— Prikaza koja ima čovečiji oblik
• ihtijar	— Stari čovek
• izun	— Dozvoljeno, odobreno
• inočka	— Druga žena kod Muslimana
• ihram (iram)	— Šarena tkanina, prekrivač
• istizah	— Potreba, nevolja, nužda
• išare	— Govor mimikom, znakom, migom
• ibliz	— Đavo, vrag
• ibret	— Mnoštvo, čuđenje
• igbal	— Sreća

• ihmaliti	— Odlagati, dangubiti, odugovlačiti
• ilač	— Lek
• ilačli	— Lekovito
• ilum	— Versko znanje
• ilahi-jarabi	— bože moj
• insaf	— Savest, duša, duševnost
• intat	— Pobožnost, poslušnost, po volji
• jabana	— Tudina, stranac
• jadac	— Kost kod peradi, vući jadac
• jagluk	— Izvezena marama od fina platna
• jahnija	— Vrsta jela od debelog mesa
• jahudija	— Tvrdica, škrtica, Jevrej
• jandžik	— Torba od životinjske kože
• jandal	— Nastranu, upreko, posebno
• jangija	— Velika vrućina
• japija	— 1) Drvena građa 2) Osoba krupna dugačka
• jarabi	— Bože, hvala bogu
• jarak	— Manji kanal za vodu
• jaran	— Drug, prijatelj
• jarma	— Krupno mleveno žito za stoku
• javaš	— Polagan, lenj, nemaran, spor
• jazuk	— Šteta, na sramotu (Jazuk ti bilo!)
• jeftika	— Tuberkuloza, sučica
• jeksik	— Nenapunjeno, neravno, manjkavo
• jemek	— Jelo, obred, ukusno jelo
• jemin	— Čvrsta zakletva
• jetim	— Veoma maloletno, nekadro
• jezid	— Jezičara, ljuta osoba, galami, psuje
• joguno	— Klizavo, neuhvatljivo
• jolpaz	— Skitnica, badavadžija
• jordam	— Ponos
• jezir bismo	— Nastradasmo, propadosmo
• jalija	— Rečna obala
• kalaštura	— Prljava žena, neuredna, raskalašna
• kama	— Nož sa dve oštrice
• kandžija	— Bič
• kančelo	— Namotaj prediva
• kna	— Noć kad se dovedenoj mladi boji kosa
• kanat	— Prozorsko krilo, krila vrata na kolima
• kandža	— Oštri nokti kod ptica grabljivica
• kapara	— Predujem za kupljenu stvar
• karaboja	— Crna boja

• karakondžula	— Veštica, veštar, avet
• karanluk	— Mrak, pomrčina, magla
• karar	— Jednakost, ravnoteža
• karlica, kalica	— Drvena izdužena posuda za razlivanje mleka
• kasaba	— Varošica, gradić
• kas	— Nakana, namera, spremnost
• kastile	— Namerno
• katal	— Stradanje, pogubljenje
• kavurisati	— Pržiti, dinstati
• kavurma	— Vrsta jela od iznutrica
• kible	— Strana sveta prema Meki i Medini
• kijamet	— Nepogoda, nevreme
• kiradžija	— Čovek koji pregoni teret za novac
• kismet	— Sudbina, ako bude prilika
• kivan	— Ljut, spreman na osvetu, osvetoljubiv
• klickati	— Uzimati ili davati po malo i malo
• klis	— Okruglasto drvo za igru KLIS kod čobana
• kljuka	— Nepokretnost
• košara	— Koliba pokrivena slamom
• košija	— Trka konja ili pešaka za nagradu
• kodža	— Prilično, puno, mnogo
• kovča	— 1) Spona, spojka 2) Brzo shvata
• kolaj	— Slobodno, lako, bez napora
• kolan	— Pletena traka za pričvršćivanje samara konju
• komora	— Slog mladine sprema na konju
• konak	— Prenosište
• kondre	— Cipele
• kopanja	— Gruba posuda za vodu
• kopile	— 1) Vanbračno dete 2) Vragolan
• koptisati, kidisati	— Navaliti na neki posao, na nekoga, na nešto
• kozbaša	— Predvodnik kosača
• kosina	— Nož za brijanje
• kotiljač	— Uvijena tkanina na glavi za nošenje tereta
• kotliče	— Mali kotao, bakrač
• kraješnica	— Narodna epska pesma
• krbulja	— Posuda od kore drveta za jagode, trešnje
• krepati	— Crknuti, uginuti
• kresa	— Palidrvce u šibici
• krkanluk	— Izobilje jela i pića
• krokljaj	— Koračaj
• kokija	— Jak miris
• kujruk	— Pletenica, „rep“

- kulaš — Konj sivopepeljaste boje
- kurban — Ovan koji se kolje na Kurban-Bajram
- kurisati — Naviti, namestiti, naštiovati
- kurtalisati — Spasiti, osloboditi nevolje
- kuskun — Kaiš ispod repa konja vezan za sedlo ili samar
- kuvet — Snaga, kondicija, izdržljivost
- kara-denis — Crno more
- kijametski dan — Sudnji dan, strašni sud, (Potop — H. D.)
- kas sam — Nameran sam
- klanjati — Moliti se bogu
- kontati — Računati, pogađati, rešavati
- kontan — Bistar, jasan, razabran
- koluk — Nevaljalac
- kuran — Sveta muslimanska knjiga
- kuvetli — Snažan, vredan, vitalan
- lakrdija — Reč, razgovor, govor
- lamba — Svetiljka na petrolej
- lastik — Rastegljiva traka
- leden — Labor za pranje i umivanje
- lejlek — Roda
- lenka — 1) Dugačka motka za vešanje mesa na tavanu
2) Motka na kojoj leže kokoške
- lezet — Ukus nečega
- lijek, liječak — Malo nečega, neznatna količina
- loboder — Trupac, balvan drveta
- lokmadžija — Lice koje jede i pije sve što mu se donese
- londža — Besposličarska gomila lica
- lućum — Materija koja lepi, spaja
- lubina — Neisečeno meso zaklane životinje
sa unutrašnjim organima
- lila — Baklja uoči Petrovdana
- ljevor — Revolver
- ljušče — Jaje
- mašala — Uzvik radovanja, bravo, da se ne urekne
- maše — Metalna štipaljka kojom se uzima žar
- mačuga — Štap bilo kakav
- maf — Propast, uništenje
- magaza — Prostorija za stvari, namirnice
- mahala — Deo sela
- mahija — Krovna greda sa ugla do šljemena
- mahluk — Nevaljala stvorenja
- mahnit — Lud

- mahrama — Marama, bošča za glavu kod žena
- mahsuz — Specijalno, posebno, naročito
- maja — Kvasac za sirenje
- majasil — Kožna bolest
- majdan — Mesto gde se vadi kamen
- makanja — Malo dete, nejač
- maksul — Letina, rod
- maksum — Nejako dete
- mal — Stoka, imetak
- mandal — Dugačko drvo kojim se zaključavaju vrata
- matrak — Nema ništa
- matuf — Čovek pod starost kad zaboravlja
- mazlun — Nejaka, nekadra osoba
- međer — Dakle, prema tome (zaključivanje)
- meća — Voda sa brašnom za stoku
- meće šimšik — Sijeva munja pred kišu
- medet — Avaj! Pomoć!
- medresa — Verska škola kod muslimana
- mehana — Krčma, kafana
- mekan — Melodija, glas
- mejtef — Muslimanska niža škola
- memla — Buđ, vlaga
- merhaba — Zdravo! Pozdrav kod muslimana
- merhamet — Samilost, milosrdnost
- mevlut — Hvalospjev Muhamedu, 52 dana posle nečije smrti
- mezar — Grob, raka
- mezga — Mesto odakle se baca kamena sa ramena
- miva — Voće
- milć — Prostor za građevinu
- milet — Neozbiljna osoba, šeret
- menduše — Ukras na ušima žene
- minder — Dugačka zastrta sećija za sedenje
- mendilj — Maramica
- miljtan — Gornji deo ženske narodne odeće
- mozolj — Žulj
- muštuluk — Nagrada za radosnu vest
- mubareć — Neka je sa srećom
- mufljuz — Propalica, bitanga
- muftaćan — Zavisao od tuđe pomoći
- mufte — Besplatno
- muftija — Verski muslimanski starešina za područje
- muhadžer — Doseljenik, izbeglica

• muhanatli	— Osetljiv, namćor
• muhur	— Pečat, štambilj
• muhurovi, murovi	— Žmarci
• mujezin	— Hodža koji sa minareta poziva na molitvu
• munafik	— Ogovarač, spletkar
• munasip	— Pogodno, povoljno
• musafir	— gost na konaku
• mutvak	— Ostava, špajz
• maf	— Propast
• mal	— Stoka, bogatstvo
• maskariti se	— Izvoditi šalu
• meleć	— Andeo
• muderis	— Upravnik više verske škole
• nimet	— Hleb, ono što se jede
• namaz vakat	— Vreme molitve
• nečare	— Bezizlaznost, teška situacija
• nišan	— Obeležje na grobu muslimanskom
• nadžak čoeck	— Naopak čovek
• nafaka	— Letina, hrana, nužna hrana
• nafakasmus	— Onaj koga nafaka neće
• nimet	— Hleb i sve ono što se jede
• namćor	— Čudnovat, naopak
• nagrajisati	— Nagaziti na poturene vradžbine
• naštinje, naštesrca	— Rano izjutra pre jela
• nafatiti se	— Pristati da obavi neki posao
• naheriti se	— Nakriviti se
• najlak	— Polako, postepeno, bez žurbe
• nakastiti	— Nameriti, planirati
• nalča	— Konjska potkovica polukružnog oblika
• nam	— Ponos, glas, popularnost
• namaz	— Klanjanje, moljenje bogu pet puta dnevno (pet vakti namaza)
• nana	— Starija žena, majka, baba, strina
• nalule	— Drvene sandale
• nasihatiti	— Poučiti, savetovati
• nasulititi se	— Dogovoriti se, rešiti, poravnati se
• natoripati se	— Izvršiti nuždu u većoj količini (dete, goveče)
• navardati	— Mnogo naložiti vatru
• nazor	— Uzeti silom, oteti
• nej se	— Nije važno, nije bitno
• nem	— Vlaga, bud
• nihać	— Brak, venčanje

• nanijeti	— Odrediti nešto nekako, planirati
• njiriti	— Piljiti, dugo gledati
• njojna	— Njena
• njiviti	— Gajiti, podizati, negovati
• ojice	— Platneni deo od svile na rubu šamije
• odžak	— Otvor na krovu gde izlazi dim
• ožeg	— Metalna kuka za džaranje vatre
• obdanice	— U toku dana otići i vratiti se
• obrazit	— Karakteran, odgovoran
• od devendela	— Od pamtiveka, od vjkada, oduvek
• oferčiti	— Ugledati, pronaći
• ograma	— Ograjisanje, razbolevanje
• ogrizina	— Ostatak nepojedene hrane
• ojavašiti	— Popustiti u odgovornosti
• oka	— Stara mera za težinu
• oklagija	— Okruglo drvo za mešanje i tanjenje testa
• omaha	— Kapljice vode sa vodeničkog točka
• oplaza	— Neuzorani deo između brazda
• ordija	— Vojska
• ofrknuti	— Poodrasti, pristasati
• ovarisati	— Pogoditi pravi put, pronaći
• pać	— Čisto, uredno
• pačariz	— Dar-mar, nered
• pajanta	— 1) Motka za sušenje mesa 2) Za ležanje kokoši
• pajtaš	— Drug, saučesnik u poslu
• palta	— Sako, gornji deo odeće kod muškarca
• parlaisati	— Unervoziti se, naljutiti se, biti dosadno
• posifka	— Manja lopata za žar
• pastrma	— Meso zaklane životinje za zimnicu
• patlidžan	— Paradajz
• peškeš	— Dar, poklon
• peča	— Providna tkanina na licu žene (neveste)
• peklivan	— Pokretljiv, brz, „lakac“
• pekriziti se	— Držati dijetu, mršaviti
• pejgamber	— Božji izaslanik
• peke	— Dobro, u redu, važi
• pendžer	— Prozor
• penčeta	— Potkovani deo polovnih cipela
• pervaz	— Okvir prozora
• pesnif	— Prljav, nečist, nesoj
• pišman	— Kajanje, odustajanje
• pijade	— Go, nag, bez odeće

- pik — Mržnja, osveta; uzrečica kod dečje igre
- pisluk — Nečistoća
- plaho — Divno, mnogo, dobro
- plajvaz — Olovka
- plot — Ograda pletena od pruća
- podrug — Druga žena u braku sa muškarcem
- poganica — Zmija
- pokarabisati — Pokvariti, poremetiti, pomrsiti
- popadom — Povremeno, postepeno, kad se može
- potekar — Ponovo
- prahnuti — Pasti na um, poželeti
- prasa — Praziluk
- prekardašiti — Preterati, preći meru
- proška — Taraba
- preopasati se — Izvršiti veliku nuždu
- provodače — Prosioci
- puljke — Dugmad, pucad
- pustećija — Ovčija koža, služi za sedenje, klanjanje, ležanje
- raboš — Usek na drvo, zabeleška
- rahat, rahatluk — Bezbrižan, miran, udoban život
- rahmetli — Pokojni
- rahvan — Istreniran konjski hod
- raskalašan — Razuzdan, razmažen
- raspekmeziti se — Razmaziti se
- razprzniti — Rasporiti
- razgaliti se — Prolepša se vreme
- raziluk — Pristajanje, odobrenje
- razlijevnica — Vrsta pite koja se peče po krajevima, posle sitni i začinja
- rešma — Ukraš u pletenju, način pletenja
- reza — Metalni zatvarač na vratima
- rezil — Bruka, grđenje, psovanje
- rohav — Pegav
- ropče — Čeljade, član porodice
- rospija — Nemoralna žena, prostitutka
- rozi-mašer — Sudnji dan, kijamet
- ruhnuti — Gurnuti, gurati
- ruma — Težak, dubok sneg, nevreme
- rusvaj — Lom, gužva, dar-mar
- ršum — Vika, galama, ljutnja
- sabah — Zora, rano jutro
- sabor — Stpljenje

• sadaka	— Milostinja
• safa	— Lonče za vodu
• sahan	— Tanjir
• sač	— Poklopac na tepsiju ili crepulju, na njega se stavlja žar i pepeo da se peče pita ili hleb
• sehara	— Sanduk za skupocenu robu
• sahat, sat	— Časovnik
• sahi	— Sigurno, stvarno
• sakalisati se	— Snužđiti se, snevoljiti se
• sandžija	— Probadanje, žiganje
• santrač	— Drveni okvir oko izvora vode
• saplak	— Lonče za vodu
• sargija	— Šal od vune za glavu
• sećija	— Široka klupa za sedenje pored zida
• sedžada	— Ukrašen manji šaren ćilim
• sef	— Greška u govoru
• sefte	— Prvi put, početak, prvina
• seir	— Čuđenje, posmatranje
• seiz	— Sluga, konjušar
• sojtarija	— Lakrdijaš, šaljivčina, neozbiljan
• selam	— Pozdrav kod muslimana
• selamet	— Prvi put, sreća, spas
• sanćim	— Tobož, bajagi
• sent	— Poznati kraj, zavičaj, poznat teren
• sepe	— Pletena kotarica od pruca za voće
• serdija	— Devojačka sprema
• serbez	— Slobodno, bez straha, bezbrižno
• sermija	— Imovina, bogatstvo, stoka
• setra	— Kratki kaput
• sevap	— Dobročinstvo, milosrđe
• sevdah	— Ljubav
• sevdalinka	— Ljubavna nežna pesma
• sibijan	— Sitna deca, sitnina, siročad
• sihir	— Podmetnuta vradžbina
• sijaset	— Mnogo, puno
• sikter	— Grubo nekoga oterati
• sindžir	— Lanac, verige, okov
• sinija, sofr	— Niska okrugla trpeza
• sijah-ćuprija	— Veoma uzak opasan most koji vodi od pakla do raja
• skemlija	— Stolica sa naslonom
• sklešito, sklečito	— Lepo napravljeno, kako treba, funkcionalno
• slot	— Ružno vreme, nevreme, vejavica

• soj	— Dobra pasmina, pleme
• sokak	— Kratka uzana uličica
• spica	— 1) Seme voća ili povrća 2) Tanje žilavo drvo koje drži teljig na volu 3) Mala mršava osoba
• srča	— Staklo; čaša; izlomljeno staklo
• stap	— Uzak dug drveni sud za metenje mleka za maslo
• suliti se	— Dogovarati se, poravnavati se
• sunetiti	— Obrezivati muslimansku mušku decu
• sure	— Lik, slika, oblik
• sutara	— Blaga kletva: Haj, nek te nosi sutara
• sutlijaš	— Kuvan oslađen pirinač
• suvatiti	— Hraniti dobro, tovititi stoku
• tabak	— Parče hartije
• taban	— Donji deo stopala
• tablja	— Poslužavnik
• tafra	— Hvalisanje, nadmenost
• tagar	— Posuda za žar
• tahmin	— Otprilike
• tahta	— Daska
• takše	— Slabije
• takat	— Snaga, kondicija, izdržljivost
• taksirat	— Nesreća, zla kob
• tak-tuk	— Negde-negde, retko
• takum	— Komplet servis; oprema za konja
• tarlagan	— Sukneni ogrtač, odeća za čobane
• talumiti	— Trenirati, vežbati
• taman	— Odgovarajući, potpun
• tandara-mandara	— Trčanje bez reda i značaja
• tapaljak	— Odsečeni prst ili deo noge
• tapija	— Dokument o vlasništvu
• taraba	— Ograda od drveta
• tarhana	— Isitnjeno testo za jelo
• taslica	— Deo rukava koji se zakopčava
• taze	— Sveže, tek upotrebljeno
• teferič	— Izlet u prirodu, odmor, zabava, provod
• tefter	— Notes, beležnica
• tekne	— Korito, banjica
• tel	— Tanka žica
• telal	— Prenosilac novosti, glasina
• tendžera	— Veća posuda bez drške
• teneća	— Pleh, lim
• tepe	— Uzvišica, čuka

- tepeluk — Mala ženska kapica sa nakitom
- tepsija — Veća plitka posuda za pite
- terezija — Kućna vaga sa dva tasa
- terbijet — Vaspitan, uljudan
- terdžuman — Prevodilac, tumač
- ters — Naopak, ljutit
- terzija — Krojač seljačkih odela
- teslim — Klonuće, pri kraju
- tespih — Brojanica kod muslimanskih vernika
- teste — Sigurno
- testere — Pila za drvo
- testija — Zemljani sud za vodu
- tevecelija — Plitkoumna osoba, budalasta
- tezgere — Drvena naprava za nošenje tereta
- tiračija — Strastan uživalac kafe i duvana
- tmuša — Mrak, pomrčina
- tobe — Kletva da više neće, odricanje
- tojaga — Štap, batina
- torlak — Neznalica
- toz — Sitni šećer, prah
- trap — Jama u zemlji za čuvanje krompira
- trlica — Drvena naprava kojom se konoplja pretvara u vlakno
- trupe — Sudar glavu u glavu (bitka volova)
- tuč — Veoma teška posuda od bronzе (Teško ko tuč)
- tufan — Stradanje, propadanje (Tufan bismo)
- tugijan — Čovek u snazi i mladosti
- tuhaf — Čudan, neprirodan
- tukne — Miris pokvarenog u manjoj meri
- tumajlije — Dimije, donji deo odeće kod muslimanki, nogavice
- tur — Stražnjica gaća, čakšira
- turi — Stavi
- ćahat — Hartija
- ćafir — Nevernik, nemusliman
- ćaga — Dokument, hartija
- ćato — Pisar
- ćefin, ćafin — Belo platno za mrtvaca
- ćeif — Dobra volja, raspoloženje
- ćelepoš — Kapica kojom se pokriva ćelava glava
- ćemer — Muški pojas za municiju i novac
- ćenef — Toalet
- ćerčivo — Drveni okvir za staklo prozora

• ćeramida	— Vrsta crepa ovalnog oblika
• ćert	— Ugao drvene kuće gde se urezuju grede
• ćesa	— Kesa, novčanik
• ćibre	— Šibica
• ćimberul	— Ko zna, možda
• ćitab	— Muslimanska verska knjiga
• ćur-ćutuk	— Onaj koji ništa ne zna, glup, pijan
• ćosati	— 1) Uživati 2) Sprdati se na nečiji račun
• ćoso	— Čovek bez brade i brkova
• ćufik	— Uzvišenje na bregu, brdu
• ćulaf	— Okrugla kapa od valjanog belog sukna
• ćup	— Zemljani duboki sud sa ručkama
• ćustek	— Lanac za džepni sat
• ćutek	— Batine
• ujdurma	— Smicalica
• ukarariti	— Uravnotežiti
• ulema	— Sveštenstvo kod muslimana
• ućumet, hućumet	— Sresko načelstvo, zgrada uprave
• ušur	— Letina, prihod sa imanja
• ućin-doček	— Šta uradiš to ćeš i dočekati
• ućkur	— Vezica, kanap za gaće, dimije
• ućogoriti	— Ugoročiti, biti uporan
• ufitiljiti	— Utanjiti, ušiljiti brkove i dr.
• ugursuz	— Nevaljalac, pokvarenjak
• uhar	— Prilično dosta, uvar, poprilično
• uharumiti se	— Usedeti se, postati nepokretan
• uhiljen	— Neveseo, tužan, snužden
• ukubet	— Puno, mnoštvo nečega
• unezgraviti	— Uznemiriti, obuniti se
• upahnuti	— Povrediti oko, uvrediti
• ureziliti	— Ugrditi, upsovati
• urnek	— Uzorak, obrazac, mustra
• urnisati	— Upropastiti, utraćiti
• upiždriti	— Uporno gledati nekoga, nešto
• utuliti	— Ugasiti
• fajda	— Korist
• fatiha	— Molitva za dušu mrtvih
• fukara	— Siromah, bednik; nečovek
• fermati	— Uvažavati, poštovati
• filija	— Parče voća ili hleba
• fišek	— Metak; ambalaža od papira u trgovini
• figanj	— Kukanje, galama, vika, često od bolova

- fiknuti — Pasti na um, poželeti
- fakir — Prosjak, siromak
- falake — Gvozdena naprava za stezanje prilikom ukrotljenja volova; za vezivanje osuđenika
- faletati — Gatati, proricati
- faliti — Nedostajati, manjkati
- fent — Odgovoran
- feredža — Dugačak, širok ogrtač kod muslimanki nekad
- fildžan — Šolja za crnu kafu bez drške
- fildan — Izdašak, mladica posle kalemljenja voća
- firaun — Zlikovac, bezbožnik, loš čovek
- fis — Pleme, rod
- fiskija — Jak mlaz
- fošnja — Nešto malo, umanjeno
- frcula — Tanja marama za glavu
- frndati se — Naglo se češati
- frtutma — Metež, nevreme, brzina
- fujati se — Klizati se
- fukara — Siromah, bednik, ološ
- funjara — Loš čovek, ništarija, bez karaktera
- fursat — Samovolja da se nešto uradi
- furuna — Peć za zagrevanje prostorijske
- futo — Jado, crnjo, bednik
- hatar — Poštovanje, uvažavanje
- haber — Glas, vest
- hadž — Hodočašće u Meki (Ćaba)
- habronoša — Onaj koji prenosi vest
- hadžija — Onaj koji je išao na hodočašće u Meku
- hair — Korist, ćar
- hajati — Voleti
- hajrola — Koje dobro, šta je
- hajvan — Goveče, stoka, glupak
- hak — Dug, plaćanje
- haknuti — Jurnuti, stići, otrčati
- hal — Nevolja, nemaština
- halačuge — Kojekakve nepotrebne stvari
- halabuka — Galama, graja, vika
- halajka — Žena jezičara, raspusnica, nemoralna
- halakati — Vikati jako, plašiti vuka
- halal — Oproštaj
- halapljiv — Proždrljiv
- haliluk — Pustoš, nenaseljenost

• halk	— Narod, ljudstvo
• halka	— Karika u lancu
• ham	— Deo opreme za uprezanje konja
• hamajlija, amajlija	— Hodžin zapis trouglastog oblika od uroka
• hamam	— Kupatilo
• hambar, ambar	— Prostorija za žito
• han	— Prenosište
• hanuma	— Gospoda, žena
• hapaš, apaš	— Propalica, mangup, varalica
• harčiti	— Trošiti
• harabat	— Ruševina, trošno
• haram	— Sve što je nedozvoljeno
• harati	— Činiti štetu
• harf	— Arapsko slovo, znak
• has	— Ono pravo, originalno
• hastaluk	— Bolest, kletva
• hasul	— Skroman, prijatan
• hatula	— Polica u zidu
• hava	— Vreme, klima
• havizan	— Otresit, razborit
• hećija	— Priča
• hič	— Malo, ništa (Nema ni hič)
• hijanet	— Lukavac, tvrdica, nevera
• hila	— Podvala, prijevara
• hise	— Deo koji nekome pripada
• hizmet	— Posao, poslovanje, rad
• hizmećar	— Sluga, onaj koji sve poslove radi
• holdendija	— Dobrodošlica
• hošaf	— Kompot od suvog voća
• holžbulduk	— Bolje te našlo! (Odgovor na holdedum!)
• hefta	— Sedmica
• hojdana	— Nekulturna, nepažljiva devojka
• hokati	— Skitarati, lutati
• hršum	— Povika na nekoga, galama
• hrbat	— Leđa
• huja	— Narav, ćud, ljutina, nervoza
• hupotan	— Ružan
• hurda	— Ugrušano mleko
• cicija	— Tvrdica
• cipcijo	— Ceo
• cipcijelo	— Celokupno, svo
• celica	— Sjajna krupnija so